د افغانستان اسلامي امارت
لوړو زده کړو وزارت
پکتیا پوهنتون

مجلهٔ علمی-تحقیقی قلم

علمي-څېړنيزه مجله

(طبيعي او ټولنيز علوم)

لسم کال، ۲۱مه ګڼه، ۱۴۰۴ ل.ل، اوړی

مجلهٔ علمی-تحقیقی قلم

علمي-څېړنيزه مجله

سال دهم، شماره ۲۱، تابستان ۱۴۰۴ هـ.ش

Islamic Emirate of Afghanistan
Ministry of Higher education
Paktia University

QALAM

Academic - Research Journal

Natural & Social Sciences

10th year, 21th Issue, 2025 Summer

بسم الله الرحمن الرحيم
ن
والقلم
وما يسطرون

پکتیا پوهنتون

د علمي څېړنو معاونیت

د علمي مجلې آمریت

مجلۀ علمی - تحقیقی

قلم

علمي- څېړنیزه مجله

طبیعي او ټولنیز علوم/ علوم طبیعی و اجتماعی

لسم کال، ۲۱مه گڼه، ۱۴۰۴ل.ل، اوړی

قلم

د پکتیا پوهنتون علمي - څېړنیزه مجله

مجلهٔ علمی- تحقیقی پوهنتون پکتیا

د هیئت تحریر غړي/ اعضای هیأت تحریر	
طبیعي علوم/ علوم طبیعی	**ټولنیز علوم/ علوم اجتماعی**
پوهاند هدایت الله سالاري	پوهنمل دوکتور نوراجان عاطف
پوهنوال دوکتور عبدالله احمدي	پوهنمل دوکتور بلال احمد فضلي
پوهندوی دوکتور عبدالوهاب حکمت	پوهنوال خواجه محمد چرخي
پوهنمل دوکتور محمد داؤد احمدزی	پوهندوی شفیع الله غوثي
پوهنوال عبدالظاهر محسن	پوهندوی عبدالناصر ستانکزی
پوهنوال محیب الرحمَن عارض	پوهندوی عبدالرحمَن مبشر
پوهنوال ذکي زرمتی	پوهنمل روح الله حمیدي
پوهنوال ضیاء الله احمدزی	

د امتیاز څښتن	**پکتیا پوهنتون**
مسؤل مدیر	پوهنمل نورالله شاداب
د طبیعي علومو سردبیر	پوهندوی حمیم الله وطن دوست
د ټولنیزو علومو سردبیر	پوهندوی کمال الدین کمال
د مجلې آمر	پوهندوی سید صدرالدین هاشمي
د مجلې عمومي مدیر	سیف الله ضیاخېل
د مجلې د نشرې مدیر	سید الرحمَن ځار
ډیزاین او ترتیب	سیف الله ضیاخېل

WWW.PU.EDU.AF

q.journal@pu.edu.af

+93 777294372 / +93 772192289

پکتیا پوهنتون، علمي څېړنو معاونیت، د علمي مجلې آمریت، پکتیا ـ افغانستان

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

الحمدلله وكفى والصلاة والسلام على عباده الذين اصطفى، اما بعد!

اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (١) خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ (٢) اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ (٣) الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (۴) عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ.(5)

څېړنه د حقايقو منظم لټون دی. الله تعالی انسانان اشرف المخلوقات پيداکړي دي، د دې توان يې ورکړی دی چې، د ژوند په ټولو برخو کې حقايق وپلټي او د حقيقت پر بنا ژوند تېر کړي. اوس مهال په نړۍ کې د علم د توليد مهم مرکزونه پوهنتونونه ګڼل کېږي، چې د علمي او څېړنيزو کړنو سربيره د ديني او عصري علومو په برخه کې فعاليت کوي. د نننۍ نړۍ ګړندی پرمختګ د علمي څېړنو برکت دی او د نړۍ هېڅ اسانتيا هم له څېړنې پرته نه ده تر لاسه شوې. علمي څېړنې د پرمختګ، ابادی، هوسايني، لوړتيا او پراختيا بنسټ دی. علمي څېړنې د ستونزو حل او حقيقت ته د رسېدلو لار ده، د علمي څېړنو پر مټ کېدای شي چې نوي حقايق کشف، اختراعات رامينځته او نوښتونو ته لاره هواره شي. نني نړۍ د څېړنو پرمټ حيرانوونکو پرمختګونو ته رسېدلې ده چې، پرته له پراخو او ژورو څېړنو څخه نه شي کېدای چې د پرمختللي نړۍ له کاروان سره روان شو. نننۍ نړۍ هغو څېړنو ته ډېر ارزښت ورکوي چې د يوې ټولنې علمي، فرهنګي، ټولنيزې او نورې اړونده ستونزې پکې حل شي. د ساينس او ټکنالوژۍ د پرمختګ له دې چټک بهير سره د تګ لپاره اړتيا ده چې د ټولنې د ستونزو د حل او پرمختګ په موخه څېړنې تر سره شي او پايلې يې د علمي اصولو په پام کې نيولو سره وليکل شي او تر نورو د رسولو په موخه په معتبرو علمي- څېړنيزو ملي او نړۍوالو ژورنالونو کې نشر شي.

له نيکه مرغه پکتيا پوهنتون د علمي او څېړنيزو کړنو تر څنګ د قلم په نوم د يوې علمي او څېړنيزې مجلې د چاپولو وياړ هم له ځانه سره لري، چې د طبيعي او ټولنيزو علومو په برخه کې د هيواد د مختلفو پوهنتونونو د قدرمنو استادانو او محققينو علمي او څېړنيزو مقالو چاپ ته ځانګړې شوې ده. د خوښۍ ځای دی چې د پکتيا پوهنتون علمي څېړنو معاونيت د مجلې آمريت د زيارکښو مسئولينو له لورې د يادې مجلې ۲۱مه ګڼه هم د چاپ په درشل کې ده.

د مبارکۍ تر څنګ له ټولو هغو قدرمنو استادانو چې خپل علمي او څېړنيزې مقالې يې قلم مجلې ته رالېږلې او د مجلې له مسئولينو څخه چې، د قلم مجلې په ترتيب، ډيزاين او تخنيکي برخه کې يې نه ستړې کېدونکې هڅې کړې دي، د زړه له تله مننه کوم او د لوی الله له دربار څخه د دوی لپاره په راتلونکي کې د لا ډېرو برياوو غوښتونکی يم.

په درنښت

مولوي عبدالحکيم حمدي

د پکتيا پوهنتون رئيس

د مطالبو لیکلړ

گڼه	د مقالې عنوان	لیکوال/لیکوالان	صفحې
۱	په باثباته او اقتصادي کرنه کې د غنمو د اصلاح شوو ورایټیو د کښت رول	محمد قیوم منگل، عبدالوهاب حکمت او یوسف خان زیار	۱ - ۱۷
۲	بررسی تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانواده‌های روستایی (مطالعه موردی: ولایت فراه)	نصیراحمد نصرت و محفوظ الله راشد	۱۹ - ۳۷
۳	بررسی روش‌های آشکارسازی پرتوهای کیهانی	سید عرفان مصباح و عبدالله مسلم	۳۹ - ۵۰
۴	په جسمونو باندې د ځمکې د جاذبې قوې آغېزې او د نیوټن د جاذبوي قانون د استعمال څېړنه	سید صدرالدین‌ها شمي او سیدحبیب الله‌ها شمي	۵۱ - ۶۰
۵	بررسی ارجاع گروپ کاربوکسیل	جمعه خان واثق	۶۱ - ۷۸
٦	بررسی تغییرات خارج از نورم در تکامل انسان	ضیاالله احمدزی و خواجه محمد چرخی	۷۹ - ۹۹
۷	د جزاگانو په تطبیق کې د اسلامي شریعت عدالت ته یوه کتنه	روح الله حمیدي او نصرت الله نصرت	۱۰۱ ـ ۱۲۲
۸	د سترې محکمې نافذه اصولو له مخې د فیصلې لومړي مخ (رأس الورقه) شکلیاتو ته کتنه	شریف الله امین او شاهدالله صافی	۱۲۳ ـ ۱۴۲
۹	د اسلامی شریعت او کریمنولوژۍ له نظره د انسان د زیږون څخه وړاندې د بېلابېلو جرمي عواملو د مخنیوي لارو چارو څېړنه	شاهدالله صافی او شریف الله امین	۱۴۳ ـ ۱۶۰
۱۰	چالش‌ها و راهکارهای حفاظت از آثار باستانی مس عینک لوگر	سید علی آقاها شمی و حبیب الرحمن حبیبی	۱۶۱ ـ ۱۸۲

۱۱	د افغانستان په ښاري او کليوالو سيمو باندې د سپلابونو د خطرونو او اغېزو څېړنه	نوراحمد احمدي او محمد کاظم يوسفي	۱۸۳ـ۲۰۶
۱۲	بررسی مضامین تعلیمی و اخلاقی در مخزن‌الاسرار نظامی	صالح محمد صالح و دکتور شفیق الله شفقت	۲۰۷ـ۲۳۳
۱۳	نگاهی بر وضعیت گردشگری تاریخی ولایت غزنی	ملاجان رحمانی	۲۳۵ـ۲۵۲
۱۴	نگاهی به مؤلفه‌های اخلاقی و تعلیمی در شعر محمد کبیر کبیری	پوهنمل دکتور بلال‌احمد فضلی و پوهنمل نورالله شاداب	۲۵۳ـ۲۸۲
۱۵	واکاوی درونمایه‌های عرفانی در سروده‌های عایشه درانی	شفیق الله شفقت	۲۸۳ـ۳۰۸
۱٦	د (۲۰۰۸- ۲۰۲۳م) کال پورې د افغانستان په بهرني تجارت باندې د افغانيو تبادلې نرخ د بدلون اغيز	سيدآجان مسلم يار او حبيب الرحمن ستانکزی	۳۰۹ـ۳۲۹
۱۷	د نړيوالو تړونونو د تفسير مراجع	عبدالناصرستانکزی او محمدصادق حريفال	۳۳۱ـ۳۴۴
۱۸	بازتاب مفاهیم عرفانی و صوفیانه در اشعار حیدری وجودی	رحیم الله داوزی و محمد ظریف صفرری	۳۴۵ـ۳۵۸
۱۹	د قران کريم او نبوي احاديثو په رڼاکې د حسد مفهوم، زيانونه او دمخنيوي لاري چارې	احسان الله شهامت او منت الله آخندزاده	۳۵۹ـ۳۸۳

په باثباته او اقتصادي کرنه کې د غنمو د اصلاح شوو ورایټیو د کښت رول

محمد قیوم منگل[1*]، عبدالوهاب حکمت[2] او یوسف خان زیار[3]

اگرانومي څانگه، کرنې پوهنځی، پکتیا پوهنتون[1-2-3]

mangal.m.q@gmail.com

لنډیز

دا څېړنه پکتیا پوهنتون کې د RCBD ډیزاین کې په پنځو تکرارونو کې په لار اچول شوې وه، چې د غنمو څلور ورایټیگانې په کې په دې موخه په پرتله ایزه توگه ترڅېړنې لاندې نیول شوې، څو معلومه کړای شي، چې ددې ولایت تر اقلیمي شرائطو لاندې په اقتصادي پرمختیا کې کومه ورایټي مخکښه ده. په پایله کې معلومه شوه، چې د ورایټیو د ارثي خواصو د اغیز له امله د ورایټیو ترمنځ حاصل پورې اړوند څانگړنو کې د پام وړ او څرگند توپیرونه موجود وو. په یو متر مربع ساحه کې ډېر (۳۱۰,۲) وږي د غوري – ۹٦ ورایټۍ تولید کړي وو، چې د مزار- ۹۹ سره یې ورته والی درلود، اما د نورو په نسبت یې د وږو په شمیر کې د پام وړ زیاتوالی موجود وو. د وږو د اوږدوالي، په وږي کې د Spikelets شمېر، په وږي کې د دانو شمېر او زرو دانو وزن کې هم د غوري -۹٦ تر نورو مخکښه وه. د غوري ـ ۹٦ د دانو او واښو حاصل د نورو په پرتله لوړ (۳,۹۲ ټن په یو هکتار) او (٦,۷۴ ټن په یو هکتار) وو، چې د مزار ـ ۹۹ سره یې چندان توپیر نه درلود، خو د نورو سره یې څرگند توپیر درلود، د اقتصادي گټورتیا له مخې د غوري ـ ۹٦ کرنه تر نورو اقتصادي وه، چې د یو هکتار یې په تر تیب سره (۱٦۲۱۴۹ افغانۍ) ناخالص عاید، (۱۱۳۵۱۵ افغانۍ) خالص عاید او (۲,۳۳) د لگښت او لاسته راغلې خالصې گټې نسبت په لاس راغلی وو. پس سپارښتنه کولی شو، چې د غوري ـ ۹٦ ورایټۍ هغه یوه ده، چې کرنه یې د پکتیا ولایت د اقلیمي شرایطو سره د ښه توافق او لوړ حاصل ورکولو پر بنسټ په با ثباته او اقتصادي مهم رول لري.

کلیدي کلمې: اصلاح شوې ورایټیگانې، اقتصادي گټورتیا، باثباته کرنه او غنم.

سريزه

بسم الله الرحمَن الرحيم،

نَحْمَدُهُ وَنُصَلِّي عَلَى رَسُولِهِ الْكَرِيمِ، أَمَّا بَعْدُ:فَأَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، هُوَ الَّذِي أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً ۖ لَّكُم مِّنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ ﴿١٠﴾ يُنبِتُ لَكُم بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١١﴾ (النحل، ١٠ – ١١).

د نفوسو چټګه ډېرېدنه، د سرچينو کمښت او د هغوی څخه ناسمه ګټه اخيستنه ددې سبب ګرځي، چې راتلونکي نسلونه د لوږې تر څنګ د بېلابېلو بشري ناورينونو سره مخ شي. ددې لپاره، چې ددغه ډېريدونکي نفوس لپاره، چې د چاپيريال په خونديتوب او د سرچينو څخه په مؤثره توګه د ګټې اخيستنې له لارې داړتيا وړ خواړه او نور توکي برابر کړو اړتيا ليدل کېږي، چې د کرنې په برخه کې د غنمو د کښت موثريت او ثبات ته ځانګړې پاملرنه وشي. غنم د کرنيزو نباتاتو له ډلې څخه هغه نبات دی، چې د نړۍ په کچه په پراخو کرنيزو ساحو کې کرل کېږي. د کاربوهايدريتونو (نشايستې) او پروتينو (ګلوتين) درلودو په اساس يې د تاريخ په اوږدو کې د انسانانو لپاره په زړه پورې لومړني خوراکي توکي برابر کړي دي ځکه خو وايي، "که غنم نه وی شايد دغه نړۍ به داسې نه وی". غنم دننه په هېواد کې هم په زړه پورې او د لومړنۍ درجې او په زياته کچه کرل کيدونکی نبات دی، چې د هېواد زياتره وګړي يې له اوړو څخه د ډوډۍ پخولو په بڼه ګټه پورته کوي او د خپلې اړتيا وړ انرژۍ دغنمو له ډوډۍ څخه په لاس راوړي. د ۲۰۱۸ او ۲۰۱۹م کالونو په موده کې د نړۍ په کچه دغنمو ټوله کرل کيدونکې ساحه (۲۱۵,۴۴ ميلونه هکتاره)او د توليد ټوله اندازه يې (۷۱۳,۴٦ ميلونه ټنه) او په يو هکتار ساحه کې يې د حاصلاتو منځنۍ اندازه (۳,۴۰ ټنه) ښودل شوې ده. دنړۍ هغه ستر دری هېوادونه، چې په زياته ساحه يې غنم کرل شوي په ترتيب سره له هند (۵۸,۲۹ ميليونه هکتاره)، روسيه (۲٦، ۳۴ ميليونه هکتاره) اوچين (۲۴,۲۷ ميليونه هکتاره) څخه عبارت دي او هغه هېوادونه، چې ډېر غنم يې توليد کړي دي په ترتيب سره له چين (۱۳۱,۴۳ ميليونه ټنه)، هند (۸۷,۹۹ ميليونه ټنه) او روسيه (۷۱,٦۹ ميليونه ټنه) او همدارنګه هغه هېوادونه، چې په يو هکتار ساحه کې يې د تر ټولو لوړ توليد ورکړي دي په ترتيب سره له مصر، چين او ازبکستان څخه

دي، چې په یو هکتار ساحه کې یې د تولید منځنۍ اندازه په ترتیب سره له (٦، ۴۳ ټنه)، (۵، ۳۷ ټنه) او (۵، ۱۴ ټنه) څخه دی دا په داسې حال کې ده، چې د ننه په هېواد کې د غنمو کرل کیدونکې ټوله ساحه (۲، ۵۵ میلونه) هکتاره، د ټول تولید اندازه یې (۵) میلیونه ټنه او په یوه هکتار ساحه کې یې د تولید منځنۍ اندازه (۱، ۹٦ ټنه) ښودل شویده (USDA.2019). که چیرته په نړیواله کچه دغنمو تولید او په یو هکتار ساحه کې د هغوی د تولید منځنۍ اندازه د افغانستان سره پرتله کړای شي په ډاګه کېږي، چې په افغانستان کې په یوهکتار ساحه کې غنمو د تولید منځنۍ اندازه تر نیمایي هم کمه ده، په داسې حال کې، چې په افغانستان کې د یو سړي په سر د غنمو مصرف له هر بل هیواد څخه زیات دی؛ ځکه چې د یو نفر په سره د غنمو کلنی لګښت (۱۷۰ کیلوګرامه)، په ایران کې (۱٦۰ کیلوګرامه)، ازبکستان کې (۱٦۴ کیلوګرامه)، پاکستان کې(۱۰٦ کیلوګرامه) او په نورو اسیایې هېوادونو کې (٦٦ کیلوګرامه) ښودل شوی دی (RASTA, 2012). دا چې د غنمو په اقتصادي او با ثباته کرنه او تولید باندې ځیني اګرانومیکي عوامل لکه د باکیفیته او اصلاح شوو تخمونو کښت، د کیمیاوي سرو استعمال مناسبې اندازې او پر وخت استعمال، د مناسبو کرنیزو عملیو ترسره کول، د کرلو مناسب میتود او وخت، د منظم کرنیز تناوب مراعتول، منظم اوبخور، دکرلو او حاصل اخیستلو لپاره د عصري تکنالوژۍ موجودیت، د ناروغیو، آفتونو، هرزه بوټو موجویت او داسې نور په زیاته کچه اغیزه لرلی شي. څېړنو په ډاګه کړې، چې د یادو عواملو سربیره د غنمو اقتصادي کرنه او حاصل تر زیاتې اندازې پورې د یوې سیمې په اقلیمي شرائطو او په خپله د نبات په ارثي خواصو پورې اړه لري؛ ځکه چې دغه نبات د ښې ودې او نمو لپاره ځانګړو اقلیمي شرائطو ته د اړتیا په درلودو سره د بېلابېلو ورایټیو ارثي خواصو په اساس هم تر اغېزې لاندې راځي، کوم چې د ضیایي ترکیب د علمیې د ترسره کیدو پر بنسټ د ښې ودې او حاصل ورکولو وړتیا له مخې یوې له بلې سره توپیر لري، ځکه همدا د ضیایې ترکیب عملیه ده، چې د نبات په قد، د وچو موادو په جوړیدنه، دپاڼو په شمیر، په یو مترمربع ساحه کې د ټیلرونو د تولید شمېر، د وړو اوږدوالی، په هر وړي کې د دانو شمېر او د زرو دانو وزن باندې د اغېزې له امله د نبات آخرنی حاصل تر اغېزې لاندې راولي. په دې اساس د نړۍ په بېلابېلو هېوادونو او سیمو کې داقلیمي شرائطو پر بنسټ د غنمو بېلابېلې وراټیګانې د څېړنو له لارې رامنځته شوې او د هرې سیمې تر اقلیمي شرایطو لاندې د ځانګړو ورایټیو کرنې صورت نیولی دی. کومار او ملګرو یې په ۲۰۱۳م کال کې ویلي دي، په عام ډول سره

دغنمو د ښې ودې او حاصل لپاره د غنمو هغه ورايټيګانې بايد وکرل شي، چې د سيمې د اقليمي شرايطو سره د توافق ترڅنګ د ژر پخېدنې وړتيا هم ولري. همدارنګه عيسي او ملګرو يې په ۱۹۹۵م کال کې څرګنده کړې، چې هر نبات اقتصادي کرنه د هغه د ارثي خواصو له مخې د ښې ودې او حاصل لپاره ځانګړو اقليمي شرايطوته اړتيا لري په دې اساس د نبات اقتصادي کرنې او ښه حاصل لپاره د سيمې اقليمي شرائط بايد د پامه ونه غورځول شي. د ننه په هېواد کې د غنمو په بيلابيلو ورايټيګانو باندې په بيلابيلو سيمو کې تجربوي څېړنې شوې دي او د يوې ځانګړې سيمې د اقليمي شرائطو لپاره د هغوی د توافق په اساس د لوړ حاصل د توليد په موخه د ځانګړو ورايټيو سپارښته شوې ده، غفاري او ملګرو په ۲۰۱۴ م کال کې د غنمو دری (PBW 154)، (دارلمان ۰۷) او (هرات ۹۹) ورايټيګانې، چې د کندهار تر اقليمي شرائطو لاندې يې په پرتليزه توګه تر تجربې لاندې نيولې وې په ډاګه کړې ده، چې دکندهار ولايت تر اقليمي شرائطو لاندې دHerat 99 په نوم ورايټې هغه ورايټې ده، چې د نبات لوړ قد په درلودلو سره يې زيات ټيلرونه، د نبات وچ مواد، دپاڼو دسطحې انډيکس، په يو مترمربع ساحه کې د زياتو وړو په توليد وړتيا په درلودو سره تر نورو ډېر او لوړ د غنمو او پروړې (بوسو) حاصل ورکړی وو.

دا چې د کرنې په برخه کې ټول پرمختګونه د عملي څېړنو او نوښتونو د لارې رامنځته شوي اما د افغانستان په شرائطو کې ساحوي څېړنو په ډېره کمه اندازه صورت نيولی دی. پر دې بنسټ د دې ډول عملي څېړنو په لاره اچولو سره به وکولی شو، چې تر يوحده د بزګرانو ستونزې هوارې او د سيمې په اقليمي شرائطو برابرو ورايټيو په پيدا کولو سره به په هېواد کې دغنمو د توليداتو کچه لوړه کړو. له همدې امله اړتيا ليدل کيده، چې د يوې څېړنې له لارې د پکتيا ولايت تر اقليمي شرائطو لاندې د غنمو د باثباته او اقتصادي کرنې لپاره د غنمو د څو ورايټيو له منځه څخه معلومه کړو، چې د پکتيا ولايت تر اقليمي شرايطو لاندې کومه يوه يې د ښې ودې او حاصل ورکولو وړتيا په درلودو سره د دغه ولايت د بزګرانو لپاره اقتصادي تماميږي، څو د همدې په ګوته شوې ورايټې د کرنې له لارې د بزګرانو د زيار او زحمت ګاللو په پايله کې د في واحد ځمکې څخه زيات او لوړحاصل لاسته راوړلو لپاره لاندې موخو ته ورسيږو.

- دسرچينو څخه په موثره توګه د ګټې اخيستنې له لارې د غنمو اقتصادي کرنه په ګوته کول.

- د غنمو کرل کیدونکو ورایټنو له منځه څخه د لوړ حاصل ورکونکو ورایټیو په لاس راوړل.
- د هېواد برګرانو د باثباته کرنې لپاره د غنمو د اصلاح شوو ورایټیو دمنځه څخه د اقتصادي ورایټیو کرنه په ګوته کول.

د تجربې کړنلاره او مواد

دغه څېړنه د پکتیا ولایت مرکز ګردېز پکتیا پوهنتون د کرنې پوهنځي په کرنیز فارم کې د۱۳۹۷ کال د لړم میاشتې له ۱۲نیټې څخه پیل او ۱۳۹۸ کال د سرطان میاشتې تر ۲۰ نیټې پورې تر سره شوې ده، چې د جغرافیاوي موقیعت له مخې د ختیځ طول البلد په ٦٩ درجو، ۱۳ دقیقو، ۵۷ ثانیو او د شمالي عرض البلد په ۳۳ درجو، ۳۸ دقیقو او ۰٦ ثانیو او د بحر له سطحې څخه ۲۳۸۴ متره لوړوالي سره د هېواد په سړو او نسبتاً وچو سیمو کې شاملیږي، واورین ژمی وچ اونسبتاً تود دوبی لري، د اورښت کلنۍ اندازه یې کمه او زیاتره اورښت یې د ژمي په موسم کې د واورې په بڼه صورت نیسي. د وروستیو لسو کلنو د اورښت منځنۍ اندازه یې د پکتیا د هوا پیژندنې ادارې له خوا ۴۸۳ ملي متره ثبت شوې ده. د لیندې، مرغومي، سلواغې او کب میاشتې یې عموماً ډېرې سړې میاشتې ګڼل کېږي او د تودوخې منځنۍ درجه یې له صفر څخه هم راښکته کیږي، چې په دې وخت کې غنم عموماً د ژمني استراحت په حالت کې پاتې کېږي. د چنګاښ، زمري او وږي میاشتې یې عموماً تودې او د تودوخې درجه یې له ۲۵ ـ ۳۰ سانتي ګرید پورې لوړیدلی شي. موسمي اورښتونه یې د مرغومي میاشتې د دویمې نیمایې له پیل څخه بیا د وري میاشتې د لومړی نیمایې پوري صورت نیسي. خاوره یې نسبتاً ریګي او نوې کرنیزه خاوره وه، چې د مرکز ګردیز د نورو کرنیزو خاورو په نسبت یې حاصل خیزي کمزورې وه. تجربه د بلاکونو په بشپړه اتفاقي طرحه (RCBD) کې له پنځو تکرارونو سره، چې هر تکرار یې څلورتریتمنتونه (کوچني پلاټونه)، چې د هر پلاټ مساحت یې ۳×۴ متره مساحت درلود. او په تجربوي پټیو کې یې د قرعه کشۍ له مخې د غنمو څلور وریټیګانې هره یوه (للمي ـ۴)، (غوري ـ ٩٦)، (مقاوم ـ ۹) او (مزار ـ ۹۹) کرل شوې وې. په یو هکتار کې د ۱۲۰ کیلو ګرامو نایتروجن او ۸۰ کیلو ګرامه فاسفورس، چې د نایتروجن یوه اندزه یې د کرنې په وخت کې له ډای امویم فاسفیت (DAP) څخه او پاتې نور یې د یوریا (Urea) سرې استعمال له لارې په دری وختونو (۱/۳ برخه یې د کرنې په وخت، ۱/۳ یې د ټیلرونو یا فرعي ساقو د تولید او پاتې ۱/۳ یې د ګل په مرحله کې) او فاسفورس یې ټول د کرنې په وخت کې د ډای امونیم فاسفیټ (DAP) د

استعمال له لارې ورته ورکړل شوی وو. د غنمو ورايټيګانو تخم د دغه ولايت د کرنې او مالدارۍ رياست د هغه ورايټيو له تخم څخه وو، کوم چې په همدغه کال کې د ياد رياست له لوري په بېلابېلو ولسواليو کې پر بزګرانو وېشل شوی وو. دکرنې په وخت کې يې قطاري طريقه په پام کې نيول شوې وه، چې د دوه قطارونو ترمنځ فاصله يې ۲۰ سانتې متره، د تخم ژوروالي يې ۵ سانتې متره او د يو هکتار کروندې لپاره يې ۱۲۵ کيلوګرامه تخم په پام کې نيول شوی وو. د نبات د ودې په جريان کې ټولټال شپږ اوبخورونه ورکړل شوي وو، چې يو يې د کرنې څخه وړاندې او پاتې نور يې اړتيا ته په پام کې نيول شوي وو. د غنمو د بېلابېلو ورايټيو د اغيزو د معلومونې لپاره د غنمو لسو(۱۰) نباتاتو له مخې په يو متر مربع ساحه کې د مؤثرو وړو شمېر، د وړي اوږدوالی، په يو وړي کې د Spikelets شمېر، د يو وړي وزن، په يو وړي کې د دانو شمېر، د يو وړي د دانو وزن، د زرو دانو وزن، په ټوله کې د دانو حاصل، پروړې (واښو) وزن، د حاصل اندکس، مجموعي عايد، خالص عايد او د لګښت او خالصې ګټې نسبت مشاهدات د دغه ساحوي تجربې په جريان کې ثبت او ريکاډ کړی شوي او د فيشر (۱۹۳۷) د معياري تحليل اصولو له مخې د ام. اس. ايکسل په مرسته محاسبه تحليل شوي دي.

پايله او مناقشه

دغه څېړنه "په باثباته او اقتصادي کرنه کې د غنمو د اصلاح شوو ورايټيو د کښت رول" ترسرليک لاندې د پکتيا پوهنتون د کرنې پوهنځي په فارم کې په لار اچول شوې وه، چې د حاصل اړونده پايلې او موندنې يې په جلا جلا جدولونو کې ځای پر ځای شوې او د علمي دلايلو پر بنسټ د ممکنه حده تر بحث مناقشې لاندې نيول شوي دي.

۱ـ د اقليمي شرائطو او د هوا حالتو اغيزې: د اچې د تجربې د ترسره کيدو ځای د هېواد په ساړو او نسبتاً وچو سيمو کې شامليږي، چې واورين ژمی تود اونسبتاً وچ دوبی لري او د دغې تجربې د کرنيز فصل د مياشتنۍ اورښت منځنۍ اندازه ۶۲,۸ ملي متره ثبت کړی شوې ده، چې د اورښت تر ټولو کمه اندازه يې ۱۱ ملي متره د جون او تر ټولو زيات ۱۳۰ ملي متره د مې په مياشتو کې ثبت کړی شوی دی. د تودوخې مياشتنې منځنۍ لوړه درجه ۲۴ سانتي ګريډ د جولای اوتر ټولو ښکتنۍ درجه (۴ –) سانتي ګريډ يې دجنوري او فبروري په مياشتوکې ريکاډ کړی شوی. په داسې حال کې، چې

د نسبتي لنده بل میاشتنې منځنۍ ټیټه اندازه (۳ ٪) یې د جولای میاشتنۍ او منځنۍ لوړه (۵۹ ٪) اندازه یې د فبروري په میاشتو کې ثبت کړی شوې ده. دثبت کړی شوو معلوماتو څخه په ډاګه کېږي، چې د تودوخې په ټیټه درجه کې غنم د استراحت او د تودوخې د لوړې درجې پر مهال د غنمو د پخوالي مرحله وه. په دې توګه ویلی شو، چې د تر سره شوې تجربې په ځای کې د هوا حالت د غنم د ودې لپاره مناسب او په زړه پورې حالت دی.

۲ . د حاصل اړوند ځانګړنې

۲. ۱. په یو متر مربع ساحه کې د وږو شمېر: د تحلیل شوو ارقام (۱ـ جدول) څخه په ډاګه کېږي، چې په یو متر مربع ساحه کې د وږو په شمېر کې د ورایټیو ترمنځ څرګند توپیر موجود وو او د غوري –۹٦ ورایټي تر نورو ډېر شمېر وږي تولید کړي وو، چې د مزار- ۹۹ سره یې ورته والی درلود. د ورایټیو ترمنځ د توپیر دا ځانګړنه ممکن د هغوی په ارثي خواصو پورې اړه ولري ځکه، چې ددغې ځانګړنې د توپیر په اړه (Tahir, *et al*., 2009؛ Khan, *et al*., 2008؛ Hussain, *et al*., 2001، Suleiman *et al*., 2014 او Maqsood, *et al*., 2000) هم ورته نظرونه ورکړي دي.

۲ . ۲. د وږي اوږدوالی او په یو وږي کې د Spikelets شمېر : د غنمو د وږي اوږدوالي له محاسبه شوو ارقام (۱ـ جدول) څرګندوي، چې د غنمو د ورایټیو تر منځ د وږي په اوږدوالی او په یو وږي کې د غُنچو په شمېر کې د پام وړ کوم توپیر نه وو رامنځته شوی اما په دې دواړو ځانګړنو کې د غوري- ۹٦ په نوم ورایټي تر نورو ټولو مخکښه وه. په داسي حال کې، چې (Rahman, *et al*., 2010 او Bakht *et al*., 2007) له خوا هم ورته پایلو ته رسیدلی وو، چې ددغې څېړنې پایلو ته د تړاو ورکونې په برخه کې‌ترین ه کار اخیستلی شو.

۲. ۳. په یو اوږي کې د دانو شمېر : په یو وږي کې د دانو په شمېر پورې اړوند (۵ـ جدول) ارقام په ډاګه کوي، چې د غنمو څلورو واړو ورایټیو تر منځ په یو وږي کې د دانو په شمېر، د زرو دانو په وزن، د یو وږي وزن او د وږي په اوږد والي کې د محاسبه شوو ارقامو له پلوه څرګند توپیر نه وو رامنځته شوی اما بیا هم په دې ټولو ځانګړنو کې د غوري- ۹٦ ورایټي تر ټولو غښتلې ورایټي وه، چې ددغو توپیرونو د نه رامنځته کیدو دلیل ممکن د سیمې اقلیمي شرائط وي او په نورو سیمو کې

ممکن په دې برخه کې د ورايټيګانو تر منځ د پام وړ توپير رامنځته شي(Mali *et al*., 2011 او Akram, *et al*, 2011).

۱ـ جدول: په يو متر مربع ساحه کې د وږو په شمېر، د وږي په اوږدوالي، په يو وږي کې د Spikelets په شمېر او په يو وږي کې د دانو په شمېر باندې د غنمو د ورايټيګانو اغيزې.

د حاصل اړوند ځانګړنې				
د غنمو ورايټيګانې	په يو متر مربع سطحه کې د وږو شمېر	د وږي اوږدوالی (سانتي متر)	په يو وږي کې د Spikelets شمېر	په يو وږي کې د دانو شمېر
للمي - ۴	۲۴۹,٦c	۱۰,۰	۱۷,۵	۴۰,۱
غوري - ۹٦	۳۱۰,۲a	۱۱,۴	۱۹,۵	۴۲,۳
مقاوم – ۰۹	۲۸۲,٦b	۱۱,۱	۱۹,۲	۴۱,۷
مزار ۹۹	۳۰۰,۸ab	۱۱,۱	۱۹,۴	۴۱,۷
SEm (±)	۸,۴۰	۰,۳۹	۰,۷۲	۱,۲۹
CD (P=0.05)	۲۵,۸۹	ns	ns	Ns
CV	٦,۵۷	۷,۹۷	۸,۵۴	٦,۹۹

۳ . حاصل

۳ . ۱. د دانو حاصل : د غنمو د دانو د حاصل اړوند محاسبه شوو ارقامو (۲ـ جدول) څرګندوي، چې د غنمو د بېلابېلو ورايټيو له امله د غنمو د دانو په حاصل کې د پام وړ او څرګند توپير موجود وو، چې د يو هکتار کروندې د دانو تر ټولو لوړ حاصل د غوري- ۹٦ ورايټي څخه تر لاسه شوی وو. ورايټيو تر منځ په حاصل کې د توپير شته والی ممکن د هغوی د ارثي خواصو له امله رامنځته شوی وي د کومو له مخې يې، چې په يو متر مربع ساحه کې زياتې فرعي ساقې او وږي توليد کړي وو. ددغې څېړنې پايلو سره د اړيکې ورکونې په پار د Fathy *et al*., 2015؛ Moghadam *et al*.,

Motavassel *et al.*, 2013؛2014 او Hussain *et al.*, 2012 موندنو ته تړاو ورکولی شو ځکه، چې دوي هم د خپلو څېړنو په پایله کې د ورته موندنو سره مخ شوي وو.

۳ . ۲. د پروړې یا وچو واښو حاصل : د ورایټیو په منځ کې د غنمو د پروړې په حاصل کې هم د دانو د حاصل په څېر په ښکار ډول توپیر موجود وو، (۲ـ جدول) چې په یو هکتار ساحه کې د غوري – ۹٦ تر نورو لوړ حاصل تولید کړی وو، چې د پروړې د حاصل دغه لوړه اندازه ممکن د همدې ورایټي د نباتاتو د لوړ قد او په في واحده ساحه کې د زیاتو فرعي ساقو د تولید له امله رامنځته شوی وي. په لاس راغلې پایله د Laghari *et al.*, 2011 ، Gawali *et al.*, 2015 او Tahir *et al.*, 2009 پایلو پر بنسټ تائیدولی شو ځکه، چې دوی هم د څو ورایټیو د پرتله کونې پر مهال د ورته موندنو سره مخ شوي وو.

۳ . ۳. بیولوژیکي حاصل : د غنمو په بیولوژیکي حاصل پورې اړوند محاسبه شوي ارقام (۲ـ جدول) څرګندوي، چې د ورایټیو په بیولوژیکي حاصل کې د پام وړتوپیر موجود وو او په یو هکتار کروندې کې تر ټولو ډیر بیولوژیکي حاصل هم غوري – ۹٦ ورایټي تولید کړی وو، په داسې حال کې، چې تر ټولو کم بیولوژیکې حاصل د للمی – ۴ په نوم ورایټي څخه په لاس راغلی وو. د څېړنې دغه پایله د همدې ورایټي د دانو او واښو د لوړ او ډیر تولید له امله رامنځته شوې ده ځکه، چې د بیولوژیکي حاصل مجموعه د دانو او واښو څخه په لاس راغلي ده، ددې پایلې د تائید په اړه ویلی شو، چې هر یو Shirazi *et al.*, 2014 ؛ Nizamani *et al.*, 2014 او Rahman *et al.*, 2010 هم د خپلو څېړنو په پای کې د ورته پایلو راپور ورکړی وو.

۳ . ۴. د حاصل شاخص: د حاصل شاخص (Harvest Index) پورې اړوند تحلیل شوي ارقام (٦.جدول) څرګندوي، چې د غنمو د ورایټیو په منځ کې د حاصل په شاخص کې کوم د پام وړ توپیر نه وو رامنځته شوی خو تر ټولو لوړ د حاصل شاخص (۳٦,۹۱٪) د غوري – ۹٦ ورایټي څخه په لاس راغلی وو.

۲ـ جدول: د غنمو د دانو، پروړې او بيولوژيکي حاصل او د حاصل په شاخص (H.I) باندې د غنمو د ورايټيو اغيزې.

د غنمو ورايټېګانې	د دانو حاصل (t ha-1)	د پروړې حاصل (t ha-1)	بيولوژيکي حاصل (t ha-1)	د حاصل شاخص (٪)
	حاصل ټن په يوهکتار (t ha-1)			
للمي - ۴	۲,۸۱c	۵,٦۱c	۸,۴۲c	۳۳,٦۹
غوري - ۹٦	۳,۹۲a	٦,۷۴a	۱۰,٦۷a	۳٦,۹۱
مقاوم – ۰۹	۳,۳۲b	٦,۱۳b	۹,۴۵b	۳۵,۳۳
مزار ۹۹	۳,۷٦ab	٦,۵۳ab	۱۰,۲۹a	۳٦,۸۵
SEm (±)	۰,۱۵۳	۰,۱٦۸	۰,۲٦۵	۰,۹۹٦
CD (P=0.05)	۰,۴۷۲	۰,۵۱۷	۰,۸۱۸ ns	
CV	۹,۹۳۱	۵,۹۹۷	٦,۱۱۲	٦,۲۴۰

۴ . اقتصادي ګټورتيا

د کښت ناخالص او خالص عايدات : د غنمو ورايټيو د ناخالصو او خالصوعايداتو له محاسبه شوو معلوماتو (۲ـ جدول) څخه څرګنديږي، چې د ورايټيو په ناخالصو او خالصو عايداتو کې د پام وړ توپير موجود وو، چې په دې برخو کې هم د غوري – ۹٦ ورايټي کښت تر نورو ټولو اقتصادي ګڼل شوې دا له دې امله ده، چې نوموړې ورايټي تر نورو ډېر د غنمو او واښو حاصل توليد کړی وو. په داسې حال کې، چې د څو ورايټيو د پرتلنې څخه وروسته Pyare *et al*., 2015 او Musaddique *et al*, 2011 هم د ورته پايلو ته رسيدلی وو.

۳- جدول: د غنمو د کښت ټول لګښت، ټولیز عاید، خالص عاید او د لګښت او په لاس راغلې خالصې ګټې په نسبت باندې د بېلابیلو ورایټیو اغیزې.

د غنمو ورایټېګانې	د کښت ټول لګښت (افغانۍ په هکتار)	ټول عاید (افغانۍ په هکتار)	خالص عاید (افغانۍ په هکتار)	د لګښت او په لاس راغلې خالصې ګټې نسبت
للمي - ۴	۴۸۶۳۳	۱۲۳۵۱۴c	۷۴۸۸۰c	۱,۵۴c
غوري - ۹۶	۴۸۶۳۳	۱۶۲۱۴۹a	۱۱۳۵۱۵a	۲,۳۳a
مقاوم – ۰۹	۴۸۶۳۳	۱۴۱۱۷۳b	۹۲۵۳۹b	۱,۹۰b
مزار ۹۹	۴۸۶۳۳	۱۵۶۰۸۵a	۱۰۷۴۵۱a	۲,۲۱a
SEm (±)	-	۴۶۵۶,۹	۴۶۵۶,۹	۰,۰۹۶
CD (P=0.05)	-	۱۴۳۴۹,۴	۱۴۳۴۹,۴	۰,۲۹۵
CV	-	۷,۱	۱۰,۷	۱۰,۷۲۵

پایله اخیستنه

غنم د هېواد په زړه پورې، لومړنۍ درجې او زیاته کرل کیدونکی نبات دی چې د هېواد زیاتره وګړي یې د لومړني خوراکي توکي په توګه د اړتیا وړ انرژي د غنمو له اوړو څخه د ډوډۍ پخولو په بڼه ګټه پورته کوي او پرته له ډوډۍ څخه د افغانانو دستر خوان نیمګړی ګڼل کېږي . ددې لپاره، چې ددې زیات مصروفونکي او مهم نبات په کرل کیدو سره چاپیریال خوتدي او له سرچینو په موثره توګه ګټه پورته کړو اړتیا لیدل کېږي، چې غنم نبات د باثباته او اقتصادي کرنې لپاره د هغه په ارثي خواصو او هغو اقلیمي شرایطو ته ځانګړې پاملرنه وکړو ځکه هر نبات د ښې ودې او لوړ حاصل ورکولو لپاره خاصو اقلیمي شرایطو ته اړتیا لري. ددې څېړنو د پایلو څخه څرګنده شوه، چې د غنمو

د څلور ورايټيو د منځه څخه د غوري ـ ۹٦ ورايټۍ هغه ورايټي وه، چې ددې ولايت د اقليمي شرايطو سره د توافق له مخې يې د غنمو او واښو د حاصل په برخه کې د نورو څخه لوړ (۳,۹۲ ټن په يو هکتار) او (٦,۷۴ ټن په يو هکتار) حاصل ورکړی وو، همدارنګه د اقتصادي ګټورتيا له پلوه هم ياده ورايټي تر نورو اقتصادي او مخکښه وه، چې د يو هکتار په سر يې په تر تيب سره تر نورو ډير او لوړ (۱٦۲۱۴۹ افغانۍ) ناخالص عايد، (۱۱۳۵۱۵ افغانۍ) خالص عايد او (۲,۳۳) د لګښت او لاسته راغلې خالصې ګټې نسبت څخه برخمنه وه ځکه خو سپارښتنه کولی شو، چې د پکتيا ولايت په شرايطو برابره او تر نورو ښه د غنمو ورايټۍ د غوري ـ ۹٦ ورايټۍ ده، چې د کرنې په پايله کې يې د لوړ حاصل لاسته راتلو په اساس د بزګرانو لپاره با ثباته او اقتصادي کرنه رامنځته کيدلی شي.

وړانديزونه

- وړانديز کېږي چې د دې او دې ته ورته نورو پرله پسې څېړنو له لارې د غنمو هغه ورايټي ګانې په ګوته کړای شي چې په باثباته اقتصادي کرنه کې ونډه لري.
- له سرچينو څخه په مؤثره توګه ګټه اخيستنې او اقتصادي کرنې لپاره وړانديز کېږي چې کرونده ګر دې د غنمو هغه ورايټي ګانې وکري چې د سيمې په اقليمي شرائطو برابرې او د لوړ حاصل ورکولو وړتيا ولري.

اخځليکونه

Akram, M. (2011). Growth and yield components of wheat under water stress of different growth stages. *Bangladesh Journal of Agriculture 36* (3): 455 – 468.

Bakht, J., Qamer, Z., Shafi, M., Akber, H., Rahman, M., Ahmad, N. & Javed, K. M.(2007). Response of different wheat varieties to various row spacing. *Sarhad Journal of Agriculture 23*(4):839-846.

Eissa, A. M., Shehab, T. M., & Dawood, A. M. (1995). Row-spacing and seeding-rate effects on yield and yield components of spring

wheat in Al-Qassim region, Saudi Arabia. Arabia. *Assiut J. Agric. Sci*. 26: 25- 36.

El-Nakhlawy, F. S., Alghabari, F., & Ihsan, M. Z. (2015). Response of wheat genotypes to planting dates in the arid region. *Sci. Agric*, *10*(2), 59-63.

Gawali, A., Puri, S., & Swamy, S. L. (2015). Evaluation growth and yield of wheat varieties under Ceiba pentandra (L) based agrisilviculture system. *Universal Journal of Agricultural Research*, *3*(6), 173-181.

Ghafari, S. R., Dass, A., Hamayoun, H., Mangal, M. Q., & Omran, A. H. (2017). Effect of row spacing on different wheat (Triticum aestivum L.) varieties in semi-arid region of Kandahar. *International Journal of Applied Research*, *3* (7), 93-97..

Hussain, M., Mehmood, Z., Khan, M. B., Farooq, S., Dong-Jin, L., & Farooq, M. (2012). Narrow row spacing ensures higher productivity of low tillering wheat cultivars. *International Journal of Agriculture and Biology*, *14*(3).

Hussain, S., Sajjad, A., Hussain, M.I. and Saleem, M. 2001. Growth and yield response of three wheat varieties to different seeding densities. *International Journal of Agriculture & Biology 3*(2): 228–229.

Khan, M. J., Bakht, J., Khalil, I. A., Shafi, M., & Ibrar, M. (2008). Response of various wheat genotypes to salinity stress sown under different locations. *Sarhad Journal of Agriculture*, *24*(1), 21.

Kumar, S., Alam, P., & Ali, N. (2013). Response of wheat (Triticum aestivum L. emend. Fori & Paol.) Varieties to sowing dates. *Journal of Research*, *25*(1), 56-59.

Laghari, G.M., Oad, F.C., Tunio, S., Chachar, Q., Gandahi, A.W., Siddiqui, M.U., Hassan, S.W.U. & Ali, A. (2011). Growth and yield attributes of wheat at different seed rates. *Sarhad Journal Agriculture 27* (2): 177 – 183.

Mali, H. & Choudhary, J. (2011). Performance of bread wheat (*Triticum aestivum* L.) varieties under different row spacing. *Journal of Wheat 4* (2): 55-57.

Maqsood, M., UL-Hassan, M., Khalid, M. T., & Ahmad, M. (2000). Comparative growth and yield performance of various wheat cultivars. *Int. J. Agric. Biol*, *2*, 374-375.

Moghadam, P. A., Alaei, Y., & Khabiri, E. (2014). Evaluation of yield and some morphological traits of wheat varieties under drought stress in Ardabil, Iran *International Journal of Plant, Animal and Environmental Sciences*, *4*(2):23 – 28.

Motavassel, H., Imani, A., & Khanzadeh, H. (2013). Evaluation of the yield and its components in 20 bread wheat genotypes in Moghan. *International Journal of Farming and Allied Sciences*, *2*(21), 935-938.

Musaddique, M., Hussain, A., Wajid, S. A. & Ahmad. (2011). Growth, yield and components of yield of different genotypes of wheat. *International Journal of Agriculture & Biology 2*(3): 242–244.

Nizamani, G. S., Imtiaz, A. K., Khatri Abdula, S. M., Nizamani, M. R., & Khaskheli, M. I. (2014). Influence of different row spacing on agronomic traits in different wheat varieties. *International Journal of Development Research*, *4*(11), 2207-11.

Pyare, R., Singh, R.K., Dixit, K.K. and Verma, V.K. 2015. Comparative studies on wheat (triticum aestivum l.) varieties and date of sowing under late sown conditions. Agriways **3**(1): 4-9.

Rahman, M. A., Hossain, S. J., Hossain, M. B., Amin, M. R., & Sarkar, K. K. (2010). Effect of variety and culture method on the yield

and yield attributes of wheat. *Int. J. Sustain. Crop Prod*, *5*(3), 17-21.

Shirazi, M. U., Khan, M. A., Bhatti, N., Unar, A., Bozdar, H. B., Mujtaba, S. M., & Lashari, M. I. (2014). Growth and water use efficiency in wheat genotypes grown under water stress condition. *Journal of Agricultural Research and Development*, *4*(2), 023-028.

Suleiman, A. A., Nganya, J.F. & Ashraf, M. A. (2014). Effect of cultivar and sowing date on growth and yield of wheat (Triticum *aestivum* L.) in Khartoum, Sudan. *Journal of Forest Products & Industries 3*(4): 198 – 203.

Tahir, M., Ali, A., Nadeem, M. A., Hussain, A., & Khalid, F. (2009). Effect of different sowing dates on growth and yield of wheat (Triticum aestivum L.) varieties in district Jhang, Pakistan. *Pak. J. Life Soc. Sci*, *7*(1), 66-69.

Impact of Improved Wheat Varieties on Sustainable and Economic Agriculture

[1]Mohammad Qayoum Mangal, [2] Abdul Wahab Hekmat and [3]Yousaf Khan Ziar

[1-2-3]Department of Agronomy, Faculty of Agriculture, Paktia University

mangal.m.q@gmail.com

Abstract

The present study was carried out at Paktia University under a Randomized Complete Block Design (RCBD) with five replications, in which four wheat varieties were comparatively evaluated. The primary objective was to identify the most suitable variety for the agro-climatic conditions of Paktia Province, with particular emphasis on yield performance and economic profitability. The results demonstrated significant and consistent differences among varieties in yield-related traits attributable to their genetic characteristics. The variety Ghurai-96 produced the highest number of tillers per square meter (310.2), comparable to Mazar-99, but significantly superior to the remaining varieties. Moreover, Ghurai-96 exhibited outstanding performance in spike length, number of spikelets per spike, number of grains per spike, and thousand-grain weight. Grain yield (3.92 t ha^{-1}) and biomass yield (6.74 t ha^{-1}) of Ghurai-96 were higher than those of other varieties, showing no significant difference with Mazar-99, yet markedly surpassing the others. From an economic perspective, Ghurai-96 was the most profitable, generating a gross income of AFN 162,149 ha^{-1}, a net income of AFN 113,515 ha^{-1}, and a benefit–cost ratio of 2.33. Based on these findings, the cultivation of Ghurai-96 is strongly recommended, as its superior adaptability to the climatic conditions of Paktia Province, coupled with its high yield potential,

underlines its vital role in achieving sustainable and economically viable wheat production.

Keywords: Economic profitability, Improved wheat varieties, Sustainable agriculture, Yield performance

بررسی تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانواده‌های روستایی

(مطالعه موردی: ولایت فراه)

نصیراحمد نصرت[1*] و محفوظ الله راشد[2]

دیپارتمنت اگرانومی، دیپارتمنت اقتصاد و توسعه زراعتی، پوهنحی زراعت، پوهنتون فراه [1-2]

nasirahmadnasrat100@gmail.com

خلاصه

امنیت غذایی یکی از مهم‌ترین چالش‌های جوامع روستایی در مناطق خشک و نیمه‌خشک مانند ولایت فراه افغانستان است. این مطالعه به‌منظور ارزیابی تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانواده‌های روستایی این ولایت انجام شده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر گردآوری دیتاهای میدانی از ۱۵۰ خانواده از طریق پرسشنامه‌های معیاری و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته بود. دیتاها با استفاده از نرم‌افزار SPSS و آزمون‌های احصائیوی شامل تحلیل توصیفی، ضریب آلفای کرونباخ برای اطمینان (۰,۹۱) و آزمون KMO برای کفایت نمونه (۰,۸۷) تحلیل شد. نتایج نشان داد که عوامل کلیدی زراعت پایدار مانند حفظ منابع طبیعی، مدیریت مطلوب آب، تنوع کشت و بهره‌گیری از دانش منطقوی، به طور معنی‌داری با افزایش امنیت غذایی در خانواده‌ها مرتبط اند (سطح معناداری $p < 0.01$). همچنین، توسعه زراعت پایدار موجب بهبود درآمد و کاهش آسیب‌پذیری خانواده‌ها در برابر بحرآن‌های اقلیمی شده است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که سرمایه‌گذاری در آموزش دهاقین، ارائه تسهیلات مالی و توسعه زیرساخت‌های آبیاری می‌تواند نقش مؤثری در ارتقای امنیت غذایی ایفا کند. این مطالعه توصیه می‌کند که سیاست‌گذاران و سازمآن‌های مرتبط توجه ویژه‌ای به ترویج شیوه‌های زراعت پایدار داشته و برنامه‌های حمایتی خود را بر اساس نیازهای محلی طراحی نمایند. نتایج به دست آمده می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای تدوین راهکارهای عملی و سیاست‌های توسعه زراعتی پایدار در مناطق خشک افغانستان مورد استفاده قرار گیرد.

کلمات کلیدی: امنیت غذایی، خانواده‌ها، زراعت پایدار، ولایت فراه.

مقدمه

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ.

الْـحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ، وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ، نَحْمَدُهُ حَمْدًا كَثِيراً طَيِّبًا مُبَارَكًا فِيهِ، وَنُصَلِّي وَنُسَلِّمُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ، خَاتَمِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ، وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ.

امنیت غذایی یکی از بنیادی‌ترین نیازهای بشر است که به‌معنای دسترسی مستمر و کافی همه افراد جامعه به غذای سالم، مغذی و متنوع برای داشتن زندگی فعال و سالم تعریف می‌شود FAO, 2023. در مناطق روستایی، به ویژه در کشورهای در حال توسعه مانند افغانستان، تأمین امنیت غذایی خانواده‌های دهاتی با معضلات متعددی از جمله محدودیت منابع طبیعی، تغییرات اقلیمی، فقر و کمبود تکنالوژی‌های نوین زراعتی مواجه است(Jones *et al*., 2024; Smith *et al*., 2023: 4) زراعت پایدار یعنی روش، دیدگاه، راهبرد مدیریتی، حداکثر عملکرد اقتصادی، پاسخ است به مشکلات محیط‌زیستی، راه حل برای جلوگیری از مصرف بی‌رویه کودهای کیمیاوی و سموم زراعتی(غفوری، ۱۳۹٦: ۲) ویا به عبارت دیگر زراعت پایدار نظامی است که بتواند از نظر اکولوژی سازگار، از نظر اقتصادی پویا(توجیه پذیر) و از نظر اجتماعی قابل قبول باشد(جپس، ۱۹۸٤: ۲) . زراعت پایدار به‌عنوان یک رویکرد جامع، شامل اجزای متنوعی است که هر یک در تأمین نیازهای بشری و حفاظت از منابع طبیعی نقش بنیادین ایفا می‌نماید. سیستم چندکشتی (Multiple Cropping System) با ایجاد تنوع کشت، زمینه تأمین مستمر محصولات مورد نیاز انسان را فراهم ساخته و از وابستگی به کشت یکسان می‌کاهد. در کنار آن، سیستم‌های حفاظتی (Conservation Systems) با مدیریت خردمندانه منابع، امکان استفاده مناسب توأم با حفاظت پایدار خاک و آب را تضمین می‌نمایند. همچنان، ادغام حیوانات و نباتات (Integrated Crop-Livestock Systems) نه تنها ظرفیت کشت را گسترش داده، بلکه حاصلخیزی خاک را تقویت کرده و بهره‌وری از این دو منبع اساسی را به‌گونه‌ای مؤثرتر به همراه دارد. چنین ساختاری، زراعت پایدار را به الگویی پویا و کارآمد در راستای توسعه پایدار و امنیت غذایی مبدل می‌سازد(غفوری، ۱۳۹٦: ۲). زراعت پایدار به عنوان رویکردی جامع و چندبعدی، با هدف حفظ محیط زیست، استفاده مطلوب از منابع طبیعی، افزایش بهره‌وری و ارتقای معیشت دهقانان، به عنوان راهکاری مؤثر برای مقابله با این مشکلات

شناخته شده است (Pretty, 2023: 454; Altieri, 2023).ولایت فراه، به عنوان یکی از مناطق خشک و نیمه بیابانی افغانستان با جمعیتی حدود ۵۸۱ هزار نفر و دارای شرایط اقلیمی خاص، نقش مهمی در تولید محصولات زراعتی این کشور ایفا می‌کند (ویکی‌پدیای فارسی، ۲۰۲۳). این ولایت با داشتن منابع آبی محدود و خاک‌های حاصلخیز، نیازمند توسعه زراعت پایدار برای تضمین امنیت غذایی خانواده‌های روستایی خود است. مطالعات نشان داده‌اند که زراعت پایدار می‌تواند ضمن بهبود وضعیت محیط زیست و کاهش فشار بر منابع طبیعی، به افزایش درآمد و بهبود کیفیت زندگی دهقانان کمک کند و به این ترتیب امنیت غذایی را در جوامع روستایی ارتقا دهد (Herrero *et al*., 2024: 10-20; FAO, 2023). تحقیقات متعدد در کشورهای در حال توسعه تأکید دارند که توسعه زراعت پایدار، از جمله زراعت گلخآن‌های، زراعت دقیق و استفاده از تکنالوژی‌های نوین، می‌تواند فرصت‌های شغلی را افزایش داده، مهاجرت روستاییان به شهرها را کاهش دهد و تنوع تولیدات زراعتی را بهبود بخشد (سنایی مقدم و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۵۶ ؛ World Bank, 2024). همچنین، پیوندهای روستایی-شهری و دسترسی به بازارهای مناسب، از عوامل مؤثر در ارتقای امنیت غذایی خانواده‌های روستایی محسوب می‌شوند (سنایی مقدم و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۵۸). در این زمینه، حمایت‌های مالی، آموزشی و زیربناها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است تا زارعین بتوانند به بهره‌وری بالاتر و پایداری اقتصادی دست یابند(Herrero *et al*., 2024: 10-20).

با توجه به اهمیت موضوع، بررسی تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانواده‌های دهاتی در ولایت فراه، می‌تواند به درک بهتر مشکلات و فرصت‌های موجود کمک کرده و راهکارهای مناسب برای بهبود وضعیت معیشتی این خانواده‌ها ارائه نماید، این تحقیق با بهره‌گیری از منابع علمی و دیتاهای میدانی، به تحلیل نقش زراعت پایدار در تأمین نیازهای غذایی، حفظ منابع طبیعی و ارتقای کیفیت زندگی دهاقین در این منطقه خواهد پرداخت.

پیشینه تحقیق

در زمینه بررسی تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانواده‌های دهاتی مطالعات متعددی داخلی و خارجی انجام شده است که در ذیل به نتایج برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌گردد.

مسأله امنیت غذایی یکی از مهم‌ترین چالش‌های فراروی جوامع بشری در قرن بیست‌ویکم محسوب می‌شود. با وجود پیشرفت‌های تکنالوژیکی در عرصهٔ زراعت، افزایش سریع جمعیت، کاهش منابع طبیعی، تغییرات اقلیمی و ناپایداری نظام‌های تولیدی، تهدید جدی برای دسترسی پایدار به غذا به‌ویژه در مناطق روستایی کشورهای در حال توسعه ایجاد نموده است FAO, 2023 . این وضعیت، نیاز به بازنگری در الگوهای تولیدی و اتخاذ رویکردهای پایدار در زراعت را برجسته می‌سازد.

مطالعات مختلف بر نقش زراعت پایدار در تأمین امنیت غذایی تأکید دارند. زراعت پایدار نظامی است که ضمن حفظ و بهبود منابع طبیعی، توانایی تولید غذای کافی برای نسل حاضر و آینده را دارا می‌باشد. تحقیق فراهانی و جهانسوزی در سال ۱۴۰۰ نشان می‌دهد که زراعت پایدار از طریق بهبود بهره‌وری، کاهش اتکا به نهاده‌های بیرونی و استفاده مطلوب از منابع محلی، نقش مؤثری در بهبود وضعیت تغذیه‌ای و اقتصادی خانواده‌های روستایی دارد. این تحقیق خاطرنشان می‌سازد که زراعت پایدار، نه‌تنها سبب ارتقاء کیفیت محیط زیست می‌گردد، بلکه می‌تواند به پایداری اقتصادی، اجتماعی و غذایی خانواده‌های دهاتی نیز کمک کند.

از سوی دیگر، یافته‌های محققان بین‌المللی چون Pretty (2008) و Altieri *et al.* (2012) نیز بر این نکته تأکید دارد که تقویت سیستم‌های زراعتی پایدار موجب افزایش تاب‌آوری جوامع روستایی در برابر نوسانات اقلیمی و اقتصادی شده و نقش مهمی در کاهش فقر و گرسنگی ایفا می‌نماید. همچنین چارچوب «امرار معیشت پایدار» که توسط چیمبرز و کانوی (۱۹۹۲) ارائه شده، بر تعامل بین سرمایه‌های انسانی، طبیعی، مالی، فزیکی و اجتماعی در تأمین امنیت غذایی تأکید دارد؛ و نشان می‌دهد که پایداری در بخش زراعت می‌تواند زمینه‌ساز تحقق معیشت پایدار در مناطق روستایی گردد(Chambers & Conway, 1992: 296).

در مجموع، مرور ادبیات نشان می‌دهد که زراعت پایدار از جنبه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و بوم‌شناختی می‌تواند راهکاری مؤثر در راستای تأمین امنیت غذایی خانواده‌های دهاتی باشد. با این حال، شرایط خاص کشورهای در حال توسعه مانند افغانستان، ایجاب می‌نماید که

تحقیقاتی بومی‌شده در این زمینه انجام پذیرد تا عوامل مؤثر و محدودیت‌های موجود به‌درستی شناسایی گردد.

روش تحقیق

روش تحقیق به‌صورت کمی-توصیفی و تحلیلی انجام شده است. دیتاها با استفاده از پرسشنامه‌های ساختاریافته و از طریق نمونه‌گیری تصادفی ساده از خانواده‌های روستایی ولایت فراه جمع‌آوری گردید. علاوه بر دیتاهای میدانی، منابع کتابخانه‌یی نیز برای تکمیل مبانی نظری مورد استفاده قرار گرفت. دیتاهای جمع‌آوری شده با نرم‌افزار SPSS و با بهره‌گیری از روش‌های احصائیوی توصیفی و استنباطی مانند تحلیل همبستگی و رگرسیون تحلیل شدند تا تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانواده‌های روستایی بررسی شود.

جدول ـ۱:آلفای کرونباخ برای مؤلفه‌های پرسشنامه

مولفه‌ها	تعداد سوالات	پایایی(الفای کرونباخ)	وضعیت پایایی
حفظ منابع طبیعی	5	0.83	پایایی خوب
بهره‌وری مناسب منابع	5	0.79	پایایی قابل قبول
تنوع کشت و سلامت خاک	5	0.81	پایایی خوب
مشارکت و دانش محلی	5	0.85	پایایی عالی
دسترسی به غذای کافی	5	0.78	پایایی قابل قبول
کیفیت تغذیه	5	0.80	پایایی خوب
ثبات غذایی	5	0.82	پایایی خوب
امنیت اقتصادی در تأمین غذا	5	0.84	پایایی عالی
8	40	0.89	پایایی بسیار عالی (مجموع ابزار)

منبع: نتایج تجزیه و تحلیل توسط نرم افزاری SPSS

نتایج جدول شماره ۱ نشان می‌دهد که تمامی مؤلفه‌های پرسشنامه از سطح مناسبی از پایایی برخوردار اند، به‌گونه‌ای که مقدار آلفای کرونباخ برای هیچ‌یک از مؤلفه‌ها کم‌تر از 0.70 نیست که این خود بیانگر اعتبار مطلوب ابزار سنجش می‌باشد. مؤلفه «مشارکت و دانش محلی» با مقدار آلفای ۰,۸۵ و مؤلفه «امنیت اقتصادی در تأمین غذا» با آلفای 0.84 دارای بالاترین میزان پایایی اند که نشان‌دهنده انسجام درونی بسیار مطلوب پرسش‌های مربوط به این ابعاد است. همچنین مؤلفه‌های «حفظ منابع طبیعی» (0.83)، «تنوع کشت و سلامت خاک» (0.81)، «ثبات غذایی» (0.82) و «کیفیت تغذیه» (0.80) نیز از پایایی خوب برخوردارند. از سوی دیگر، مؤلفه‌های «بهره‌وری مناسب منابع» (0.79) و «دسترسی به غذای کافی» (0.78) نیز با وجود آلفای پایین‌تر، همچنان در محدوده پایایی قابل قبول قرار می‌گیرند. در مجموع، مقدار آلفای کرونباخ کل پرسشنامه برابر با 0.89به‌دست آمده است که حاکی از پایایی بسیار عالی ابزار تحقیق بوده و نشان می‌دهد که پرسش‌های پرسشنامه از هماهنگی و انسجام لازم برای سنجش مفاهیم مربوط به زراعت پایدار و امنیت غذایی خانواده‌های روستایی برخوردار اند (جدول شماره ۱).

جدول۲: آزمون کفایت نمونه‌گیری KMO و کرویت بارتلت

شاخص آماری	مقدار	توضیح مختصر
شاخص کفایت‌نمونه‌گیری(KMO)	0.874	کفایت بسیار خوب نمونه‌گیری برای تحلیل عاملی؛ بالاتر از ۰,۸ نشان‌دهنده کفایت بالا است.
آزمون کرویت بارتلت(تقریب کای‌دو)	2985.22	تفاوت معنادار بین ماتریس همبستگی و ماتریس همانی را نشان می‌دهد.
درجه آزادی(df)	780	مربوط به محاسبه آماره کای‌دو در آزمون بارتلت است.
سطح معناداری(sig)	0.000	معناداری آماری بسیار بالا؛ دیتاها برای تحلیل عاملی مناسب اند.

منبع: نتایج تجزیه و تحلیل توسط نرم افزاری SPSS

بر اساس نتایج حاصل از آزمون کفایت نمونه‌گیری KMO و آزمون کرویت بارتلت، مقدار KMO برابر با 0.874 بوده که بیانگر کفایت بسیار مطلوب دیتاها برای انجام تحلیل عاملی است. این مقدار نشان می‌دهد که حجم نمونه انتخاب‌شده (385 نفر) برای کشف ساختارهای زیربنایی بین متغیرهای پرسشنامه، کاملاً مناسب می‌باشد. از سوی دیگر، آماره آزمون بارتلت با مقدار 2985.22 و درجه آزادی 780 در سطح معناداری 0.000 تأیید می‌کند که ماتریس همبستگی بین متغیرها به‌طور معناداری با ماتریس همانی تفاوت دارد؛ به این معنا که بین متغیرها همبستگی کافی برای تحلیل عاملی وجود دارد. در مجموع، نتایج این آزمون‌ها به‌روشنی نشان می‌دهند که دیتاهای گردآوری‌شده از نظر احصائیوی از کیفیت لازم برای انجام تحلیل عاملی برخوردار بوده و ساختار مفهومی ابزار تحقیق از پشتوانه تجربی مناسبی برخوردار است.

نتایج تحقیق

در این بخش، یافته‌های اصلی تحقیق پیرامون تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانواده‌های روستایی ولایت فراه ارائه می‌گردد. دیتاهای جمع‌آوری شده از طریق پرسشنامه‌ها پس از تجزیه و تحلیل با نرم‌افزار SPSS و تحلیل‌های احصائیوی مختلف، تصویری روشن از وضعیت کنونی و نقش زراعت پایدار در بهبود امنیت غذایی را فراهم ساخته‌اند. آزمون‌های اطمینان و کفایت نمونه، صحت و اعتبار ابزارهای تحقیق را تضمین می‌کنند و نتایج تحلیل‌های احصائیوی، ارتباط معنادار بین مولفه‌های زراعت پایدار و شاخص‌های امنیت غذایی را نشان می‌دهند. در این بخش، نتایج مرتبط با مؤلفه‌هایی مانند حفظ منابع طبیعی، بهره‌وری مناسب منابع، تنوع کشت، دانش محلی و دسترسی به غذای کافی به تفصیل بررسی شده است. همچنین، تأثیر این عوامل بر ارتقای کیفیت تغذیه، ثبات غذایی و امنیت اقتصادی در خانواده‌های روستایی مورد ارزیابی قرار گرفته است. این یافته‌ها علاوه بر نشان دادن وضعیت موجود، پایه‌ای برای توصیه‌های سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی‌های عملی در جهت توسعه زراعت پایدار و ارتقای معیشت خانواده‌های روستایی فراهم می‌نماید.

جدول۳: ضرایب همبستگی پیرسون بین زراعت پایدار و امنیت غذایی روستایی ولایت فراه(سطح معنی‌داری دو طرفه ۰,۰۱)

مؤلفه‌ها	همبستگی	1	2	3	4	5	6	7	8
حفظ منابع طبیعی	ضریب همبستگی پیرسون	1	0.45**	0.38**	0.42**	0.40**	0.44**	0.47**	0.43**
بهره‌وری مناسب منابع	سطح معناداری	—	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
	ضریب همبستگی پیرسون	0.45**	1	0.36**	0.40**	0.48**	0.50**	0.52**	0.49**
تنوع کشت و حفظ سلامت خاک	سطح معناداری	0.000	—	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
	ضریب همبستگی پیرسون	0.38**	0.36**	1	0.35**	0.33**	0.37**	0.40**	0.36**
	سطح معناداری	0.000	0.000	—	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
مشارکت و دانش محلی	ضریب همبستگی پیرسون	0.42**	0.40**	0.35**	1	0.44**	0.46**	0.48**	0.45**
دسترسی به غذای کافی	سطح معناداری	0.000	0.000	0.000	—	0.000	0.000	0.000	0.000
	ضریب همبستگی پیرسون	0.40**	0.48**	0.33**	0.44**	1	0.53**	0.55**	0.50**

کیفیت تغذیه	سطح معناداری	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	—	0.000	0.000
سطح معناداری	ضریب همبستگی پیرسون	0.44**	0.50**	0.37**	0.46**	0.53**	1	0.60**	0.55**
	سطح معناداری	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	—	0.000	0.000
ثبات تامین غذا	ضریب همبستگی پیرسون	0.47**	0.52**	0.40**	0.48**	0.55**	0.60**	1	0.58**
	سطح معناداری	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	—	0.000
استفاده پایدار از منابع غذایی	ضریب همبستگی پیرسون	0.43**	0.49**	0.36**	0.45**	0.50**	0.55**	0.58**	1
	سطح معناداری	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	—

منبع: نتایج تجزیه و تحلیل توسط نرم افزاری SPSS

نتایج ارائه شده در جدول شماره ۳، نشان‌دهنده وجود روابط همبستگی مثبت و معنادار در سطح بسیار بالا($p < 0.01$) میان مؤلفه‌های کلیدی متغیر مستقل «زراعت پایدار» و مؤلفه‌های متغیر وابسته امنیت غذایی روستایی است. زراعت پایدار به‌عنوان متغیری متغیر شامل چهار مولفه اصلی حفظ منابع طبیعی، بهره‌وری مناسب منابع، تنوع کشت و حفظ سلامت خاک و مشارکت و دانش

محلی می‌باشد، در حالی که امنیت غذایی روستایی نیز به چهار بعد مهم دسترسی به غذای کافی، کیفیت تغذیه، ثبات تأمین غذا و استفاده پایدار از منابع غذایی تقسیم شده است. بررسی همبستگی‌های متقابل نشان می‌دهد که مؤلفه بهره‌وری مناسب منابع بیشترین ارتباط مثبت و معنادار را با ثبات تأمین غذا (r = 0.52**) دارد که این امر به‌وضوح تأکید می‌کند افزایش کارایی و بهره‌وری منابع زراعتی عامل کلیدی در تضمین استمرار تأمین غذا در جوامع روستایی است. همچنین، مشارکت و دانش محلی با کیفیت تغذیه رابطه‌ای قوی (r = 0.53**) دارد که اهمیت انتقال دانش بومی و مشارکت فعال جامعه محلی را در بهبود شاخص‌های تغذیه‌ای برجسته می‌سازد؛ این یافته‌ها با نظریه‌های توسعه پایدار و زراعتی جامعه مطابقت دارد. علاوه بر این، مؤلفه «تنوع کشت و حفظ سلامت خاک نیز با دسترسی به غذای کافی (r = 0.42**) و استفاده پایدار از منابع غذایی (r = 0.45**) روابط مثبت و معناداری نشان می‌دهد، که بیانگر نقش حیاتی حفظ تنوع زیستی و سلامت خاک در تأمین امنیت غذایی پایدار است. به طور کلی، این نتایج تأیید می‌کند که تقویت مؤلفه‌های زراعت پایدار می‌تواند به‌صورت چشمگیری کیفیت و پایداری امنیت غذایی روستایی را ارتقاء دهد و لذا سیاست‌های توسعه زراعت باید بر افزایش بهره‌وری منابع، ترویج تنوع کشت، حفظ سلامت خاک و گسترش دانش محلی تمرکز نمایند(جدول ۳).

جدول۴: تحلیل رگرسیون چندگانه تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی روستایی

شاخص / متغیر	مقدار	توضیح تخصصی و علمی
ضریب همبستگی چندگانه(R)	0.894	نشان‌دهنده همبستگی بسیار قوی و مثبت بین مؤلفه‌های زراعت پایدار و امنیت غذایی روستایی است؛ این مقدار بیانگر ارتباط ساختاری معنادار بین دو متغیر اصلی مدل است.
ضریب تعیین(R^2)	0.800	حدود ۸۰٪ از تغییرات در امنیت غذایی روستایی توسط مؤلفه‌های زراعت پایدار قابل پیش‌بینی است؛ قدرت تبیین بسیار بالای مدل را نشان می‌دهد.
ضریب تعیین تعدیل‌شده (Adjusted R^2)	0.797	پس از تعدیل براساس تعداد متغیرهای مستقل، مدل همچنان دقت و اعتبار خود را حفظ کرده که نشانگر برازندگی قوی مدل است.
انحراف معیار برآورد (Std. Error of the Estimate)	3.95	این شاخص میزان پراکندگی خطاها را مشخص می‌کند؛ مقدار پایین آن دقت پیش‌بینی بالای مدل را تأیید می‌نماید.

منبع: نتایج تجزیه و تحلیل توسط نرم افزاری SPSS

نتایج تحلیل رگرسیون نشان‌دهنده همبستگی بسیار قوی و مثبت ($R = 0.894$) میان مؤلفه‌های زراعت پایدار و امنیت غذایی روستایی می‌باشد که بیانگر ارتباط ساختاری معنادار بین این دو متغیر است. ضریب تعیین($R^2 = 0.800$) نشان می‌دهد که حدود ۸۰ درصد از تغییرات در امنیت غذایی روستایی توسط مؤلفه‌های زراعت پایدار قابل پیش‌بینی است که حاکی از قدرت تبیین بالای مدل می‌باشد. همچنین، ضریب تعیین تعدیل‌شده(Adjusted $R^2 = 0.797$) بیانگر برازندگی مناسب مدل حتی پس از درنظر گرفتن تعداد متغیرهای مستقل است. مقدار انحراف معیار برآورد (3.95) نیز نشان‌دهنده پراکندگی پایین خطاها بوده و دقت بالای مدل در پیش‌بینی متغیر وابسته را تأیید می‌نماید.

جدول۵: ضریب‌های رگرسیون مدل بررسی تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانوارهای روستایی

متغیر	سطح معناداری (Sig.)	ضریب رگرسیونی (B)	ضریب استاندارد شده (Beta)	خطای استاندارد (Std. Error)	سطح معناداری (Sig.)
مقدار ثابت (Constant)	0.309	1.145	—	1.129	0.309
حفظ منابع طبیعی	0.000	0.204	0.261	0.034	0.000
بهره‌وری مناسب منابع	0.000	0.287	0.354	0.031	0.000
تنوع کشت و سلامت خاک	0.000	0.221	0.298	0.029	0.000
مشارکت و دانش محلی	0.000	0.265	0.342	0.033	0.000

منبع: نتایج تجزیه و تحلیل توسط نرم افزاری SPSS

نتایج تحلیل ضرایب رگرسیونی بیانگر آن است که تمامی مؤلفه‌های زراعت پایدار از جمله حفظ منابع طبیعی، بهره‌وری مناسب منابع، تنوع کشت و سلامت خاک و مشارکت و دانش محلی تأثیر مثبت و معناداری بر امنیت غذایی روستایی دارند؛ به‌گونه‌ای که سطح معناداری (Sig.) برای هر چهار متغیر برابر با ۰,۰۰۰ بوده و این نشان‌دهنده معناداری احصائیوی بالا در سطح اطمینان 99% می‌باشد. در این میان، مؤلفه «بهره‌وری مناسب منابع» با ضریب استاندارد شده (Beta) برابر با 0.354 بیشترین تأثیر نسبی را بر متغیر وابسته داشته و پس از آن «مشارکت و دانش محلی» با Beta برابر 0.342قرار دارد. همچنین، ضرایب غیر استاندارد (B) نشان می‌دهند که با افزایش یک واحد در مؤلفه بهره‌وری منابع، به‌طور متوسط 0.287 واحد به امنیت غذایی افزوده می‌شود. مقدار ثابت مدل نیز (B = 1.145) از نظر آماری معنادار نبوده(Sig. = 0.309) ، که نشان می‌دهد پیش‌بینی

امنیت غذایی بدون درنظر گرفتن متغیرهای مستقل معنادار نخواهد بود. به‌طور کلی، این نتایج مؤید تأثیر مستقیم و مؤثر مؤلفه‌های زراعت پایدار بر ارتقای امنیت غذایی در مناطق روستایی است.

مناقشه

امنیت غذایی به‌مثابه یکی از ارکان اساسی پایداری نظام‌های اجتماعی و اقتصادی، امروزه در ادبیات توسعه نه‌تنها به معنای دسترسی فیزیکی و اقتصادی به غذا، بلکه به‌عنوان شاخصی کلی‌نگر برای سنجش کیفیت زندگی، تاب‌آوری خانواده‌ها و عدالت محیطی‌زیستی تلقی می‌گردد. در شرایط کنونی افغانستان به‌ویژه در مناطق روستایی نظیر ولایت فراه، پدیده ناامنی غذایی جلوه‌ای ملموس از نابرابری‌های ساختاری، فرسایش منابع طبیعی، تغییرات اقلیمی و ضعف برنامه‌ریزی توسعه‌ای است. در این میان، زراعت پایدار به‌عنوان الگویی علمی و میان‌رشته‌ای با تأکید بر بهره‌برداری خردمندانه از منابع طبیعی، تلفیق دانش سنتی و نوین، افزایش بهره‌وری و حفاظت محیطی‌زیستی در ادبیات بین‌المللی توسعه روستایی به‌عنوان راهبردی کلیدی در جهت تأمین پایدار غذا معرفی شده است(Altieri, 2023; Pretty, 2023). اما پرسش اصلی آن است که تا چه اندازه این چارچوب‌های نظری توانسته‌اند در سطح محلی، در جغرافیای خاص و پرچالش ولایت فراه، به نتایج عینی و مؤثر منجر شوند؟ تحقیقات موجود عموماً بر نقش مثبت زراعت پایدار در تقویت مؤلفه‌های امنیت غذایی تأکید دارند؛ از جمله بهره‌وری منابع، تنوع در کشت، سلامت خاک و مشارکت فعال دهاقین. مدل‌های نظری چون «معیشت پایدار» چیمبرز و کانوی (۱۹۹۲) نیز بر پیوند بین سرمایه‌های انسانی، طبیعی، اجتماعی و اقتصادی در تضمین امنیت غذایی تأکید می‌ورزند. یافته‌های تحقیق حاضر نیز این مفروضات نظری را تأیید می‌کند: ضریب همبستگی بسیار قوی میان زراعت پایدار و امنیت غذایی نشان‌دهنده تأثیر قابل‌توجه مؤلفه‌های چهارگانه زراعت پایدار بر ابعاد مختلف امنیت غذایی خانواده‌های دهاتی است. با این حال، شکاف قابل تأملی میان دستاوردهای نظری و وضعیت واقعی خانواده‌های روستایی در ولایت فراه مشاهده می‌شود؛ جایی‌که علی‌رغم وجود ظرفیت‌های زراعتی، اغلب دهاقین در تأمین غذای کافی و با کیفیت پایدار با مشکل مواجه‌اند. این ناهمخوانی، گویای وجود موانع بنیادی، مدیریتی، آموزشی یا اجتماعی است که قابلیت‌ها و مزایای بالقوه زراعت پایدار را در عمل محدود می‌سازد. بنابراین، روشن

ساختن این نارسایی‌های اجرایی از منظر علمی و میدانی، ضرورتی بنیادین برای پر کردن این شکاف نظری-عملی و توسعه سیاست‌های بومی‌گرا محسوب می‌شود.

نتیجه‌گیری

این مطالعه با هدف بررسی تأثیر زراعت پایدار بر امنیت غذایی خانواده‌های روستایی ولایت فراه انجام شد و نتایج نشان داد که زراعت پایدار نقش بسیار مؤثری در ارتقای امنیت غذایی این خانواده‌ها ایفا می‌کند. یافته‌های حاصل از تحلیل آماری با استفاده از آزمون‌های آلفای کرونباخ، KMO و آزمون بارتلت، همبستگی مثبت و معناداری بین مؤلفه‌های زراعت پایدار نظیر حفظ منابع طبیعی، بهره‌وری مناسب منابع، تنوع کشت و مشارکت محلی با شاخص‌های امنیت غذایی شامل دسترسی به غذای کافی، کیفیت تغذیه و ثبات غذایی وجود دارد. این نتایج تأیید می‌کند که بهبود سیستم‌های زراعتی با محوریت روش‌های پایدار نه تنها به حفظ منابع طبیعی و سلامت خاک کمک می‌کند بلکه به افزایش بهره‌وری و پایداری اقتصادی و اجتماعی خانواده‌های روستایی نیز منجر می‌شود. علاوه بر این، مطالعه نشان داد که ارتقای دانش محلی و افزایش مشارکت زارعین در پروسه‌های تصمیم‌گیری زراعتی، بهبود امنیت اقتصادی در تأمین غذا را تسهیل می‌نماید. این یافته‌ها با مطالعات پیشین در کشورهای در حال توسعه همسو است و اهمیت سیاست‌های حمایتی، آموزش‌های فنی و توسعه زیرساخت‌های روستایی را برای تحقق زراعت پایدار و امنیت غذایی برجسته می‌سازد. با توجه به محدودیت‌های منابع آب و شرایط اقلیمی خاص ولایت فراه، استفاده از رویکردهای نوین زراعتی و حمایت‌های هدفمند، ضرورت انکارناپذیر برای پایداری تولید و کاهش آسیب‌پذیری خانوارهای روستایی در برابر تهدیدات اقلیمی و اقتصادی است.

در نهایت، تحقیق حاضر بر ضرورت گسترش برنامه‌های زراعت پایدار در مناطق مشابه تأکید دارد تا علاوه بر تأمین نیازهای غذایی، زمینه‌های رشد اقتصادی و اجتماعی پایدار برای جوامع روستایی فراهم گردد. پیشنهاد می‌شود مطالعات آتی، با تمرکز بر ارزیابی راهکارهای بومی و تکنالوژی‌های نوین، به توسعه مدل‌های مناسب زراعتی پایدار در مناطق خشک و نیمه‌خشک بپردازند.

پیشنهادات

ترویج زراعت پایدار از طریق آموزش‌های هدفمند: برگزاری دوره‌های آموزشی برای دهقانان در مورد تکنیک‌های زراعت پایدار مانند تناوب زراعتی، مصرف مناسب آب، استفاده از کودهای عضوی و مدیریت خاک.

ایجاد سیستم‌های حمایت مالی: فراهم‌سازی قرضه‌های بدون بازگشت یا کم بازگشت(درخواست فایده کم برای قرض دهنده) برای دهاقین به منظور تطبیق شیوه‌های نوین و پایدار در تولید محصولات زراعتی.

تقویت بازارهای محلی برای محصولات پایدار: ایجاد بازارچه‌های محلی برای فروش مستقیم محصولات تولید شده از طریق زراعت پایدار با قیمت منصفانه برای افزایش درآمد خانوارها.

افزایش دسترسی به تکنالوژی‌های نوین زراعتی: توزیع ابزارهای زراعتی مدرن مانند بذرهای اصلاح‌شده مقاوم به خشکی و آفات برای مناطق کم‌آب و متأثر از تغییرات اقلیمی.

تدوین سیاست‌های حمایت‌کننده: پیشنهاد به دولت برای تصویب پالیسی‌های مشخص جهت تشویق زراعت پایدار و لحاظ نمودن آن در استراتیژی‌های امنیت غذایی.

تقویت نقش زنان در زراعت پایدار: فراهم‌سازی فرصت‌های مشارکت برای زنان در تصمیم‌گیری‌های زراعتی، آموزش‌های زراعتی و دسترسی به منابع.

ایجاد مراکز تحقیقاتی زراعت بومی: راه‌اندازی ایستگاه‌های تحقیقاتی در فراه برای ارزیابی عملکرد انواع روش‌های پایدار بومی و ارائه توصیه‌های علمی متناسب با شرایط محلی.

بهبود زیرساخت‌های آبیاری: توسعه سیستم‌های آبیاری قطره‌ای و بارانی برای کاهش هدر رفت آب در مناطق مختلف فراه.

نظارت و ارزیابی مداوم وضعیت امنیت غذایی :طراحی یک سیستم نظارتی در سطح قریه‌ها و دهات برای بررسی سطح امنیت غذایی و تأثیر برنامه‌های زراعت پایدار بر وضعیت معیشت خانوارها.

منابع

سنایی‌مقدم، سروش.، شفیعی، محمدرضا. جهانتیغ پور، علی و محمدیگانه، بهروز. ۱۳۹۶. نقش پیوندهای روستایی-شهری در امنیت غذایی خانوارهای روستایی. *مطالعات علوم محیط زیست*. ۲ (۳): ۵۲۶-۵۹۸.

غفوری، عبیدالله. ۱۳۹۶. زراعت پایدار. انتشارات ستاره نقره‌ای. هرات. چاپ چهارم. ص ۲.

Altieri, Miguel. (2023). *Agroecology: The science of sustainable agriculture*. Springer.

Altieri, Miguel., Funes-Monzote, Fernando R., & Petersen, Paulo. (2012). Agroecologically efficient agricultural systems for smallholder farmers: Contributions to food sovereignty. *Agronomy for Sustainable Development, 32*(1), 1–13.

https://doi.org/10.1007/s13593-011-0065-6

Chambers, Robert, & Conway, Gordon. (1992). *Sustainable rural livelihoods: Practical concepts for the 21st century* (IDS Discussion Paper No. 296). Institute of Development Studies.

Farahani, Hossein, & Jahansoozi, Mohammad. (2021). [The role of sustainable agriculture in ensuring food security of rural households]. University of Zanjan.

Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2023). *The state of food security and nutrition in the world 2023: Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural–urban continuum*.

https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc3017en

Herrero, Mario, Thornton, Philip K., Power, Brendan, Bogard, Jessica R., Remans, Roseline, Fritz, Steffen, ... & Havlík, Petr. (2024). Innovation in sustainable food systems. *Nature Food, 5*(1), 10–20. https://doi.org/10.1038/s43016-024-00001-2

Jones, Adam, Smith, Brian, & Lee, Christopher. (2024). Climate change impacts on agriculture and food security. *Environmental Research Letters, 19*(2), 025001. https://doi.org/10.1088/1748-9326/abc123

Pretty, Jules. (2008). Agricultural sustainability: Concepts, principles and evidence. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences, 363*(1491), 447–465. https://doi.org/10.1098/rstb.2007.2163

Pretty, Jules. (2023). Agricultural sustainability: Concepts, principles and evidence. *Philosophical Transactions of the Royal Society B, 378*(1873), 20210325.

https://doi.org/10.1098/rstb.2021.0325

Smith, Peter, Brown, Katherine, & Green, Laura. (2023). Sustainable agriculture and food security: A global perspective. *Journal of Agricultural Science, 161*(1), 1–15.

https://doi.org/10.1017/S0021859623000010

United Nations. (2023). *Sustainable development goals report 2023*. https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/

Wikipedia contributors. (2023). *Farah Province*. In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. Retrieved June 10, 2025, from

https://en.wikipedia.org/wiki/Farah_Province

World Bank. (2024). *Agriculture and food security overview*. https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview

Investigating the Impact of Sustainable Agriculture on Food Security of Rural Households

(Case Study: Farah Province)

*[1] Nasir Ahmad Nasrat and [2]Mahfoozullah Rashed

[1]Department of Agronomy, [2]Department of Agricultural Economics and Extension. Faculty of Agriculture, Farah Higher Education Institute.

nasirahmadnasrat100@gmail.com

Abstract

Food security stands as one of the most critical challenges confronting rural communities in arid and semi-arid regions, such as Farah Province, Afghanistan. This study was conducted to assess the impact of sustainable agriculture on the food security of rural households in this province. The research employed a descriptive-analytical approach, based on the collection of field data from 150 households through standardized questionnaires and semi-structured interviews. Data analysis was performed using SPSS software, incorporating descriptive analysis, Cronbach's Alpha coefficient for reliability (0.91), and the KMO test for sampling adequacy (0.87). The results revealed that key factors of sustainable agriculture, including natural resource conservation, optimal water management, crop diversification, and the utilization of indigenous knowledge, are significantly associated with enhanced household food security ($p<0.01$). Furthermore, the development of sustainable agriculture has led to improved household incomes and reduced vulnerability to climatic crises. The findings indicate that investing in farmer education, providing financial facilities, and developing irrigation infrastructure can play an effective role in promoting food security.

This study recommends that policymakers and relevant organizations pay special attention to promoting sustainable agricultural practices and design their support programs based on local needs. The results obtained can serve as a foundation for developing practical solutions and sustainable agricultural development policies in the arid regions of Afghanistan.

Keywords: Farah Province, Food security, Households, Sustainable agriculture.

بررسی روش‌های آشکارسازی پرتوهای کیهانی

سید عرفان مصباح[1*] و عبدالله مسلم[2]

دیپارتمنت فزیک، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون پکتیا[1-2]

Sayedarfanmisbah@gmail.com

خلاصه

جوّ زمین به طور مداوم در معرض برخورد با ذرات زیر اتمی پر انرژی موسوم به پرتوهای کیهانی قرار دارد. این پرتوها که منشأ آن‌ها خارج از منظومهٔ شمسی و غالباً مرتبط با پدیده‌ها یی چون ابرنواخترها، بقایای ستاره‌ای، هسته‌های کهکشانی فعال و فورآن‌های پرتو گاما است، حامل اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ فرآیندهای فیزیکی در مقیاس‌های کلان کیهان اند. مطالعهٔ پرتوهای کیهانی نقشی اساسی در فهم مکانیزم‌های شتاب‌دهی ذرات در طبیعت و بررسی ویژگی‌های بنیادی ماده دارد. در این تحقیق مروری، با بهره‌گیری از داده‌های رصدی و منابع معتبر علمی، منشأ، ترکیب و طیف انرژی پرتوهای کیهانی مورد بررسی قرار گرفته است. این ذرات با انرژی‌های در محدودهٔ گیگا الکترون ولت تا بیش از الکترون‌ولت، در برخورد با مولکول‌های جو زمین آبشارهای هوایی گسترده ایجاد می‌کنند. نتایج این مطالعه ضمن ارزیابی روش‌های آشکارسازی و تحلیل دقت آن‌ها، به مقایسهٔ کارایی فناوری‌های نوین در این حوزه می‌پردازد. یافته‌ها می‌تواند در بهبود مدل‌سازی منابع پرتوهای کیهانی و توسعهٔ نسل آیندهٔ آشکارسازهای زمینی و فضایی مؤثر باشد.

کلمات کلیدی: اخترفیزیک انرژی بالا، آبشارهای هوایی گسترده،، آشکارساز ذرات، پرتوهای کیهانی، شتاب‌دهی کیهانی، ابر نواخترها

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم،

الحمد لله حمدا كثيرا طيبا مباركه فيه كما يحب ربنا ويرضاه والصلاة والسلام على خير خلقه محمد و على آله واصحابه اجمعين .

کلمه پرتو معمولا برای امواج الکترومقناطیسی به کار می‌رود. به دلایل تاریخی و در ابتدای تحقیق‌های پرتوهای کیهانی که هنوز ماهیت این ذرات مشخص نبوده، این کلمه به‌کار می‌رفت. اما امروز پرتوهای کیهانی به هستهٔ اتمهای مختلف، نوکلیون‌ها ، مزون‌ها و همه ذرات چارچ دار که خارج از جو زمین می آیند گفته می‌شود. بیشتر پرتوهای کیهانی الکترون و پروتون اند که بخش عمدهٔ این ذرات از ابر نواخترها، بقایای ستاره‌ای، خورشید سرچشمه می گیرند. خورشید به طور پیوسته بخشی از گازهای سطح خود را به بیرون ساطع می‌کند که تا فواصل دورتر منظومهٔ شمسی منتشر می‌شوند(پورمحمد، ۱۳:۱۳۹۷). پرتوهای کیهانی، گامای پر انرژی در هنگام ورود به جوّ زمین با اتم‌های هوا برخورد می کنند. بخشی از انرژی این پرتوها به نوکلیون ناشی از خردشدن هستهٔ اتم‌های هدف منتقل می‌شود. در این برخوردها مزون‌ها هم تولید می‌شوند. مزون‌های چارچ دار به سرعت به موئون واپاشید می‌شوند. موئون‌ها یی که انرژی زیاد دارند فرصت واپاشی نداشته تاسطح زمین می رسند. مزون‌های خنثی به دو فوتون گاما تبدیل می‌شوند، فوتون‌های مذکور آن قدر انرژی دارند که در برخورد با هستهٔ اتم‌های هوا زوج الکترون_ پوزیترون تولید می کنند. الکترون‌های مذکور که هنوز پر انرژی اند با تابش ترمزی در برخورد با اتم‌ها ، فوتون‌های گامای دیگر تولید می کنند. ادامهٔ این فرایند باعث انبوهی از ذرات ثانویه می‌شود. که این پدیده به‌نام آبشارهای هوایی گسترده یاد می‌شود(پورمحمد، ۷۵:۱۴۰۱). خوشبختانه، جوّ زمین حفاظ مناسب در برابر بدترین تابش‌ها است. همهٔ پرتوهای کیهانی هستهٔ اتم‌ها اند. بالغ بر 85% درصد ذرات کیهانی پروتون، حدود ۱۲ در صد هلیم و ذرات سنگین تر حدود ۱ تا ۲ در صد از پرتوهای کیهانی را تشکیل می‌دهند. منشا این پرتوها با فرایندهای اصلی و دینامیکی تشکیل ستاره‌ها ، انفجارات ابر نواختری و حالاتی شرایط ماده میان ستاره ای کهکشآن‌ها مرتبط می‌باشد.

آشکارسازی ذرات، ابزار اصلی مورد نیاز برای مطالعهٔ پرتوهای کیهانی اند. روش‌های آشکارسازی پرتوهای کیهانی بر اساس استفاده از تعامل ذرات چارج دار(تابش ترمزی، تولید زوج، اثرکامپتون) با ماده ابداع شده اند. تغییر فواصل بین آشکارسازها و همچنین محل قرارگیری هسته‌های آبشارها در نتیجه ای آشکارسازی تاثیری زیادی دارد (درریز، ۱۳۹۹:۷۷). بخشی از انرژی ذره به آشکارساز داده می‌شود که در آنجا تبدیل به شکل دیگری از انرژی می‌شود. این شکل جدید انرژی باید قابل اندازه گیری و متناسب به ویژه گی‌های مورد بررسی ذره باشد. مهم‌ترین مشخصاتی که در آشکارسازی یک پرتو کیهانی باید به‌دست آید، کتله، چارج برقی، انرژی حرکی و جهت ورود آن اند(هدایتی، ۱۳۸۸ :۸۷). قابل تذکر است با یک آشکارساز نمی توان همهٔ مشخصات یاد شده را تعیین کرد. به همین دلیل در امتحان پرتوهای کیهانی، چند نوع آشکارساز در کنار هم و به طور هم زمان به عبور ذره حساسیت نشان می‌دهند و از مجموعهٔ داده‌های خروجی آن‌ها برای تعیین مشخصات ذره استفاده می‌شود. آشکارسازها وسایلی اند که اطلاعاتی راجع به ذرات مختلف و تابش‌های ناشی از پدیده‌های مختلف در اختیار ما قرار می‌دهند. در یکی از انواع تقسیم بندی آشکارسازها، آن‌ها را به دو گروه عمدهٔ شمارش‌گر و مسیرنما دسته بندی می کنند (Zatsepin, and Kuzmin, 1966, P.250) گروه اول اطلاعاتی راجع به چارج ذرات یا تابش‌ها در اختیار ما قرار می‌دهند و اساس کار آن‌ها به این گونه است که شمارش گر یک تپ ضعیف تولید می‌کند و این تپ پس از تقویت و تعیین مشخصات آن ثبت می‌شود. گروه دوم علاوه بر این که تعداد ذرات یا تابش‌ها را به ما می‌دهند مسیر حرکت آن‌ها و جهت ورود به آشکارسازها را نیز مشخص می‌کنند و از این لحاظ بر گروه اول ارجحیت دارند .

میتودولوژي

حیث تحقیق بر مبنای ماهیت و روش، از نوع توصیفی – تحلیلی است. جمع آوری اطلاعات آن از راه کتاب خآن‌های انجام شده است که از کتب و مقالات پژوهشی مهم از آن استفاده شده و پرداخته می‌شود.

موضوع اصلی

آشکارساز گایگر

اولین آشکارساز ذرات چارچ دار توسط‌ها نس گایگر در سال ۱۹۱۱ . م. اختراع شد. چند سال بعد وی به کمک شاگردش مولر آن را کاملتر کرد(Geiger, and Muller, 1928, P. 130). این آشکارساز اغلب به‌نام شمارندهٔ گایگر- مولر شناخته می‌شود.در (شکل ـ ۱) طرح یک آشکارساز گایگر- مولر را می بینیم. در لولهٔ آشکارساز گاز هلیم، نیون یا آرگون در فشار کم است. با اعمال اختلاف پوتانشیل برقی در حدود چند صد ولت بین دو الکترود، که یکی دیواره آشکارساز و دیگری میله ای فلزی در وسط آن است. میدان برقی به‌وجود می‌آید. در هنگام عبور ذره چارچ دار یا فوتونی که انرژی کافی داشته باشد از درون لوله، اتم‌های گاز در مسیر آن آیونایز می‌شوند. آیون‌ها و الکترون‌های تولید شده، توسط ساحه برقی تعجیل می‌گیرند و پس از کسب انرژی حرکی زیادی به اتم‌های دگر برخورد می کنند. به این ترتیب آبشارهای از آیون‌ها و الکترون‌ها در دو جهت مخالف به سمت الکترودها به حرکت در می‌آیند(Jaza, 2020, P. 66). در نهایت جریان برقی قابل اندازه گیری در مدار به‌وجود می‌آید. این جریان در مدار خروجی خوانده می‌شود. هر پالس خروجی نشانگر عبور یک ذره است. که دلیلی بر عبور پرتوهای کیهانی پر انرژی اند. با این امتحان می‌توان جهت حرکت ذره را نیز تعیین کرد.

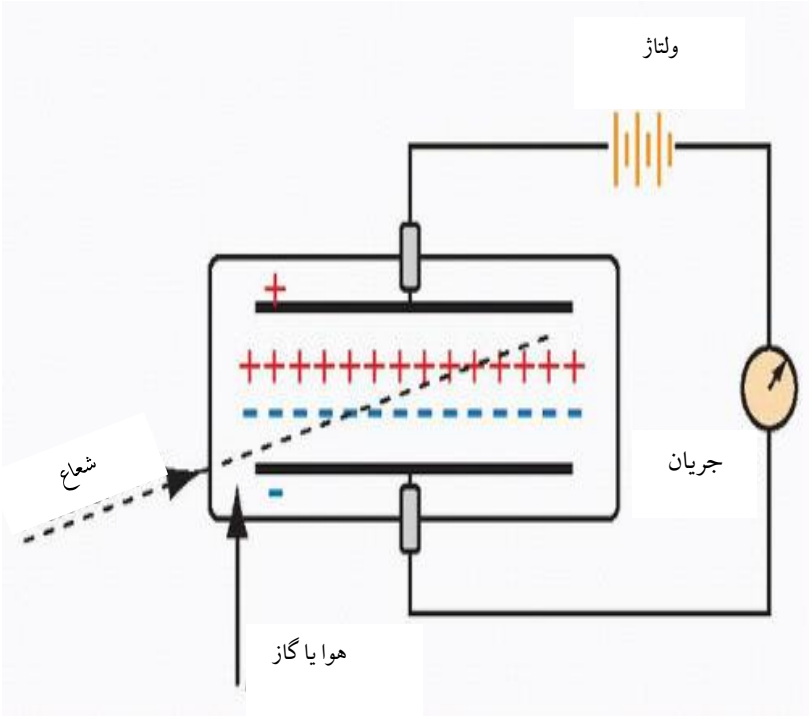

شکل ۱:طرح یک آشکارساز گایگر- مولر

آشکارساز چرنکوف

در صورت عبور یک ذرهٔ چارچ دار با سرعتی بیش از سرعت نور در یک ماده، نور چرنکوف تولید می شود. نور چرنکوف حاصل از عبور پرتوهای کیهانی ثانویه در جوّ را جمع‌آوری کرده، با آینه ای به نقطهٔ محراق می‌فرستند. در محراق یک یا چند لامپ تکثیر کننده فوتون نور را دریافت و به پالس برقی تبدیل می‌کنند قابل ذکر است بازه انرژی‌های خیلی زیاد که از 10 GeV تا 100 TeV را در بر می گیرد(مطلق، ۱۳۹۱ :۹۹).

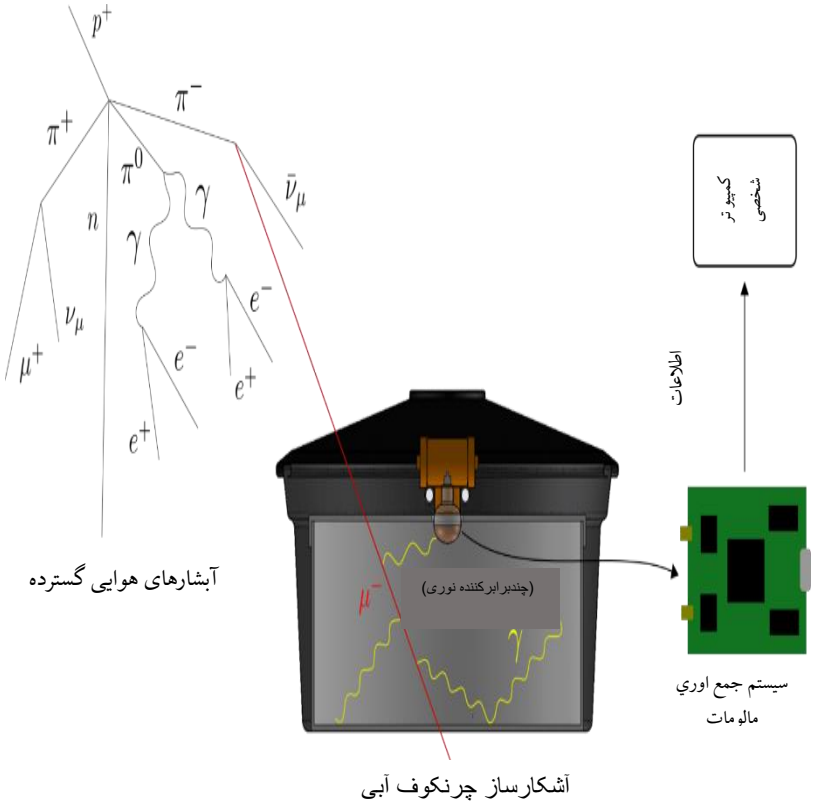

شکل-۲: آشکارساز چرنکوف

آشکارساز سوسوزن

نوع دوم از تشخیص دهنده‌های تابش که ما در مورد آن صحبت خواهیم کرد، به‌نام آشکارساز سوسوزن شناخته می‌شود، سوسوزن‌ها موادی اندجامد، مایع و یا گازی شکل که در اثر برخورد پرتو به آن‌ها، درونشان جرقه نور مریی تولید می‌شود (Griffiths, 2008, P. 45). معمولا برای آشکارسازی تعداد کمی از لامپ تکثیر کننده فوتون متصل به کار می‌رود. اگر یک مادهٔ سوسوزن را به یک لامپ تکثیر کننده فوتون متصل کنیم، نور حاصل از سوسوزنی منجر به تولید پالس برقی در خروجی لامپ می‌شود. اخیراً به جای لامپ‌های تکثیرکننده فوتون از دیودها به عنوان آشکارساز فوتون‌های سوسوزن‌ها استفاده شده است(دریز، ۱۳۹۵:۸۸).

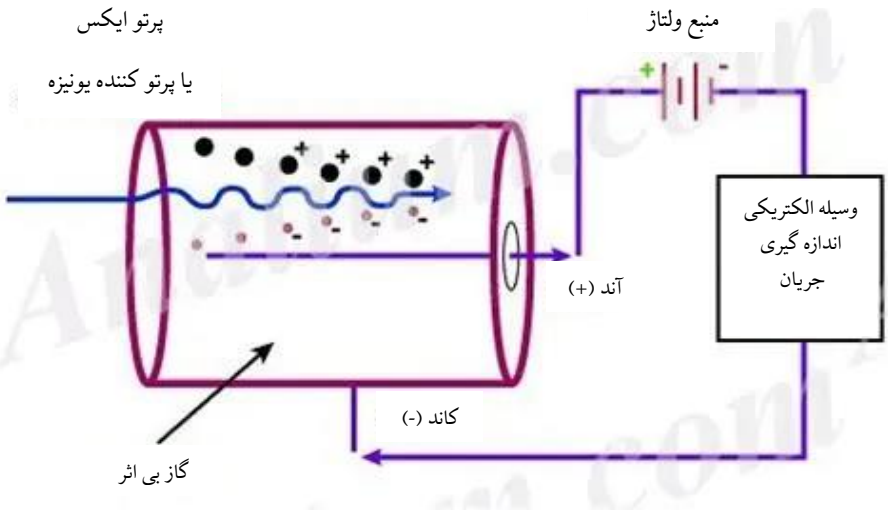

شکل۳ : طرحی از آشکارساز سوسوزن متصل به لامپ تکثیر کننده فوتون

امولسیون هسته ای

در فیلم‌های عکاسی برخورد نور با ترکیبات نقره تغییرات کیمیاوی ایجاد می‌کند. با فرآیندهای کیمیاوی ظهور و ثبوت فیلم، اتم‌های نقره آزاد شده به صورت لکه‌های میکروسکوپی سیاه بر روی فیلم باقی می مانند. حتی اگر به فیلم نور ندهیم، عبور ذرات چارچ دار می‌تواند چنین اثری ایجاد کند. در سال ۱۹۴۵. م. پاول و او چالینی با روی هم قرار دادن دسته ای از فیلم‌های عکاسی توانستند تصویری سه بعدی از مسیر پرتوهای کیهانی ثبت کنند(Occhialini, and powell, 1946, P. 67). طی چند دهۀ آخر قرن بیستم آزمایش‌های زیادی با استفاده از بالن و راکت با کمک امولسیون هسته ای انجام شد(Codino, 2009, P. 78).

اتاقک ابر ویلسون

اتاقک ابر وسیلهٔ است که فیزیک دانان فیزیک هسته اي از آن براي تشخیص و مطالعه ي ذرات بنیادي از میان ذرات بي شمار قابل کشف استفاده مي کند، که این ذرات عبارت اند از؛ ذرات آلفا، پروتون‌ها ، الکترون‌ها ، پوزیترون‌ها و انواع مختلفي از مزون‌ها ست(Codino, 2009, P. 78).

. این ذرات توسط هسته‌ها ي ناپایدار (رادیواکتیو) منتشر مي شوند و در طي تصادم‌ها ي هسته اي تولید مي شوند. برخي از آن‌ها به شکل تشعشعات کیهاني به زمین مي رسند. در یک اتاقک ابر مسیر یک ذره به شکل یک خط غبار ظاهر مي گردد که مسیر ابر نامیده مي شود. با مطالعهٔ این مسیر یا عکسي از آن یک فیزیکدان مي تواند انرژي و چارج برقی ذره اي که آن را تولید کرده، تعیین کند. هر نوع ذره یک مشخصه ي مسیر ابر دارد، که در شکل، طول و عرض متفاوت است. بسیاري از ذرات بنیادي از طریق مشخصه ي مسیر ابرشان کشف شدند. اتاقک ابر در سال ۱۹۱۱ توسط یک فیزیکدان انگلیسي به‌نام سي.تي.آر. ویلسون ابداع شد (Das Gupta and Ghosh 1946, P. 130). این اختراع بر اساس اصولي که براي تعیین ساختمان ابرهاي آسمان استفاده مي شوند بنا شده است. اگر هوا با بخار آب اشباع شده باشد و سپس سرد شده باشد، قطرات کوچک مه اطراف ذرات شناور غبار یا دیگر مواد شکل مي گیرند، هم چنین آن‌ها به راحتي در اطراف اتم‌ها یا گروهي از اتم‌ها که به صورت الکترویوني باردار شده اند، شکل مي گیرد. وقتي که یک ذره ي چارج دار همانند یک پروتون از درون یک اتاقک عبور مي کند، پشت سرش دنباله اي از آیون‌ها به جا مي گذارد، زیرا در طي مسیرش با مولکول‌ها ي هوا برخورد کرده است. قطرات کوچک مه در اطراف این آیون‌ها شکل مي گیرند و یک مسیر ابر ایجاد مي کنند.

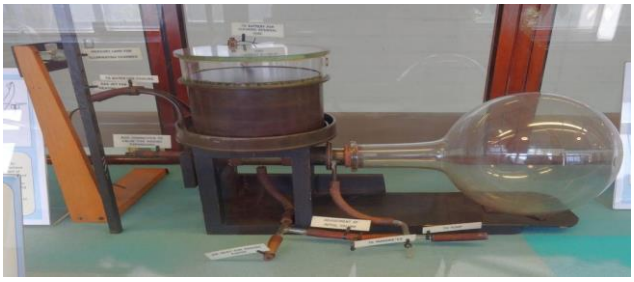

شکل ـ۴: اتاقک ابر ویلسون

آشکارسازهای حالت جامد

این آشکارسازها بر مبنای تولید زوج الکترون-حفره در یک جسم جامد بر اثر تابش فوتون یا عبور ذرهٔ چارچ دار عمل می کنند(Young and Freedman , 2012, P. 145). زوج‌های تولید شده می‌تواند تحت اثر پتانسیل اعمال شده به حرکت درآمده، جریانی قابل اندازه گیری تولید می کنند. از آنجا که انرژی لازم برای تولید یک زوج الکترون- حفره مستقل از انرژی ذرهٔ عبوری است، تعداد زوج‌های تولید شده و در نتیجه اندازهٔ پالس خروجی فقط به شدت تابش ذرات بستگی دارد. لذا آشکارسازهای حالت جامد اغلب در تعیین شدت پرتوهای گاما، بتا و ایکس به کار می‌روند. مزیت این آشکارسازها در ابعاد کوچک و به شکل مجتمعی از صدها آشکارساز در حجمی کوچک است. همچنین این آشکارسازها در ولتاژهای کم کار می‌کنند (Grupen and Shwartz, ,2008, P. 250).

یافته‌های تحقیق

یافته‌ها و نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که آشکارسازها دستگاه ساخت بشر است که در اطراف زمین می‌باشد، تا اکنون ده‌ها شکل‌های مختلف برای آشکار سازهای پرتوهای کیهانی طراحی شده است و هر آشکارساز بسته به نوع و ماموریت اش، در زمین قرار می‌گرد. دو نوع از آشکارسازهای پرتوهای کیهانی از جمله آشکارساز چرنکوف و آشکارساز سوسوزن نسبت به بقیه کاربرد بیشتری دارند.

نتیجه گیری

یک آشکارساز ایده آل، بخاطر نیاز به کاربردهای با نور کم، مطلوب ستاره شناسان است. این آشکارسازها با استفاده از تکنولوژی‌های پیشرفته ای مانند تشخیص اطلاعات عبور ذرهٔ چارچ‌دار از کنار برخی اتم‌ها، کتله، چارچ برقی و مسیر جهت ورود ذره را مشخص می‌کند . آشکارساز سوسوزن که در فاصلهٔ معین از هم قرار گرفته باشند، می‌توان مدت زمان عبور ذره از این فاصله را سنجید و در نتیجه سرعت آن را تخمین زد. در آشکارسازهای تابش چرنکوف می‌توان با سنجش زاویهٔ سرعت ذره را تخمین زد. این دو آشکارسازها دارای پوشش وسیع، حساسیت بالا را دارد.

پیشنهادات علمی

مطابق موضوع پیشنهاد می‌گردد.

- تدویر برنامه‌های آموزشی برای شناسایی نجوم مقدماتی در مکاتب و پوهنتون‌های دولتی.
- آگاهی در مورد وسایل نجومی و مورد استفادهٔ آن.
- تدویر سمینارهای علمی در بارهٔ پرتوهای کیهانی وطریقهٔ آشکارسازی آن.

منابع

پورمحمد، داود. (۱۴۰۱)، فزیک ذرات استاندارد. قزوین: دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره).

پورمحمد، داود. (۱۳۹۷)، آشنایی با بهمن‌های گسترده هوایی. قزوین: دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره).

درریز، زهرا. (۱۳۹۹)، مقدمه بر اختر فزیک. تهران: سیمای دانش.

درریز، زهرا. (۱۳۹۵)، مبانی فیزیک آشکارسازی تابش و کاربرد آن. تهران: سیمای دانش.

مطلق، مهدی عباسیان. (۱۳۹۱)، بررسی رفتار آشکارساز سوسوزن پرتوهای کیهانی به کمک روش مونت کارلو. قزوین: دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره).

هدایتی خلیل آباد،ها دی (۱۳۸۸). روشی دیگر برای یافتن مکان هسته‌های بهمن‌های گسترده هوایی. کنفرانس فیزیک ایران.

Codino, Antonio (2009). Consequences of the common origin Elsevier of the knee and ankle in Cosmic ray physics.

Das Gupta, N. N., & Ghosh, S. K. (1946). A report on the Wilson cloud chamber and applications in physics. *Reviews of Modern Physics, 18*(2), 225–365. https://doi.org/10.1103/R evModPhys.18.225

Geiger, H. AND muller, W.(1928), Das Elektronenzahlrohr (The electron counting tube), *physikalische zeitschrift, 29*,839-841.

Griffiths,D. (2008).Introduction to Elementary Particles (2nd edn), Wein-heim, WILEY-VCH.

Grupen, C . and Shwartz, B. (2008) particle Detectors, Cam-bridge University press

Jaza, Mohammad Hossein. (2020). Factors of Merit for Radiation Detectors, (13th edn). New York: San Francisco.Upper Saddle e River.

Occhialini, G. P. S., & Powell, C. F. (1946). Observation on the production of mesons by cosmic radiation. *Nature, 162* (4112), 168–173. https://doi.org/10.1038/162168a0Jaza.

Young, H. D., Freedman, R. A., & Ford, A. L. (2012). University physics with modern physics 13th edition. New York: San Francisco. Upper Saddl e River. Addison- Wesley.

Zatsepin,G.T and Kuzmin,V.A., (1966). Upper limit of the spectrum of cosmic rays.(2nd edn), Wein – Hein. WILEY – YCH.

Review of methods for detecting cosmic rays

[1*]Sayed Arfan Misbah and [2]Abdullah Muslim

[1-2]Department of Physics, Faculty of Education, Paktia University

Sayedarfanmisbah@gmail.com

Abstract

The Earth's atmosphere is constantly bombarded with high-energy subatomic particles called cosmic rays. These rays, which originate outside the solar system and are often associated with phenomena such as supernovae, stellar remnants, active galactic nuclei, and gamma-ray bursts, carry valuable information about physical processes on the macroscales of the universe. The study of cosmic rays plays a fundamental role in understanding the mechanisms of particle acceleration in nature and investigating the fundamental properties of matter. In this review, using observational data and reliable scientific sources, the origin, composition, and energy spectrum of cosmic rays are investigated. With energies ranging from gigaelectron volts to more than electron volts, these particles create extensive air cascades when they collide with molecules in the Earth's atmosphere. The results of this study, while evaluating detection methods and analyzing their accuracy, compare the efficiency of new technologies in this field. The findings can be effective in improving the modeling of cosmic ray sources and the development of the next generation of ground-based and space-based detectors.

Keywords: Cosmic rays, Cosmic acceleration, Extensive air shower, High-energy astrophysics, Particle detectors, Supernovae.

په جسمونو باندې د ځمکې د جاذبې قوې آغېزې او د نیوټن د جاذبوي قانون د استعمال څېړنه

سید صدرالدین‌ها شمي[1*] او سیدحبیب الله‌ها شمي[2]

فزیک څانګه، ښوونې او روزنې پوهنځی، پکتیا پوهنتون[1-2]

sadrudin.hashimi@gmail.com

لنډیز

د جاذبې قوه د طبیعي قواوو له ډلې څخه یوه بنسټیزه قوه ده، چې د ژوند د نظم، ثبات او دوام لپاره ډیره اړینه ده. د دغې قوې په اساس طبیعي پیښې لکه: بارانونه، سیلابونه او سمندري څپې رامنځته کېږي، ستونزه دلته داده چې د دغو طبیعي پیښو د رامنځته کېدو په تړاو د خلکو ناپوهي او هم په مکتبونو او تحصیلي نهادونو کې د جاذبې قوې په اړه د علمي معلوماتو کمښت او همدارنګه د پرمختللیو وسایلو نه شتون د دې لامل شوی، چې زده کوونکې د جاذبې قوې او د هغې د آغېزو په تړاو ډېر کم معلومات ولري. چې د جاذبې قوې د آغېزو پېژندل نه یوازې یو علمي بحث دی، بلکې تعلیمي، صنعتي او تخنیکي اړخ هم لري، په معاصر ساینس کې یې دغې موضوع ته خورا زیات اهمیت ورکړی دی، چې د فزیک د زده کوونکو، انجنیرانو او نورو څېړونکو لپاره یوه مهمه او د ارزښت وړ موضوع ده؛ ځکه د انسان د ژوند نظم او ثبات ورپورې تړلی دی. دا یوه مروري مقاله ده، چې د دویم لاس له منابعو څخه ګټه اخېستل شوې ده. د جاذبې قوې د آغېرو د پېژندلو څخه اساسي موخه داده، چې زده کوونکي د جاذبې قوې د آغېزو او د جاذبوي قانون د علمي مفکورې به باره کې علمي او دقیق درک ته ورسېږي او هم به په زده کوونکو کې د علمي تفکر او ساینسي ذهنیت پیاوړتیا رامنځته شي. پایله ثابتوي، چې جاذبه د ځمکې او ټولو کایناتو لپاره یوه بنسټیزه او نه بیلېدونکې فزیکي قوه ده، چې د ژوند، طبیعت او کیهاني نظام د ثبات ضمانت کوي

کلیدي کلمې: جسمونه، جاذبې قوه، د نیوټن جاذبوي قانون، د جاذبې قوې آغېزې.

سريزه

بسم الله الرحمن الرحيم،

الحمد لله حمدا كثيرا طيبا مباركه فيه كما يحب ربنا ويرضاه والصلاة والسلام على خير خلقه محمد و على آله واصحابه اجمعين .

د ځمکې د جاذبې قوه يوه له هغو بنسټيزو طبيعي قواوو څخه ده، چې د ژوند د نظم، ثبات او دوام لپاره حياتي رول لوبوي. دغه قوه د دې مسؤليت پر غاړه لري، چې ټول جسمونه د ځمکې پر سطحه وساتي او د انسانانو تګ او راتګ آسانه کوي. همدا راز هغه طبيعي پيښې لکه: باران، سيلابونه او سمندري څپې د همدغه قوې په اساس رامنځته کېږي. سربيره پر دې د جاذبې قوه د سيارو او سپوږمکيو مدارونه تنظيموي، چې له امله يې د کايناتو خوځښت منظم پاتې کېږي. د نيوټن د جاذبوي قانون له مخې د جسمونو ترمنځ د جاذبې اندازه محاسبه کېږي، چې دا د ستورپوهنې، فزيک، انجنيري او ساختماني علومو لپاره ځانګړی اهميت لري (Holiday, Resnick & Walker, 2014, P. 134).

سره له دې چې د جاذبې قوه يوه عامه او تجربه شوې پديده ده، خو د پرمختللو وسايلو د نشتوالي له امله د هغې د ژورې مطالعې کچه محدوده پاتې شوې ده. بله ستونزه داده چې په تعليمي نصاب کې د جاذبې قوه په کافي او ژوره توګه نه ده څېړل شوې، همدارنګه دا هم روښانه نه ده چې دغه قوه د فزيک له نورو قوانينو سره څنګه او څه ډول اړيکه لري. له همدې امله، څرګنده ده چې دا ستونزې د علمي پوهاوي او د دقيقې عملي پوهې د کمښت پايله ده (Young & Freedman, 2012, P. 179).

د نيوټن جاذبوي قانون او د ځمکې د جاذبې د قوې د آغيزو دقيق درک سربېره پر علمي تخنيکي، تعليمي او صنعتي آهميت هم لري. دا پوهه زده کوونکو ته دا توان ورکوي، چې د جسمونو ترمنځ د متقابل کشش قوې سمه څېړنه وکړي. په معاصر ساينس او تکنالوژۍ کې د دقيقو محاسباتو اړتيا دې موضوع ته خورا زيات ارزښت ورکړی دی. له همدې امله، د فزيک زده کوونکي، انجنيران او څېړونکي د دې قوې په اړه دقيق او ژور درک ولري.

د دې څېړنې اساسي موخه داده، چې زده کوونکي د جاذبې قوې او د نيوټن د جاذبوي قانون د علمي مفکورې په اړه ژور او څرګند درک ومومي او هم وکولای شي چې د کايناتو، د ځمکې د

سطحې او تخنیکي سیستمونو په باره کې د جاذبوي قوې آغېزې وپېژني. دغه څېړنه به په هغوی (زده کوونکو) کې د عملي تفکر، تحلیلي وړتیاوو او ساینسي ذهنیت د پیاوړتیا لامل وګرځي (Holiday *et al*., 2014, PP. 138-140).

میتودولوژي

دغه څېړنه مروري ده، چې د دویم لاس منابعو څخه پکې استفاده شوي ده. د معلوماتو د راټولولو په پار له معتبرو کتابونو، مقالو، رسالو څخه ګټه اخېستل شوې ده.

اصلي موضوع

په ژوند باندې د جاذبې قوې اغېزې

جاذبه د ځمکې په تاریخ کې ثابته ده. دا ساده حقیقت د جاذبې پېچلتیا د تکاملي قوې په عنوان پټوي. د جاذبې فشار تل د ځمکې د مرکز په لور وي او د ځمکې پر سطحه په ټولو جسمونو باندې عمل کوي او د هر شي وزن تعریفوي. وزن د ځمکې پر مخ ډېر کیمیاوي، بیولوژیکي او ایکالوژیکي بهیرونه پر مخ وړي، چې د وزن په بدلون سره دا بهیرونه هم بدلېږي. د دغو حقایقو په بنسټ دا باید د تعجب وړ نه وي، چې د جاذبې بدلون کولای شي ژوند لکه چې څرنګه یې موږ پېژنو بدل کړي. که جاذبه بیولوژیکي بدلون رامنځ ته کړي، نو جاذبه باید په خپله د ځمکې پر مخ د ژوند جوړښت یوه مهمه فزیکي چاپېریالي قوه وي. هغه موجودات چې په اوبو کې ژوند کوي او بې وزنه دي، خو لا هم د جاذبې تر اغېزې لاندې دي. مګر د دوی په شاوخوا د فشار عین مقدار او د بدن داخلي اعضاوې لکه: د لامبو پوکنۍ د جاذبې ځواک شدت ته د تعادل ورکولو هڅه کوي(Morey, 2003, P. 143).

په شیانو باندې د جاذبې قوې اغېزې

که چیرې د جاذبې قوه ناڅاپه له منځه لاړه شي څه به پېښ شي؟ جی باکی، چې د ناسا یو ډاکټر او ستور مزلی دی، نوموړي د انسان په بدن باندې د جاذبې د نشتوالي اغېزې د Ted په کنفرانس کې بررسي کړي او وایي چې زموږ بدن د ځمکې په شان د جاذبې د محیط سره عیار شوی دی. که موږ د ژوند یو څه موده په داسې چاپېریال کې تیره کړو، چې هلته د جاذبې اندازه د ځمکې سره توپیر ولري، نو زموږ بدن به بدلونونه ومومي. نن ورځ دا ثابته شوې، چې ستور مزلي د هډوکو کتلو د کمښت، د عضلاتو د قوت کموالي او همدارنګه د توازن په احساس کې بدلونونو سره مخ کېږي(Wesson, 2006, P. 82).

همدارنګه د جاذبې قوې د ختميدو وروسته به انسانان په ځمکه حرکت نشي کولای بلکې په هوا کې به خواره وي. زموږ د خوړو د هضمولو سيستم به کار پرېږدي، نباتات به شنه نشي، د ځمکې هغه توازن به له منځه لاړ شي د کوم له امله چې باران، موسم او د ځمکې اوزون طبقه، چې ځمکه د لمر له طوفانونو او خطرناکو وړانګو له خطر څخه ساتي دا ټول به ختم شي. د بيولوژيکې پروسې د ختمېدو له امله به ځمکه کې ژوند پاي ته ورسېږي(ارمان، ۱۴۰۰: ۱).

کوين فونګ وايي د جاذبې د نشتوالي په صورت کې زموږ د وينو سره کرويات کمېږي او موږ د فضايي کمخونۍ ښکار کېږو. زخمونه مو ورو رغېږي او د بدن معافيت سيستم مو خپل ځواک له لاسه ورکوي. حتی زموږ خوب هم د جاذبې د کمښت سره ګډوډېږي. د انګلستان ستور پېژندونکی مسترز د جاذبې د نشتوالي فزيکي پايلې د يو ستورپوه له نظره څېړلې دي او وايي چې لومړۍ ستونزه دا ده، چې ځمکه په تېزۍ سره د څرخېدو په حال کې ده، که جاذبه ناڅاپه قطع شي، نو ټول شيان به د ځمکې له سطحې څخه په مستقيم الخط مسير الوت پيل کړي. د ځمکې اتموسفير او د هغې سمندرونه، سيندونه او جهيلونه به د لومړني مورد په څېر وي، چې د ځمکې څخه به د فضا په لور پورته شي. هغه په دې باور دی، چې د جاذبې د نشتوالی په صورت کې به ځمکه احتمالا ټوټه ټوټه شي او په فضا کې به په لامبووهونکو ټوټو بدله شي(محمدي، ۱۳۹۷).

د جاذبې قوې پر خلاف کار

هوا پر ځمکه باندې د شيانو د غورځېدو سرعت کموي. ځينې شيان، لکه ښکې، د هوا له منځه په کم سرعت سره حرکت کوي او ښکته خواته غورځېږي. د ځينو شيانو شکل هوا ته کار اسانه کوي، چې د جاذبې قوې پر خلاف عمل وکړي او د شيانو غورځېدل ورو کړي. د جاذبې قوه ټول شيان بې له دې، چې د دوی وزن څومره وي، د ځمکې مرکزه ته جذبوي. هوا کولی شي د يو شی سرعت کم کړي؛ مګر د جاذبې قوې ته توقف نه شي ورکولي. که يو بيسبال توپ ښکته خواته خوشی کړئ، نو د جاذبې قوه به يې مستقيم ځمکې خوا ته کش کړي. که تاسو همدغه توپ خپل ملګري ته وغورځوئ، نو څه پېښېږي؟ په دې حالت کې ليدل کېږي چې توپ مستقيم ښکته خواته نه غورځي. که څه هم توپ د جاذبې قوې له اغېز لاندې دی، خو ستاسو د مخکې وهنې قوې له امله مخکې هم حرکت کوي. په داسې توګه، چې د مخکې حرکت او د جاذبې د قوې له امله توپ يو منحني مسير د ځمکې خوا ته تعقيبوي(محمدي، ۱۳۹۷).

د ځمکې د جاذبې حیرانتیا

د نړۍ له حیرانوونکو پدیدو څخه یوه د جاذبې قوه ده، چې د ځمکې کُره او نورې هغه سیارې چې نړۍ ترې جوړه ده ټولې یې لري او شیان د ځان په لور جذبوي. دغه ځواک ته موږ جاذبه وایو، چې نیوټن کشف کړې ده. د نیوتن عقیده دا ده، چې د ځمکې د جاذبې اصلي سرچینه د خالق د ارادې له خوا ده. دا یو روحاني ځواک دی، چې خپله درک کیدلي نشي، مگر د اغېزو له مخې پیژندل کېږي. بله په زړه پورې موضوع دا ده، چې ساینس پوهانو د ځمکې د جاذبې د سرعت اندازه شاوخوا اوه میلیونه چنده د نور د سرعت له اندازې څخه زیاته تشخیص کړې ده، حال دا چې د نور سرعت په یوه ثانیه کې ۳۰۰ زره کیلومتره دی. سره له دې، چې انسان د پرمختللو وسایلو سره سره، تر اوسه هم د ځمکې د جاذبې حقیقت نه دی موندلی(محمدي، ۱۳۹۷).

د نیوټن د جاذبې قانون

اسحاق نیوټن خپل د جاذبې قانون د کپلر قوانیونو پر مټ رامنځ ته کړ. د کپلر قوانین بیانوي، چې په هرې یوې سیارې باندې باید یوه داسې قوه عمل وکړي، چې تل یې جهت یوې ثابتې نقطې ته متوجه وي، چې دا ثابته نقطه لمر دی(ستانیزی، ۱۳۸۷: ۱۰۷).

اسحاق نیوټن دا قانون د ۱٦۸۷م کال د جولای میاشتي په پنځمه نېټه په خپل مشهور کتاب (په طبیعي قلسفه کې د ریاضي اوصول) کې خپور کړ او د جابې د عمومي قانون په عنوان یې اعلان کړ(Bhattacharjee, 2019).

نیوټن خپل د جاذبې قانون داسې بیان کړ، چې په کایناتو کې د مادې هره ذره پر بلې ذرې د جاذبې یوه داسې قوه واردوي، چې دغه قوه د دواړو ذرو د کتلو له حاصل ضرب سره مستقیم تناسب او د هغوی ترمنځ د فاصلې د مربع سره معکوس تناسب لري. نیوټني قوې کولای شي په لحظه یې توگه په هر ډول لویو او نامحدودو فاصلو کې اغېزه وکړي(Aboueassa, 2019).

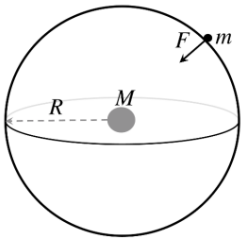

۱ - شکل: د نیوټن جاذبوي راښیي(Verlinde, 2011).

نيوټن د جاذبې قانون لپاره نړۍ ته کوم دقيق فرمول وړاندې نه کړ او په همدې نيمګړې بڼه د نيوټن قانون نږدې ۲۰۰ کاله پاتې شو. دې قانون يوازې هغه وخت د دقيق مساوات بڼه غوره کړه، کله چې پکې د جاذبې عمومي ثابت معرفي شو. دا پرمخ تګ په څلورو پړاونو کې تر سره شو، چې په لاندې (۲-شکل) کې ښودل شوی دی.

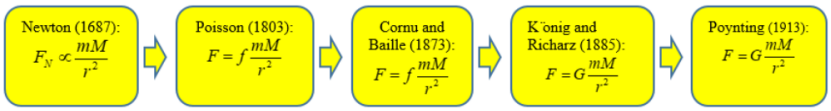

۲-شکل: د نيوټن د نړيوال جاذبې قانون ګام په ګام اصلاح(Kosinov, 2025, P. 2).

د نيوټن قانون رياضيکي بڼه په لاندې ډول ده:

$$F = G\frac{Mm}{R^2}$$

په پورته رابطه کې $\vec{F}$ هغه قوه ده، چې د دواړو کتلو ترمنځ عمل کوي او $\vec{R}$ د دوی ترمنځ موجوده فاصله راښيي(Belkind, 2020, P. 2).

G يو ثابت دی، چې د جاذبې نړيوال ثابت په نوم سره يادېږي او د SI په نړيوال سيستم کې يې قميت په لاندې ډول ورکړل شوي دی(Bayeh, 2014).

$$G = 6.674 \times 10^{-11}\frac{Nm^2}{Kg^2}$$

د جاذبې عمومي قانون ښيي، که هر څومره د دوو جسمونو کتله زياته وي او فاصله يې کمه وي، هغومره دوی يو بل زيات جذبوي (Feynman et al, 1995, P. 121).

د نيوټن د فکر يوه مهمه ځانګړنه دا ده، چې د هغه تجربوي ليد لوری ډېر پراخ حد لري، چې حتی ممکن غير مادي موجوداتو لکه ذهنونو، روحونو او داسې نورو ته هم و غځېږي، خو نيوټن د ځينو مابعد الطبيعي اصولو طرف ته هم مايل دی په ځانګړې توګه هغه اصل، چې وايي ماده نشي کولي په هغه ځای کې عمل وکړي، چې هلته موجوده نه وي دا عقل محوره ځانګړنه د هغه په هڅو کې چې د جاذبې علت ومومي تر ټولو څرګنده ده(Kochiras, 2009) .

د نيوټن د جاذبې قانون استعمال

د نيوټن د جاذبې قانون په مرسته د سيارو کتلې محاسبه کېږي، يعنې که M_e د ځمکې کتله، m د کيفي جسم کتله او r د جسم د ثقل مرکز او د ځمکې د مرکز ترمنځ فاصله او جسم د ځمکې پر

سطحه قرار ولري، نو په دې حالت کې r د ځمکې د کرې د شعاع فاصلې سره برابر دی، چې قیمت یې $6400km$ دی. همدارنګه د ځمکې له خوا په جسم باندې د جذب قوه عبارت ده له:

$$F_g = m\frac{GM_e}{r^2} = ma$$

که پورته رابطه کې a وځېړو، نو د جسم د کتلې او نور ځانګړنو پورې هیڅ اړه نه لري او د ټولو جسمونو لپاره یو شان دی، نو دغه تعجیل خپله g دي. دا چې $g.R$ او G معلوم دي، نو پورته رابطې څخه د ځمکې کتله په لاندې ډول تر لاسه کېږي.

$$a = \frac{GM_e}{R^2} = g \Rightarrow M_e = 5.98 \times 10^{27} gr$$

همدارنګه د لمر کتله هم پیدا کولي شو. د لمر له لورې په ځمکه عمل کونکې قوه عبارت ده له:

$$F_g = M_e r\omega^2 = M_e r\frac{4\pi^2}{T^2}$$

څرنګه چې r د ځمکې او لمر ترمنځ فاصـــله، T د ځمکې د تناوب وخت او M_e د ځمکې کتله ده. د بل لوري دغه قوه د لمر د جاذبې قوې سره مســـاوي ده، چې ځمکه په خپل لور جذبوي (ستانیزې و احدیار، ۱۳۸۷: ۱۱۰ – ۱۱۲).

$$G\frac{M_e \cdot M_s}{r^2} = m\frac{4\pi^2}{T^2}r \Rightarrow M_s = 1.98 \times 10^{33} gr$$

پایله

په پایله کې ویلای شو، چې جاذبه د ځمکې او ټولو کایناتو لپاره یوه بنسټیزه او نه بیلېدونکې فزیکي قوه ده، چې د ژوند، طبیعت او کیهاني نظام د ثبات ضمانت کوي. همدغه جاذبه چې د جسمونو وزن راته په ګوته کوي، همدا راز د وینې جریان، دعضلاتو قوت، دها ضمې سیستم او د نباتاتو وده، ټول په جاذبوي قوې پورې اړه لري. د باران، موسم، سمندرونو، اوزون طبقه او د ځمکې د توازن ټولې پروسې په جاذبې قوې پورې اړوند دي. سربیره پر دې نړیوال جاذبوي قانون د لمر د ژوند دوره تشریح کوي او هم د ستورو د ژوند دوره په جاذبې قوې پورې مرتبطه ده چې نوموړې قوه ستوري ژوندي ساتي. که د جاذبې قوه نه وای، نو ټول موجودات به فضا ته الوت کاوه او ژوند به بې ثباته او ناممکن وو.

پايله اخيستنه

نيوټن په 1687 م کال کې نړيوال جاذبوي قانون وړاندیز کړ. وايي چې هر جسم د بل جسم پر لور د جاذبې قوه لري. د نيوټن د جاذبې قانون نه يوازې يو ساده فورمول نه دی، بلکې يو بنسټيز قانون دی، چې د فزيک او ستورپوهنې د ډيرو پېښو د تشريح کولو لپاره په کارول کېږي. د جاذبې قوې اغېزې د جسمونو په حرکت او سقوط کې په واضح ډول څرګندې دي. بله دا چې دا قانون موږ ته دا فرصت هم راکوي، چې د کايناتو په منظم جوړښت او حرکت پوه شو. همداراز، دا پايله هم تر ترلاسه کېږي، چې د جاذبې قانون نه يوازې د فزيک درسي اړخ لري، بلکې د ټکنالوژۍ، فضايي ماموريتونو، انجنيري او همدارنګه د ورځني ژوند لپاره حياتي ارزښت لري.

علمي وړانديزونه

د پورته وړاندې شوې علمي موضوع په اړه لاندې عملي وړانديزونه کولای شو:

- په دې موضوع باندې د له ښه پوهېدو لپاره، اړينه ده چې عملي تجربې ترسره شي.
- د فزيک له ورکشاپ او لابراتوارونو سره بايد بلدتيا پيدا کړل شي. د امکاناتو په صورت کې د فزيک له لابراتوارونو او ورکشاپونو سره د محصلينو آشنا کول.
- په کار ده چې د طبيعت درناوی وشي او په خلاصه هوا کې د جاذبې ځواک نورو ته وروښودل شي.

ماخذونه

ارمان، جليل احمد. (۱۴۰۰). جاذبې قوه د قرانکريم له نظره. کابل: تاند خپرندويه ټولنه.

ستانېزی، عبدالظاهر او احديار، فريبا.(۱۴۰۱). عمومي فزيک. کابل: انتشارات سعيد.

محمدی. (۱۳۹۷). تاثيرات جاذبه زمين بر اشياء و نحوه آموزش آن به دانش آموزان. *مطالعات روانشناسی و علوم تربيتی (موسسه آموزش عالی نگاره)*، ۳۰(۳)، ۱٤۱-۱۵۰.

AbouEassa, O. K. (2019). The relation between gravity and time. *International Journal of Physics*, *7*(1), 1-3.

Bhattacharjee, P. K. (2019). Universal law of gravitation compares with electromagnetic waves propagation. *IOSR Journal of Electronics and Communication Engineering*, *14*(3), 44-48.

Belkind, O. (2020). Newton's Methodology. In *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences* (pp. 1-15). Springer, Cham.

Bayeh, C. Z. (2014). General Law of universal gravitation. *International Journal of Modern Physics and Application*, *1*(5), 49-62.

Feynman, R. P., Morinigo, F. B., & Wagner, W. G. (1995). Feynman Lectures on Gravitation (edited by B. Hatfield and foreword by J. Preskill and KS Thorne; Reading, Mass, Perseus Books).

Halliday, D., Resnick, R., & Walker, J. (2014). Fundamentals of physics. John Wiley & Sons.

Kochiras, H. (2009). Gravity and Newton's substance counting problem. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, *40*(3), 267-280.

Kosinov, M. (2025). TOWARDS A NEW LAW OF GRAVITATION: From Newton's verbal formula to a new formula for the law of universal gravitation.

Morey-Holton, E. R. (2003). The impact of gravity on life. In *Evolution on planet Earth* (pp. 143-159). Academic Press.

Verlinde, E. (2011). On the origin of gravity and the laws of Newton. *Journal of High Energy Physics*, *2011*(4), 1-27.

Wesson, P. S. (2006). *Five-dimensional physics: classical and quantum consequences of Kaluza-Klein cosmology*. World Scientific.

Wilson, J. D., Buffa, A. J., & Lou, B. (2020). *College Physics Essentials: Mechanics, Thermodynamics, Waves (Volume One)*. CRC Press.

Young, H. D., Freedman, R. A., & Ford, A. L. (2012). University physics with modern physics 13th edition. New York: San Francisco. Upper Saddle River. Addison- Wesley.

Investigation the Effects of Earth's Gravitational Force on Objects and the Application of Newton's Law of Gravity

[1*] Syed Sadr u Din Hashimi and [2]Syed Habibullah Hashemi

[1-2]Department of Physics, Faculty of Education, Paktia University

sadrudin.hashimi@gmail.com

Abstract

Gravitational force is one of the fundamental forces of nature, which is essential for the order, stability, and continuity of life. Based on this force, natural phenomena such as rainfall, floods, and ocean waves occur. The problem here is that people's lack of awareness regarding the occurrence of these natural events, coupled with a shortage of scientific knowledge about gravitational force in schools and educational institutions, as well as the absence of advanced tools, has resulted in students having very limited understanding of gravitational force and its effects. Understanding the effects of gravitational force is not only a scientific discussion but also has educational, industrial, and technical dimensions. In contemporary science, this topic has been accorded significant importance, making it a valuable and crucial subject for physics students, engineers, and other researchers, as the order and stability of human life depend on it. This review article utilized secondary sources. The primary objective of understanding the effects of gravitational force is to enable students to achieve a scientific and precise comprehension of the effects of gravitational force and the scientific concept of the law of gravitation. Furthermore, after reading this article, students will experience a strengthening of scientific thinking and a scientific mindset.

Keywords: Effects of gravitational force, Gravitational force, Newton's law of gravitation, Objects.

بررسی ارجاع گروپ کاربوکسیل

جمعه خان واثق

دیپارتمنت کیمیا، پوهنځی تعلیم وتربیه، موسسه تحصیلات عالی دایکندی

jumakhan.wasiq33@gmail.com

چکیده

در این تحقیق در مورد بررسی ارجاع گروپ کاربوکسیل به صورت کتابخانه‌یی و به روش توصیفی کیفی از منابع معتبر علمی اطلاعات جمع‌آوری گردیده است و هدف از این تحقیق راجع به بررسی ارجاع گروپ کاربوکسیل این است تا توانسته باشم معلومات بیشتر و جامع تر را با ارایه مثال‌های کیمیاوی راجع به موضوع بیان شده در دسترس خواننده‌گان قرار دهم. تحقیقات و معلومات در رابطه به ارجاع گروپ کاربوکسیل نشان دهنده آن است که؛ گروپ کاربوکسیل از یک کاربن و اکسیجن با رابطه دوگانه که شامل یک رابطه سگما (σ) از تداخل مستقیم اوربیتال‌ها اکسیجن و کاربن و یک رابطه پای (π) از تداخل جانبی اوربیتالها)؛ و یک رابطه دیگر با اکسیجن دومی و نهایتاً دارای یک رابطه آزاد بوده که می‌تواند گروپ‌های R نصب شود. لیتیم المونیم‌ها یدراید ($Li^{+}AlH_4^{-}$)، یک هسته دوست (Nucleofilic) قوی است که توسط آن می‌تواند اسیدها را ارجاع و به الکول‌های مربوطه شان تبدیل کند و الدیهایدها از مشتقات دیگر اسید نیز توسط ارجاع باها یدرایدهای فلزی، می‌توانند تهیه شوند.

کلمات کلیدی: ارجاع، اسید، الکول، الدیهاید،کاربوکسیل.

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحیم،

حمد و ثنا پروردگار عالمیان هستی را که دنیا را از عدم به عرصهٔ وجود در آورده و ما انسآن‌ها را لایق خلافت و نمایندهٔ خود در روی زمین آفریده، عقل و خرد عطا نمود، اشرف تمام مخلوقات هستی خود قرار داد و همه اجزای هستی را بر ما فراهم گردانیده تا ما از آن استفاده درست نماییم. پس ما این همه لطف و مهربانی پروردگار عالمیان را به دیدهٔ قدر نگریسته نظر به از آن‌جایی که گروپ کاربوکسیل تشکیل دهنده اسیدهای عضوی است و این مرکبات عضوی در حیات بشر اهمیت خاصی دارد یک سلسله تعاملات کیمیاوی که در این نوع از مرکبات صورت می‌گیرد اهمیت زیادی دارد. لذا من که این تحقیق را تحت نام بررسی ارجاع گروپ کاربوکسیل انجام داده ام و اهمیت حیاتی در اثر ارجاع آنرا ما می‌توانیم با موضوعات مانند ساختار گروپ کاربوکسیل، خواص کیمیاوی گروپ کاربوکسیل در کاربوکسیلیک اسیدها، ارجاع گروپ کاربوکسیل در کاربوکسیلیک اسید و ارجاع اسیدها به الکول وغیره را می‌توان مورد مطالعه قرار داد.

گروپ کاربوکسیل در تشکیل اسیدهای عضوی، ارجاع این گروپ در تهیهٔ الکول‌ها، الدیهایدها نقش عمده و نهایتاً در حیات بشر اهمیت خاصی دارد، گروپ کاربوکسیل از یک کاربن و اکسیجن با رابطهٔ دوگانه که شامل یک رابطهٔ سگما (σ) از تداخل مستقیم اوربیتال‌ها اکسیجن و کاربن و یک رابطه پای (π) از تداخل جانبی اوربیتال‌ها)؛ و یک رابطهٔ دیگر با اکسیجن دومی و نهایتاً دارای یک رابطهٔ آزاد بوده که می‌تواند گروپ‌های الکایل نصب شود. پس مسئله بر این است که از ارجاع گروپ کاربوکسیل کدام مرکبات تشکیل می‌گردد و از ارجاع کدام مرکبات که دارنده گروپ کاربوکسیل است، الکول حاصل می‌گردد؟

گروپ کاربوکسیل دارای ساختاری که از یک رابطهٔ سیگما کاربن –اکسیجن ویک رابطهٔ پای کاربن –اکسیجن تشکیل شده یعنی بین کاربن –اکسیجن رابطهٔ دوگانه بوده و یکی دیگر از روابط کاربن با گروپ‌ها یدروکسیل می‌باشد و رابطهٔ چهارم آن آزاد می‌باشد، ارجاع این گروپ در تهیهٔ الکول‌ها، الدیهایدها نقش عمده و نهایتاً در حیات بشر اهمیت خاصی دارد بنابر این ضرورت تحقیق احساس می‌شود.

یک تحقیق در سال ۱۳۹۳ از دیدگاه جان مک موری چنین بیان شده است:

کاربوکسیلیک اسیدها به الکول‌های نوع اول ارجاع می‌شوند:

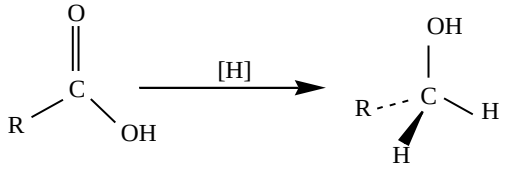

سرعت این تعاملات کم‌تر از تعامل‌های ارجاعی الدیهایدها و کیتون‌ها است، در نتیجه استفاده از عامل ارجاع دهنده قوی‌تری مانند $LiAlH_4$ به جای $NaBH_4$ ضروری است (ن.ل. آلنیجر، ۱۳۶۳).

ارجاع گروپ کاربوکسیل را در کاربوکسیلیک اسیدها را از دیدگاه ریموند ک. مکی، دیوید. ام. اسمیت و ار. آلن ایتکن مورد بررسی قرار می‌دهیم:

اسیدها، آمایدها و ایسترها نسبت به‌ها یدروجن که کتلستی مقاوم می‌باشند. به علاوه ایتایل اسیتات، اسیتیک اسید، محلل‌های به‌کار گرفته شده درها یدروجن که فشار پائین اند. ایسترها به آسانی توسط تعامل‌های لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ و با فلز حل شده به الکول‌ها ارجاع می‌یابند (دیوید ت.دیدیس، ۱۳۷٦).

هدف از این تحقیق این است که، اتوم‌ها و عناصر تشکیل دهنده گروپ کاربوکسیل، واضح ساختن ارجاع گروپ کاربوکسیل و چگونگی تشکیل مرکبات در اثر این عملیه.

۱-گروپ کاربوکسیل چگونه شکل می‌گیرد؟

مواد و روش تحقیق

نوعیت این مقاله مروری بوده و اطلاعات مورد نیاز در این تحقیق از طریق مطالعات کتابخانه‌یی با مطالعه کتاب‌ها، مقالات، راپورها و جستجو در انترنت و سایت‌های معتبر در مورد ارجاع گروپ کاربوکسیل، تحلیل و سر انجام مورد نتیجه‌گیری قرار گرفته است.

موضوع اصلی

ساختار گروپ کاربوکسیل

گروپ کاربوکسیل از یک کاربن واکسیجن با رابطه دوگانه که شامل (یک رابطهٔ سگما (σ) از تداخل مستقیم اوربیتال‌ها اکسیجن و کاربن و یک رابطهٔ پای (π) از تداخل جانبی اوربیتال‌ها)؛ و یک رابطه دیگر با اکسیجن دومی و نهایتاً دارای یک رابطه آزاد بوده که می‌تواند گروپ‌های R نصب شود. در صورتی‌که رابطه آزاد اکسیجن‌ها یدروجن نصب شود کاربوکسیلیک اسیدها و اگر گروپ‌های مختلف R′ () نصب شود مشتقات آن (ایسترها، آمایدها ، اسید کلورایدها ...) به‌دست می‌آید (کایت مکی ریموند، وایتکن دیویدام, ۱۳۷٦).

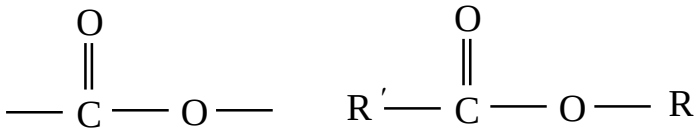

اگر به عوض R اتم H نصب گردد کاربوکسیلیک اسید و اگر دیگر گروپ‌ها نصب گردد مشتقات کاربوکسیلیک اسیدها حاصل می‌گردد.

ساده‌ترین کاربوکسیلیک اسید فارمیک اسید دارای فورمول مالیکولی H − COOH می‌باشد و اکنون ساختار گروپ کاربوکسیل را در فارمیک اسید مورد بررسی وبحث قرار می‌دهیم:

ساده‌ترین کاربوکسیلیک اسید فارمیک اسید است که مالیکول مسطح بوده و یکی از رابطه‌های کاربن –اکسیجن آن کوتاه‌تر است (پیتر ساکس, ۱۳۷۴).

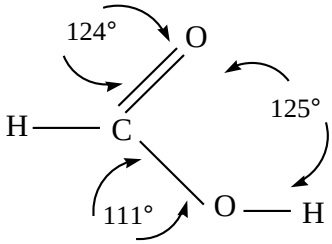

زاویه رابطه در کاربوکسیلیک اسید

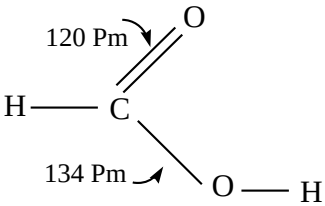

طول رابطه در کاربوکسیلک اسید

اوربیتال‌ها کاربن SP^2 است و دلیل کوتاه بودن یکی از رابطه‌ها، تداخل اوربیتال P کاربن با اوربیتال P اکسیجن است و توجه داشته باشید که، یک جفت از الکترون‌های اکسیجن‌ها یدروکسیل، می‌تواند در اثر تداخل با اوربیتال π گروپ کاربونیل، ناپایدار می‌شود (موریسون بوید, ۱۳۸۳).

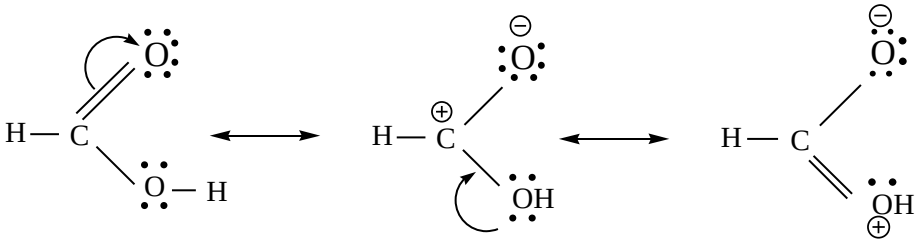

شکل ریزونانس از فارمیک اسید

خواص کیمیاوی گروپ کاربوکسیل و کاربوکسیلیک اسیدها

گروپ کاربونیل در کاربوکسیلیک اسیدها با OH – رابطه دارد و در تقابل دو گروپ کاربونیل و OH – در این ترکیبات، بر فعالیت هر دو گروپ تأثیر می‌گذارد (چارلز.ونت, ۱۳۷۹) .

برای مثال، قطبیت گروپ کاربونیل اسیدها از گروپ کاربونیل الدیهایدها وکیتون‌ها کم‌تر بوده و الکترون دوست Electrofilic ضعیف تری است. مقایسه اشکال رزونانسی، گروپ کاربوکسیل این مطلب را نشان می‌دهد (استوارت وارن, ۱۳۸۴)

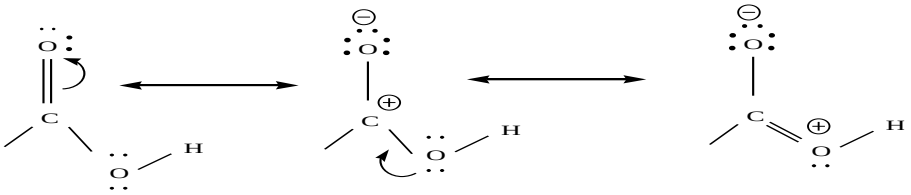

مقایسه شکل‌های رزونانسی گروپ کاربوکسیل اسیدها (شهناز رستمی زاده , ۱۳۷۷).

ارجاع گروپ کاربوکسیل در کاربوکسیلیک اسیدها

لیتیم المونیم‌ها یدراید ($Li^{+}AlH_4^{-}$)، یک هستهٔ دوست Nucleofilic قوی است که می‌تواند اسیدها را به الکول‌های مربوطهٔ شان تبدیل کند (هربرت میسیلیج، هوارد نچامکین و ژاکوب شرفکین, ۱۳۸۷) (John Willey, 2023).

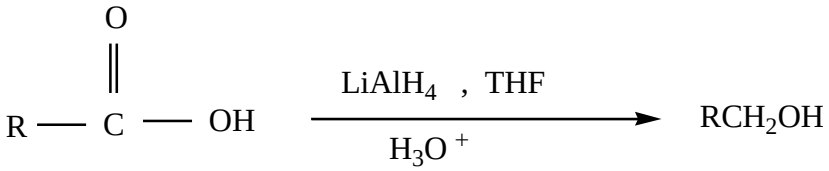

برای مثال:

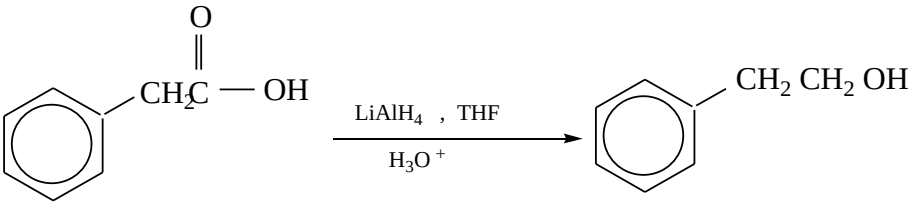

2- فینایل اتانول 75% فینایل استیک اسید

اولین مرحله در این تعامل، تشکیل نمک لیتیم اسید و تولید گازها یدروجن است. سپس AlH_3، به گروپ کاربونیل نمک لیتیم کاربوکسیلات اضافه می‌شود. در مرحلهٔ بعد، الدیهاید به‌وجود می‌آید و با انتقال ایون‌ها یدراید به آن، لیتیم الکولکساید Litiuom Alcocside تشکیل می‌شود. در آخرین مرحله،ها یدرولیز لیتیم الکوکساید، الکول مربوطه را به دست می‌دهد (تورستن لینکر و مشایل اشمیتیل, ۱۳۸۲).

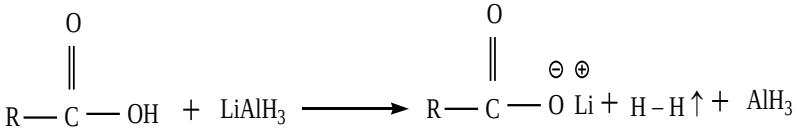

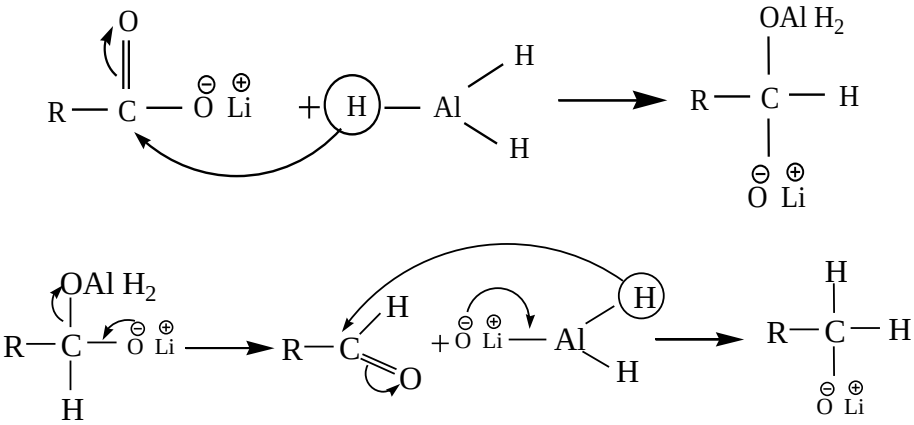

لیتیم الکوکساید الدیهاید

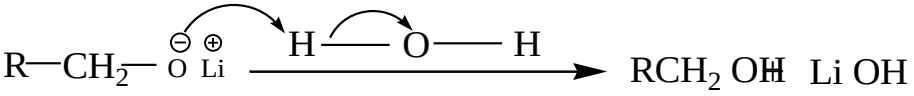

الکول

ارجاع گروپ کاربوکسیل را در کاربوکسیلیک اسیدها را از دیدگاه ریموند ک. مکی، دیوید. ام. اسمیت و ار. آلن ایتکن مورد بررسی قرار می‌دهیم:

اسیدها، آمایدها و ایسترها نسبت به‌ها یدروجن کاف کتلستی مقاوم می‌باشند. به علاوه ایتایل اسیتات، اسیتیک اسید، محلل‌های به‌کار گرفته شده درها یدروجن کاف فشار پائین اند. ایسترها به آسانی توسط تعامل‌های لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ و با فلز حل شده به الکول‌ها ارجاع می‌یابند. روش آخری (فلز حل شده) یعنی روش بوولت –بلانک به ندرت نسبت به لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ مزیت دارد و به طور وسیعی توسط آن جایگزین شده است، همچنین اسیدها توسط لیتیم المونیم‌ها یدراید به الکول‌های نوع اول ارجاع می‌شوند (کایت مکی ریموند، وایتکن دیویدام, ۱۳۷٦).

$$CH_3CH(CH_2)_7CH{=}CH(CH_2)_7COOC_2H_5 \xrightarrow[Ethanol]{Na} CH_3CH(CH_2)_7CH{=}CH(CH_2)_8OH\ (50\%)$$

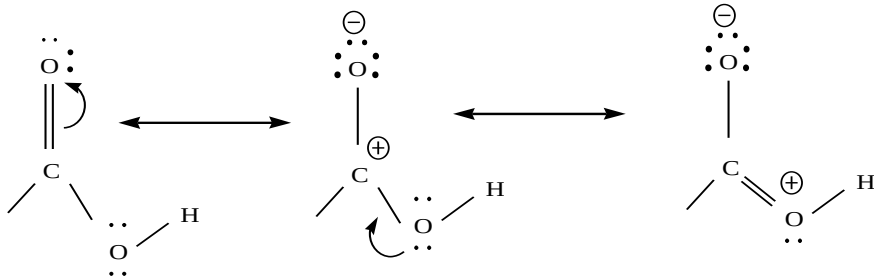

$$CH_3CH{=}CHCH{=}CHCOOH \xrightarrow[Ether]{LiAlH_4} CH_3CH{=}CHCH{=}CHCH_2OH \quad (92\%)$$

اسید کلورایدها در موجودیت کتلست رزنموند با فعالیت ارجاع یافته (که از پلادیم، جست، باریم سلفیت که به آن یک سمّ کینولین –سلفور افزوده شده، تشکیل شده است) می‌توانند به الدیهایدها، تبدیل شوند. (محمد نبی سربلوکی, ۱۳۷۵).

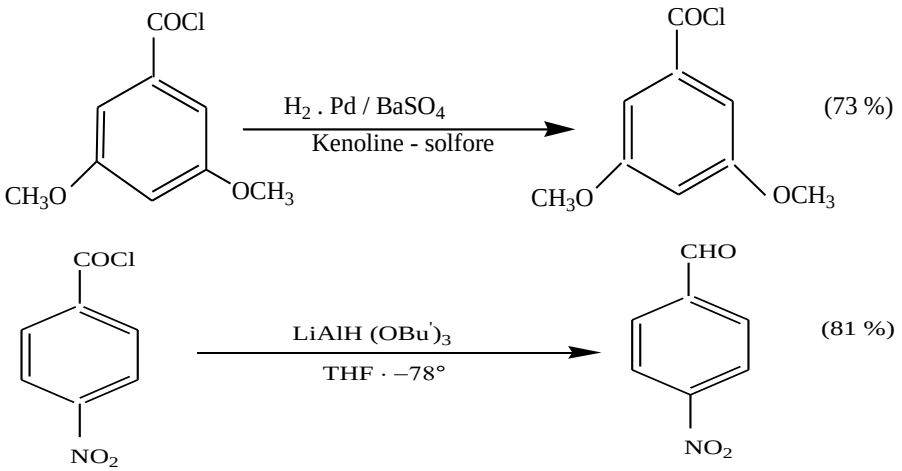

الدیهایدها از مشتقات دیگر اسید نیز توسط ارجاع باها یدرایدهای فلزی، می‌توانند تهیه شوند. آمایدها را که از ایمیدازول مشتق شده اند کاربازول یا آزیریدین با لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$؛ آمایدهای نوع سوم ساده با لیتیم ترای ایتوکسی المونیم‌ها یدراید؛ فینایل استرها با لیتیم ترای (t-بوتوکسی) المونیم‌ها یدراید؛ و ایتایل استرها را داری – ایزوبیوتایل المونیم‌ها یدراید در درجهٔ حرارت پائین (جان مک موری-رابرت.سی, ۱۳۹۰).

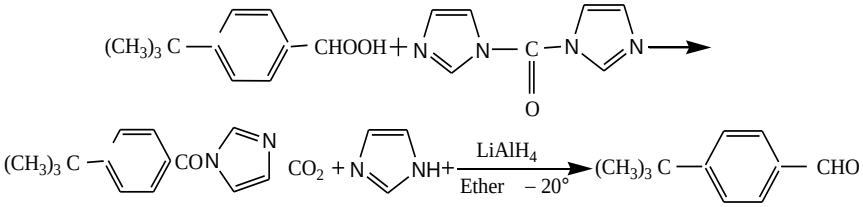

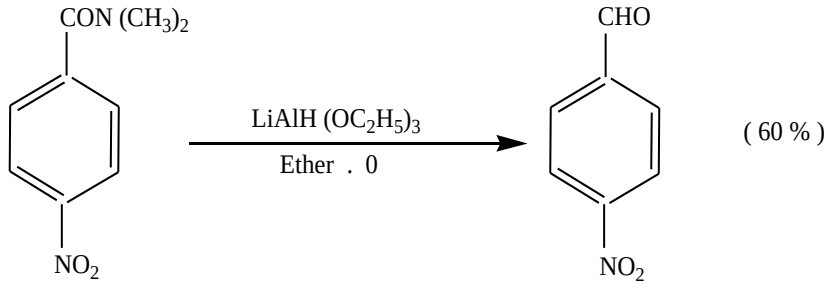

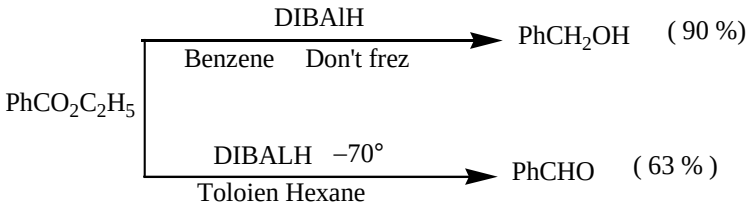

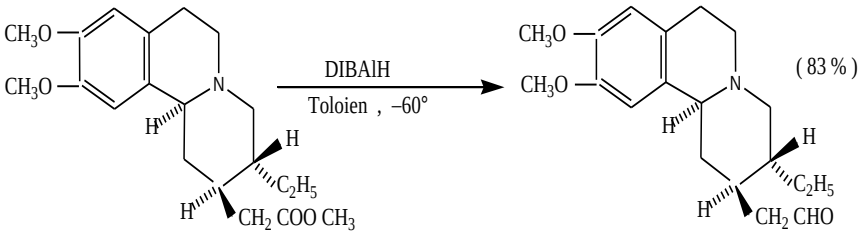

سر انجام ممکن است اسیده از طریق یک سلفونیل –ها یدرازید (واکنش مک فادین – استیونز) به الدیهاید تبدیل شوند تعاملی که شباهت به تعامل وولف – کیشنر دارد و اغلب دارای راندمان پائین است (محمد افضل عمری, ۱۳۹۴). (تورنتون رابرت, ۱۳۷۳).

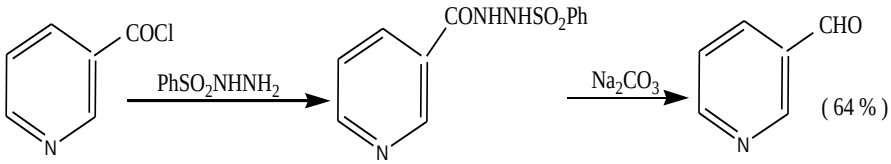

$$Ph(CH_2)_2CONHNH_2 \xrightarrow{p\text{-}CH_3C_6H_4SO_2Cl} Ph(CH_2)_2CONHNHSO_2C_6H_4CH_3 \xrightarrow[\text{(ii) Heat}]{\text{(i) } NaOCH_3} Ph(CH_2)_2CHO \quad (85\,\%)$$

از دیدگاه جان مک موری چنین بیان شده است:

کاربوکسیلیک اسیدها به الکول‌های نوع اول ارجاع می‌شوند:

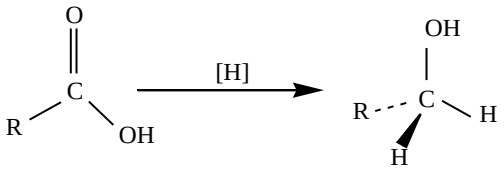

سرعت این تعاملات کم‌تر از تعامل‌های ارجاعی الدیهایدها و کیتون‌ها است، در نتیجه استفاده از عامل ارجاع دهنده قوی‌تری مانند $LiAlH_4$ به جای $NaBH_4$ ضروری است. (البته، کیتون‌ها و الدیهایدها نیز به وسیله $LiAlH_4$ ارجاع می‌شوند.) توجه داشته باشید که طی ارجاع یک الدیهاید یا کیتون، فقط یک‌ها یدروجن به کاربن کاربونیل اضافه می‌شود، اما طی ارجاع کاربوکسیلیک اسیدها دوها یدروجن به کاربن کاربونیل اضافه می‌گردد (جان مک موری و اریک سیمانیک, ۱۳۹۳).

$$CH_3(CH_2)_7CH=CH(CH_2)_7COOH \xrightarrow[\text{2. } H_3O^+]{\text{1. } LiAlH_4\text{, Ether}} CH_3(CH_2)_7CH=CH(CH_2)_7CH_2OH$$

۹-اوکتا دیسون-۱-اول ۸۷٪ ۹-اوکتا دیسونوییک اسید (منصور عابدینی, ۱۳۷۳)

ارجاع اسیدها به الکول

قسمی که ذکر شد، با ارجاع کاربوکسیلیک اسیدها با لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ و تشکیل الکول‌های نوع اول آشنا شدیم. نتیجهٔ کلی، جانشینی گروپ OH –اسید با H – و تشکیل الدیهاید است که در مرحلهٔ بعدی به الکول ارجاع می‌شود (فرانسیس.ای کری, ۱۳۸۷).

$$CH_3(CH_2)_7CH=CH(CH_2)_7COOH \xrightarrow[\text{2. } H_3O^+]{\text{1. } LiAlH_4} CH_3(CH_2)_7CH=CH(CH_2)_7CH_2OH$$

مثلاً:

سیس اوکتا دیس -۹-نارمل-۱-اول اولییک اسید (داوود ستمدیده, ۱۳۹۹)

یافته‌های تحقیق

گروپ کاربوکسیل دارای ساختاری که از یک رابطهٔ سیگما کاربن – اکسیجن ویک رابطهٔ پای کاربن –اکسیجن تشکیل شده یعنی بین کاربن –اکسیجن رابطه دوگانه بوده و یکی دیگر از روابط کاربن با گروپ‌ها یدروکسیل می‌باشد و رابطه چهارم آن آزاد می‌باشد، گروپ‌های وظیفوی الدیهایدی وکیتونی در بسیاری از ترکیبات مهم زیستی نیز وجود دارند. برای مثال، گلوکوز وبیشتر قندهای دیگر گروپ‌های وظیفوی الدیهایدی دارند.تیستیرون وبسیاری از هورمون‌های استروئیدی نیز دارای گروپ‌های کیتونی اند (دیوید ت.دیدیس, ۱۳۷٦).

از ارجاع نمودن مرکبات دارای گروپ وظیفوی کاربونیل و کاربوکسیل به‌صورت عموم می‌توانیم الکول‌های نوع اول و نوع دوم را به‌دست آوریم (تصور رفیع زاده, ۲۰۰۱).

عملیه ارجاع نمودن گروپ کاربوکسیل توسط انواعی از روش‌ها مانندها یدروجنیشن در موجودیت کتلست‌ها ،ها یدرایدهای فلز، فلز حل شده، Pt، Pd، Ni والمونیم ایزوپوکساید قابل انجام است (گل نظیر نظیمی, ۱۳۹۴).

کاربوکسیلیک اسیدها و مشتقات آن که دارای گروپ‌های وظیفوی کاربوکسیل می‌باشد در اثرها یدروجنیشن در موجودیت کتلست‌ها ، احیا کننده‌های‌ها یدرایدی مانند لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ و سودیم بورها یدراید $NaBH_4$ به الکول‌های مربوطه شان احیاء می‌شود (نیاکام جور آر, ۱۳۷۹).

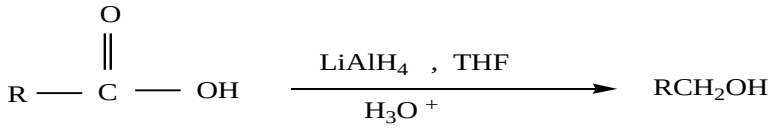

فورمول عمومی الکول فورمول عمومی اسید

چنین ارجاع برای تهیهٔ برخی از الکول‌های که دسترسی به آن‌ها مشکل تر از ترکیبات کاربونیل یا کاربوکسیل مربوطه به آن‌ها می‌باشد مفید است، به خصوص ترکیبات کاربونیلی که می‌توانند از تراکم الدولی به دست آیند(sanders W.B, 1957) .

مناقشه

راجع به بررسی ارجاع گروپ کاربوکسیل محدودیت‌های زیاد تر فرا روی ما در این تحقیق نبود منابع بروز بودند و معلومات اندک را در رابطه به بررسی ارجاع کاربوکسیل جمع‌آوری نمودم که در قدم اول از دیدگاه ریموند ک. مکی، دیوید. ام. اسمیت و ار. آلن ایتکن مورد بررسی قرار میدهم:

اسیدها، آمایدها و ایسترها نسبت به‌ها یدروجن که کتلستی مقاوم می‌باشند. به علاوه ایتایل اسیتات، اسیتیک اسید، محلل‌های به‌کار گرفته شده درها یدروجن کاف فشار پائین اند. ایسترها به آسانی توسط تعامل‌های لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ و با فلز حل شده به الکول‌ها ارجاع می‌یابند. روش آخری (فلز حل شده) یعنی روش بوولت –بلانک به ندرت نسبت به لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ مزیت دارد و به طور وسیعی توسط آن جایگزین شده است، همچنین اسیدها توسط لیتیم المونیم‌ها یدراید به الکول‌های نوع اول ارجاع می‌شوند (کایت مکی ریموند، وایتکن دیویدام, ۱۳۷٦).

$$CH_3CH(CH_2)_7CH{=}CH(CH_2)_7COOC_2H_5 \xrightarrow[Ethanol]{Na} CH_3CH(CH_2)_7CH{=}CH(CH_2)_8OH\ (50\%)$$

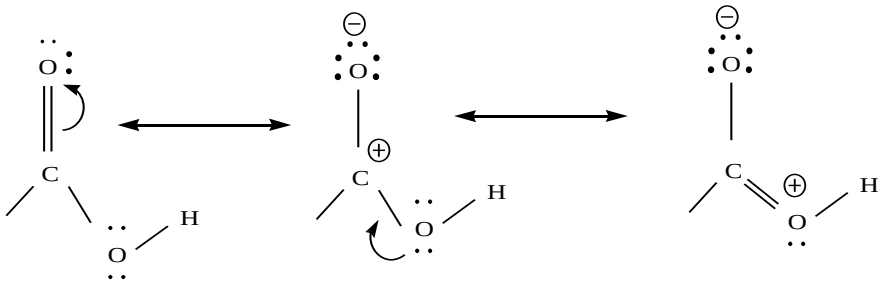

$$CH_3CH{=}CHCH{=}CHCOOH \xrightarrow[Ether]{LiAlH_4} CH_3CH{=}CHCH{=}CHCH_2OH\ (92\%)$$

اسید کلورایدها در موجودیت کتلست رزنموند با فعالیت ارجاع یافته (که از پلادیم، جست، باریم سلفیت که به آن یک سمّ کینولین – سلفور افزوده شده، تشکیل شده است) می‌توانند به الدیهایدها، تبدیل شوند. در بسیاری از حالت‌ها روش دیگری که در حضور انواعی از گروپ‌های عاملی (محمد نبی سربلوکی, ۱۳۷۵).

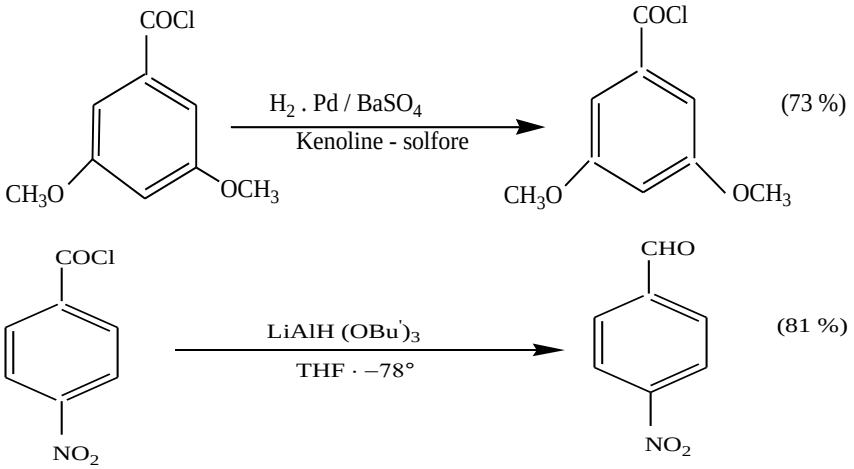

از دیدگاه جان مک موری چنین بیان شده است:

کاربوکسیلیک اسیدها به الکول‌های نوع اول ارجاع می‌شوند:

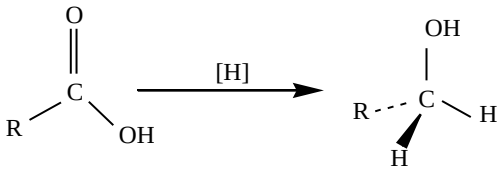

سرعت این تعاملات کم‌تر از تعامل‌های ارجاعی الدیهایدها و کیتون‌ها است، در نتیجه استفاده از عامل ارجاع دهنده قوی‌تری مانند $LiAlH_4$ به جای $NaBH_4$ ضروری است. (البته، کیتون‌ها و الدیهایدها نیز به وسیله $LiAlH_4$ ارجاع می‌شوند.) توجه داشته باشید که طی ارجاع یک الدیهاید یا کیتون، فقط یک‌ها یدروجن به کاربن کاربونیل اضافه می‌شود، اما طی ارجاع کاربوکسیلیک اسیدها دوها یدروجن به کاربن کاربونیل اضافه می‌گردد (جان مک موری و اریک سیمانیک, ۱۳۹۳).

$$CH_3(CH_2)_7\,CH = CH\,(CH_2)_7\,COOH \xrightarrow[2.\ H_3O^+]{1.\ LiAlH_4,\ Ether} CH_3(CH_2)_7\,CH = CH\,(CH_2)_7\,CH_2OH$$

۹-اوکتا دیسون-۱-اول ۸۷٪ ۹-اوکتا دیسونوییک اسید (منصور عابدینی, ۱۳۷۳)

نتیجه گیری

از ارجاع نمودن مرکبات دارای گروپ وظیفوی کاربونیل و کاربوکسیل به‌صورت عموم می‌توانیم الکول‌های نوع اول و نوع دوم را به‌دست آوریم (تصور رفیع زاده, ۲۰۰۱).

عملیه ارجاع نمودن گروپ کاربوکسیل توسط انواعی از روش‌ها مانندها یدروجنیشن در موجودیت کتلست‌ها ،ها یدرایدهای فلز ، فلز حل شده، Pt، Pd، Ni والمونیم ایزوپوکساید قابل انجام است (گل نظیر نظیمی, ۱۳۹۴).

کاربوکسیلیک اسیدها و مشتقات آن که دارای گروپ‌های وظیفوی کاربوکسیل می‌باشد در اثرها یدروجنیشن در موجودیت کتلست‌ها ، احیا کننده‌های‌ها یدرایدی مانند لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ و سودیم بورها یدراید $NaBH_4$ به الکول‌های مربوطه شان احیاء می‌شود (نیاکام جور آر, ۱۳۷۹).

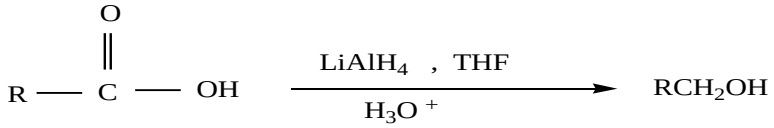

فورمول عمومی الکول فورمول عمومی اسید

اسیدها، آمایدها و ایسترها نسبت به‌ها یدروجن که کتلستی مقاوم می‌باشند. به علاوه ایتایل اسیتات، اسیتیک اسید، محلل‌های به‌کار گرفته شده درها یدروجن کاف فشار پائین اند. ایسترها به آسانی توسط تعامل‌های لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ و با فلز حل شده به الکول‌ها ارجاع می‌یابند. روش آخری (فلز حل شده) یعنی روش بوولت –بلانک به ندرت نسبت به لیتیم المونیم‌ها یدراید $LiAlH_4$ مزیت دارد و به طور وسیعی توسط آن جایگزین شده است، همچنین اسیدها توسط لیتیم المونیم‌ها یدراید به الکول‌های نوع اول ارجاع می‌شوند (کایت مکی ریموند، وایتکن دیویدام, ۱۳۷٦).

کاربوکسیلیک اسیدها به الکول‌های نوع اول ارجاع می‌شوند:

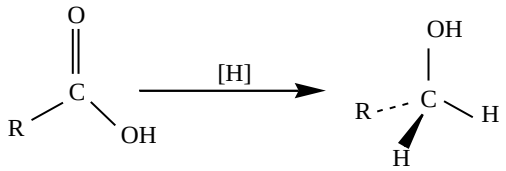

سرعت این تعاملات کم‌تر از تعامل‌های ارجاعی الدیهایدها و کیتون‌ها است، در نتیجه استفاده از عامل ارجاع دهنده قوی‌تری مانند $LiAlH_4$ به جای $NaBH_4$ ضروری است. (البته، کیتون‌ها و الدیهایدها نیز به وسیله $LiAlH_4$ ارجاع می‌شوند.) توجه داشته باشید که طی ارجاع یک الدیهاید یا کیتون، فقط یک‌ها یدروجن به کاربن کاربونیل اضافه می‌شود، اما طی ارجاع کاربوکسیلیک اسیدها دوها یدروجن به کاربن کاربونیل اضافه می‌گردد (جان مک موری و اریک سیمانیک, ۱۳۹۳).

پیشنهادات

پیشنهادات که می‌توان برای تحقیقات بعدی در بارهٔ این موضوع بیان نمود می‌توان شامل موارد ذیل نام گرفت:

با مطالعه این مقاله که ممکن است میخانیکیت کیمیاوی خوب واضح ساخته نشده باشد از محققین متخصص در این راستا موضوع را با عملکرد و میخانکیت کیمیاوی واضح بسازد.

با مطالعه نمودن این مقاله می‌توانیم در رابطه به ارجاع مرکبات بیشتر آشنا شویم و به این نکته پی ببریم که ارجاع گروپ کاربوکسیل چگونه شکل می‌گیرد؟

با ذکر مثال‌ها به نتیجهمی‌رسیم که در اثر ارجاع گروپ کاربوکسیل اسیدها الکول نوع اول به‌وجود می‌آید.

منابع

آلنیجر، نورمن لئون. (۱۳۶۳).شیمی آلی. مترجمان: برات الله بهجتی و هوشنگ پیر الهی. مرکز نشر دانشگاهی.

ابن رسا، ک م و عبدالرحمن. (۱۳۹۰). عضوی کیمیا. کابل مطبعهٔ تحصیلات عالی.

ای کری، فرانسیس. (۱۳۸۷). شیمی آلی. مترجمان: اثنی عشری، نیک پور نزهتی و اردکانی دانش نگار.

بارکزی، محمد ظاهر. (۱۳۸۷). کیمیای عمومی، عضوی وغیرعضوی. پشاور انتشارات خاور.

بوید، موریسون. (۱۳۸۳). شیمی آلی. مترجمان: محمد رحیمی زاد و مجید هروی. مشهد: نشر دانشگاهی.

پیترسی، ک. نیل ای.شور، ولهارد.(۱۳۸۸). شیمی آلی ساختار و کاربرد. مترجمان: مجید میرمحمد صادقی، محمدرضا سیدی و مجید هروی، تهران: نشر نوپردازان.

تورنتون رابرت. (۱۳۷۳). راهنمایی کیمیای عضوی. (ع. س. اصفرانی, مترجم). نشردانشگاهی.

حاجی، پور، کریمی، هیرید. (۱۳۹۳). شیمی آلی. دانشگاه صنعتی اصفهان.

حکیمی، محمد غوث. (۱۳٦٦). سمینارها و کارهای عملی کیمیای عضوی. کابل انتشارات وزارت تحصیلات عالی و مسلکی.

دیدیس، دیویدت. (۱۳۷٦). شیمی هتروسیکل‌های اروماتیک.مترجمان: اسکندر علی پور و احمدامامی. ناشر، مانی.

رستمی زاده، شهناز. (۱۳۷۷). شیمی گروه‌های عاملی. دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی.

رفیع زاده، تصور. (۲۰۰۱). کیمیای عمومی ۱. تهران: دانشگاه تهران.

ساکس، پیتر. (۱۳۷۴). اصول میکانیزم در شیمی آلی. دانشگاه تربیت معلم اراک.

ستمدیده، داوود. (۱۳۹۹). شیمی آلی. انتشارات مدرسان شریف. ۲۱۵-۲۲۴.

سربلوکی، محمد نبی. (۱۳۷۵). شیمی آلی عملی. جهاد دانشگاهی.

عابدینی، منصور. (۱۳۷۳). شیمی آلی فلزی. دانشگاه صنعتی شریف.

عمری، محمد افضل. (۱۳۹۴). کیمیای عضوی بخش الفاتیک و اروماتیک. کابل جهان اسلام.۲۵۹-۲۸۵.

فروغی فر، ناصر. (۱۳۸۰). اصول شیمی آلی. تهران نجبا.

گل نظیر، نظیمی. (۱۳۹۴). کیمیای عضوی. مطبعهٔ انتشارات عازم.

لینکر، تورستن و اشمیتیل.(۱۳۸۲). مشایل رادیکال‌ها و رادیکال‌ها آیون‌ها در سنتز مواد آلی. مرکز نشر دانشگاهی.

مکی ریموند، کایت و دیویدام، وایتکن. (۱۳۷٦). اصول سنتز ترکیب‌های آلی. تبریز دانشگاهی.

مک موری، جان و سیمانیک، اریک. (۱۳۹۳). مبانی شیمی آلی. نوپردازان.

مک موری، جان - سی، رابرت. (۱۳۹۰). شیمی عمومی. تهران علوم دانشگاهی.

میسیلیج، هربرت و وژاکوب شرفکین، هوارد نچامکین. (۱۳۸۷). شیمی آلی. علوم دانشگاهی.

میا قادری، لیلا. (۱۳۹۹). کیمیای عضوی۱ بخش الفاتیک. کابل انتشارات نویسا.۲٦۵

نیاکام جور آر.(۱۳۷۹). شیمی ناجور حلقه. مترجم: مجید. هروی. نشر دانشگاهی.

وارن، استوارت. (۱۳۸۴). سنتز ترکیبات آلی به روش گسستن علمی و فنی.

ولیزی، گل حسن. (۱۳۹۵). کیمیای عضوی۲. کابل ریاست عمومی تربیه معلم وزارت معارف.۱۳۴-۱۴۵.

ونت، چارلز. (۱۳۷۹). شیمی آلی همرا با آزمون‌های شیمی آلی. در دانشگاه‌های انگلیستان آییژ.

قاسیم زاده، حسین و جوادی، علی پور. (۱۳۹۲). شیمی آلی. تهران: انتشارات فاطمی.۲۹۱-۳۲۱.

Hart Harold and schuety. *Organig Chemistry* (1966). New YORK: D Robert.

John Willey. *Organic Chemistry* (2023). simultaneously in Canada.

sanders W.B. *organic chemistry* (1957). W.B london.

Investigation reduction of carboxyl group

Jumakhan Wasiq

Department of Chemistry, Faculty of Education Daikundi Higher Education Institute.

jumakhan.wasiq33@gmail.com

Abstract

In this research, information about the reduction of carboxyl group has been collected in a library form and in a qualitative descriptive method from reliable scientific sources. And the purpose of this research is to investigate the carboxyl group reduction. So that I can provide more and more comprehensive information to the readers by providing chemical examples on the topic described. research and information regarding the reduction of carboxyl group indicates that; the carboxyl group of a carbone and oxygen with a double relationship that includes a sigma relationship (σ) from the direct interaction of oxygen and carbon orbitals, and a pi relationship (π) from the lateral interaction of orbitals); and another relationship with the second oxygen, and finally it has a free relationship that can install R groups. Lithium aluminum hydride (Li AlH4), is a strong Nucleophilic Nucleophile by which it can convert acids into their corresponding alcohols. And aldehydes can be prepared from other acid derivatives by reduction with metal hydrides.

Keywords: Acid, Aldehyde, Alcohol, Carboxyl group, Reduction.

بررسی تغییرات خارج از نورم در تکامل انسان

ضیاالله احمدزی[1*] و خواجه محمد چرخی[2]

دیپارتمنت بیولوژی[1]، دیپارتمنت روان شناسی[2]، پوهنځی تعلیم وتربیه، پوهنتون پکتیا

Ziaullah.ahmadzai1959@gmail.com

خلاصه

تغییرات خارج از نورم در تکامل انسان، که منجر به نواقص مادرزادی می‌شود، شامل تکامل غیر طبیعی جنین است و در مراحل حساس و بحرانی مانند تکامل گامیت‌ها، القاح، غرس شدن، توسعه اعضا، تشکیل پلاسنتا و ولادت رخ می‌دهد. این نواقص، که اصطلاحاً انومالی‌های مادرزادی نامیده می‌شوند، شامل اختلالات ساختمانی، سلوکی، وظیفوی و متابولیکی اند و مطالعه آن‌ها در علم تراتولوژی صورت می‌گیرد. تراتوجن‌ها مواد مضر اند که از جفت عبور کرده و به جنین آسیب می‌رسانند. عوامل مؤثر در تکوین نواقص شامل عوامل جنتیکی (مانند انومالی‌های کروموزومی و جینی)، عوامل محیطی (مانند عفونت‌های ویروسی، افزایش دما، مصرف دواهای مضر، الکل، مواد مخدر، کمبود تغذیه، چاقی، کمبود اکسیجن و هورمون‌ها) و عوامل چند عاملی می‌باشند. این عوامل می‌توانند منجر به نقایص مادرزادی در جنین شوند. هدف این مقاله، تحلیل جامع و علمی از تغییرات غیرنورمال در روند تکامل انسان است که بر اثر عوامل گوناگون پدید می‌آیند عمل جین‌های ناقص علاوه بر انومالی‌های ولادی سبب پیدایش اختلالات متابولیزم در زمان تولد می‌گردند. یافته‌ها نشان می‌دهد که تکامل جنین انسان یک جریان پیچیده و حساس است که در مراحل بحرانی مختلف از تشکیل گامت‌ها تا بلوغ می‌تواند تحت تأثیر عوامل مختلف قرار گیرد. هرگونه اختلال در این مراحل ممکن است منجر به سوءتشکلات ولادی، انومالی‌های مادرزادی یا نقایص زمان تولد شود.

کلمات کلیدي: ترایزومی، جنتیکی، سوء تشکلات، محیطي، نوزادان.

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم،

الحمد لله حمدا كثيرا طيبا مباركه فيه كما يحب ربنا ويرضاه والصلاة والسلام على خير خلقه محمد و على آله واصحابه اجمعين .

تکامل انسان، به‌ویژه در دوره جنین، فرایندی پیچیده، دقیق و در عین حال بسیار آسیب پذیر است. از لحظه تشکیل گامت‌ها تا زمان بلوغ، مراحل مختلف رشد با ظرافتی بی‌نظیر تنظیم شده‌اند که هرگونه اختلال در آن‌ها می‌تواند به بروز تغییرات غیرنورمال و ناهنجاری‌های مختلف بینجامد(برنایار، ۱۳۹۱: ۱۹۸). بررسی این تغییرات خارج از نورم در مسیر تکامل انسان، به خصوص در دوره‌های بحرانی رشد، هدف اصلی این مقاله است.

مسئله اساسی این است که طی مراحل مختلف تکامل، جنین می‌تواند تحت تأثیر عوامل گوناگون بیرونی و درونی قرار گیرد که باعث اختلال در مسیر طبیعی رشد می‌شوند. این عوامل می‌توانند شامل عوامل ژنتیکی (نظیر اختلالات کروموزومی)، محیطی (مانند داروها، عفونت‌ها، اشعه‌ها)، یا ترکیبی از هر دو باشند. این اختلالات گاه به شکل خفیف و گاه به‌صورت ناهنجاری‌های شدید و کشنده بروز می‌کنند. سوء تشکلات ولادی، نقایص مادرزادی و تغییرات عملکردی پس از تولد از پیامدهای این عوامل به شمار می‌روند(احمدزی، ۱۴۰۰: ۱۶۰).

اهمیت این موضوع نه تنها در بُعد علمی آن بلکه در حوزه سلامت عمومی و مشاوره‌های پیش از تولد نیز قابل توجه است. شناخت علل و میکانیزم‌های این تغییرات، امکان پیشگیری، تشخیص به‌موقع و مدیریت بهتر آن‌ها را فراهم می‌سازد. از سوی دیگر، آگاهی از نقش دوره‌های بحرانی رشد جنین و اثرگذاری زمان تماس با تراتوژن‌ها می‌تواند راه حل‌ها را اتخاذ و تصمیمات حفاظتی مؤثرتر را در دوره بارداری شناخت.

هدف این مقاله، تحلیل جامع و علمی از تغییرات غیرنورمال در روند تکامل انسان است که بر اثر عوامل جنتیکی، محیطی و چندعاملی پدید می‌آیند. در این بررسی، ضمن اشاره به مراحل حساس رشد جنینی، نمونه‌هایی از ناهنجاری‌های شایع مانند سندرم‌های کروموزومی (مانند داون،

ادوارد، ترنر و کلاین‌فلتر)، عوامل ویروسی، دارویی و تغذیه‌ای مورد بررسی قرار می‌گیرد(محمدی، ۴۲۴:۱۳۹۶).

در نهایت انتظار می‌رود این مطالعه بتواند درک دقیق‌تری از نقش عوامل گوناگون در ایجاد ناهنجاری‌های تکاملی انسان فراهم کرده و زمینه‌ساز سیاست‌گذاری‌ها و اقدامات پیشگیرانه در حوزۀ سلامت مادر و کودک گردد.

میتودولوژی

در این مقاله مروری از میتود کتابخانه‌یی، تحقیق از منابع دست دوم(کتاب‌ها) استفاده گردیده است بعد از جمع‌آوری معلومات، تحلیل صورت گرفته و به ارتباط موضوع مواد در متن مقاله جابجا گردیده است و بعداً از متن مقاله نتائیج فشرده گرفته شده که در نتیجه‌گیری درج گردیده اند.

موضوع اصلی

تغییرات

در تکامل جنین انسان مراحل بسیار حساس وجود دارند که در این مراحل تحت تاثیر فاکتورهای تخریشی خارجی و فاکتورهای مخرش داخل عضویت مادری، سیر نارمل تکاملی به اسانی برهم خورده و از مسیر اصلی خویش انحراف می‌کند. این مراحل بحرانی تغییر در تکامل نورمال عضویت در دوره‌های ذیل به‌وجود می‌آیند:

- مرحلۀ تکامل گمیت‌ها یا Gametogenesis
- مرحلۀ القاح یا Fertilizatione
- مرحلۀ غرس شدن یا Implantation
- مرحلۀ تکامل منشأهای اساسی اعضأ و تشکل پلاسنتا درهفته‌های سوم تا هشتم، مرحلۀ نشونمای سریع دماغ، تشکل سیستم‌های اساسی وظیفوی و تفریق پذیری اعضأ جنینی (هفته‌های ۱۵ تا ۲۹).
- مرحلۀ ولادت یا Parturation
- مرحلۀ نوزادی یا New Borne

- مرحلۀ بلوغ یا Puberty

سوء تشکلات ولادی، انومالی‌های مادرزادی و نقایص زمان تولد اصطلاحات مشابه اند که جهت تشریح و توصیف اختلالات ساختمانی، سلوکی، وظیفوی و متابولیکی موجود در زمان تولد به کار برده می‌شوند. زمان تماس با تراتوژن‌ها اهمیت خاص دارد، زیرا اندام‌ها و بخش‌های مختلف بدن در طی دوره‌های بحرانی خاص تکامل می‌یابند و تماس جنین با تراتوژن‌ها در طی این دوره‌ها که در بالا ذکر گردید حد اکثر اسیب‌رسانی را دارد، هشت هفته اول حاملگی بحرانی‌ترین دوره را تشکیل می‌دهد، ولی باید این نکته را در نظر داشت که اسیب به سیستم عصبی مرکزی(شامل مغز)، چشم‌ها و سیستم تناسلی ممکن است حتی در هفته‌ی آخر حاملگی نیز رخ دهد.

عوامل جنتیکی، عوامل محیطی، عفونت‌ها در دوران حاملگی، اعتیاد، ادویه‌جات، عوامل فزیکی، شعاعی، هورمونی، سوء تغذی، عوامل کیمیاوی و فاکتورهای چند عاملی در تکامل جنین نقش ارزنده دارد و موجب می‌شوند که به تکوین جنین اسیب رسانند(محمدی، ۱۳۹٦:۴۲۵).

علل جنتیکی

جنتیک نقش مهمی در تکامل رشیم و جنین ایفا می‌کند. اختلالات جنتیکی گاه در سطح یک جن و گاه بخش عمد ۀ از یک کروموزوم و شاید همه‌ای آن را متاثر کنند. به این ترتیب ایرادها جنتیکی باعث اختلالات مادرزادی، یا جهش منفرد و یا متعدد ژنی، یابه دلیل تغییرات وسیع کاریوتیپ و یا به شکل تغییرات در تعداد کروموزوم‌ها رخ می‌دهند(پیغمبري، ۱۳۹۲: ٦۵).

علل محیطی

امروز بحث بر سر عوامل محیطی آزاررسان به جنین(تراتولوژی) به دقت مطالعه و پی‌گیری می‌شود. روزانه ترکیبات متنوعی به محیط زندگی ما اضافه می‌شوند که تماس به آن‌ها شاید برای جنین خطرناک باشد. از میان عوامل محیطی که نقش آن‌ها با قاطعیت مورد زیاد واقع شده، عفونت‌های دورۀ حاملگی و تابش اشعه قابل ذکر اند. در این میان ادویۀ فراوانی که برای مقاصد درمانی به کار می‌روند و نقش آن‌ها در بروز اختلالات ثابت شده است باید مورد توجه قرار گیرد تا از بروز

اختلالات در جنین جلوگیری شود و در تجویز هر دوا در زمان حاملگی باید محتاطانه عمل صورت گیرد.

علل چند عاملی

عوامل جنتیکی یا محیطی یکجا ٪ ۲۵ اختلالات مادرزادی را توجیه می‌کنند در حالیکه ٪ ۵۰ موارد، هیچ دلیل واضح برای بروز یک ناهنجاری یا اختلال را نمی‌شناسیم. در ٪ ۲۵ باقی مانده، بروز اختلالات را می‌توان عوامل محیطی با همراهی عوامل جنتیکی و تقابل عمل به‌وجود آیند و با یکی دیگر نسبت داد که به این‌قسم دخالت‌ها، علل چند عاملی می‌گویند.

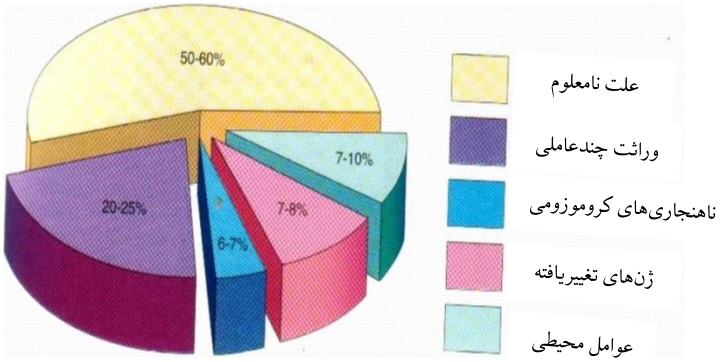

دیاگرم ۱: نشان دهنده سوء تشکلات مادرزادی توسط اثرات جنتیکی، محیطی وچند عاملی را نشان می‌دهد (نظری، ب.ت:۱۰۹).

عوامل کروموزومی و جنتیکی (Chormosomal and Genetic Factors): انومالی‌های کروموزو-میک می‌توانند رقمی(Numerical) و ساختمانی(Structural) باشد وسبب مهم سوء تشکلات ولادی و سقط‌های خودی محسوب می‌شوند. تخمین گردیده که ۵۰٪ تمام حمل‌های که واقع می‌شوند به سقط بنفسهی خاتمه یافته و ۵۰٪ سقط شده گان انومالی‌های بزرگ دارند. پس ٪ ۲۵ تمام حمل‌ها نواقص کروموزومیک بزرگ دارند. انومالی‌های کروموزومیک بسیار معمول در سقط شده گان (Tuner Syndrome) یا (45X) ,(Triploidy) و(Trisomy-16) است. انومالی‌های کروموزومیک ٪۷ و جن میوتشن ٪۷ دیگر تمام سوء تشکلات در نوزادان را تشکیل می‌دهند(احمدزی، ۱۴۰۰ :۱۷۰).

الف: انومالی‌های رقمی: یک حجره نورمال سوماتیک دارای ۴۶ عدد کروموزوم و یک گمیت نورمال دارای ۲۳عدد کروموزوم است، حجره سوماتیک نورمال(2n) (Diploid) و گمیت نورمال (n)(Haploid) است. ضریب تام (n) (Euploid) نامیده می‌شود؛ مثلاً ,(Tetraploid)... (Diploid) ,(Triploid) انحراف از این تعداد که دربعضی اشخاص بمشاهده می‌رسد، (Numerical Abnormality) یا (Aneuploidy) نامیده شده است. این انحراف عددی در تعداد کروموزوم‌ها از جدا نشدن کروموزوم‌ها در هنگام انقسام میوز به‌وجود می آید. در یک تعداد ازین انومالی‌ها صرف کروموزوم‌های جسمی یا اوتوسوم به شکل یک کروموزوم اضافی دخالت داشته ولی در تعداد دیگر شان کروموزوم‌های جنسی و اکثراً کروموزوم جنسی X دخیل است. هر گاه یک کروموزوم اضافی در کاریوتیپ وجود داشته باشد، به عوض یکی از جفت‌ها سه عدد کروموزوم عرض اندام می‌نماید که چنین شخص (Trisomic) برای این کروموزوم‌ها در حالت مذکور (Trisomy) نامیده می‌شود. ترایزومی دارای چهار حالت واضح ذیل بمشاهده می‌رسد: ۱) ترایسومی ۲۱ . ۲) ترایسومی ۱۸ . ۳) ترایسومی۱۳. ۴)ترایسومی X هر گاه یک کروموزوم از حالت نورمال کم باشد این حالت (Monosomy) نامیده شده که ندرتاً بمشاهده می‌رسد(پریور، ۱۳۹۰: ۲۷۶-۲۷۷).

ترایسومی ۲۱ Down Syndrome

در ٪۹۵ واقعات داون سندرم، جوره ۲۱ کاریوتیپ، یک کروموزوم اضافی دارد. زیادت این سندرم با پیشرفت سن مادر متناسب می‌باشد. در زنان با عمر بیشتر از ۳۵ سال خطر داشتن چنین اطفال زیاد می‌باشد زیراکه ٪۷۵ واقعات در نتیجهٔ جدا نشدن کروموزوم‌ها در وقت اووجنیزس و ندرتاً در جدا نشدن کروموزوم‌ها در عملیه سپرماتوجنیزس به میان می آید. در مادران با داشتن عمر ۳۵ سالگی ویا کم‌تر از آن یک واقعه داون سندرم در ۲۰۰۰ ولادت ولی در مادران با سن بیشتر از ۴۰ سالگی یک واقعه آن تقریباً در هر صد ولادت به مشاهده می‌رسد. اطفال مبتلا با داون سندرم دارای روی، هموار وسیع، گوش‌های کوچک، چشم‌های بالابین، قات اضافی جلد در زاویه انسی چشم، موجودیت صرف یک خط عرضانی در کف دست و درجه‌های مختلف تأخر عقلی دارند، دارای نقیصه‌های قلبی و (Hypotonic) می‌باشند(نورمل، ۱۳۹۱ :۲۰۵).

ترایسومی ۱۸ Trisomy (Edwards Symdrome)

در هر ۴۰۰۰ طفل نو تولد شده یک طفل به ترایسومی ۱۸ مبتلا می‌باشد. اطفال مذکور در زندگی داخل رحمی و بعد از تولد به کندی شدید نمو و انکشاف روبه رو می‌باشند. مبتلایان به ترایسومی ۱۸ در وقت مکیدن پستآن‌ها از اثر عدم کفایه قلبی و یا از اثر نمونیا می‌میرند و تعداد کمی آن‌ها به دوره کهولت می رسند(مسیح، ۹۷:۱۳۹۲). مریضان با این تغییر کروموزومی دارای مشخصات کلینیکی ذیل می‌باشند: تأخر عقلی، نقیصه ولادی قلبی، گوش‌های پایینتر از محل اصلی و قبض یا (Flexion) انگشتان دست‌ها، علاوه بر آن اکثراً در این مریضان فک سفلی کوچک می‌باشد، دارای انومالی‌های کلیوی، انگشتان متصل و سوء شکل سیستم اسکلیتی نیز به مشاهده می‌رسد(سادلر، ۱۳۸۴: ۲۳۹).

ترایسومی ۱۳ Trisomy (Patau Syndrome)

در هر دوازده هزار(۱۲۰۰۰) نوزاد یکی آن به ترایسومی ۱۳ مبتلا می‌باشد که ٪۶۰ آنرا نوزادان دختران تشکیل می‌دهد. عامل اصلی به‌وجود آمدن این سندرم عمر زیات مادران محسوب می‌شود، اعراض و علایم این سندرم عبارت از: تأخر عقلی، نقیصه ولادی قلبی، کری ولادی، لب چاکی، کام چاکی، سوءتشکلات چشمی و یانبود چشم، کندی نمؤ می‌باشند. مبتلایان این سندرم تا سن ۳ ماهگی می‌میرند(نادران، ۱۶۳:۱۳۹۱).

ترایسومی و مونوسومی در کروموزوم‌های جنسی

هم ترایسومی و هم مونوسومی جنسی، شیوع قابل توجهی داشته اغلب بیماران در بدو تولد طبیعی به نظر می‌رسند و تنها در هنگام بلوغ به خاطر تمایز نا مناسب مشخصات جنسی تشخیص می‌شوند. تعداد کروموزوم‌های جنسی در تخم، شاید با ترکیب متنوعی که بسته به نوع گامت‌ها فرق می‌کند، می‌تواند به ۴ یا حتی به ۵ عدد برسد. به عنوان یک قانون کلی، هرچه تعداد کروموزوم‌های X بیشتر شود، احتمال عقب‌ماندگی ذهنی فرد مبتلا هم بیشتر خواهد بود مهم‌ترین انومالی‌های این نقیصه قرار ذیل می‌باشد(ژواک، ۱۳۹۸ : ۱۲۸).

سندرم کلاین فلتر(Klinefelter Syndrome)

در جنس مذکر دیده می‌شود و معمولاً در زمان بلوغ کشف می‌گردد عبارت اند از: عقیمی، اتروفی بیضه‌ها، هیالینیزه شدن توبول‌های منی‌ساز و در بیشتر موارد بزرگ شدن ثدیه‌ها. حجرات ۴۷ کروموزوم دارند که کروموزوم اضافی با ترکیبی از نوع (XXY) می‌باشد و در ٪۸۰ موارد کروماتین جنسی(جسم بار) در آن‌ها پیدا می‌شود.

میزان وقوع مرض در حدود یک در ۵۰۰ جنس مذکر در اجتماعات عادی می‌باشد. در میان مبتلایان به نقایص عقلی شیوع این انومالی زیادتر و تا به یک در ۱۰۰ جنس مذکر می‌رسد. بر اساس د لایل آماری معتقد اند که عدم جدایی (XX) همولوگ شایعترین علت این حادثه می‌باشد. به هر حال در بعضی از موارد، مریضان مبتلا به سندرم کلاین فلتر ۴۸ کروموزوم دارند که ۴۴ عدد آن اوتوزوم و ۴ کروموزوم جنسی(XXXY) می‌باشد. اگرچه تأخر عقلی بطور معمول بخشی از این سندرم نیست، لکن هر چه تعداد کروموزوم X طوری که در بالا ذکر گردید، بیشتر باشد احتمال بیشتر برای درجاتی از تأخر عقلی وجود دارد(Kumar,2021, p.148-149).

سندرم XYY

عدم جدایی در دومین تقسیم میوز اسپرماتوسیت‌ها سبب بروز سندرم XYY می‌شود. این افراد به لحاظ فنوتیپ نورمال به نظر می‌رسند گرچه شاید مثل افراد کلان‌تر بلند قد باشند، همچنین هوش طبیعی داشته اما شواهد نا مطمئنی از رفتارهای ضد اجتماعی در آن‌ها گزارش شده است. برخلاف دیگر ترایسومی‌ها در این مبتلایان چانس مرگ داخل رحمی اضافه‌تر از دیگران نیست.

سندرم X سه‌گانه

نمایش می‌دهد ولکن فنوتیپ مبتلایان از حالت کاملاً طبیعی تا اختلافات قاعدگی و هومونی زنانه متغیر است. همان طوریکه ذکر شد، احتمال عقب‌مانده گی ذهنی با افزایش کروموزوم‌های X زیادتر می‌شود(نادران، ۱۶۴:۱۳۹۱).

سندرم ترنر (Turners Syndrom)

سندرم ترنر در زنانی پیدامی‌شود که دارای قیافه کاملاً زنانه اند لاکن فاقد تخمدآن‌ها یا (Gonadal) (Dysgenesis) و قد کوتاه اند. انومالی‌های دیگری که به طور شایع در این مریضان دیده می‌شوند عبارت اند از: گردن پرده دار یا (Webbed Neck)، اذیمای لمفاوی در اطراف، تغییر شکل استخوان بندی و یک سینه پهن، خیلی دور بودن نوک پستآن‌ها از یک دیگر.

تخمیناً ٪۵۵ از افراد مبتلا دارای مونوزومی برای کروموزوم X اند که به علت عدم جدایی کروماتین منفی اند. ٪۵۷ این موارد به علت عدم جدایی در گامت مذکر می‌باشد. به هر حال در بقیه موارد انومالی‌های ساختمانی کروموزوم X (٪۱۵) یا موزائیسم (٪۳۰) علت این سندرم می‌باشد(جعفری، ۱۴۰۰: ۲۴۵).

انومالی‌های ساختمانی یا Structural Abnormalities

در نتیجهٔ پارچه شدن یا شکستن کروموزوم‌ها به‌وجود می‌آیند. کروموزوم‌ها اکثراً در تحت تاثیر عوامل محیطی مثلاً ویروس‌ها، تشعشعات و یا ادویه پارچه می‌شوند. نتیجه این شکستن مربوط به اینست که با این قطعات یا پارچه‌ها چه واقع می‌گردد. در عده واقعات قطعه پارچه شده کروموزوم ناپدید شده و نوزادان با چنین حالت نداشتن قسمتی کروموزوم(Partial Deletion) غیر نورمال می‌باشند. سندرم شناخته شده ناشی از این ناپدید شدن قسمتی از کروموزوم‌های ۴ و ۵ عبارت از (Cri du chat Syndrome) است که اطفال مبتلا به این سندرم صدای مانند پشک، تأخر عقلی و نواقص ولادی قلبی دارند.

تعداد زیاد سندرم‌های نسبت نادر دیگر هم وجود دارد که در نتیجهٔ ناپدید شدن نیمه کروموزوم‌ها به میان می‌آیند. (Microdeletion) یا ناپدید شدن جن‌های همجوار یک ناحیه کوچک کروموزوم یا (Contiguous genes Complex) نیز می‌تواند به مشاهده برسد، که با تخنیک خاص تعیین شده می‌تواند. یک نمونهٔ شناخته شده آن ناپدید شدن قسمتی از بازوی طویل کروموزوم ۱۵ (15q11 15q13) است که هر گاه در کروموزومی که منشأ مادری دارد، واقع شود؛ منتج به (Angelman Syndrome) شده که متصف است به تأخر عقلی، اطفال گپ زده نتوانسته، بی موجب برای مدت طولانی خنده می‌کنند و انکشاف حرکات آن‌ها خیلی ضعیف است و هرگاه

مایکرو دیلیشن در کروموزوم‌های که منشأ پدری دارند واقع گردد، حالتی به‌نام (Prader Willi Syndrome) انکشاف می‌نماید که متصف است به (Hypotony)، چاقی، مرض تأخر عقلی و باقی ماندن خصیه‌ها در بطن. (Fragile Sites) یا نواحی شکننده کروموزوم‌ها که اکثراً کروموزوم‌ها در همان نواحی می‌شکنند، با وجود که نواحی شکننده در کروموزوم‌ها شاید زیاد باشد ولی صرف ناحیه شکنندهٔ که در بالای بازوی طویل کروموزوم X (Xq27) است سبب به‌وجود امدن فینوتایپ متفاوت می‌شود که به‌نام (Fragile X-Syndrome) نامیده می‌شود. مشخصات این سندرم عبارت از تأخر عقلی، گوش‌های بزرگ، الاشه پیش بر آمده و قزحیه آبی رنگ خاسف می‌باشد.

مردان نسبت به زنان بیشتر متأثر گردیده طوریکه نسبت پسران مصاب به آن ۴ واقعه در ۲۰۰۰ حمل و از دختران یک واقعه در ۲۰۰۰ حمل است که به زیاد بودن تأخر عقلی در مردان نسبت به زنان دلالت می‌کند(Robert ,2016, p. 107-108).

جن‌های تغییر شکل یافته Mutant Genes

از انومالی‌های ولادی-ارثی در انسان می‌باشد، در بسیاری از موارد نیز انومالی به‌وجود آمده به طور مستقیم به تغییر در ساختمان با عمل یک جن انفرادی مربوط می‌گردد.

ازین‌رو نام (Single Gene Mutation) را بر روی آن گذاشته اند تخمین می‌شود که این نوع انومالی در حدود ۸٪ از تمام انومالی‌های جنتیکی انسان را تشکیل می‌دهد. به استثنای کروموزوم‌های X و Y در افراد مذکر، جین‌ها به صورت زوجها و یا (Alleles) وجود دارند. بنا برین دو مقدار الیل از هر شاخص جینی وجود دارد که یکی از مادر و دیگری از پدر است. اگر یک جین تغییر شکل یافته در یکی از الیل‌ها باعث انومالی شود. برعکس وجود یک الیل طبیعی یک تغییر جینی غالب محسوب می‌شود. اگر هر دو الیل‌ها غیر طبیعی باشند(دوبرابر) یا اگر تغییر شکل جینی به‌وجود امده در یک فرد مذکر وابسته به X باشد، یک جین تغییر شکل یافته مغلوب محسوب می‌شود. اثرات جین‌های تغییر یافته ممکن است بر حسب اسباب تعدیل کننده درجه بندی گردد. عمل جین ناقص علاوه بر ایجاد انومالی‌های ولادی، باعث پیدایش یک تعداد زیاد از اختلالات میتابولیزم در زمان تولد می‌شود. در میان این امراض فینایل کیتونیوری، هموسیستینوری و

گلاکتوزیمی خوب شناخته شده اند که اکثراً سبب درجاتی از تأخر دماغی می‌شوند(برنایار، ۱۳۹۰ : ۲۰۸).

عوامل محیطی (Environmental Factors)

تا دهۀ چهارم قرن بیستم عقیده بر این بود که در ایجاد نقیصه‌های ولادی صرف عوامل ارثی نقش دارند اما وقتیکه (Gregg) کشف نمود که سرخکانچه(German Measles) در مراحل مقدم حمل سبب به‌وجود آمدن سوء تشکلات در رشیم می‌شود، این مسئله واضح گردید که سوء تشکلات در انسآن‌ها می‌تواند توسط فاکتورهای ماحول نیز به‌وجود آیند. همچنان توسط (Lenz) در سال ۱۹۶۱ کشف شد که (Thalidomide) که یک دوای خواب آور و ممکن است از پلاسنتا عبور نموده و نقیصه‌های ولادی ناگوار را سبب شود.

از آن وقت به بعد از فاکتورهای تیراتوجن شناخته شده اند که از یک عدۀ مهم آن‌ها یاد آوری می‌گردد.

سرخکانچه (Rubella or German Measles)

ویروس سرخکانچه می‌تواند آنومالی‌های چشم، گوش داخلی (کری)، قلبی(نواقص حجاب بین البطینی وبین الأذنی)، انومالی‌های دندان(مینای دندان)، انومالی‌های دماغ و تأخر عقلی شود. وهمچنان این ویروس می‌تواند تأخر نموی داخل رحمی، افات میوکارد وانومالی‌های وعایی را سبب شود.

نوع سوء شکل یا انومالی مربوط به آن مرحلۀ انکشاف رشیمی است که انتان در آن واقع شده باشد بطور مثال این ویروس در جریان هفته ششم حمل سبب انومالی چشم در جریان هفته نهم کری ولادی در جریان هفته‌های پنجم الی دهم سبب معیوبیت‌های قلبی و بین هفته‌های ششم الی نهم سبب سوء شکل دندآن‌ها می‌شود. انومالی‌های سیستم عصبی ناشی از این انتان در جریان ترایمستر دوم به‌وجود می آیند. بعضی از نواقص ولادی تا سنین سه چهارسالگی در اطفال تشخیص شده نتوانسته و از جانب دیگر بعضی از نواقصی که توسط ویروس‌ها یا انتانات دیگر به‌وجود می‌آیند، اشتباهاً به ویروس سرخکانچه مربوط پنداشته می‌شود. خطر به‌وجود آمدن انومالی‌ها در

مراحل مختلف حمل فرق می‌کند، در صورتی‌که انتان در جریان چهار هفته اول واقع شده باشد، خطر ٪۴۷ در جریان هفته‌های پانزدهم الی هجدهم خطر ٪۲۲ در جریان هفته نهم الی دوازدهم خطر ٪۷ و در جریان هفته‌های سیزدهم الی پانزدهم خطر ایجاد انومالی ٪٦ است.

تاثیر سوء انتان در جریان هفتهٔ هشتم حمل می‌تواند سبب مرگ جنین و ولادت قبل از موعد شود. هرگاه انومالی‌های چون تأخر عقلی و نواقص دندآن‌ها که درسنین نسبتاً پیشرفتهٔ طفولیت تشخیص می‌شوند نیز در نظر گرفته شوند، فیصدی‌های فوق الذکر بیشتر از ارقام داده شده خواهد بود.

سیتومیگالو وایروس (Cytomegalovirus)

علایم موجودیت این انتان عبارت از (Microcephaly)، تکلس دماغی، نابینایی، (Chorioretinitis) و (Hepatosplenomegaly). بعضی از نوزادان و اطفال شخی گردن و نزفه‌های متعدد جلد را نیز دارا می‌باشند. این مرض معمولاً مهلک بوده ولی در صورتی‌که شخص از میکرو سیفالیتس جان به سلامت برد، می‌تواند تأخر عقلی را نیز سبب شود.

چون این مرض اکثراً نزد خانم‌های حامله تشخیص نمی‌شود، معلوم نیست که انتان مراحل ماقبل و مؤخر انکشاف ازهم چه فرق دارند. چنین به نظر می‌رسد که اگر نطفه در مراحل مقدم انکشاف متاثر گردیده باشد، آفت انقدر شدید و سخت است که رشیم قدرت بقا ندارد.

ویروس کمبود معافیت انسانی یاHIV (Human Immunodeficiency Virus)

این ویروس سبب مرض ویروسی کمبود معافیت انسانی کسبی یا ایدز می‌گردد. ممکن است به جنین منتقل گردد. به نظر نمی رسد که ویروس، یک تراتوژن اصلی باشد، اگر چه در نتیجهٔ اثرات آن مایکروسفالی، تأخر نمو و صورت‌های غیر نورمال دیده شده است.

سایر انتانات ویروسی و ازدیاد درجه حرارت (Other Viral infections and Hyperthermia) : انومالی‌های متعاقب انتانات مادری از قبیل سرخکان، کله چرک، زردی، فلج اطفال، آبله مرغان، ویروس (Coxackie)، ویروس (Influenza) گزارش داده شده است.

به هر حال مطالعات نشان داده که اندازه انومالی‌های که ازین عوامل به‌وجود می آید اندک بوده ویا وجود ندارد. یک عارضه که به اثر مرض ویا سایر عوامل انتانی ایجاد می‌شود خاصیت تب زایی و افزایش حرارت بدن (Hyperthermia) آن‌هاست که این عامل اخیراً خود به عنوان یک عامل تراتوجن مورد توجه قرار گرفته است، در گزارش جدید، هفت تن از ٦٣ نوزاد (Anencephalic) (١١٪) از مادرانی به دنیا آمده بودند که در آن‌ها تاریخچه ازها یپرترمی در دوران حاملگی هنگامیکه رشیم در مرحلهٔ بسته شدن جین عصبی بوده است گرفتار شده بودند. جالب اینکه در دو نفر ازین افرادها یپرترمی در ارتباط به حمام سونا بوده است نه به ارتباط انتانات.

توکسوپلازموزس Toxoplasmosis

انتان مادری ناشی از پرازیت پروتوزوایی (Toxoplasma gandii) ایجاد انومالی‌های مادرزادی می‌نماید، مبتلا شدن به مرض از طریق گوشت خوب پخته ناشده، تماس با حیوانات اهلی (پشک) و (پاروی وطنی) خاک آلوده به مدفوع می‌باشد. کودک مبتلا ممکن است دچار اهکی شدن مغزی، هایدروسفالی و عقب ماندگی عقلی گردد. در بعضی اوقات کوریوریتینیتس، مایکرواوفتا-لمی و سایر نواقص چشمی نیز گردد. تعیین رقم دقیق میزان وقوع انومالی‌های ناشی از توکسوپلاز-موزس غیر ممکن است زیرا که همانند ویروس سایتومیگال این مرض نیز معمولاً در زمان حاملگی ناشناخته می‌ماند(برنایار، ١٣٩٠: ١٨٨ـ١٩٠).

عوامل شعاعی Radiation

تشعشعات ایونایز کننده به سرعت حجرات، درحال افزایش را می‌کشند، از این رو یک عامل آسیب رسان بالقوه محسوب شده و در حقیقت بر حسب مقدار اشعه و مرحلهٔ رشد حاملگی، هر گونه نقایص زمان تولد را در زنانی که در معرض آن قرار گرفته اند به‌وجود می‌آورند. تشعشعات ناشی از انفجارات اتومی نیز تراتوجن میباشند.

مادران حامله که در زمان انفجار اتومی هیروشیما و ناکازاکی زنده مانده بودند ٢٨٪ از آن‌ها جنین‌های خود را سقط کرده، ٢٥٪ از آن‌ها کودکانی را بدنیا آوردند که در همان سال اول زندگی فوت کردند و ٢٥٪ از آن‌ها کودکانی را بدنیا آوردند که دارای نقایص شدیدی در سیستم عصبی مرکزی بودند. اشعه‌ها یک عامل ایجاد کننده تحریک ژنی نیز محسوب می‌شود و می‌توانند سبب

آسیب‌های جنتیکی در حجرات زاینده شده و در نتیجه باعث انومالی‌های زمان تولد گردند(گرجی، ۱۳۸۹: ۹۹).

داروها در حاملگی

علاوه بر خوبی‌های بی شماری پلاسنتا، این عضو، بالقوه جنین را در معرض سو ناهنجاری‌های دورهٔ تکامل قرار می‌دهد چراکه ساختمان پلاسنتا بیش از آنکه با عبور داروها مخالفت کند، امکان عبور آن‌ها را فراهم می‌آورد. اکثر ترکیبات دارویی محلول در چربی و نیز بعضی ترکیبات محلول در آب، اگر چه با نسبت کم‌تر ولی به راحتی، از جفت عبور می‌کنند.

همچنین داروهای که میزان اتصال آن‌ها به پروتین‌های پلاسما بیشتر است، بالطبع عبور کم‌تری از طریق غشای جفتی خواهند داشت. به عبارت دیگر، می‌توان گفت که پلاسنتا یا جفت اجازه عبور تمام داروها، مگر ترکیبات بزرگی هم چون انسولین و هیپارین(ضد انعقاد خون) را از میان خود می‌دهد.

ضرر اصلی تعیین یک دارو به عنوان تراتوجن، ناتوانی ارزیابی اثرات آن در انسان است. زیرا به لحاظ اخلاقی نمی‌توان آزمایشات داروی را از ابتدا بر روی انسان انجام داد، معمولاً این‌قسم مطالعات را اول در حیوانات تجربی شروع کرده و بعداً به شکل محدودی اثرات آن در انسان تعیین یا حدس زده می‌شود.

چون داروی تالیدومایید که به عنوان یک ارامبخش و ضد تهوع(دلبدی) در دوره حاملگی مورد استفاده قرار میگرفت، بدون هرگونه عارضهٔ بد در موش‌ها، به انسان نیز تجویز شد در حالیکه اثراتش در انسان خطرناک بودند.

جالب اینکه تجویز داروی کورتیکواستروئیدها در موش حامله، معلوم دار با انومالی‌های صورتی دنبال می‌شود با وجود این، هیچ مطالعهٔ که اثرات تراتوجنیک آن را در انسان ثابت کند در دست نیست. اثرات داروها در اختلالات تکاملی الزاماً در ابتدا تولد بروز نمی‌کند بلکه موارد داروی مثل دی اتیل استیل بسترول سال‌ها بعد از مواجهٔ داخل رحمی، زنان را در معرض برخی تومورهای سیستم تناسلی قرار می‌دهد(نادران، ۱۳۹۱).

الکویدها (Alkaloids)

نیکوتین و کافین سوء تشکلات ولادی را بار نیاورده ولی نیکوتین یعنی سگرت کشیدن سبب تاخیر نموی داخل رحمی جنین می‌شود. در زنانی که (۲۰ و یا بیشتر از آن روزانه) سگرت می‌کشد ولادت‌های پریماچور دو چند خانم‌ها یست که به سگرت عادت ندارند، و نوزادان شان کم وزن می‌باشند. نیکوتین از یک سو جریان خون را به رحم و پلاسنتا کم ساخته و از سوی دیگر چون در خون چنین مادران و رشیم‌ها (Corbooxyhemoglobin) زیاد است، ظرفیت انتقال اکسجن آن پایین امده، سبب (Fetal Hypoxia) می‌شود، که ازاین‌رو کمبود اکسیجن در عضویت رشیم و جنین ویا اگر به هر علت دیگر هم باشد(ارتفاعات بلند، امراض قلبی وعایی مادر) نشو نمای حجرات را بطی و تاثیر منفی بالای انکشاف عقلی و نموی او وارد می‌کند. با وجودی که تراتوجنیک بودن کافین معلوم نیست ولی تضمین آن هم وجود ندارد که افراط در نوشیدن قهوه، چای و کاکاو ضرری برای رشیم نداشته باشد، ازینرو بهتر است از افراط در آن اجتناب شود.

الکول

اعتیاد به الکول یک مشکل عام بوده و ٪۱ـ ۲ زنان در سنین حاملگی را متأثر می‌سازد. خانم‌های‌یکه به‌صورت مزمن الکول استعمال می‌نمایند، نوزادان شان تأخر نموی پرینتال و پست‌نتال داشته و همچنان سوء تشکلات ولادی دیگر چون‌ها یپوپلازی فک علوی، کوتاه بودن شیاراجفان، تغییر تحرکیت و موقعیت مفاصل و نقیصه‌های قلبی وعایی را سبب می‌شود. که این سوء تشکلات یکجا با تأخر عقلی و نموی(Fetal alcohol syndrom) را تشکیل می‌دهند. قابل یادآوری است که حتی اندازه معتدل الکول (۲-۳ اونس در روز) هم در جریان حاملگی می‌تواند سبب بعضی ازین علایم شود خصوصاً اگر نوشیدن الکول با سوء تغذی توام باشد(نورمل، ۱۳۹۱:۱۹۲ ـ۱۹۳).

عوامل مادری در حاملگی

مادران مبتلا با برخی از بیماری‌های سیستماتیک مثل شکر می‌تواند عوارضی برای جنین وی داشته باشد. مرض شکر اغلب با تولد نوزادان بزرگ(Macrosomy) همراه است چرا که به تب شکر مادری، قند خون جنین هم اضافه شده و پانقراص وی به تولید مقادیر بالاتری انسولین تحریک

شده و از آنجا که این هورمون، اثرات انابولیک وسیعی بر بدن دارد، لذا جنین رشد سریع کرده و بزرگتر خواهد شد .

با این حال، شکر در موارد بسیار پیشرفته، گردش خون جفت یا پلاسنتا را مختل نموده و با کاهش وزن و حتی مرگ جنین در رحم مادر می‌شود.

کمبودهای تغذیهای

بسیاری از کمبودهای تغذیه‌ای به خصوص کمبود ویتامین‌ها، در بررسی‌های تجربوی تراتوجنیک شناخته شده اند، ولی از تراتوجن بودن آن‌ها در انسآن‌ها شواهدی وجود ندارد. بنابر این به استثنای (Endemic cretinism) که در اثر کمبود ایودین مادر ایجاد می‌شود، هیچ مورد مشابه مشکلات حیوانات در انسان دیده نشده است.

اما شواهد موجود می‌رساند که تغذیه نامناسب مادر در دورهٔ حاملگی و قبل از آن باعث وزن کم هنگام تولد و نقایص هنگام تولد می‌شود.

چاقی

چاقی پیش از حاملگی، که بر اساس تعریف عبارت است از شاخص توده بدن (BMI)> ۲۹ کیلوگرام بر متر مربع، با افزایش دو تا سه برابر خطر تولد کودک مبتلا به نقص لولهٔ عصبی همراه می‌باشد. علت آن مشخص نیست ولی می‌تواند ناشی از اختلالات متابولیک مادر باشد که گلوکوز، انسولین یا عوامل دیگر را تحت تاثیر قرار می‌دهند.

هارمون‌ها Hormones

در دوران حاملگی استعمال برخی (Steroids)ها باعث انومالی‌های ولادی می‌گردد.ها رمون (Cortison) اثرات تراتوجنیک کمی در انسآن‌ها دارد ممکن باعث کام چاکی شود.

جهت جلوگیری از سقط یا (abortion) در دوران حاملگی یک تعداد از هارمون‌ها، مانند (Ethisterone, Norethisterone) که (Progestrone) مصنوعی اند، زیات استعمال می‌شود که این هارمون‌ها در جنس مؤنث باعث (Musculinization) می‌گردد.

(Estrogen) مصنوعی مانند (diethylstilbestrole) که جهت جلوگیری سقط جنین استعمال می‌گردد، هم باعث انومالی‌های ولادی می‌شود. اگر Fetus متذکره مؤنث باشد در عمر ۱۶ــ۲۲ مبتلا به انومالی‌ها و سرطان(Vagina، Uterus) و (Uterin tubes) می‌شود(Siddiqui,2011,p,140-143).

نتایج

تغییرات خارج از نورم در تکامل انسان عبارت از آن تکامل غیرنورمال جنین بوده که باعث سوء تشکلات ولادی و انومالی‌های مادرزادی می‌گردد. مراحل حساس بحرانی که تحت فکتورهای تخریشی خارجی و مخرش داخلی عضویت مادری قرار می‌گیرند و سیر نارمل تکاملی را به آسانی برهم می زنند، عبارت از مرحلهٔ تکامل گمیت‌ها، مرحلهٔ القاح، مرحلهٔ غرس شدن، مرحلهٔ تکامل منشأهای اساسی اعضاء، مرحلهٔ تشکل پلاسنتا و مرحلهٔ ولادت می‌باشند.

سوءتشکلات ولادی، انومالی‌های مادرزادی و نقایص زمان تولد اصطلاحات مشابه اند که جهت تشریح و توصیف اختلالات ساختمانی، سلوکی، وظیفوی و متابولیکی موجود زنده در زمان تولد به‌کار برده می‌شوند و علم که به مطالعه این موارد میپردازد به‌نام (Teratology) یاد می‌شود وتراتوجن‌ها به مواد اطلاق می‌گردد که از مانعه پلاسنتا می‌گذرد، موجب اسیب به رشیم یا جنین شده و سبب بروز عیوب مادرزادی در او می‌شود.

عوامل جنتیکی، عوامل محیطی و عوامل چند عاملی موارد اند که به تکوین جنین آسیب را وارد می‌سازند، عوامل جنتیکی به سطح کروموزو می‌باشد یا جینی سوءتشکلات را در نوزادان تشکیل داده می‌توانند.

از انومالی‌های عددی کروموزومی، ترایسومی ۲۱ ترایسومی ۱۸ ترایسومی ۱۳ و ترایسومی X و همچنان ترایسومی و مونوسومی در کروموزوم‌های جنسی را می‌توان نام برد، از انومالی‌های شناخته شده ساختمانی کروموزوم‌ها که در کروموزوم ۴ و ۵ و ناپدید شدن قسمتی از بازوی طویل کروموزوم ۱۵ (15q11 15q13) و کروموزوم X (Xq27) می‌تواند باعث نقایص مادرزادی شوند. عمل جین‌های ناقص علاوه بر انومالی‌های ولادی سبب پیدایش اختلالات متابولیزم در زمان تولد می‌گردند.

عوامل محیطی که بسیار زیاد اند از آن جمله می‌توان سرخکانچه، سیتومیگالو ویروس، ویروس تب خال ساده، آبله مرغان، ویروس کمبود معافیت انسانی، سایر انتانات ویروسی و ازدیاد درجه حرارت، توکسوپلازموزس، سیفلیس، عوامل شعاعی، داروها در حاملگی، الکویدها، الکول و عوامل مادری حاملگی (شکر)، کمبودهای تغذیوی، چاقی مادر، کمبود اکسیجن و عوامل اندروجنی(ها رمون‌ها) نیز می‌توانند سوءتشکلات و نقیصه‌های ولادی مادرزادی را به‌وجود آورند.

نتیجه‌گیری

تکامل جنین انسان یک جریان پیچیده و حساس است که در مراحل بحرانی مختلف –از تشکیل گامت‌ها تا بلوغ –می‌تواند تحت تأثیر عوامل گوناگون داخلی و خارجی قرار گیرد. هرگونه اختلال در این مراحل ممکن است منجر به سوءتشکلات ولادی، انومالی‌های مادرزادی یا نقایص زمان تولد شود. عوامل مؤثر بر این اختلالات به سه دسته کلی تقسیم می‌شوند:

عوامل جنتیکی: شامل ناهنجاری‌های کروموزومی (عددی و ساختاری) و جهش‌های جنی.

نمونه‌ها: ترایسومی ۲۱ (سندرم داون)، ترایسومی ۱۸، ترایسومی ۱۳، سندرم ترنر، سندرم کلاین‌فلتر، دیلیشن‌های کروموزومی (مانندCri du chat ، سندرم آنجلمن و پرادر-ویلی، این اختلالات می‌توانند رشد جسمی، ذهنی و عملکردی را تحت تأثیر قرار دهند.

عوامل محیطی: شامل عفونت‌های دوران بارداری (مانند سرخکانچه، سیتومگالوویروس، توکسوپلاسموز)، عوامل شعاعی، داروها، مواد شیمیایی، الکل، نیکوتین، سوء تغذیه، کمبود اکسیژن و اختلالات هورمونی شدت آسیب وابسته به زمان تماس جنین با عامل آسیب‌رسان است و هشت هفته اول بارداری بحرانی‌ترین دوره محسوب می‌شود.

عوامل چندعاملی: ترکیبی از زمینهٔ جنتیکی و شرایط محیطی که با هم منجر به بروز نواقص می‌شوند. این گروه بخش قابل توجهی از ناهنجاری‌های مادرزادی را تشکیل می‌دهند.

در مجموع، پیشگیری از بروز اختلالات تکاملی جنین نیازمند شناسایی و کنترل عوامل خطر، پایش سلامت مادر پیش و در طول بارداری، اجتناب از تماس با تراتوژن‌ها، تغذیه مناسب و انجام مشاوره جنتیکی در موارد پرخطر است. آگاهی از دوره‌های حساس رشد جنین و عوامل آسیب‌رسان می‌تواند نقش مهمی در کاهش شیوع ناهنجاری‌های مادرزادی و بهبود سلامت نسل آینده داشته باشد.

پیشنهادات

۱ـ اگاهی دهی درباره‌ی مراحل بحرانی تکامل جنین و زمآن‌های حساس آسیب پذیری در برابر تراتوژن‌ها، به‌ویژه درهفته‌های اول حاملگی، برای زنان حامله ضروری است.

۲ـ استفاده‌ی غیرضروری از داروها، مواد مخدر، الکل، نیکوتین، کافئین و مواجه با مواد شیمیایی باید تحت کنترل دقیق و با مشوره داکتر متخصص صورت گیرد.

۳ـ رسیدگی کافی به تغذیه‌ی مادران حامله، کنترل بیماری‌های مزمن و پیشگیری از عفونت‌ها در دوران حاملگی.

منابع

انوری ژواک، زبیده. (۱۳۹۸). مترجم: صافی، زهرا. کلینیکی ولادی: لومړی چاپ، کابل: د صریر چاپی خدمتونه.

احمدزي، ضیاالله . (۱۴۰۰). امبریولوژی انسانې، پکتیا پوهنتون : د ښوونې روزنې پوهنځی.

برنایار، محمد فرید. (۱۳۸۴). امبریولوژی طبی، چاپ اول، کابل: عظیم خپرندویه ټولنه.

پریور، کاظم. (۱۳۹۰). جنین شناسی، چاپ دهم، تهران: انتشارات مبتکران.

پیغمبری، فاطمه. (۱۳۹۲). جنین شناسی عمومی، ایران : دانشگاه ازاد اسلامی.

جعفری، محمد. (۱۴۰۰). ژنتیک پزشکي، ایران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی.

سادلر، تی. ډبلیو. (۱۳۸۴). مترجمان: عزیزافشاری، بابک وهمکاران، جنین شناسی پزشکی لانگمن، ویرایش نهم، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تیمورزاده: نشر طبیب.

گرجی، فرهاد. (۱۳۸۹). مقدمات علوم پایه ۳ جنین شناسی، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی: دانشکده پزشکی.

محمدی، پوریا. (۱۳۹٦). بررسی تاثیر عوامل تراتوژنیک بر جنین انسان، مجله طب نظامی، دوره ۱۹، شماره ۵، قوس و جدی۱۳۹٦، ص ۴۲۳ ۴۳۱، ایران: دانشگاه علوم پزشکی همدان.

مسیح، مسیح الله. (۱۳۹۲). وراثت او ډسمورفولوژی، پوهنتون ننگرهار: پوهنځی طب.

نادران، مرتضی و همکاران. (۱۳۹۱). جنین شناسی انسان، ایران : نشر دزفول.

نظری، مصطفی. (بی تا). جنین شناسی (امبریولوژی) برای دانشجویان، کابل: پوهنتون خاتم النبین.

نورمل، بشیر. (۱۳۹۱). امبریولوژی عمومی انسان، پوهنتون طبی کابل: مطبعه سهر .

Kumar, V., Abbas, A. K., & Aster, J. C. (2021). *Robbins Basic Pathology* (10th ed., pp. 148-149). Elsevier.

-Robert. L. Nussbaum, Roderick R. McInnes, Huntington F. Willard, 2016, *Thompson & Thompson Genetics in Medicine*, 8th Edition, Elsevier.

Siddiqui, Laiq Husain.(2011).*Human Embryology* 2nd ed , Paramount publishing Enterprise Multan Pak. P 111-118 Sure! Here's the English translation of your text:

Examining Abnormal Changes in Human Evolution

[1*]Ziaullah Ahmadzai and [2]Khwaja Mohammad Charkhi

Department of [1]Biology, [2]Psychology, Faculty of Education, Paktia University

Ziaull.ahmadzai1959@gmail.com

Abstract

Abnormal changes in human development that lead to congenital defects involve abnormal embryonic development during critical stages such as gametogenesis, fertilization, implantation, organ formation, placental development, and birth. These defects, known as congenital anomalies, include structural, functional, behavioral, and metabolic disorders, and are studied in the field of teratology. Teratogens are harmful substances that cross the placenta and damage the embryo. The causes of these defects include genetic factors (such as chromosomal and gene anomalies), environmental factors (such as viral infections, elevated temperatures, harmful drugs, alcohol, narcotics, poor nutrition, obesity, oxygen deficiency, and hormonal imbalances), and multifactorial influences. These factors can result in congenital anomalies in the fetus. The aim of this article is to provide a comprehensive scientific analysis of abnormal changes in human development caused by various factors. Defective gene function can lead not only to birth anomalies but also to metabolic disorders at birth. Human embryonic development is a complex and sensitive process that can be affected at any critical stage — from gamete formation to maturation — and any disruption in these stages may result in birth defects, congenital anomalies, or developmental disorders.

Keywords: Environmental, Genetic, Malformations, Newborns, Trisomy.

د جزاګانو په تطبیق کې د اسلامي شریعت عدالت ته یوه کتنه

روح الله حمیدي[1*] او نصرت الله نصرت[2]

د اسلامي علومو او فرهنګ څانګه، ښوونې او روزنې پوهنځی، پکتیا پوهنتون [1-2]

Mojahid.mu@gmail.com

لنډیز

دا مروري مقاله د اسلامي شریعت له نظره د سزاګانو پر عدالت او حکمت تمرکز کوي. په دې کې هڅه شوې ترڅو ثابته شي چې اسلامي جزاګانې د انسان د کرامت، ټولنیز نظم او د جرمونو مخنیوي لپاره ټاکل شوې دي. اسلام نه غواړي چې د چا نفس، عزت او عقل له منځه لاړ شي، نه له فردي اړخه او نه له ټولنیزه اړخه، خو که یو څوک د بل نفس، عزت او عقل یا مال له منځه وړي، بیا خو د ټولنې د خوندیتوب له امله دې ته اړتیا لیدل کېږي، چې مخنیوی یې وشي. شریعت دا جزاګانې د الله تعالی د عدل، حکمت او رحمت له مخې ترتیب کړې، تر څو نه یوازې مجرم اصلاح شي؛ بلکې ټولنه هم له فساد څخه وژغورل شي. د څېړنې ډول مروري او مقاله په ځانګړې توګه د حدودو (زنا، غلا، قذف، شراب، لواطت، ارتداد، قطاع الطریق، بغاوت، قتل، تعزیر) تفصیل بیانوي او دا ښیي چې هره سزا له جرم سره متوازنه، معقوله او له عدل سره برابره ده. همداراز، مقاله د هغو معترضینو اعتراضونه هم ردوي چې اسلام د سختو جزاګانو دین بولي، او دا تشریح کوي چې همدغه جزاګانې بشري کرامت او ټولنیز امن تضمینوي.

کلیدي کلمې: جرم، جزا، حد، عدالت، مجرم.

سريزه

بسم الله الرحمن الرحيم،

الحمد لله حمدا كثيرا طيبا مباركه فيه كما يحب ربنا ويرضاه والصلاة والسلام على خير خلقه محمد و على آله واصحابه اجمعين .

قال الله تبارک وتعالى: اعوذ بالله من الشيطان الرجيم (تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلاَ تَقْرَبُوهَا ۗ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿۱۸۷﴾) (سورة البقرة، ۱۸۷).

اسلام هر چا ته حق ورکړی چې په دې نړۍ کې ژوند وکړي، دين ولري، مال ولري، عزت او وقار ولري، عقل يې سالم وي، ددوی ساتنه دانسان له سپېڅلو حقوقو څخه ګڼل کيږي، که په هره برخه يې څوک تيری وکړي د سختې جزاء وړ ګرځي.

اسلامي شريعت د چا مال عزت او نفس ته تری نه دی، چې په انسانانو ډول ډول جزاګانې تطبيق کړي، الله تعالی ته تر هر چا زيات محترم؛ انسان دی (ولقد کرمنا بني ادم) همدا ډول انسان داسې مخلوق دی، چې مقام يې له ملائکو څخه هم الله تعالی ته لوړ دی، دا يوه معلومه خبره ده، چې انسان الله تعالی په ځمکه کې خپل ځای ناستی ګرځولی، له پيدا کېدو سره سم يې ملائکو ته امر وکړ، چې دغه انسان ته سجده وکړي، بيا يې همدغه انسان ته کائنات مسخر کړل او هم دا چې انسان د الله تعالی د پيروي په نتيجه کې جنت ته ځي، د همدغه انسان د لارښونې لپاره يې کتابونه او استازي واستول، هغوی دې انسان ته هر څه بيان کړل، چې دا وکړه او دا مه کوه، دا ستا په خير او دا ستا په زيان دی، نو چې انسان د الله تعالی دغه ستر احسانات هېروي او د هغه له اوامرو او نواهيو سر غړونه کوي، بيا خو ددې وړ دی چې جزاء ورکړل شي.

په مقاله کې هڅه شوې، چې د اسلامي شريعت د جزايي نظام عدالت، حکمت او ټولنيز اغېز بيان کړي. د حدودو، تعزيراتو او قصاصو په تشريح کې هڅه شوې چې د شريعت سختو جزاګانو ته وارد شوي اعتراضونه په علمي منطق سره رد کړي او دا ثابته کړي چې جزاګانې نه يوازې مجرم ته د اصلاح لاره برابروي؛ بلکې ټولنه له فساد، ګډوډۍ او جرمونو څخه هم ژغوري. ځينې خلک دا انګيري چې اسلام له يوې خوا انسان اشرف المخلوقات بولي او له بلې خوا يې په يو معمولي جرم شرافت له منځه وړي، په قصاص کې ژوند بولي، خو د قاتل ژوند پرې اخلي، ماديات بې ارزښته بولي خو بيا د همدې ماديياتو په غلا يې لاس پرې کوي.

دا چې نن ورځ نړیوال د بشري حقوقو، ازادۍ او پرمختګ تر نامه لاندې د الهي شریعت له حدودو تښتي او اسلامي جزاګانې د ظلم، تندلارۍ او شاتګ سمبول بولي. په داسې شرایطو کې دا مقاله خورا ارزښت لري؛ ځکه د اسلامي جزایي نظام عدلي، انساني او ټولنیز اړخونه په واضحو دلیلونو او ژورو تحلیلونو سره بیانوي. دا لیکنه دا راښیي چې اسلامي جزاګانې د انتقام لپاره نه؛ بلکې د جرم د مخنیوي، د مجرم اصلاح او د ټولنې د خوندیتوب لپاره دي. دا مقاله له یوې خوا له شرعي نصوصو ملاتړ اخلي او له بلې خوا د معترضینو شبهاتو ته منطقي او فطري ځوابونه وړاندې کوي. له همدې امله، دا مقاله اوسنیو ځوانانو لپاره یو مهم علمي متن دی، چې د شریعت عدالت روښانه کوي او د امت د فکري دفاع لپاره یوه مستنده سرچینه ګڼل کېږي.

نن ورځ چې مدنی فعالان د جزاء ګانو په برخه کې په اسلام ناوړه تور لګوي، چې نړۍ ته وګوره چې د پرمختګ په دنګ منار یې پل کېښود سپوږمۍ او مریخ ته ورسېدل او مسلمانان لا هم د حدودو او جزاګانو د تطبیق په تیاره کې تیندکونه خوري، یاده څېړنه ددې لپاره ترسره شوې، ترڅو ثابته کړي چې اسلامي شریعت د چا مال عزت او نفس ته تږی نه دی، چې په انسانانو ډول ډول جزاګانې تطبیق کړي، الله تعالی ته تر هر چا زیات محترم انسان دی، جزاګانې ددې لپاره مجرم ته ورکوي چې انسان په دې نړۍ کې آرام ژوند وکړي، نفس، مال او عزت یې خوندي وي. مدني فعالان دې ته نه ګوري چې ددغو جزاګانو نشتوالی دی، چې نننۍ نړۍ یې له دومره پراخې سره پر بشریت تنګه کړېده، له مادي اړخه یې ودانه کړې، خو معنوي سکون او د آرام ځای پکې نه ترسترګو کېږي.

په یاده موضوع کې دغه اصلي او فرعي پوښتنې مطرح کېدونکي دي، چې آیا په جزاګانو کې اسلامي شریعت له اعتدال څخه کار اخیستی؟

جزا څه ته ویل کېږي؟ اسلامي شریعت ولې جزاګانې ټاکلې؟ د جزاګانو تطبیق کومې ګټې لري؟ له جرمونو سره جزاګانې کوم مناسبت لري؟

د اسلامي جزاګانو، حدودو او تعزیراتو په اړه د علمي څېړنې بنسټ له لومړیو اسلامي پېړیو سره تړاو لري. له هغه وخته چې اسلامي شریعت د ټولنیز نظم، عدالت او اصلاح لپاره جامع احکام راوړل، مسلمان علماوو د جزایي نظام د وضاحت، تفصیل، او تطبیق اړوند پراخ آثار ولیکل. د لومړي نسل فقهاءو لکه امام ابو حنیفه، امام مالک، امام شافعي، او امام احمد بن حنبل رحمهم الله په خپلو فقهي متونو کې د حدودو، قصاصو او تعزیراتو احکام په تفصیلي توګه ذکر کړل. ددې مسایلو پراخه بحث

په کتابونو لکه: مبسوط کتاب د امام سرخسي، بدائع الصنائع د امام کاساني، مغني د ابن قدامه، الحدود والتعزيرات د ابن قيم، احکام السلطانيه د امام ماوردي او بيا په معاصر وخت کې احکام الجنائية مقارنا بالقانون الوضعي د شهيد عبدالقادر عوده، الفقه الاسلامي و ادلته د دکتور وهبة الزحيلي کتابونه د يادوونې وړ دي.

د څېړنې ميتودولوژي

په ياده څېړنه کې له کتابتوني ميتود څخه کار اخيستل شوی، اړوندې موضوع په اړه له مختلفو کتابونو څخه مهم معلومات راټول شوي او په نوي سبک د يوې مقالې په بڼه تنظيم شوي دي. په دې معنا چې مقاله له کتاب څخه پيل او په کتاب پای ته رسېدلې ده.

اصلي موضوع

د حدودو او جزاګانو پېژندنه او له جزاګانو سره يې مناسبت او اعتدال

د حد پيژندنه: په جرمونو باندې هغه ټاکل شوو جزاګانو ته ويل کېږي، چې د الله تعالی د حق په خاطر تطبيقيږي (العوده، ۱۴۰٦: ۳۴۳/۲).

د جزاء پيژندنه: جزاء هغه څه دي چې د ټولنې د مصلحت لپاره د شارع د حکم په سر غړاوي باندې مقرره شوې وي (العوده، ۱۴۰٦: ٦۰۹/۱).

دجزاګانو د تطبيق ګټې

اسلام ددغه درې امورو لپاره جزاګانې ټاکلې دي:

الف : د امت اصلاح لپاره، چې نور عام خلک ترې پند واخلي.

ب : مجرم ته جزاء ورکول ترڅو داسې جرم بيا تکرار نه کړي.

ج : د جزاګانو بدني ټاکنه: که جزاګانې مالي يا بل څه وای کېدای شي په ډېرو خلکو سختې نه وای تمامې شوې، دا چې بدني دي او دتطبيق په وړاندې ټول سره برابر دي، نو په مجرم ډېرې سختې تمامېږي(خضري بک، ۱۴۲۰: ۸۵).

الله تعالی دغه جزاګانې په پوره ډول ايښې دي، چې د ټولنې مصلحت پکې دی، نه پکې تېری او نه څه پکې له پامه غورځول شوي دي.

الله تعالی جل جلاله په دروغو باندې د ژبې غوڅولو او نه يې د وژنې امر کړی، نه يې په زنا باندې د خصي والي پرېکړه کړې، نه يې په غلا کې د اعدام حد تعئن کړی دی، الله تعالی په هغه څه امر کوي، چې د هغه خوښه وي حکمت، عدل، مهرباني او احسان پکې مراعت شوی وي(الزحيلي، ١٩٨٩: ١٤/٦).

ټول هغه منعه کړل شوي جرمونه چې اسلامي شريعت ورته جزاګانې ټاکلې او يا يې قاضي ته د جزاء ورکولو اختيار وکړی، په دې ډول دي: د زنا حد، لواطت، د قذف حد، د شرابو څښلو حد، د غلا حد، د قطاع الطريق حد، ارتداد، بغاوت، قتل او تعزير چې د هر يو تفصيل په لاندې ډول دی:

١ ـ د زنا حد

د زنا جزا: د زنا لپاره اسلامي شريعت د زاني د حالت په اعتبار سره دوه ډوله جزاګانې ټاکلې دي، که زاني واده کړی وو/ وي او دغه اوه شرطونه پکې موجود وي چې: عقل، بلوغ، حريت، اسلام، صحيحه نکاح، داچې خاوند او مېرمن دواړه په دې صفتونو سنبال وي، له دې ټولو صفتونو وروسته صحيح دخول شوی وي، نو بيا داسې زاني لپاره اسلامي شريعت د رجم جزاء ټاکلې ده، رسول الله صلی الله عليه وسلم فرمايلي دي: لاَ يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ، يَشْهَدُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ وَأَنِّي رَسُولُ اللَّهِ، إِلاَّ بِإِحْدَى ثَلاَثٍ: النَّفْسُ بِالنَّفْسِ، وَالثَّيِّبُ الزَّانِي، وَالمَارِقُ مِنَ الدِّينِ التَّارِكُ لِلْجَمَاعَةِ) (البخاري، ١٤٢٢: ٥/٩، حديث نمبر:٦٨٧٨).

اما که په زناکار کې له دغو (٧) شرطونو څخه يو يې هم کم شي، بيا نو زاني نه رجم کېږي؛ بلکې حاکم به يې سل دورې د خلکو پر وړاندې ووهي، ځکه په خپله زنا باندې واجب حد دورې وهل دي، چې په آيت باندې ثابت دي؛ اما هغه چا چې واده نه وي کړی د زنا د قباحت اخري اندازې ته نه رسېږي، نو بايد جزاء يې هم آخري اندازې ته ونه رسېږي، نو په دورو باندې کفايت کېږي الله تعالی فرمايلي دي: (الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلاَ تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ) (د النور سورت ٢ آيت).

رسول الله صلی الله عليه وسلم هم په دې اړه فرمايلي دي:(وَالْبِكْرُ جَلْدُ مِائَةٍ، ثُمَّ نَفْيُ سَنَةٍ) (النيسابوري، ب.ت: ٣ /١٣١٦ـ حديث نمبر: ١٣ - ١٦٩٠).

د رحمت سبب يې: د زنا ګناه داسې ګناه ده چې د ټولنې له اشرافو، درميانه وو او کمزورو خلکو لخوا ترسره کېږي او په نفسونو کې د زنا لپاره قوي جاذبه ځواک موجود دی، د جانبينو په خوښه

ترسره کېږي، د ظلم او زور له لارې يې امکان کم وي، شريکان هم پکې زيات وي، لکه نفس، شيطان او محيط، لوی سبب يې عشق دی او زړونه په عاشق باندې زيات مهربانه وي، نو ډېر خلک ورسره مرسته کوي. په نفسونو کې په دې اړه غالب شهوتونه شته دي، چې د حد تطبيق منع کوي نو دا ټول د ايمان کمزوري او ضعف دی.

الله تعالی جل جلاله امر کړی دی، چې د حد تطبيق بايد د مسلمانانو پر وړاندې او د هغوی په حضور کې وشي(الجوزي، ۱۴۱۵:۱۱۷).

د زنا په حد نيوکه او د هغې ځواب

معترضين وايې: د زنا جرم لپاره داسې جزاء تعئن شوې ده چې دې ډول جرم ته په ورته جزاګانو کې نه په سترګو کېږي، نو په دې اړه ولې شريعت بېله پرېکړه کړې ده؟ په غلا کې ولې شارع په غله د لاس د قطعې حکم کړی او په زاني باندې يې د تناسلي غړي د پرېکولو حکم نه دی کړی؟ په داسې حال کې چې تناسلي غړی هماغه غړی دی چې د زنا جرم يې په مباشره توګه ترسره کړی دی، لکه لاس چې ددې لپاره قطع کېږي چې په لاس باندې مجرم غلا کړې ده، نو بايد دلته هم همداسې پرېکړه شوی وای چې تناسلي غړی يې ورته پرې کړی وای.

علامه ابن قيم ددې نيوکې ځواب په لاندې څو دليلونو کړی دی:

الف ـ تناسلي غړی يو پټ غړی دی چې څوک يې نه ويني، نو په قطع کولو باندې يې هغه مقصود چې نورو ته عبرت دی نه حاصليږي.

ب ـ د تناسلي غړي په پرېکولو باندې د دې شخص نسل ختميږي او دا د بشري نسل د هلاکت په مانا دی .

ج ـ د زنا لذت ټول بدن ته رسيدلی دی، نو غوره داده چې جزاء يې هم ټول بدن ته ورسيږي .

د ـ د غله لاس چې پرې کېږي، د هغه بل لاس شته دی، چې خپلې ستونزې پرې حلولای شي؛ اما تناسلي غړی يو دی بل بديل يې نه شته.

ه ـ د تناسلي غړي په پرې کولو انسان له هلاکت سره مخ کوي او نا واده کړل شوی زناکار د هلاکت وړ نه دې(الجوزي، ۱۴۱۵:۹۸).

۲ـ لواطت

تعریف یې: لواطت دې ته وایي چې نارینه خپل تناسلي غړی د بل نارینه په شا طرف کې داخل کړي (هیئة کبار العلماء، ۱۴۲۷: ۲۴ /۱۹).

د لواطت جزاء

د لواطت د جزاء په اړه د علماوو ترمنځ اختلاف دی، چې عموما درې نظرونه یې په اړه شتون لري:

۱ـ امام مالک، امام شافعي او امام احمد رحمهم الله وایي: لواطت حد واجبوي؛ ځکه قرآن کریم د تیرو امتونو جزاء چې لواطت یې کاوه سخته ښودلې ده، نو په لواطت کوونکي باندې باید د زنا حد تطبیق شي؛ ځکه په لواطت کې هم د زنا معنا پرته ده، که واده شوی وي باید رجم شي او که واده شوی نه وي، په دورو باید ووهل شي او یو کال باید جلا وطنی شي؛ ځکه په دواړو کې د حرام تناسلي غړي داخلول دي په حرام غړي کې.

۲ـ مالکیه، حنابله او یو روایت د امام احمد رحمهم الله دی، چې د لواطت کوونکي لپاره جزاء رجم دی، که واده شوی وي او که ناواده شوی؛ ځکه په دې اړه رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایلي: «مَنْ وَجَدْتُمُوهُ يَعْمَلُ عَمَلَ قَوْمِ لُوطٍ فَاقْتُلُوا الْفَاعِلَ وَالْمَفْعُولَ بِهِ» (الترمذي، ۱۹۹۸: ۴ / ۵۷ حدیث نمبر: ۱۴۵٦).

۳ـ امام ابو حنیفه رحمه الله وایي لوطي باید تعزیر شي، ځکه لواطت کې په بشپړه توګه د زنا معنا شتون نه لري او د نسبونو ګډوالی هم پکې نه راځي او نه داسې غټې شخړې ترې پیدا کېدای شي، چې د لواطت کوونکي قتل ته پکې خبره ورسیږي (الزحیلي، ب.ت: ٦٦/٦).

د لواطت په جزاء کې عدالت

لواطت ستر عیب او لوی شرم دی، ترسره کوونکی یې هم د یو ډیر ناوړه چارې مرتکب دی، که فاعل او مفعول له یوی شریفې کورنۍ څخه وي، نو دهغوی عزت له خاورو سره خاورې کېږي، د لواطت کوونکي عذاب به د قیامت په ورځ هم ډېر سخت وي، په دنیا کې به د خلکو په نظر کې سپک وي، نو یو ازاد او هوښیار او با وقاره سړی هیڅکله نه غواړي چې د بل سړي د شهوت سړولو وسیله شي او یا دا چې خپل تناسلي غړی دې داسې ځای کې داخل کړي چې چټل او بد بویه وي، نو څوک چې داسې یوه ګناه وکړي، که فاعل وي او که مفعول د خلکو په نظر کې سپک کېږي،

شخصيت يې ذليل کېږي، نو ځکه خو الله تعالی دداسې مجرم لپاره سخته جزاء وټاکله، ترڅو ټولنه له داسې پليتي څخه په امن کې پاتې شي(الجرجاوي، ۱۴۲۳: ۲ / ۱۹۱).

۳ـ د قذف حد

د قذف پېژندنه: يوانسان ته د زنا نسبت کول دي او يا د يو مسلمان د نسب له خپل نسب څخه بيلول دي .

د قذف کوونکي جزاګانې: د جرم په نظر کې نيولو سره اسلامي شريعت ورته درې ډوله جزاګانې په لاندې ډول ټاکلي دي:

۱ـ په اتيا دورو وهل . ۲ ـ د هغه د شهادت نه قبلول . ۳ ـ په هغه د فسق حکم .

د قذف د حد په تطبيق کې عدالت

د بل چا په زنا باندې تورنول يو بد نوم دی، چې په هغه پورې نښلي، خو که دغه سړی په خپله خبره کې ريښتينی وي، د قذف کړل شوی ارزښت په انساني ټولنه کې له منځه ځي، له دې امله اسلامي شريعت پرې اتيا دورې د حد په ډول ټاکلې دي، کله چې د قذف کوونکي خبره دروغ وخيژي شهادت يې هم نه منل کېږي؛ ترڅو توبه ونه باسي، دا يواځې له دې امله نه دی چې قذف کوونکي دروغ ويلي دي؛ بلکې دا د يو بل علت لپاره دی؛ چې يو پاک انسان په زنا تورن شوی، ډېر ځلي د هغه دروغ لا نه وي ثابت شوي، خو خلک د قذف کوونکي په خبره باور کوي، قذف کړل شوی په خلکو کې سپک کېږي په زناکار باندې په خلکو کې شهرت پيدا کوي، په دې کې خو شک نه شته، چې دا د قذف کړل شوي لپاره ستونزه ده، مصلحت يې له منځه ځي، په ځانګړي ډول هغه قذف کړل شوی شخص چې کسبګر وي، په کسبګرو کې خلک هغه کس ته ورځي چې هغه امين او له جرمونو څخه پاک وي، که په زنا شهرت پيدا کړي بيا خو هيڅوک يې خوا ته نه ورځي.

حکمت په دې کې چې د قذف کوونکي جزاګانې يې درې ډوله ټاکلې چې دا دي:

الف ـ د زنا کوونکي حد سل دورې دی، نو د قذف کوونکي ګناه له زنا کوونکي څخه کمه ده؛ ځکه خو حد يې هم اتای دوری وټاکه، چې دا يو معقول کموالی دی، چې په عدل ولاړ دی.

ب ـ قذف په دروغو ولاړ يو خبر دی، ځکه خو شريعت د هغه د شهادت د نه قبلولو حکم وکړ، ترڅو چې توبه ونه باسي؛ ځکه که هغه توبه ونه باسي، په دروغو متهم ګرځي، شهادت خو د هغه

چا منل کېږي چې په ريښتينولۍ مشهور وي، له دې اړخه معلومېږي چې جزاء د عمل له جنسه ټاکل شوې ده او جزاء ګانې يې هم ورته دوه ډوله وټاکلې، ترڅو قذف کوونکی دا ډول جرم بيا تکرار نه کړي (الجرجاوي، ۱۴۲۳: ۲ / ۱۹۹).

الله تعالی(ج) فرمايلي دي: (وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا ۚ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٤﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِن بَعْدِ ذَٰلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٥﴾)(سورة النور، ۴ آيت).

۴ـ د شرابو او نشه يي توکي

د امام ابوحنيفه رحمه الله مذهب شرابو او مسکراتو لپاره دوه ډوله حد معتبر بولي، چې يو يې د شرابو حد دی او بل يې د نشې حد دی.

د شرابو حد: هغه حد دی چې يوازې د شرابو په څکلو واجبېږي، هغه که لږ وي او که ډېر، که انسان پرې نشه شي او که نه نو حد پرې واجبېږي.

د نشې حد: هغه دی چې په نشې باندې واجبېږي، چې له شرابو پرته يې بل څه خوړلي وي؛ اما جمهورعلماء د شرابو او نيشه يي توکو ترمنځ توپير نه کوي.

د شرابو حد

جمهور علماء د شرابو څکونکي لپاره ۸۰دورې حد بولي، دليل د علي رضی الله عنه دغه قول نيسي چې وايي: (اذا شرب سکر، واذا سکر هذي، واذا هذي افتری وحد المفتري ثمانون)

هيچا پر علي رضي الله عنه ددې حد په ټاکنې نيوکه ونه کړه، دغه د نيوکې نه کول د صحابه وو د اجماع په معنا ده.

امام شافعي رحمه الله وايي د شرابو لپاره حد څلويښت دورې دی، دليل د انس رضي الله عنه دغه قول نيسي چې وايي: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَلَدَ فِي الْخَمْرِ بِالْجَرِيدِ وَالنِّعَالِ أَرْبَعِينَ» (الطبراني، ۱۴۱۵: ۱۸ / ۱۷۳ـ حديث نمبر: ۳۹۴).

د شرابو د څکونکي د حد په تطبيق کې عدالت

دا چې شراب، وژونکي زهر دي، زيان يې مال او نفس ته رسېږي، نو څکه خو د نورو جرمونو مور بلل کېږي، رسول الله صلى الله عليه وسلم يې په اړه فرمايلي دي(الخمر ام الخبائث) او شراب خلک د الله تعالى له ذکر او له لمانځه څخه منع کوي، هغه چې د دين ستن ده او دغه شراب دي، چې زړه د حکمت له وړانګو پټ ساتي، دا د شيطان داسې کړنه ده چې انسان په لويو ننګونو کې اچوي، شتمني او جسم يې له منځه وړي، همدا شراب دي، چې په خلکو کې دښمني، کرکه او حسد پيدا کوي، څکه د شرابو څکونکی قتل کوي، غلا کوي او زنا هم، هر حرام کار ترسره کوي که هغه عمل وي او که وينا، نو څکه خو شريعت د هغه حد اتيا دورې وټاکلې(الجرجاوي، ۱۴۲۳: ۲ / ۱۷۹).

۵ ـ د غلا حد

پېژندنه يې: د يو مکلف بالغ او عاقل انسان له بل څخه د لسو درهمو په اندازه مال په پټه توګه اخيستلو ته غلا وايي(الکاساني، ۱۴۰۵: ۹/ ۲۷۵).

د غلا جزا

کله چې يو څوک غلا وکړي، او پرې ثابته شي، نو د غله لاس به د وخت حاکم په مړوند کې پرې کړي، الله تعالى جل جلاله يې حکم داسې توګه بيان کړی چې: (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِّنَ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿۳۸﴾)(سورة المائده، ۳۸).

او رسول الله صلى الله عليه وسلم يې په اړه داسې فرمايلي دي: (إِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ ,بِأَنَّهُ إِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الشَّرِيفُ تَرَكُوهُ ,وَإِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الضَّعِيفُ قَطَعُوهُ) (الصنعاني، ۱۴۰۳: ۱۰ / ۲۰۱، حديث نمبر: ۱۸۸۳۰).

دغله په لاس پريکولو کې د شارع حکمت او له جرم سره يې عدالت

د ژوند له ضرورتونو څخه يو يې امن، سوکالي او د شتمنيو د ساتلو لپاره د قوي بنسټونو ايجاد دی، الله تعالى جل جلاله له حکمتونو او رحمتونو څخه يويي دادې، چې په داسې غله چې په خلکو يې ژوند ګډوډ کړی، امنيت يې له ګواښ سره مخامخ کړی، جزاء ټاکلې ده چې هغه د لاس پرې کول دي: (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِّنَ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿۳۸﴾)(سورة المائده، ۳۸). په دغه آيت کې يې حکمت په خپله بيان کړی دی چې:(جَزَاءً بِمَا كَسَبَا

نَكَالاً مِنَ اللَّهِ) نو د لاس پرې کول له جرم سره برابري او مطابقت لري، کمی او زياتی پکې نه شته، دلته د جرم جزاء يې دورې ونه ټاکلې، که دورې يې ټاکلې وای، نو هغه به د جرم په وړاندې نيمګړې جزاء وه، اعدام هم ونه ټاکل شو، که اعدام يې ټاکلی وای هغه به په جرم زياته وه، نو د غله لاس پرې کول له دورو او قتل څخه ډېر غوره دی، ترڅو هماغه غړی چې د خلکو د زورولو او د مالونو د اخيستلو وسيله يې وه، ترې بېل شي، د لاس له پرې کولو څخه موخه داده چې مجرم جزاء ووينې، په راتلونکي کې بيا دغه جرم ترسره نه کړي، نور خلک ترېنه پند واخلي، کله چې غل درد وڅکي بيا توبه باسي او د آخرت عذاب ورته يادېږي، لاسونه خو انسان ته دومره ارزښتمن دي لکه الوتونکي ته چې وزرونه مهم دي، نو که يو څوک غلا وکړي او يو وزر يې پرې کړل شي، او بيا سم الوتل او غلا نه شي کولای، که بيا غلا وکړي نو چپه پښه يې پرې شي، غل نور هم کمزوری کېږي، بيا نو چاته په اسانه تکليف نه شي رسولی او که بيا غلا وکړي بل لاس يې پرې شي، نور هم کمزوری کېږي او که بيا غلا وکړي نو بله پښه يې پرې کېږي، نور نو سړی يو بوټی غوښه ګرځي، چې خپله هم آراميږي او نوره ټولنه هم ترې آرام مومي (الجوزي، ۱۴۱۵: ۳۵۲).

د غلا په حد کې هم اسلام عدالت مراعت کړی دی؛ ځکه مال د لاس په څير دی چې يو انسان پرې په ژوندانه کې اسوده وي، په مال باندې ژوند دوام مومي، همدغه مال دی چې انسان پرې پرمختګ کوي، د هغه اخيستل داسې دي لکه لاس يې چې ترېنه اخيستی وي، نو جزاء يې د عمل له جنسه ده، چې د لاس قطع او د زور اخيستل يې دي، دغه غلا هم په همدې لاس ترسره شوې ده (الشاذلي، ب.ت: ۱۳).

٦ ـ د لارې شکولو حد

پيژندنه يې : لارې ته د مال اخيستلو لپاره وتل چې په زور سره لاروی له تګ څخه منع کړي، که د يو فرد له خوا وي او که د يوې ډلې له خوا وي يوه خبره ده.

د لارې شکوونکو جزاء

د لارې شکوونکو لپاره د هغوی د جرم سره برابره جزاء الله تعالی په قرآنکريم کې ښودلې ده چې:(إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَن يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم مِّنْ خِلَافٍ أَوْ يُنفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ۚ ذَٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا ۖ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿۳۳﴾) (سورة المائده، ۳۳).

احناف وايي د قطاع الطريق حد په ترتيب باندې دی، که يوازې مال يې اخيستی وي، لاس او پښه به يې په مخالف ډول پرې شي، که يواځې قتل يې کړی وي، دوی هم بايد ووژل شي، که هم يې مال اخيستی وي او هم يې وژنه کړې وي، نو دلته حاکم اختيار لري، کولای شي چې اول يې لاس او پښه په رد او بدل ډول پرې کړي او بيا يې ووژني او هم کولای شي چې لاس او پښې يې قطع نه کړي بلکې يواځې ويې وژني او بس(الزحيلي، ۱۹۸۹: ٦/٦١٣).

د لارې شکوونکو د حد حکمت او د حد په تطبيق کې يې عدالت

خلکو ته لارې شکونکي ګواښ تر قصدي وژنې هم ستر دی؛ ځکه کله قصدي قتل د انتقام له کبله وي؛ اما د لارې شکوونکو له کور څخه د قتل، غلا او چپاول لپاره چې په يو وخت کې يې ترسره کړي بېرون وځي، نو حکيم شارع د داسې مجرم لپاره چې د همدې علت لپاره وي ښکاره جزاء نه ده ټاکلې؛ بلکې دلته نور علتونه دي، چې هغه د جزاء سختوالی غواړي د جرم په اعتبار باندې، نو که قانون پوهان هم دداسې مجرم لپاره جزاء ټاکي خامخا به له شريعت مخالفت نه کوي.

د لارې شکوونکي چې له کوره بېرون وځي نو دايې اراده وي چې قتل، غلا او چپاول به په يو وخت کې ترسره کوي، همدې لپاره وسله له ځان سره وړي، که څوک له خپل ځان يا مال څخه دفاع وکړي، سمدلاسه يې وژني، نو دده جرم له دوه لويو جرمونو څخه جوړ شوی دی او دواړه داسې لوی خطرونه دي، چې ښارونه ويجاړوي او د الله تعالی بندګان وژني .

د لارې شکوونکي د نورو انسانانو د روزي غټې سرچينې چې تجارت او سوداګري ده بندوي، که دا لاره بنده شي د خلکو ارتزاقي توکو شيريان بنديږي، د لارې شکوونکي له غله څخه په ډېر بد موقف کې دي، ځکه ډېر ځلي غل کمزوری وي، کم شی غلا کوي او پر هماغه خپل ژوند ته دوام ورکوي؛ اما قطاع الطريق له وسلې او قوت سره راوځي چې ځان ساتنه ترې پرته له وسلې او ځواک څخه ممکنه نه وي او دا له سوداګر سره وسله نه وي، که کومه وسله ولري نو په استعمال يې نه پوهيږي، غله او د لارو شکوونکو خو همدا کار وي، چې په هر څه پوه وي، سوداګر په غفلت او ناخبرۍ کې نيسي .

د لارې شکوونکي د الله تعالی له نعمتونو کفران کوي، الله تعالی ورته ځواک او روغتيا ورکړې، په داسې حال کې چې له دې نعمتونو سره هيڅ يو نعمت برابر نه دی، خو دوی دغه نعمت په بل ناوړه ځای کې کاروي؛ نو ځکه خو دوی د الله تعالی له نعمتونو ناشکري کوي .

۷ـ د ارتداد حد

پیژندنه یې: له اسلام څخه کفرته رجوع کولو ته ارتداد وایي.

د مرتد جزاء

دمرتد لپاره اسلامي شریعت څو ډوله جزاګانې په نظر کې نیول شوې دي لکه:

قتل: د علماوو په دې اتفاق دی، چې د مرتد قتل واجب دی؛ ځکه رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایلي دي: (مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ) (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۳/ ۱۵۵ـ حدیث نمبر: ۲۵۵۱).

که مرتد رجوع وکړي، مالونه یې خپل دي بېرته هغه ته سپارل کېږي، که رجوع ونه کړي او درا حرب ته لاړشي، د هغه ملکیت له خپلو مالونو څخه پای ته رسېږي.

د مرتد میراث: کله چې مرتد مړ شي او یا ووژل شي، د هغه له مال څخه د هغه قرضونه اداء کېږي، د هغه د جنایتونو تاوان به هم ترې ورکړل شي، د هغه د مېرمنې او خپلوانو نفقه هم ترې ورکول کېږي، ځکه دا داسې حقوق دي چې ایسارول یې روا نه دي، پاتې مال یې د مسلمانانو لپاره فیئ دی او په بیت المال کې باید کېښودل شي(الزحیلي، ۱۹۸۹: ۱۹۱/٦).

د ارتداد د جزاء حکمت او پکې عدالت

اسلامي شریعت د ارتداد جزاء قتل ټاکلې ده؛ ځکه ارتداد د اسلامي شریعت په ضد کې واقع کېږي، هغه چې د ټولنې بنسټ پرې ولاړېږي، نو له داسې مجرم سره نرمي کول اسلامي ټولنه له بربادۍ سره مخامخ کوي، په ټولنه کې فتنه ولاړوي، عام خلک په خپل دین باندې بې باوره کوي، نو داسې مجرم ته باید سخته جزاء ورکړل شي؛ ترڅو ټولنه او د ټولنې د نظم ساتنه وشي، د داسې جرمونو مخه ونیول شي او هم مجرم په خپله جزاء ورسېږي.

په دې کې شک نه شته چې په داسې جرمونو د مجرم وژنه تر ټولو ښه جزاء ده، چې خلک له جرم څخه منع کوي، دا یواځې اسلام نه دی چې د خپل نظام ساتنه له دې لارې کوي؛ بلکې ډېرنظامونه داسې دي چې د خپل نظام ساتنه په سختو جزاګانو کوي، څوک یې چې مخالفت وکړي او یا یې په مقابل کې ودرېږي، نو د خپل نظام د حمایت لپاره پرې سختې جزاګانې تطبیقوي لکه: (اعدام، بند، د سرمایې قرنطین، تبعید...) (العوده، ۱۴۰٦: ٦٦٢/۱).

۸ ـ د بغاوت حد

پېژندنه يې: باغي هغه چا ته ويل کېږي، چې د برحال نظام په وړاندې د زور له لارې قيام وکړي او د برحال نظام اطاعت نه کوي؛ بلکې په خپل زور او ځواک باندې يې اعتماد وي.

د بغاوت جزاء

اسلامي شريعت د بغاوت لپاره حد قتل ټاکلی دی، الله تعالی په دې اړه فرمايلي دي: (وَإِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا ۖ فَإِن بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ ۚ فَإِن فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا ۖ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ﴿۹﴾)(سورة الحجرات، ۹).

او درسول الله صلى الله عليه وسلم وينا ده چې:(وَمَنْ بَايَعَ إِمَامًا فَأَعْطَاهُ صَفْقَةَ يَمِينِهِ، وَثَمَرَةَ قَلْبِهِ فَلْيُطِعْهُ، مَا اسْتَطَاعَ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ يُنَازِعُهُ، فَاضْرِبُوا عُنُقَ الْآخَرِ) (القزويني، ب.ت:۲ / ۱۳۰٦ـ حديث نمبر: ۳۹۵٦).

په بغاوت باندې د وژنې جزاء په ورکړه کې عدالت

د بغاوت جرم د يو نظام او هم د هغه چا په وړاندې وي چې دغه نظام چلوي، نو اسلامي شريعت پرې جزاء سخته ټاکلې ده؛ ځکه په دغه برخه کې نرمي کول فتنه او انديښنې منځته راوړي، د نظام بنسټونه نړوي او له بربادي سره يې مخ کوي، په دې کې شک نه شته چې د قتل جزاء د دې جرم لپاره تر ټولو مناسبه جزاء ده، د مجرمينو له جرم څخه د مخنيوي په لاره کې بيا په ځانګړي ډول د هغه چا چې په امت باندې برلاسی غواړي، نو دداسې جرم لپاره قتل ښه جزاء ده(العوده، ۱۴۰٦: ٦٦٣/۱).

۸ ـ قتل

پېژندنه يې: ديو انسان په کړنه باندې د بل انسان د روح ويستلو ته قتل ويل کېږي.

د قتل ډولونه : قتل په مختلفو برخو باندې تقسيم شوی دی، چې مونږ يې پايلنی تقسيم را اخلو چې په هغه کې د قتل ډولونه پنځه ښودل شوي دي: عمد قتل، شبه عمد، د خطا قتل، جار مجری خطا او بالسبب قتل، نو په لومړنې قتل کې قصاص او په پاتې نورو کې ديت او کفاره ده له قتل بالسبب څخه پرته چې په هغه کې کفاره نه شته.

قصاص پېژندنه: د مجرم مجازات کول په هغه جرم دي چې ده مخکې ترسره کړی دی.

د قصاص په قتل کې د شارع حکمت او د جرم او جزاء ترمنځ عدالت

د دنیا ودانول د انسان دنده او مکلفیت دی، نو چې نسل کم شي او یا له منځه لاړشي، دنیا له خرابوالي سره مخامخ کېږي، نو له دې کبله شارع هغه چا باندې چې غواړي خلکو ته په قتل او ټپ ستونزې ورسوي جزاء ټاکلې ده؛ ترڅو خلک یو پر بل تېری ونه کړي او د ځمکې د خرابوالي مخه ونیول شي، نو دا یې له دوه لارو مقرر کړی دی، چې یو یې قصاص او بل یې په مال سوله کول دي.

قصاص په قتل باندې د شارع حکمت په خلکو د عدالت د ټینګولو لپاره دی؛ ترڅو جزاء د عمل له جنسه شي، لکه الله تعالی چې فرمایلي:(وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنفَ بِالْأَنفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ ۚ فَمَن تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَّهُ ۚ وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٤٥﴾) (سورة المائده: ۴۵).

دا جزاء په تیرو امتونو کې هم وه، تر دې چې په هغه امتونو کې هم وه چې قوانین یې په خپله انسانانو جوړ کړي وو، د هغوې د قوانینو یو اصل دادی چې وایي: (څوک چې بل وژني هغه به پرې وژل کېږي) حکمت پکې دادی چې که قاتل ونه وژل شي، د مقتول د ورثه وو زړونه د قاتل په وړاندې له قهر، غوسې او کینې څخه ډکېږي، د انتقام لمبې یې له وجود څخه پورته کېږي؛ ځکه د قاتل وینه تویول ددوی حق دی، که چېرې دا حق د مقتول وارثانو ته ورنه کړل شي، د مقتول خپلوان په خپل سر قاتل وژني، د قاتل له وژنې وروسته بیا د قاتل وارثان د لومړني مقتول خپلوان وژني او دخپل مقتول انتقام اخلي، نو همداسې دا سلسله اوږدېږي، کېدای شي چې خبره کورنیو ته ورسیږي، نو ددغو وژنو د مخنیوي لپاره الله تعالی قصاص واجب کړ؛ ترڅو قاتل په خپله جزاء ورسیږي، نورو خلکو لپاره عبرت شي، الله تعالی هم په قصاص کې د زیاتو وژنو څخه خلک په دې ډول منعه کړي چې: (وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ۗ وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِف فِّي الْقَتْلِ ۖ إِنَّهُ كَانَ مَنصُورًا ﴿٣٣﴾) (سورة الأسراء: ۳۳).

په قتل کې د دیت ووکولو حکمت دادی، چې کله مال د سولې له لارې له قاتل څخه واخیستل شي، په دې کې ددواړو لورو ګټه ده؛ ځکه قاتل چې کله مال د سولې په ډول ورکوي، دا په دې معنا ده چې یو کس ته یې نوی ژوند ورکړ او د مقتول خپلوان چې کله د سولې په پایله کې مال اخلي، دا ددوی په ګټه ده، ځکه چې په مال سره د وارثانو ژوند سمېږي، نو دا یې یو اړخ دی خو له بل اړخه یې قاتل سره مرسته وکړه، چې له مرګ څخه یې بچ کړ او دا یوازنۍ لاره ده، چې قاتل

ژوندی پاتې شي، دا کړنه د مقتول د وارثانو په نيکو اخلاقو او ښه خوی دلالت کوي(الجرجاوي، ۱۴۲۳: ۲ / ۲۰۴).

د خطا قتل د ديت حکمت او له جرم سره يې عدالت

با حکمته شريعت په هيڅ شي کې افراط او زياتی نه دی کړی؛ بلکې هر څه يې جوړ کړي او احکام يې ورته ايښي، په داسې ډول چې د خلکو د نېکمرغۍ کفالت کوي او د خلکو له مصلحت څخه خالي نه دی، کله چې د قتل پېښه منځته راشي، که هغه عمدي وي او که خطا وي، د مقتول وارثانو ته له دوه لورو زيان رسيږي چې:

الف ـ له وارثانو څخه داسې کس بېل شو، چې له دوی سره يې د ژوندانه په چارو کې مرسته کوله.

ب ـ د مقتول په نه شتون کې د هغه د وارثانو ژور خپګان او د زړه ماتېدنه.

نو لدې کبله شارع د قاتل پر وارثانو ديت واجب ګرځولی دی؛ ترڅو هغه څه چې له منځه تللي څه نا څه سم او زړونه پرې ټکور شي، ددې ترڅنګ چې شريعت ديت واجب ګرځولی دی، بل حکم هم شته چې هغه د الله تعالی عدل په ټوله معنا قائمول دي، داسې عدل او تدبير که چېرې د نن ورځې ټول قانون پوهان سره راټول شي د خطا قتل په اړه به داسې له عدل څخه ډکه پرېکړه ونه شي کړای.

په ديت کې سل اوښان او يا لس زره درهمه دي، چې د قاتل کورنۍ به يې د مقتول وارثانو ته ورکوي، حکمت په دې کې چې ديت به د قاتل کورنۍ ورکوي دادی، چې د قاتل د کورنۍ زړونه هم ودردېږي او دغه پېښه د هغوی په نفسونو کې تل پاتې شي؛ ترڅو له خپلو کارونو څخه غافل او ناخبره پاتې نه شي، که چېرې ناخبره پاتې شي لرې نه ده چې داسې پېښه بيا تکرار شي، قاتل به تل دکورنۍ د تهديد او څارنۍ لاندې وي؛ ځکه همدغه قاتل وو چې ټوله کورنۍ يې له ستر زيان سره مخامخ کړه، په داسې حال کې چې هغوی هيڅ جرم نه دی کړی، پرته لدې چې د قاتل په څارنه کې يې لږه سستي او غفلت کړی دی، چې د قاتل مخنيوی يې کړی وای.

بل حکمت په دې کې چې ديت د قاتل په کورنۍ ټاکل شوی دا دی، چې د عربانو قومي او کورنی تشکيل ډېر پياوړی وو، د شخړو پرېښودل يې شرم باله، پرېښودونکی به يې سخت ملامتاوه، نو له دې امله شريعت د خطا قتل ديت په قاتل او د هغه په کورنۍ مقرر کړ (الجرجاوي، ۱۴۲۳: ۲ / ۲۰۶).

۹ ـ تعزیر

پېژندنه یې: تعزیر هغه روا جزاده، چې په داسې جرم وي چې په هغه کې د شریعت له خوا حد او کفاره نه وي ټاکل شوي (الزحیلي، ۱۹۸۹: ۱۹۷/٦).

د تعزیر اندازه: تعزیر داسې جزاء ده، چې اسلامي شریعت هغه د حاکم خوښې او د ټولنې مصلحت ته پرېښې دی او یوه معئنه جزاء یې ورته نه ده ټاکلې، د زیاتوالي او کموالي اندازې په اړه یې علما څو نظریات لري چې په لاندې ډول دي:

د تعزیر کمه اندازه: د تعزیر لپاره کمه اندازه نه شته؛ ځکه که چېرې اندازه ورته وټاکل شي، بیا د ابن قدامه رحمه الله په نزد تعزیر نه بلکې حد ترې جوړ شو، اما احناف وایې د تعزیر لپاره کمه جزاء درې دورې ده، ځکه لدې څخه کمه جزاء باندې زجر نه راځي.

د تعزیر زیاته اندازه : د زیاتې اندازې په اړه یې د علماوو څو اقوال شتون لري چې په لاندې ډول دي:

۱ ـ د تعزیر لپاره زیاته اندازه نه شته؛ بلکې د امام رایې ته سپارل شوې ده، دغه نظریه د امام مالک او د شوافعو لومړنی تایید او امام ابو یوسف هم همدغه نظر غوره ګڼلی دی.

۲ ـ تعزیر باید هغه جزاء ته ونه رسیږي کوم چې اسلامي شریعت یو جرم ته ټاکلې وي (ابن الجوزي، ۱۴۱۵: ۴٦۹).

په تعزیر کې د جرم او جزاء ترمنځ عدالت

اسلامي شریعت همداسې کړي چې هر جرم ته یې جزاء نه ده ټاکلې، لکه څرنګه چې وضعي قوانینو هر جرم ته ټاکلې ده؛ ځکه د قاضي په یوه معئنه جزاء ورکولو باندې مقید کول هغه منع کوي چې خپله دنده په سمه توګه ترسره کړي او کېدای شي داسې جزاء ټاکل شوي وي چې له جرم سره زیات سمون ونه لري؛ ځکه د جزاء او مجرم احوال یو ډول نه وي؛ بلکې ډېر ځلې یو له بل سره توپیر لري، کله یوه جزاء یو مجرم لپاره مناسبه وي او دا مجرم پرې اصلاح کېږي، خو که همدا جرم بل کس ترسره کړي، هغه په دې جزاء نه سمېږي، بلکې نور هم فاسدېږي، نو ددې ستونزې د حل لپاره اسلامي شریعت د تعزیري جرمونو لپاره مختلفې جزاء ګانې وښودلې له اعلی څخه تر ادنی پورې او قاضي ته یې اختیار ورکړ، چې د دوی تر منځ مجرم ته جزاء ورکړي، ترڅو مجرم وربېرېږي

اود ټولنې خلکو ته عبرت شي، بيا قاضي کولای شي چې مجرم ته يوه او يا ډېرې جزا ګانې ورکړي (العوده، ۱۴۰٦: ۱/ ٦٨٦).

پايله

د جزاګانو په تطبيق کې د اسلامي شريعت عدالت ته يوه کتنه موږ دې مهم حقيقت ته رسوي چې اسلامي جزايي نظام د عدالت بنسټيز اصول او ارزښتونه پوره مراعاتوي. اسلامي شريعت، چې د الهي وحې پر اساس ولاړ دی، د انساني ټولنې د اصلاح، امنيت او د فردي او ټولنيز عدالت د تحقق لپاره يو بشپړ او متوازن جزايي نظام وړاندې کوي. دا نظام نه يوازې د جرمونو مخنيوی کوي، بلکې د جرم د ارتکاب عواملو ته هم پاملرنه کوي او د مجرم اصلاح ته هم لاره برابروي. د اسلامي شريعت له نظره، جزاء يوازې يو انتقامي عمل نه دی، بلکې د ټولنې د سالم ژوند د تأمين، د مظلوم د حق د اعادې او د مجرم د اصلاح يوه وسيله ده. د حدودو، قصاص او تعزيراتو په نظام کې چې هر يو ځانګړي شرايط او اصول لري، شريعت هڅه کوي چې عدالت نه يوازې شکلي بلکې واقعي بڼه خپله کړي. د جزاء تطبيق د سختو شواهدو، عدلي دلايلو، د شک په صورت کې د حد رفع او د قاضي د انصاف پر بنسټ ترسره کېږي، ترڅو څوک په ناحقه نه وي سزا شوی او د مظلوم حق له منځه نه وي تللی. سربېره پر دې، شريعت د ټولنيز عدالت، برابري، رحمت او د توبې دروازې پرانيستې ساتي، ترڅو هر فرد د اصلاح او بېرته راګرځېدو چانس ولري. له همدې امله ويلای شو، چې د اسلامي شريعت جزايي نظام نه يوازې د سزا ورکولو يوه آله ده، بلکې يو عادلانه، الهي او ټولنيز متوازن نظام دی، چې د بشريت د نجات، اصلاح او سوکاله ژوند تضمين کوي.

نو ويلای شو چې که د اسلامي شريعت جزاګانې په سمه توګه، د عدل، تقوی او شريعت د اصولو پر اساس تطبيق شي، نه يوازې دا چې جرمونه به کم شي، بلکې يو عادلانه او با امنه ټولنه به رامنځته شي، چې پکې به د هر انسان عزت، حق او کرامت خوندي وي. دا هغه عدالت دی چې اسلامي شريعت يې تضمينوي او نړۍ ډېره اړتيا ورته لري.

پايله اخيستنه

د اسلامي شريعت جزايي نظام د الهي حکمت، عدالت او د بشري کرامت پر بنسټ ولاړ دی. دغه نظام انسان ته نه يوازې حقونه ورکوي، بلکې د حدودو له لارې يې د دفاع ضمانت هم اخلي. اسلامي جزاګانې د جرم طبيعت، ټولنيز زيان، او د مجرم حالت ته په کتو سره ټاکل شوې دي، چې

دا کار د عدالت، اصلاح او عبرت درې واړه اړخونه پکې را نغښتي دي. د زنا، غلا، قتل، شرابو، قذف، ارتداد، بغاوت، او نورو لویو جرمونو لپاره ټاکل شوې جزاګانې یوازې سزا نه، بلکې یو تربیوي پیغام هم لري. مجازات په شریعت کې داسې نه دي چې بې تفاوته یا بې حسابه تطبیق شي، بلکې سختو شرایطو، دقیقو شواهدو او قضاوت ته اړتیا لري. د شریعت هدف نه یوازې د جرم مخنیوی دی، بلکې ټولنه د فساد له منځه ژغورل دي. د هرې جزاء تر شا ژور حکمت دی او دا حکمت هغه وخت څرګندېږي، چې د جرم ټول اړخونه وکتل شي. له همدې امله اسلامي حدود د بشري فطرت، ټولنیز مصلحت او الهي قانون تر ټولو معقول تعبیر ګڼل کېږي.

وړاندیزونه

۱ . د اسلامي امارت مشرتابه ته: د جزاګانو د تطبیق پر مهال دې د عدالت اصل ته ځانګړې پاملرنه وشي، د حدودو او قصاص د تطبیق لپاره دې باصلاحیته، باتقوا، باعلمه او باتجربه قاضیان وګمارل شي، ترڅو جزاء د شریعت مطابق او له ظلم پرته ترسره شي.

۲ . د عدلي او قضایي ارګانونو مسئولینو ته: د جزاء تطبیق دې له قانوني طرزالعمل پرته ترسره نه شي. له شفافو قضایي پروسو پرته جزاء ورکول، د شریعت له عدالت سره تضاد لري. نو که د جرم ټول اړخونه وڅېړل شي او مجرم ته د ځان د دفاع کولو فرصت هم ورکړل شي، ښه به وي.

۳. ښوونیز بهیرته: د جزاګانو اړوند د اسلامي شریعت عدالت که په درسي نصابونو کې شامل شي، تر څو راتلونکي قاضیان او علما د جزاء فلسفه، شرطونه، او د عدالت اصول زده کړي او خلکو ته یې هم ور وښیي.

۴. عامو خلکو ته: خلکو لپاره هم مناسبه داده چې د شریعت پر عدالت باور ولري او له شخصي انتقام، قضاوت یا زور زیاتي ځان وساتي. هغوی ته په کار دي چې د قانوني لارو له مخې خپلې قضیې حل کړي او د قضایي نظام ملاتړ وکړي.

۵. مجرمینو ته: مجرمینو ته هم په کار ده چې د خپلو اعمالو مسؤلیت ومني او د توبې او اصلاح لارې ته متوجه شي. اسلامي شریعت د جزاء تر څنګ د بخښنې او اصلاح دروازې هم خلاصې پرې ایښې دي، ترڅو له هغو څخه ګټه واخیستل شي.

٦. د اسلامي امارت د اطلاعاتو او فرهنګ محترم وزارت ته: د شريعت د جزاګانو اړوند عامه پوهاوی دې زيات شي. بايد د رسنيو، تعليمي پروګرامونو او تبليغ له لارې خلکو ته وښودل شي چې اسلامي شريعت جزاء د عدالت لپار ټاکلې نه د انتقام لپاره.

مأخذونه

القرآن الكريم

ابوزهره، محمد. (ب.ت). الجريمه والعقوبه في الفقه الاسلامي، دارالفكر العربي, قاهره _ مصر.

احمد بن حنبل، أ. (١٤١٦). مسند الامام أحمد بن حنبل، دارالحديث، قاهره ـ مصر، لومړی چاپ.

البخاري، محمد بن اسماعيل. (١٤٢٢). صحيح البخاري، دارطوق النجاة، سعودي عربستان، دويم چاپ.

الترمذي، محمد بن عيسى بن سوره. (١٩٩٨). سنن الترمذي، دار احياء التراث العربي، بيروت ـ لبنان.

الجرجاوي، الشيخ على احمد. (١٤٢٣). حكمه التشريع وفلسفته رشيديه، پيښور ـ پاكستان.

الجوزي، ابو زيد بكر بن عبدالله. (١٤١٥). الحدود والتعزيرات لابن القيم، دارالعاصمه، رياض ـ سعودی عربستان، دويم چاپ.

خضري بک، محمد. (ب.ت). تاريخ التشريع الاسلامي، تاج محل کمپنې، پيښور ـ پاكستان.

الزحيلي، دكتور وهبة. (ب.ت). الفقه الاسلامي وادلته، ناشر: دارالفكر، د نشر ځای: دمشق ـ سوريه، د نشر وار:دريم.

شاذلي، حسن علي. (ب.ت). الجنايات فى الفقه الاسلامي، دراسه مقارنه بين الفقه الاسلامي والقانون، دارالكتاب الجامعي، (ب.م) دويم چاپ.

الصنعاني، علاء الدين. (١٤٠٣). مصنف، المكتب الاسلامي، بيروت ـ لبنان.

الطبراني، س. (١٤١٥). المعجم الكبير, مكتبة ابن تيمية، قاهره ـ مصر، دريم چاپ.

العودة، عبدالقادر. (١٤٠٦). التشريع الجنايى الاسلامى مقارنا بالقانون الوضعي، مؤسسه الرسالة، بيروت ـ لبنان، اووم چاپ.

قزويني، م. (ب.ت). سنن ابن ماجه، دار احياء الكتب العربية، حلب ـ سورية.

كاساني، علاء الدين ابى بكر. (۱۴۰۵). بدايع الصنايع فى ترتيب الشرائع، دارالكتب العلمي، بيروت ـ لبنان، دويم چاپ.

النيسابوري، مسلم بن الحجاج. (ب.ت). صحيح مسلم، دار احياء التراث العربي، بيروت ـ لبنان.

هيئة كبار العلماء. (۱۴۲۷). الموسوعه الفقهيه الكويتيه، وزارت الاوقاف والشؤن الاسلاميه، كويت.

نظرة الى عدالة الشريعة الاسلامية في تطبيق العقوبات

روح الله حميدى[1*] و نصرت الله نصرت[2]

قسم العلوم الاسلامية والثقافة، كلية التعليم والتربية، جامعة بكتيا [1-2]

الخلاصة

تركّز هذه المقالة على عدالة العقوبات في الشريعة الإسلامية وحكمتها. يوضّح فيها أن العقوبات الشرعية وُضعت لحماية كرامة الإنسان، وتنظيم المجتمع، ومنع الجرائم، وهي مقررة بحكمة وعدل ورحمة من الله تعالى. تهدف العقوبة إلى إصلاح الجاني وحماية المجتمع من الفساد. تعرض المقالة تفصيل الحدود الشرعية مثل: الزنا، السرقة، القذف، الخمر، اللواط، الردة، قطع الطريق، البغاة، القتل، والتعزير، وتبيّن أن كل عقوبة تتناسب مع الجريمة بطريقة عادلة ومنطقية. كما تردّ المقالة على انتقادات بعض الناشطين المدنيين الذين يعتبرون العقوبات الإسلامية قاسية، وتوضح أن هذه الحدود تحفظ الأمن والكرامة الإنسانية، وتمنع الظلم والفساد.

الكلمات الأساسية: الجرم، الجزاء، الحدود، العدالة، المجرم.

د سترې محکمې نافذه اصولو له مخې د فیصلې لومړي مخ (رأس الورقه) شکلیاتو ته کتنه

شریف الله امین[1*] او شاهدالله صافی[2]

د حقوقو څانګه، حقوق او سیاسي علومو پوهنځی، پکتیا پوهنتون[1-2]

sharifamin9@gmail.com

لنډیز

د سترې محکمې د نافذه اصولو سره سم په پورتنیو محاکمو د ښکتنیو محاکمو د پرېکړو د تائید په منظور د فیصلې لومړي مخ کې ځانګړي شکلیات باید رعایت شي، د نه رعایت په صورت کې د خلکو حقونه معطل او عدالت تر پښو لاندې کېږي. همدا د دې موضوع اهمیت په ګوته کوي. د څېړنې د ترسره کولو موخه داده چې امارتي محاکم د عدالت د تأمین او په سرعت سره د دعوی د حل او فصل په منظور د ټولو لازمو شکلیاتو په رعایت سره پرېکړې ترسره کړي، یاده څېړنه د توصیفي او تحلیلي میتود څخه په ګټې اخستنې، په مروري ډول تر سره شوې ده، له معتبرو فقهي او حقوقي کتابونو، نافذه تقنیني اسنادو، د اسلامي امارت د امیر المؤمنین (حفظه الله تعالی و رعاه) فرمانونو او د سترې محکمې د متحد المالونو او مصوباتو څخه استفاده شوې ده. څېړنه ښیي چې د لومړی مخ د حجم په لحاظ د فیصلې ډېره وړه برخه جوړوي، مګر دا چې د ټولې فیصلې د لارښود حیثیت لري، له همدې امله په تقنیني اسنادو او احکامو کې دې برخې ته ځانګړې پاملرنه شوې ده، د دې شکلي ترتیب پرته د لومړنیو محاکمو اجراأت او احکام د پورتنیو محاکمو لخوا ماتېږي، د پایله اخیستنې په ډول ویلای شو چې د دې اصولو د نه رعایت د خلکو او قضاء د وخت ضایع کېدلو او د حقوقو د ضایع کیدو سبب ګرځي.

کلیدي کلمې: تشریحات، تعرفه اشخاص، شکلیات، فیصله، لومړی مخ.

سريزه

بسم الله الرحمن الرحيم،

الحمدلله الذي انزل الكتاب بأصول الشريعة و نور الاجماع والقياس بالسنة النبوية الشريفة، والصلاة والسلام على سيدنا محمد و اصحابه والتابعين من أئمة هذا الدين أما بعد: قال الله تبارک و تعالى: وَدَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ ﴿۷۸﴾ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ ۚ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا ۚ وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ ۚ وَكُنَّا فَاعِلِينَ ﴿۷۹﴾ (سورة الانبياء:۷۸- ۷۹). ژباړه: او ياد کړه ای محمد! (صل الله عليه و سلم) قصه د داوود او سليمان (عليهما السلام) کله چې حکم کاوه هغو دواړو په (دعوی او نزاع د) کښت (فصل) کې کله چې د شپې ګډه شوې وه بې له شپانه په هغه کښت کې رمه د هغه قوم او وو مونږ حکم د دوی ته حاضر پس و مو پوهاؤ په هغه (فتوی، فيصله) سليمان، او يوه د دوی دواړو ته ورکړی وو مونږ حکم (نبوت) او پوهه او تابع کړی وو مونږ له داؤد (عليه السلام) سره غرونه چې تسبيح به يې ويلي (او هم داسې تابع کړی وو مونږ) مرغان هم (چې تسبيح به يې ورسره ويلي او وو مونږ کوونکي د داسې کارونو (شيخ الهند، ۱۴۲۱. ج۲: ۱۶۷-۱۶۶). دارنګه عمرو بن العاص (رضی الله تعالی عنه) د رسول الله (صل الله عليه و سلم) روايت کوي چې رسول الله (صل الله عليه و سلم) و فرمايل: کله چې حاکم اجتهاد وکړي او د مسئلي حل ته ورسيږي نو د ده لپاره دوه اجره دي او که اجتهاد يې وکړ او خطاء شو نو بيا د ده لپاره يو اجر دی(العسقلاني.۱۳۷۹: ۱۱۳۷۸).

قضاء د عدالت په تحقق کې له ډېر اهميت څخه برخورداره ده، کوم چې الله و تبارک و تعالى ورباندې امر کړی، له دې امله علماء کرامو د قضاء مسائل تحليل کړي، بيا د دې چارو د ښه تنظيم لپاره په تقنيني اسنادو کې فقهي احکام او مسائل په ماده وار ډول ځای پر ځای شوي دي او کومو مسائلو کې چې د قضاء عالي مقام منسوبين، په ځانګړي ډول قاضي صاحبان له ستونزو سره لاس او ګريوان کېږي، د هغې مسائلو په هکله يې د سترې محکمې څخه هدايات غوښتي دي او سترې محکمې هم وخت په وخت د مشکلاتو پر مهال پر وخت هدايات او حل لاري اړونده محاکمو ته لېږلي دي، د دې تر څنګ د افغانستان د اسلامي امارت ستر زعيم او سالار امير المؤمنين العلامه الشيخ القرآن والحديث هبة الله (حفظ الله تعالى و رعاه) هم په ډېر دقيق ډول باندې د هېواد قضايي نظام تر

ځار لاندې نيولی او خپل مشفقانه، عالمانه او مدبرانه هدايات او احکام يې د قضاء د عالي مقاماتو سره شريک کړي دي ترڅو په ټولنه کې عدالت په احسنه وجهه تأمين شي.

د دې موضوع اهميت پدې کې دی چې که چېرته د ابتدائيه محاکمو لخوا پر شکلياتو او تشريفاتو مشتمله پرېکړه ترسره شي نو په حقيقت کې د پورتنيو محاکمو لخوا دا ډول فيصلې تائيديږي، بالاخره په دې ډول په سرعت سره حقوقي دعوی په سريع ډول د قطعيت او نهايت درجې ته رسيږي او زر تر زره يې د تطبيق لپاره زمينه برابريږي، په پايله کې خلک په سريع ډول د خپلو حقوقو تر لاسه کولو جوګه ګرځي او عدالت په احسنه وجهه تأمنيږي چې د فيصلي لومړي مخ او سر ورقې (عنوان) د شکلياتو په لحاظ د فيصلې غوښينه برخه ګڼل کيږي.

بله مهمه خبره دا ده چې د فيصلې لومړی مخ او عنوان په حقيقت کې د ټولې فيصلې رهبري ترسره کوي او که چېري په واقعي توګه لومړی مخ او عنوان په ټولو لازمو شکلياتو برابر تنظيم شي نو بيا لوستونکي د يوې لويې او حجم لرونکي فيصلي په ماهيت باندې د يوې ورقې په لوستلو سره سمدلاسه معلومات حاصلوي او په همدې لومړی مخ پوهېدل يې داسې ګڼل کيږي، لکه ټوله فيصله چې يې لوستې وي. په همدې لحاظ دا موضوع مهمه ده چې بايد وڅېړل شي او شکليات او شرايط ښه روښانه شي.

اصلي ستونزه دا ده چې په دې وروستيو کې د افغانستان د اسلامي امارت ستر زعيم او سالار امير المؤمنين العلامه الشيخ القرآن والحديث هبة الله (حفظ الله تعالی و رعاه) د افغانستان د ستري محکمې له لارې نه ټولو محاکمو ته (۵) ګڼه ۱۴۴٦/۲/۲۲ ه ق نېټه فرمان د متحد المال مکتوب(۲۱)ګڼه ۲۵/شوال المکرم/۱۴۴٦ه ق نېټه په ذريعه رسېدلی دی او په ټولو محاکمو کې عملي دی چې د دې فرمان له مخې د موضوع په ماهيت کې د فيصلې کولو صلاحيت يوازې تر ابتدائيه محاکمو پورې منحصر شوی دی، د استيناف او تميز محاکم د ابتدائيه محاکمو د پرېکړو په هکله د تائيد او نقض صلاحيتونه لري، نو دا چې د دې فرمان د حکم پر اساس د ابتدائيه محاکمو پرېکړې اساسي او بنيادي دي او د ماهيت په لحاظ يوازې د همدې محکمې پرېکړې اعتبار لري، نو لازمه ده چې ابتدائيه محاکم په ټوله مانا په کامل دقت سره پرېکړې ترسره کړي چې په عمل کې ځينې ستونزې تر سترګوکيږي او د شکلياتو په برخه کې نيمګړې فيصلې صادريږي چې هغه بيا په کراتو د پورتنيو

محاکمو لخوا نقض کېږي او دا چاره د حقوقي دوسيو د معطل کېدلو او په ټوله کې د عدالت سره منافي خبره ده. نو د دې لپاره چې په ټولنه کې په واقعي مانا د دې ستونزې مخه ونيول شي او لازمه ده چې په دې هکله اړونده تقنيني اسناد او د مشرتابه د مقاماتو په شمول د سترې محکمې اړونده هدايات ښه تشريح او تحليل شي چې په سريع ډول محاکماتي بهير پای ته ورسيږي او حق حقدار ته ورسيږي.

د يادې موضوع د څېړنې څخه عمده هدف په شکلي لحاظ د فيصلو د تنظيم او ترتيب شرايط رعايتول دي، ترڅو د ماهوي شرايطو د رعايت سربېره محاکم د فيصلو شکلياتو ته هم ځانګړې توجه وکړي، په راتلونکي کې په شرايطو برابرې فيصلې ترسره شي، اړونده هدايات، فرامين، احکام او تقنيني اسنادو مواد په پام کې و نيسي ترڅو د قضاء اجراأت بر قراره او ثابت پاته شي او د دعوی د لوريو او قضايي مراجعو بې ځايه وخت ضايع کېدلو مخنيوی وشي.

د فيصلې د ټولو برخو او حصو د شکلياتو موضوع څېړنه يوه پراخه موضوع ده چې د يوې مقالې په ترڅ کې يې څېړل ناممکن دي، چې د اسلامي امارت د فيصلو د ترتيب او تنظيم لپاره د سترې محکمې د تميز د عالي رياست او قضايي تعليماتو رياست د مفتي صاحبانو او مستشارانو په ګډه همکاری د (۷۸) مادو په لړ کې يوه منظمه تعليمات نامه ترتيب شوې ده چې د ټولو مادو د څېړلو او تحليل په دې څېړنه کې ناممکن دي، بناءً د يادولو وړ ده چې دا څېړنه يوازې او يوازې د لومړي مخ او عنوان (سر ورقې) اړونده مادو تحليل او څېړلو ته ځانګړې شوې ده.

په دې څېړنه کې دې عمده سوالونو ته ځواب پيدا کېږي چې د قضايي پرېکړې د سر ورقې (عنوان) او لومړي مخ په هکله د سترې محکمې تعليماتنامه، نافذ تقنيني اسناد او فقهي اصول څه حکم کوي؟ او که چېري دا شکليات په عنوان او لومړي مخ کې مراعات نه شي، قضايي پرېکړه د کوم سرنوشت سره مخ کېږي؟

کړنلاره

دا يوه تحليلي او توصيفي څېړنه ده، تر ډېره دا څېړنه په قضايي برخه کې د افغانستان د اسلامي مارت د ستر زعيم او مشر امير المؤمنين شيخ صاحب د هداياتو او د سترې محکمې د تصاويبو او متحد المالونو په رڼا کې ترسره کېږي، تر ډېره حده په دې موضوع کې د سترې محکمې د تميز عالي

رياست او قضايي تعليماتو د رياست د مفتي صاحبانو او شيوخو او مشتشارانو لخوا د (۷۸) مادو په ترڅ کې د فيصلو د ترتيب او تنظيم تعليمات نامې مواد او احکام تشريح او توضيح کېږي کومه چې په ۱۴۴۴/۳/۲۵ هـ ق نېټه ترتيب شوې او د اجراأتو لپاره محاکمو ته استول شوې ده، ترڅو عمل پرې وکړي، دارنګه د موضوع اړونده د افغانستان د اسلامي امارت د نافذه تقنيني اسنادو (د افغانستان د اسلامي امارت د عدلي حقوقي محکمو د اجراأتو اصولنامه، د افغانستان د اسلامي امارت د عدلي حقوقي محکمو د اداري اجرااتو اصولنامه، د محاکمو عمومي لائحه...) او مجلة الاحکام العدليه مادې پکې تحليليږي او د دې ټولو په رڼا کې د محاکمو د فيصلو د لومړی مخ او سر ورقي (عنوان) د شکلي ترتيب او تنظيم لپاره يو منظم موډل وړاندې کوي.

د موادو يا ډيټا راټولول: د ستري محکمې د فيصلو تعليمات نامه چې د اسلامي امارت د حاکميت او فتحې له راتګ وروسته د آخري ځل لپاره د تصحيح او اصلاحاتو په نتيجه کې په ۱۴۴۴/۳/۲۵هـ ق نېټه محاکمو ته په رسمي ډول د ستري محکمې د عالي مقام لخوا را لېږل شوې ده ترڅو په خپلو اجراأتو کې پرې عمل وکړي، د يادې تعليمات نامې څخه په دې څېړنه کې استفاده شوې ده.

د قضيو مطالعې: په دې څېړنه کې د پکتيا ولايت د مرکز په نماينده ګۍ د شهري محکمې د يوې پرېکړې لومړی مخ او سر ورقې (عنوان) د شکلياتو له نظره تر بررسۍ لاندې نيول شوی او د ولسواليو په کچه هم يوه پرېکړه د شکلياتو په لحاظ تر بحث لاندې نيول شوې ترڅو معلومه کړو چې په دې پرېکړو کې تر کومه بريده په لومړي مخ او عنوان کې شکلي اصول په پام کې نيول شوي دي.

د څېړنې محدوديتونه: د دې څېړنې لپاره خام مواد لکه نافذه تقنيني اسناد، دوسيې، تعليمات نامه، اړونده هدايات احکام او فرامين ټول د خپلو شخصي اړيکو او امکاناتو او تجربې پر اساس ترلاسه شوي، په دې هکله عدلي او قضايي د مراجعو څخه بار بار رسمي غوښتنې شوي مګر مثبت ځواب نه دی ترلاسه شوی.

اصلي موضوع

د سترې محکمې نافذه اصولو له مخې د فيصلې لومړي مخ (رأس الورقه) شکلياتو ته کتنه

څرنګه چې پورته ذکر شوی عنوان د دې څېړنې اصلي عنوان دی، د اصلي محتوی په ترڅ کې لاندې موضوعات د بېلابېلو عنوانونو په لړ کې تر بحث لاندې نيسو:

اختتام المحاکمه او د فيصلې پېژندنه

د فيصلې د پېژندنې څخه وړاندې بايد يادونه وکړو چې کله د يوې دعوی تحقيق او تدقيق د کفايت درجې ته ورسېده نو د محکمې رئيس لاندې کړنې ترسره کوي:

۱ــ له دواړو خواوو په يوه ځانګړې پاڼه کې چې فارمټ يې رسمي بڼه لري، پوښتنې کوي چې نور څه شی لرئ او کنه؟ کله چې دوی ځواب ورکړي چې نور څه نه لرو نو محاکمه ختمه اعلانوي.

۲ــ کله چې دواړه لوري د محاکمې د ختم په اعلان پوه شول بيا نو هيڅ حق نه لري څه ووايي. (اداري اصولنامه، ۱۴۳۵: ۱۰۲ ماده).

همدې حالت ته چې محکمه د قضيې د څېړلو په هکله د کفايت درجې ته ورسيږي د قضاء په اصطلاح کې ورته اختتام المحاکمه يا د محاکمې پای ويل کېږي، د پورته ذکر شوي قانوني حکم په استناد کله چې طرفينو ته اختتام المحاکمه اعلان شي نو محکمه د فيصلې ترسره کولو لپاره قانوناً اماده شوه.

فيصله عبارت ده د هغه حکم صورت څخه چې قاضي يې په دعوی کې صادروي او په ستون تشريحات کې ځای پر ځای کېږي(عبدالحميدعمر، ۱۴۲۹: ۴۰۹).

حقوقي اصولنامه يې په هکله دا ډول تعريف کوي: د قاضي قضاوت دی چې په مخصوصو الفاظو په قاطع او جزم ډول صادرېږي چې يا به محکوم عليه پرې ملزموي او يا به يې له دعوی منع کوي(حقوقي اصولنامه، ۱۴۳۵: ۲۲ ماده). پوته ذکر شوی تعريف د مجلة الاحکام العدليه د (۱۷۸٦) مادې څخه اخيستل شوی دی چې د همدې مادې له مخې د عبارت او الفاظو په لږ تغير سره داسې تعريف

ورته کوي؛ حکم د قاضي لخوا د مخاصمې قطعه کول او پای ته رسولو ته وايي چې دوو ډولونو ته شامليږي:

۱ـ د الزام قضاء: د حکم ډول دی چې قاضي يو څوک د يو کار په ترسره کولو يا يو څه سپارلو ملزموي. لکه قاضي وايي چې حکم مې وکړ او چې فلان شی چې پر تا باندې يې دعوی کړي وه ورکړه، دې ډول قضاء ته د استحقاق قضاء هم وايي.

۲ـ د ترک يا بالترک قضاء: د حکم ډول دی چې قاضي يو څوک د يو کار يا دعوی څخه منع کوي. لکه، قاضي ورته وايي: تا ته نور حق نشته او ته له دعوی څخه منع شوی يې(مجلة الاحکام العدليه، ۱۲۹۳: ۱۷۸٦ ماده).

د فيصلې د سر ورقې (عنوان) شکلی ترتيب

دلته به د سر ورقې اړونده شکلياتو باندې بحث وکړو او يو منظم موډل به يې وړاندې کړو، د محاکمو د فيصلو د ترتيب او تنظيم لپاره د ترتيب شوي تعليمات نامې د لومړی مادې د حکم له مخې له هرڅه لومړی دا ضروري ده چې د اسلامي امارت خپلې فيصلې د ستري محکمې په رسمي پاڼه کې وليکي (د صورت دعوی د ترتيب او تنظيم تعليمات نامه، ۱۴۴۴: ۱ ماده). د دې مادې له حکم څخه صراحتاً معلوميږي چې د اسلامي امارت د محاکمو پرېکړې د رسمي ورقې څخه پرته هېڅ اعتبار نه لري چې د رسمي ورقې څخه مقصد هغه پاڼه ده چې د ورقې په ښي طرف کې د افغانستان د اسلامي امارت لوګو (نښان) او په چپ طرف کې يې د افغانستان د قضائيه قوې لوګو (نښان) نصب شوی وي، د ورقې په منځ کې عنوان په دې ډول شروع شوی وي چې په ترتيب سره د ورقې په منځ کې اولاً د افغانستان اسلامي امارت وليکل شي، بيا په ترتيب سره په درې نورو کرښو کې ستره محکمه، د ولايت مرافعه محکمې رياست نوم، د اړونده ابتدائيه محکمې نوم، د محکمې د تصميم ډول چې قرار دی که فيصله او د قرار يا فيصلې نوعيت هم بايد مشخص شوی وي، په ترتيب سره له دې وروسته سر له کرښې د سر ورقې په ښي طرف کې د فيصلې د ورود او صدور نېټه په هجري شمسي او هجري قمري سره يې مطابقت ليکل شوی وي، د محکمې د فيصلې عمومي او خصوصي شمېرې د (ع) او (خ) حروفو په ليکلو سره د سر ورقې په چپ طرف کې ليکل شوي وي او دا ډول د ورقو مجموعي تعداد او بسم الله الرحمن الرحيم هم بايد په سر ورقه کې مشخصاً ليکل شوي وي.

د محاکمو د عالي اداري لپاره د مشرتابه د عالي مقام د (۱۱۳) ماده ییز فرمان هم همدا حکم کوي چې د محاکمو هره فیصله مقیده په دې ده چې خامخا به په هغه رسمي ورقو کې لیکل کېږي، کومې چې د محاکمو عالي اداري لخوا چاپ او ټولو محاکمو ته استول شوي دي، دا ورقي د اسلامي امارت او د سترې محکمې په لوګو ګانو باندې مزینې دي، له دې پرته په سپینو او غیر رسمي ورقو باندې د محاکمو فیصلې اعتبار نه لري(د محاکمو عالي اداري لپاره ۱۱۳ ماده ییز فرمان، ۱۴۳۵: ۱/۱ ماده).

دا رنګه د همدې فرمان د حکم پر اساس په سر ورقې یا عنوان کې باید محکمه په دې ډول تعئن شي چې نظامي ده که ملکي، ابتدائیه ده، مرافعه ده او که تمیز، دارنګه به د محکمې مربوطه ولایت، ولسوالي یا ښار هم په عنوان کې مشخصېږي(د فیصلو د ترتیب او تنظیم تعلیماتنامه، ۱۴۴۴: ۲ ماده). په سر ورقې کې بله مهمه نقطه چې باید ولیکل شي د فیصلې د ورود او صدور تاریخ دی، په دې مانا چې په ترتیب سره به په ورځ، میاشت او کال سره مشخصېږي چې دا دوسیه دې محکمې ته کله راجع شوې او کله له محکمې څخه وځي(د صورت دعوی د ترتیب او تنظیم تعلیمات نامه، ۱۴۴۴: ۳ ماده). دا اصل ګڼ شمېر نورو فقهي او تقنیني منابعو هم بیان کړی دی(آفندي، ۱۴۱۱. ج ۴: ٦٦٣)، (اداري اصولنامه، ۱۴۳۵: ۳۲ ماده)، (النظام او د هند د علماؤ ټولنه، ۱۴۱۱. ج ۳: ۳۴۴). د ورود او صدور تاریخ له ذکر کولو او په دې اصل د تاکید عمده هدف دلته دا دی چې د قضایي اصولو پر بناء د قضاء اجراأت په دوه مهمو قیودو سره بناء دي چې یو د زمان قید دی او بل د مکان قید دی، ځکه د اداري اصولنامې (۵) ماده حکم کوي چې محکمې د صلاحیت په قید موضوع ته رسیده ګی کوي، مجلة الأحکام العدلیة (۱۸۰۱) ماده هم حکم کوي چې: الْقَضَاءُ يَتَقَيَّدُ وَيَتَخَصَّصُ بِالزَّمَانِ أَوْ الْمَكَانِ. ژباړه: د قضا صلاحیتونه د وخت او ځای په لحاظ سره مقید شوي دي (مجلة الاحکام العدلیه، ۱۲۹۳: ۱۸۰۱ ماده). د دې اصل د رعایت لپاره چې د محکمې اجراأت د وخت په قید سره صحیح دي ځکه د دوسیې یا قضیې د ورود او صدور دواړه تاریخونه باید په سر ورقې کې مشخص شوي وي. په عنوان کې بل مهم مورد چې باید رعایت شي هغه دا دی چې د فیصلې د ټولو اوراقو مجموعي شمېر به په عنوان کې لیکل شوی وي(د صورت دعوی د ترتیب او تنظیم تعلیمات نامه، ۱۴۴۴: ۴ ماده). بېلګې په توګه که یوه فیصله په مجموعي ډول لس ورقې ولري نو په سر ورقې یا عنوان کې باید په دې ډول مشخص شي چې (د فیصلې د ټولو ورقو شمېر ۱۰ ورقې) او دا کړنه د دې لپاره ترسره کېږي ترڅو د فیصلې کومه پاڼه نا درکه نه شی او که فرضاً کومه پاڼه بې ځایه شي چې له سر ورقې یا عنوان څخه

معلوم شي. د سر ورقې يا عنوان بله مهمه برخه د فيصلې لپاره د عمومي او خصوصي شمېرې پکې ليکل شوې وي، هره فيصله د عمومي او خصوصي شمېرې درلودونکې ده چې د عمومي شمېرې مقصد دا دی چې په عمومي ډول په مورد نظر محکمه کې د صادرو شويو فيصلو شمېر چې د اندراج په دفتر کې ثبت شوی وي، څو شمېرې ته رسيدلی دی؟ همدا ګڼه د (ع) په توري سره د سر ورقې يا عنوان په چپ طرف کې د يوه افقي خط پر سر ليکل کېږي، دا ګڼه د دې محکمې د ټولو صادرو شويو فيصلو د شمېر نمايندهګي کوي، د همدې افقي خط څخه لاندې د (خ) د توري په مخفف سره خصوصي ګڼه ليکل کېږي چې په ځانګړي ډول د همدې فيصلې سره په نوعيت کې د يو شان صادرو شويو فيصلو د شمېر نمايندهګي کوي، د بيلګې په توګه که فرض کړو چې دا فيصله د غصب ده او پر فيصله باندې د (خ) د توري په ښودلو سره (۸) ګڼه وهل شوې وي، نو لوستونکي ته په صراحت سره معلومېږي چې په همدې محکمه کې دا د غصب په برخه کې (۸) ګڼه فيصله ده، د تعليمات نامې (۵) ماده همدا حکم کوي(د صورت دعوی د ترتيب او تنظيم تعليمات نامه، ۱۴۴۴: ۵ ماده). د فيصلې د عمومي او خصوصي شمېرې ذکر کولو باندې د افغانستان اسلامي امارت نور نافذ تقنيني اسناد هم تاکيد کوي چې د بيلګې په توګه د اداري اصولنامې د (۳۲) مادې (الف) بند او د افغانستان د اسلامي امارت د محاکمو لپاره د عمومي لايحې (۱۱۰) ماده همدا حکم کوي (د محاکمو عمومي لايحه، ۱۴۴۰: ۱۱۰ ماده). بالاخره د فيصلې د عنوان يا رأس الورقې په برخه کې بله نقطه چې بايد ذکر شي هغه دا ده چې د موضوع يا دعوی نوعيت ته بايد اشاره وشي، د بېلګې په توګه د غصب دعوی فيصله، د تعرض د دفعې دعوی فيصله، د سرقت حد فيصله او يا نور... چې دا اصل هم تعليمات نامې په (۵) ماده کې بيان کړی دی(د صورت دعوی د ترتيب او تنظيم تعليمات نامه، ۱۴۴۴: ۵ ماده).

د سر ورقې څخه لاندې د فيصلې د لومړي مخ ترتيب څرنګوالی

په عمومي ډول هره قضايي فيصله په لومړي مخ کې د سر ورقې يا عنوان سربېره په لومړي مخ کې درې برخې لري د دې درې برخو لپاره د فيصلې لومړی مخ په درې کالمونو باندې وېشل کېږي چې په دې ډول ور څخه په تفصيل سره يادونه کولای شو:

د اشخاصو تعرفه

د سترې محکمې د عالي مقام د تميز عالي رياست او د قضايي تعليماتو رياست د منسوبينو، مفتي صاحبانو او شيوخو لخوا د محاکمو لپاره د فيصلو د ترتيب او تنظيم تعليماتنامه ټولو محاکمو ته استول شوې ده ترڅو په شکلي برخه کې عمل پرې وکړي د دې تعليمات نامې د (٦) مادې څخه تر (١٢) مادې پورې د تعرفه اشخاص برخې لپاره اصول وضع شوي دي چې ښي لوري څخه لومړۍ برخه (لومړي کالم) کې د اشخاصو تعرفه يا پېژندنه ځای پر ځای کېږي، د دې لپاره ځانګړی جدول ترتيب شوی وي کوم چې د دې مقالې په ضميمه کې په يوه تصوير کې لوستونکي مشاهده کولای شي، په دې برخه کې د درې کټه ګورۍ اشخاصو پېژندنه په تفصيل سره ځای پر ځای کېږي، د فيصلې د لومړۍ صفحې په لومړي کالم کې د پورته څخه ښکته خواته لومړي د مدعي جانب مکمل شهرت په لړ کې د مدعي يا مدعيانو يا هم مدعيونو نوم، د پلار نوم، د نيکه نوم، تذکرې شمېره، اصلي سکونت (ولايت، ولسوالي، قريه/ناحيه)، فعلي سکونت(ولايت، ولسوالي، قريه/ناحيه)، قوم، تابعيت او کسب، حالت (اصالت، وکالت، وصايت، ولايت، قيموميت) ذکر کېږي. په همدې ترتيب سره وروسته د مدعي د شهرت څخه لاندې په عينې ستون کې د مدعی عليه، مدعی عليهما يا مدعی عليهم مکمل شهرت يا شهرتونه هم د مدعي د شهرت په ترتيب او جزئياتو سره ذکر کېږي، د مدعي او مدعی عليه لپاره د اهليت ذکر کول هم اړين دي او ځانګړي خانه کې يې اهليت ته هم په دې ډول اشاره کېږي چې (حر، عاقل، بالغ او نافذ جميع تصرفات شرعيه وو او دی) (د صورت دعوی د ترتيب او تنظيم تعليمات نامه، ۱۴۴۴: ۷ او ۸ مادې)، (حقاني، ب ت: ۴۴، ۳۷ ماده). د حقوقي اصولنامې ۳۸مادې او د مجلة الاحکام العدليه د (١٦١٦) مادو د احکامو سره سم د دعوی د لوريو اهليت د قضاء او دعوی د صحت له شرايطو څخه ګڼل کېږي، له همدې امله د ليوني او غير مميز ماشوم دعوی نه اورېدل کېږي مګر په هغه صورت کې يې دعوی صحيح ده چې د دوی په نمايندګۍ يې وصيان يا وليان دعوی اقامه کړي او يا هم مدعی عليه واقع شي، شرعي مسئله دا ډول صراحت لري: يُشْتَرَطُ أَنْ يَكُونَ الْمُدَّعِي وَالْمُدَّعَى عَلَيْهِ عَاقِلَيْنِ وَدَعْوَى الْمَجْنُونِ وَالصَّبِيِّ غَيْرِ الْمُمَيِّزِ لَيْسَتْ بِصَحِيحَةٍ إلاَّ أَنَّهُ يَصِحُّ أَنْ يَكُونَ وَصِيَّاهُمَا , أَوْ وَلِيَّاهُمَا مُدَّعِيَيْنِ , أَوْ مُدَّعًى عَلَيْهِمَا. ژباړه: د مدعي او مدعی عليه عاقل والی شرط دی، د ليوني او غير مميز ماشوم دعوی نه ده صحيح، مګر په هغه صورت کې صحيح ده چې د دوی وليان يا وصيان مدعيان يا مدعی عليهما واقع شی (مجلة الاحکام العدليه، ۱۲۹۳:

١٦١٦ ماده). مدعي او مدعى عليه چې په دعوى کې ورته خصمين يا متخاصمين هم وايي، مکمل شهرت يې د افغانستان د اداري اصولنامې د (٣٢) مادې د (د) بند د حکم سره سم د اصالت يا نيابت د حالت په پام کې نيولو سره هم بايد په فيصله کې وليکل شي(اداري اصولنامه، ١۴٣۵: ٣٢ ماده). د خصمينو د قوم، کسب، تابعيت او تذکري ذکر کولو او ليکلو باندې د محاکمو عمومي لايحه هم تاکيد کوي (د محاکمو عمومي لايحه، ١۴۴٠: ١١٣ ماده). مجلة الاحکام العدليه هم د دعوى د صحت شرايطو په لړ کې په فيصله کې د مد عي او مدعى عليه د شهرت په ليکلو تاکيد کړی دی (مجلة الاحکام العدليه، ١٢٩٣: ١٦١٧ ماده).

د تعرفه اشخاص په کالم کې آخري او دريمه برخه کې د معرفت د شاهدانو شهرتونه، اصلي او فعلي سکونتونه بايد وليکل شي، په تعليماتنامه کې په دې هکله تاکيد شوی دی (د صورت دعوى د ترتيب او تنظيم تعليمات نامه، ١۴۴۴: ١١ ماده). د دې شاهدانو شمېر به دوه تنه وي(١١٣ ماده ييز فرمان، ١۴٣۵: ۵ ماده). د معرفت د دواړو شاهدانو د شهرت، اصلي او فعلي سکونت د ليکلو وروسته د شاهدانو اهليت او د شهادت الفاظ هو بهو (ټکي په ټکي) ليکل کېږي او په آخره کې شاهدان په ځانکړي ځای کې بايد گوتې ولگوي (د صورت دعوى د ترتيب او تنظيم تعليمات نامه، ١۴۴۴: ١٢ ماده). اصولنامې هم حکم کوي چې په فيصله کې به يوازې داسې نه ليکل کېږي چې شاهدانو د دعوى سره په مطابقت کې شاهدي اداء کړه بلکې کټ مټ به د هغوی د شهادت الفاظ ذکر کېږي (اداري اصولنامه، ١۴٣۵: ٣٢ ماده). دا ډول د شهادت د اداء کولو څخه وروسته يې د گوتو لگولو يا امضاء کولو سره د خپل شهادت تائيد هم د همدې لومړۍ صفحې د تعرفه اشخاص په آخري برخه کې ضروري دی (١١٣ ماده ييز فرمان، ١۴٣۵: ٦ ماده).

موضوع او د فيصلې خلاصه

د فيصلې په لومړۍ صفحه کې د ښي لوري څخه دوهم او د منځ کالم کې د موضوع او د فيصلې د خلاصې تر عنوان لاندې متن د خپلو ټولو لازمو شرايطو او شکلياتو او خاصو الفاظو په ذکر کولو سره ليکل کېږي، څرنگه چې عنوان څخه معلومېږي د فيصلې د لومړۍ صفحې په دې برخه کې عمدتاً دوه مهم موارد ليکل کېږي چې يوه يې د (موضوع) يعنى مدعى بها تعين او تحديد دی او بله برخه يې د فيصلې خلاصه ده. د تعليمات نامې له (١٣) مادې څخه تر (٢١) مادې پورې د دې موضوع په هکله احکام وضع کړي دي چې ځينو مهمو احکامو ته يې په دې ډول کتنه کوو:

د موضوع په خلاصه کې به د مدعي او مدعی علیه مکمله شهرت، اهلیت او حالت د اختصار په ډول په دې طریقې سره اشاره کېږي چې په تعرفه اشخاص ستون به حواله ورکوي (د صورت دعوی د ترتیب او تنظیم تعلیمات نامه، ۱۴۴۴: ۱۳ او ۱۴ ماده)، (۱۱۳ ماده ییز فرمان، ۱۴۳۵: ۱/۲۸ ماده).

په دې برخه کې بله مهمه موضوع چې لیکل کېږي د مدعی بها تعین او تحدید دی. په هره دعوی او فیصله کې د صحت له مهمو شرایطو څخه د مدعی بها تعین او تحدید دی، د مدعی بها د مجهول والي په صورت کې دعوی فاسده ګڼل کېږي ځکه د دعوی د صحت یو شرط دا دی چې مدعی بها به معلومه وي او د نا معلوم شي دعوی د اورېدلو وړ نه ده (حقوقي اصولنامه، ۱۴۳۵: ۶۳-۶۶ ماده). که مدعی بها منقول وي د منقولاتو د تعین د ځانګړې طریقې سره به تعینېږي او که غیر منقول وي د غیر منقولاتو د تعین او تحدید په ځانګړي طریقه سره به د خلاصې په برخه کې لیکل کېږي، نو که د دعوی موضوع ځمکه وي په دې صورت کې به یې د عام څخه تر خاص پورې موقعیت ذکر کېږي، د بیلګې په توګه مدعی بها د پکتیا ولایت احمد ابا ولسوالۍ د سلام خیلو د قریې د سورسنګ په کلي کې موقعیت لري، دا ډول به یې اربعه حدود هم ذکر کېږي لکه شرق، غرب، شمال او جنوب او د ځمکې وصف به هم ذکر کېږي لکه زراعتي ده که غیر زراعتي، باغي ده، للمي ده، آبي ده، رودي اوبه لري، کاریزي ده او که څنګه؟ دارنګه که دعوی د قتل وي نو د مقتل (د قتل ځای) اربعه حدود به هم ذکر کېږي (د صورت دعوی د ترتیب او تنظیم تعلیمات نامه، ۱۴۴۴: ۱۵ ـ۱۷ ماده). د مدعی بها د معلومولو د طریقو د څرنګوالي له حیثه مدعی بها دوه انواعو ته وېشل کېږي، په اشارې سره د هغه مدعی بها معلوموالی صحیح دی چې حاضر وي، که دا منقول مال وي او که غیر منقول. د صفاتو په بیانولو سره د غائبې او غیر حاضرې مدعی بها معلوموالی صحیح دی او د غیر منقول مال تعین په موقعیت (ولایت، ولسوالي، قریه، کلی)، اربعه حدودو، د حدودو مالکانو شهرتونو، فواصلو، کیفیت او نوعیت سره کېږي مګر که د حدودو مالکان مشهور او معروف اشخاص وي په دې صورت کې بیا مکمل شهرت ته اړتیا نشته (حقاني، ۱۴۴۴: ۸۲)، (مجلة الاحکام العدلیه، ۱۲۹۳: ۱۶۲۳ ماده). که مدعی بها په تعین کې د اهل خبره او مسلکي اشخاصو او ادارو معلوماتو اړتیا وي په دې صورت کې به قاضي د اهل الخبره او مسلکي اشخاصو او ادارو څخه معلومات حاصلوي او د (موضوع او د فیصلې خلاصه) په عنوان کې د مدعی بها د تعین اړونده معلومات ځای پر ځای کوي او د تعلیمات نامې (۱۹) ماده د حنفي فقهي د نورو معتبرو منابعو په شمول د مجلة الاحکام

العدليه په استناد سره ذکر کوي د غير منقول مال د تعين په برخه کې به د حدودو په برخه کې تصريح کوي چې د مدعی بها ترڅنګ مملوکه ځمکه واقع ده او که غير مملوکه، نو که غير مملوکه ځمکه واقع وي، په دې صورت کې به عامه او خاصه په الفاظو کې سره بيلوي (د صورت دعوی د ترتيب او تنظيم تعليمات نامه، ۱۴۴۴: ۱۹ ماده). کله چې په خلاصه کې تعين د موضوع ترسره شو نو له دې وروسته به سبب د حکم هم ذکر کوي او په خلاصه کې به يې ليکي چې محکمې خپل تصميم د حکم د شرعي اسبابو څخه د کوم سبب پر اساس ترسره کړی دی (د صورت دعوی د ترتيب او تنظيم تعليمات نامه، ۱۴۴۴: ۲۰ ماده). د حکم اسباب د اداري اصولنامې د (۱۲۳) مادې په استناد سره اقرار، شاهدان (بينه)، قسم او نکول دي او حقوقي اصولنامې په (۱۵۰) ماده کې د حکم اسباب د حکم د طريقو په عنوان سره اقرار، شاهدان، قسم نکول او قراين ذکر شوي دي (اداري اصولنامه، ۱۴۳۵: ۱۲۳ ماده)، (حقوقي اصولنامه، ۱۴۳۵: ۱۵۰ ماده). د دواړو ذکر شويو تقنيني اسنادو عبارت اګر که يو له بله يو څه مختلف ښکاري مګر په مفهوم او مانا کې يې هيڅ تفاوت نه تر سترګو کېږي. د موضوع د تعين او خلاصي په برخه کې د تعليمات نامې د (۲۱) مادې د حکم پر اساس د قضا د ډول ذکر کول، هم ضروري دي چې قضاء د مجلة الاحکام العدليه د (۱۷۸٦) مادې دوه ډولونو ته شامليږي، د الزام قضاء او د ترک يا بالترک قضاء د همدې مقالې په لومړی برخه کې تعريف شول (مجلة الاحکام العدليه، ۱۲۹۳: ۱۷۸٦ ماده). دارنګه د موضوع د تعين او خلاصې په برخه کې د (محکوم له) ليکل هم ضروري دي، محکوم له د حقوقي اصولنامې ۳۳مادې او د مجلة الاحکام العدليه د (۱۷۸۹) مادې د حکم پر اساس: الْمَحْكُومُ لَهُ هُوَ الَّذِي حُكِمَ لَهُ، يعنی هغه څوک چې حکم د ده په مادي يا معنوي ګټه صادر شوی وي که دا مدعي وي او که مدعی عليه (مجلة الاحکام العدليه، ۱۲۹۳: ۱۷۸۹ ماده)، (حقوقي اصولنامه، ۱۴۳۵: ۳۳ ماده).

تشريحات

تشريحات په حقيقت کې د دې څېړنې موضوع نه تشکيلوي ځکه تشريحات د فيصلې هغه لويه او ذخيمه برخه ده چې ټول اداري اجراأت، جريانات، د مدعي استدعاء او صورت دعوی، د مدعی عليه مدافعات، د محاکمې ټول جريان، د محکمې استدلال، د محکمې استنتاج، د محکمې استفتاء، فتوی، نص الحکم او نور ډېر تفصيلي موارد په بر کې رانغاړي چې د دې څېړنې حوصله د دې ټولو مواردو له څېړلو څخه عاجزه ده، مګر په دې څېړنه کې يې ذکر يوازې له دې امله شوی دی چې د

تشريحاتو عنوان هم د فيصلې د لومړۍ برخې د دريم کالم يا ستون څخه شروع کېږي او په تفصيل سره د پرېکړې تر آخره پورې ادامه پيدا کوي چې ځېنې وختونه د يوې پرېکړې تشريحات لسګونه صفحو ته رسېږي. په همدې اساس د تشريحاتو برخه باندې نورو تفصيلي معلوماتو څېړل نورو څېړنو او څېړونکو ته پرېږدو تر څو په ټولو جزئياتو سره د فيصلې ټول شکليات اړونده تعليماتنامې، د سترې محکمې هداياتو او نافذه تقنيني اسنادو په رڼا کې وڅېړل شي (الکاساني، ۱۴۲۲).

پايلې

د پورته بحث له تحليل او تجزيې څخه مو لاندې پايلې ترلاسه کړې دي:

۱ـ يوه پايله دا شوه چې اګر که د فيصلې لومړۍ مخ د حجم په لحاظ د فيصلې ډېره وړه برخه جوړي ځکه چې يوازې يوه صفحه ده او داسې قضايي فيصلې هم شته چې د صفحاتو شمېر يې لسګونه ته رسيږي مګر د هرې قضايي فيصلې لومړۍ مخ او عنوان د شکلياتو په لحاظ د فيصلې د ډېرو غوښينو او غټو برخو څخه ګڼل کېږي.

۲ـ همدارنګه دې پايلې ته هم ورسيدو چې د افغانستان اسلامي امارت د مشرتابه عالي مقام په شمول سترې محکمې او تقنيني اسنادو د قضايي پرېکړې دې برخې ته ځانګړې پاملرنه هم کړي او وخت په وخت يې د تقنيني اسنادو، احکامو او فرامينو په صادرولو سره دې برخې ته احکام وضع کړي او تاکيد يې پرې کړی دی.

۳. دا رنګه دا پايله ترلاسه کوو چې د دې شکلي ترتيب پرته د د لومړنيو محاکمو اجراأت او احکام د پورتنيو محاکمو لخوا نقض کېږي او په پايله کې د خلکو حقوق معطلېږي او د دعوی د خاوندانو او قضاء د عالي مقام د منسوبينو وخت بې ځايه ضايع کېږي.

مناقشه

کومو پايلو ته چې په دې ليکنه کې رسيدلې يو په لاندې ډول يې مناقشه کوو:

د يوې قضايي پرېکړې لومړی مخ اگر که د حجم په لحاظ د پرېکړې يوازې يوه صفحه تشکيلوي مگر د شکلياتو او اهميت په لحاظ د شکلياتو ډېره برخه ولې په همدې لومړي مخ او عنوان کې په نظر کې نيول شوې ده.

د دې لپاره چې پورتنۍ (مرافعه او تميز) محکمو قضات، مفتي صاحبان، د تحريراتو د چارو مسؤلين، د دعوی لوري، مدافع وکيلان، د حکم د تطبيق او ځار مراجع لکه د حقوقو اداره، جنايي مسؤلين، د فرامينو او احکامو د تعقيب او نظارت ادارو کارکوونکي په ډېرې اسانۍ سره د څو لحظو وخت په ورکولو سره په سريع ډول د يوې قضايي پرېکړې په ټولو اجراأتو باندې په عاجل ډول پوهه ترلاسه کړي او په خپله برخه کې د ټاکلو قانوني معيادونو په نظر کې نيولو سره په سريع ډول اړونده لازم اقدامات او اجراأت ترسره کړي، د همدې هدف په منظور لازمه گڼل شوې ده چې د قضايي پرېکړو د شکلياتو عمده او غوښينه برخه د قضايي پرېکړې په لومړۍ صفحه او عنوان کې مراعات شي.

دوهمه پايله په دې ډول مناقشه کوو چې ولې د افغانستان د اسلامي امارت د مشرتابه عالي مقام په شمول د ستري محکمې د تميز عالي رياست او د قضايي تعليماتو رياست مفتي صاحبان او په ټوله کې مقننينو ولې د قضايي پرېکړو لومړي مخ او سر ورقې (عنوان) باندې ډېر تاکيد کړی دی؟

د دې سوال په جواب کې ويلای شو چې دا موضوع گڼ شمېر عوامل لري، يو عمده عامل يې دا دی چې د قضاء پرېکړې هميشه بايد مستقرې، ثابتې، واحدې او په ټوله کې لازمه ده چې واحد طرز طريقې سره وليکل شي، نو له همدې امله مقنن، د ستري محکمې شيوخ او مفتي صاحبان او مشرتابه دې موضوع ته ځاگړې توجه کړې ده او په دې هکله يې گڼ شمېر هدايات، احکام او فرامين صادر کړي او د عمل کولو لپاره يې محاکمو ته ليږلي دي.

بله مهمه پوښته دا پيدا کېږي چې د فيصلي د شکلياتو د رعايت پرته د تحتاني محاکمو لخوا ترسره پرېکړې ولې نقضيږي؟

نو د دې سوال ځواب دا دی چې په ټوله د اصول محاکمات اړونده قواعد او احکام پروسيجري او تشريفاتي قواعد دي چې د همدې تشريفاتو په لړ کې د حق د اثبات چاره ترسره کېږي، شکلي او تشريفاتي خاصيت د دې قواعدو له ډېرو مهمو او اړينو ځانګړتياوو څخه ګڼل کېږي، په همدې اساس قضاء او عدلي محاکم د دې شکلياتو په رعايت مکلف او ملزم دي او د دې شکلياتو د عدم رعايت په صورت کې عدالت، مساوات او د محاکمې د مساوات اصل تر سوال لاندې راځي، له بله پلوه فقهي عامه قاعده ده چې قضاء مظهره ده، مثبته نه ده، نو د قضاء د مظهر والي ځانګړتيا هم دا ايجاب کوي چې د فوقاني محاکمو قضات کرام مکلف دي د ټولو شرعي شرايطو، اوصافو، شکلياتو او تشريفاتو په نظر کې نيولو سره د تحتاني محاکمو د پرېکړو د تائيد، نقض يا بطلان په هکله خپل تصميم ونيسي.

د يادولو وړ ده چې په دې برخه کې د افغانستان د اسلامي امارت د حاکميت څخه وروسته د امارتي حاکمو او نافذه تقنيني اسنادو له مخې په دې موضوع کې هيڅ څېړنه هم نه ده شوې.

پايله اخيستنه

بالاخره ددې ټول بحث څخه دا پايله اخيستلي شو چې د فيصلې د لومړۍ ورقې او عنوان يا سر ورقې په برخه کې د شکلي اصولو رعايت ته د افغانستان د اسلامي امارت د مشرتابه په شمول د سترې محکمې د تميز عالي رياست او قضايي تعليماتو رياست مفتي صاحبان او شيوخ په تمامه مانا متوجه دي او په دې هکله يې په خپلو هداياتو، احکامو، متحدالمالونو، مصوباتو، او تعليماتنامه کې ځانګړي اصول وضع کړي دي او د دې ترڅنګ د اسلامي فقهي معتبرو کتابونو او فتاواوو او د افغانستان د اسلامي امارت تقنيني اسنادو هم دې نقطې ته ځانګړې توجه کړې ده. په تعليماتنامه او تقنيني اسنادو کې د حنفي فقهي د معتبرو کتابونو څخه په ډېر منظم، مکمل او ماد وار ډول د اړونده فقهي تخريج سره يو ځای احکام ځای پر ځای شوي دي چې په نتيجه کې ويلای شو د شکلياتو په هکله د مذکوره تعليماتنامه يو غني تقنيني سند دی.

وړانديزونه

د يادې موضوع له څېړنې څخه وروسته لاندې وړانديزونه لرو:

لومړی: د ستري محکمې د قضايي تعليماتو رياست ته وړانديز کېږي د فيصلو د ترتيب او تنظيم د تعليمات نامې په شمول د هېواد د ټولو نافذه تقنيني اسنادو د تشريح او توضيح او عملي کولو په هکله قضات کرامو او د عدلي او قضايي ادارو نورو منسوبينو ته اوږدمهاله او لنډ مهال روزنيز او ښوونيز پروګرامونه دايرشي ترڅو په شکلياتو برابرې پرېکړې ترسره او د خلکو او قضايي دستګاه د منسوبينو وخت بې ځايه نه وي ضايع شوی او د تحتاني محاکمو لخوا داسې په عدالت ولاړې پرېکړې ترسره شي چې په فوقاني محاکمو تائيد او زر تر زره يې د تطبيق زمينه برابره شي.

دويم: اړونده تقنيني اسناد، احکام او فرامين دې د عامه لاسرسۍ وړ وګرځي ترڅو د دعوی د لورو په شمول ټول مسلکي اشخاص ورڅخه په اسانۍ استفاده وکړي.

دريم: د قضايي دستګاه منسوبين او په ځانګړي ډول د تحتاني محاکمو محررين، مفتي صاحبان او قضات کرام دې په دې برخه کې ټول احکام په جديت سره رعايت کړي ترڅو په اسرع وخت کې د خلکو حقوق پر ځای او ورته وسپارل شي.

اخځليکونه

القرآن الکريم.

ابن حجر العسقلاني، شهاب الدين. (۱۳۷۹). فتح الباري شرح صحيح البخاري.چ۲. بيروت لبنان: دار المعرفة.

ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز. (۱۴۱۲هـ ق). رد المحتار على الدر المختار.چ۲. لبنان. بيروت: دار الفکر.

الکساني، علاء الدين ابی بکر بن مسعود الحنفی. (۱۴۲۴هـ ق). بدايع الصنايع فی ترتيب الشرايع: بيروت- لبنان. دارالکتب العلميه.

النظام او د هند د علماؤ ټولنه، (۱۴۱۱ه ق). فتاوی هنديه. لبنان. بيروت: دارالفکر.

الافغاني، شمس الحق. (۱۴۰۳ه ق). معين القضات والمفتين. حقاني، عبدالحکيم.(۱۴۴۴ ه ق). شرح والتعليق. کابل: مکتب تعلقات الدوليه والعامه والأعلام.

حقاني، عبدالباقی. (ب. ن). الفتاوی وثايق و سجلات. غزنوی، احمدزی. ژباړه. چ۱. پاکستان. کويټه.کاسي روډ: د ارشاد تعليمي او نشراتي خپروندويه ټولنه.

خواجه أمين أفندي، علي حيدر. (۱۴۱۱هـ ق). درر الحکام في شرح مجلة الأحکام. چ۱. لبنان- بيروت: دار الجيل.

د کويټ اسلامي دولت د اوقافو وزارت، د علماؤ کمېټه. (۱۲۲۷هـ ق). الموسوعة الفقهية الکويتيه. چ۲. کويټ: د اوقافو وزارت مطبعه.

ديوبندی، شيخ الهند، محمود حسن اوعثمانی، شبير احمد. (۱۴۲۱هـ ق). کابلی تفسير. دافغانستان ستروعلماوټولنه. پښتو ژباړه. سعودي عربستان: مجمع خادم الحرمين الشريفين.

عبدالحميدعمر، أحمد مختار. (۱۴۲۹هـ ق). معجم اللغة العربية المعاصرة. چ۱. لبنان- بيروت: عالم الکتب.

قوانين، فرامين او تعليماتنامې

د عثماني خلافت د علماؤ کمېټه. (۱۲۹۳هـ ق). مجلة الاحکام العدليه. چ۲. پاکستان. کراچي. ارام باغ. نور محمد. کارخانه تجارت کتب.

د عدلي محکمو د اداري اجراآتو اصولنامه. د افغانستان اسلامي امارت د عدليي وزارت. (ـــــ) رسمي جريده. ۱۴۳۵ هـ ق.

د عدلي محکمو د حقوقي اجراآتو اصولنامه. د افغانستان اسلامي امارت د عدليي وزارت. (ـــــ) رسمي جريده. ۱۴۳۵ هـ ق.

د فيصلو د ترتيب او تنظيم تعليماتنامه. د افغانستان اسلامي امارت ستره محکمه. (ـــــ) رسمي جريده. ۱۴۴۴ هـ ق.

د محاکمو عالي اداري لپاره (۱۱۳) ماده ییز فرمان. د افغانستان اسلامي امارت د مشرتابه عالي مقام. فرمان گڼه(ـــــ). (۱۴۳۵ه ق)

د محاکمو عمومي لایحه. د افغانستان اسلامي امارت د عدلیي وزارت. (ـــــ) رسمي جریده. ۱۴۴۰ هـ ق.

Procedural Review of the First Page of Court Decision (Rās al-Waraqa) according the Supreme Court's in-force principles

[1*]Sharifullah Amin and [2]Shahidullah Safi

[1-2]Department of Law, Law and political science Faculty, Paktia university

sharifamin9@gmail.com

Abstract

In accordance with the in-force procedural principles established by the Supreme Court, strict compliance with specific formal requirements on the first page of court decision is mandatory for the affirmation of lower court decisions by higher judicial authorities. Its non-compliance leads to the suspension of individuals' rights and the violation of justice; This underscores the significance of this study. The objective of this research is The Emirate's courts should follow these procedural requirements in their decisions to guarantee justice and promptly resolve claims. The study was conducted using a descriptive and analytical methodology and constitutes review-based research The study has utilized Islamic jurisprudence books, legal books, applicable legislative instruments, decrees of the *Amir al-Mu'minin* (may Allah protect him) and resolutions of the Supreme Court. The findings of this study indicate that the first page constitutes a very small portion of the court decision; however, as it serves as the guiding page for the entire decision, this section has consequently received particular attention in in-force legal principles Without this procedural arrangement, the rulings and court decision of lower courts are overturned by the higher courts In conclusion, the non-observance of these procedural principles leads to unnecessary delays in the judicial process, the wastage of both litigants' and courts' time, and the potential violation of individuals' rights.

Keywords: Decision, Explanations, Formalities, Identification, Parties.

د اسلامی شریعت او کریمنولوژۍ له نظره د انسان د زیږون څخه وړاندې د بېلابېلو جرمي عواملو د مخنیوي لارو چارو څېړنه

شاهدالله صافی[1*] او شریف الله امین [2]

د حقوقو څانګه، حقوق او سیاسي علومو پوهنځی، پکتیا پوهنتون[1-2]

shahidsafi22@gmail.com

لنډیز

دا څېړنه د انسان له پیدایښت نه وړاندې د جرمي عواملو د مخنیوي یوه نوې څېړنیزه هڅه ده، چې له اسلامي شریعت او کریمنالوژۍ دواړو لیدلوریو څخه تحلیل شوې ده. څېړنه پر دې تمرکز کوي چې د جرم جرړې یوازې وروسته له زېږون څخه نه پیلېږي، بلکې د انسان شخصیتي جوړښت د جنین د پړاو له پیل سره تړاو لري. څېړنه د کتابتوني او تحلیلي میتود پر مټ ترسره شوې، چې له معتبرو اسلامي متونو، د اسلامي طب کتابونو، او همداراز له عصري ټولنیزو، رواني او حقوقي څېړنو څخه پکې استفاده شوې ده. هدف دا دی، چې د اسلامی شریعت او کریمنالوژۍ له نظره د انسان د زېږون څخه وړاندې بېلابېل جرمي عوامل او د هغوی حل لارې وپېژندل شي. د څېړنې پایلې ښیي چې د سالم نسل د روزنې لپاره د مور او پلار انتخاب، د دعاګانو غوښتنه، د حلال رزق رعایت، د مور او پلار اخلاقي چلند، د مور له فزیکي او رواني فشارونو ساتنه او د کورني چاپېریال مثبت نظم د جرم د مخنیوي بنسټیز عوامل ګڼل کېږي. څېړنه دا هم ثابتوي چې یوازې قانوني مجازات د جرم د حل لاره نه ده، بلکې باید د انسان فطرت، اخلاق، دیني ارزښتونه، او ټولنیزې اړیکې پیاوړې شي. اسلامي شریعت او کریمنالوژي دواړه دا پیغام وړاندې کوي چې جرمونه د فرد د فکر، عقیدې او شخصیت له اصلاح سره کمېدلی شي. نو ځکه، دا سپارښتنه کېږي چې د جرم د مخنیوي تګلاره دې له جنیني پړاو څخه پیل شي، څو یوه باثباته، بااخلاقه او سالمه ټولنه رامنځته شي.

کلیدي کلمې: اخلاقي ارزښتونه، ټولنیز عوامل، جرم مخنیوی، جنین د پړاو اغېز، دیني ارزښتونه.

سريزه

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ،

اَلْـحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِين، وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ، وَعَلٰى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ، اما بعد!

قال الله تبارک وتعالی فی محکمه کتابه: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا (التحريم: ٦).

وَ اذآقال: وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا ﴿٧﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ﴿٨﴾ (الشمس: ٧-٨).

ژباړه: او په انساني نفس او په ذات قسم دی، چې هغه يې برابر کړ، بيا يې د هغه بدي او پرهېزګاري ورته الهام کړه.

ټول شکر او ثنا هغه الله تعالی ته ځانګړې ده چې انسان ته يې د فکر، انتخاب او وجدان ستر نعمتونه ورکړل، او د ښه او بد ترمنځ يې د پرېکړې توان ورکړه. درود او سلام دې وي پر حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم، هغه نبي چې انسان ته يې د هدايت، عدل، اخلاص او تربيې بشپړ نظام وړاندې کړ.

انسان ته له پيدايښت مخکې د سالم نسل، نېکې تربيې، ديني لارښوونو او اخلاقي بنسټونو برابرول، نه يوازې د اسلامي شريعت مهم اصل دی، بلکې د معاصرې کريمنالوژۍ يوه نوې او ژوره موضوع هم ده. الله تعالی فرمايي: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا) (التحريم: ٦). ژباړه: ای مؤمنانو! خپل ځانونه او خپلې کورنۍ له اوره وساتئ. دا الهي امر يوازې د جرم له بعد څخه د مخنيوي اشاره نه ده، بلکې له پيله د تربيې، هدايت، او سالم چاپېريال برابرولو تاکيد دی. همدارنګه، الله تعالی فرمايي: (وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا ﴿٧﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ﴿٨﴾) (سورة الشمس: ٧-٨) ژباړه: او په انساني نفس او په هغه ذات قسم دی، چې هغه يې برابر کړ، بيا يې د هغه بدي او پرهېزګاري ورته الهام کړه. دې آيتونو ته په کتو انسان ته د داخلي خير او شر دواړو تمايلاتو الهام ورکړل شوی، خو دا د تربيې، چاپېريال، عقيدې او اخلاقو له لارې تقويه کېږي.

جرم يوه پېچلې، ټولنيزه او نړيواله پديده ده چې د بشريت له پيله تر نن ورځې پورې د ټولنو د نظم او ثبات پر وړاندې جدي ګواښ ګڼل کېږي. ددې خبرې ثبوت د قران کريم البقري سورت ۳۴ شماره آيت کې داسې بيان شوی: (وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ

وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٣٤﴾ (البقرة: ٣٤). ژباړه: پرښتو ته امر وشو چې ادم عليه السلام ته سجده وکړي، خو پرته له ابليسه چې سرغړونه يې وکړه(په خپل کبر کافر شو) نور ټول په سجده پريوتل. دا پديده نه يوازې د قوانينو، ديني اصولو او اخلاقي ارزښتونو خلاف عمل دی، بلکې د فرد، کورنۍ او ټولنې پر پرمختګ په مستقيمه توګه منفي اغېزه کوي. له همدې امله د جرم د عواملو پېژندنه او د مخنيوي لارې موندل د کريمنالوژي، ټولنپوهنې، دين، او تربيې لپاره يو بنسټيز هدف ګڼل کېږي.

که څه هم ډېرى څېړنې د جرم د رامنځته کېدو وروسته مرحلې ته متوجه دي، خو د دې ستونزې ژور تحليل له هغه پړاوه پيلېږي چې د جرم لا ندې واقع شوی، يعنې د انسان له پيدايښت څخه مخکې چاپېريال، کورنی ترکيب، د والدينو انتخاب، باورونه، اخلاق او د روزنې ابتدايي بنسټونه. دا هغه مرحله ده چې هم اسلامي شريعت پکې د تربيې، نېک نسل، دعا، مشروع نکاح او مسؤليت باندې ټينګار کوي او هم يې کريمنالوژي د شخصيت جوړونې لومړنۍ سرچينه بولي.

په دې څېړنه کې هڅه شوې چې لومړی د جرمي عواملو يوه منظمه تقسيم بندي وړاندې شي، او بيا د اسلامي شريعت او کريمنالوژی ليدلوري څخه داسې تحليل تر سره شوی، چې څنګه يو انسان لا د پيدايښت څخه مخکې د داسې مثبتو شرائطو لاندې تربيه کېدلی شي، چې د جرم د عواملو مخنيوی وکړي. څېړنه دا حقيقت را برسېره کوي چې جرم يوازې د قانوني مادو د نقض نتيجه نه ده، بلکې د انساني شخصيت، عقيدې، فرهنګ، او ټولنيز جوړښت انعکاس دی؛ نو ثابته شوه چې د جرم د مخنيوي غوره لاره د جرم په علتونو باندې د پوهېدو ترڅنګ، د انسان د سالم او مثبت فکري، اخلاقي او ټولنيزې ودې ملاتړ هم مثبت اغېز لري، چې اسلام او کريمنولوژي دواړه پرې ټينګار کوي.

دا څېړنه له څو اړخونو څخه مهمه ده. له علمي اړخه، دا د جرمي عواملو يوه منظمه او واضح تقسيم بندي وړاندې کوي، چې د جرمي عواملو د تحليل لپاره اساسي بنسټ برابروي. دا هغه تشه ډکوي چې پخوا د کريمنولوژۍ او اسلامي لارښوونو ترمنځ د يووالي او همغږۍ په برخه کې موجوده وه.

له ديني اړخه، دا څېړنه د اسلامي متونو او اصولو په رڼا کې څرګندوي چې اسلام نه يوازې د جرم د جزا لپاره اصول لري، بلکې د جرم له رامنځته کېدو مخکې د مخنيوي لپاره هم ژور تربيوي، اعتقادي، او ټولنيز تدابير وړاندې کوي.

له ټولنيز اړخه، دا څېړنه دا امکان برابروي چې والدين، ښوونکي، د ټولنې مشران، او د پاليسۍ جوړوونکي د انسان د روزنې او چاپېريال د سمون له لارې د جرم د عواملو د رامنځته کېدو مخه ونيسي.

دا څېړنه دا پيغام هم ورکوي چې د جرم مخنيوی يوازې د بند، جزا، يا قانوني محدوديتونو له لارې نه، بلکې د شخصيت د جوړښت، فکري تغذيې او ارزښتونو د پياوړتيا له لارې ممکن دی، هغه څه چې اسلامي شريعت او کريمنولوژي دواړه پرې ټينګار کوي.

د څېړنې ستونزه داسې بيانولی شو چې، که څه هم جرم يو نړيواله ټولنيزه ستونزه ده چې د بېلابېلو عواملو له امله رامنځته کېږي، خو لا هم د جرمي عواملو منظمه تقسيم بندي او د هغوی د مخنيوي په ځانګړې توګه د انسان د پيدايښت له مرحلې مخکې د مؤثرو تدابيرو په اړه کافي څېړنې نه دي شوې. په ځانګړې توګه د کريمنولوژۍ او اسلامي ښوونو په رڼا کې د داسې تدابيرو نشتوالی چې هغه د جرمي تمايلاتو د رامنځته کېدو مخنيوی وکړي، کوم چې د جرم د زياتوالي لامل ګرځېدلی دی. نو پدې ليکنه کې د جرمي عواملو منظمه تقسيم بندي او د انسان د پيدايښت نه مخکې د هغې مخنيوی د کريمنولوژۍ او اسلامي ارشاداتو په رڼا کې په پوره تفصيل سره روښانه شوی ده.

د څېړنې پوښتنه کې وايو چې، څنګه کولای شو د اسلامي شريعت او کريمنالوژی له نظره د زيږون څخه مخکې د جرمي عواملو مخنيوی وکړو؟

د دې څېړنې اساسي هدف دا دی چې د جرمي عواملو يوه منظمه تقسيم بندي وړاندې کړي، او وښيي چې څنګه انسان کولای شي لا د ژوند له پيله، بلکې د وجود له لومړيو پړاوونو څخه، د داسې شرايطو لاندې وروزل شي چې د جرم د عواملو مخنيوی وکړي. دا څېړنه هڅه کوي چې د کريمنولوژۍ علمي نظريات او د اسلام تربيتي اصول سره وځېړي، ترڅو يو داسې جامع ليدلوری وړاندې شي چې د جرم د پېښېدو مخنيوی وکړي. چې تر اوسه پورې په دې هکله مشابه ليکنه شتون نه لري، همدا ليکنه به دا تشه را ډکه کړي.

د څېړنې کړنلاره

د موضوع د تحقیق په کړنلاره کې وایو، لکه څرنګه چې د موضوع له محتوا څخه بریښي یاده څېړنه تحلیلي او نظری بڼه لري، چې پکې د جرم د عواملو علمي تقسیم بندي او د هغې د مخنیوي لارې د اسلامي شریعت او کریمنولوژی لیدلوري څخه ارزول شوې دي. څېړنه مروري او د مالوماتو راټولولو لپاره د کتابتوني میتود پر بنسټ ترسره شوې، چې د اعتبار وړ ثانوي منابع (معتبر فقهي، حقوقي او غیر حقوقي جنایي کتابونه، څېړنیزې مقالې، قوانین، او تیوریکي نظریات) پکې کارول شوي دي.

د معلوماتو د راټولولو، ترتیب، او تحلیل لپاره توصیفي میتود کارول شوي، څو د جرم د عواملو د پېژندنې او مخنیوي اړوند علمي لیدلوري روښانه شي او هڅه شوې چې د جرم د عواملو د مخنیوي لپاره د اسلامي شریعت لارو چارو اغېزناکه لارې تشریح شي.

اصلي موضوع

د جرمي عواملو عمومي تقسیم بندي

هغه کړنې چې په حیث د جرم ګڼل کېږي علماو ورته مختلف تعریفونه کړی دي. لکه دکتور محمد مصطفی الزحیلي په خپل کتاب (حقوق الانسان في الاسلام) کې د هغو اعمالو اجراء چې اسلامي شریعت او د جزا قانون یې اجراء کول منع کړي وي یا د هغو اعمالو څخه امتناع نه کول چې اسلامي شریعت او د جزا قانون پرې د اجراء حکم کړی وي او د هغې لپاره یې جزاء ټاکلې وي جرم ګڼل شوی دی(الزحیلي، ١٤٢٦: ٦٣).

د اسلامي شریعت له نظره په عمومي ډول د جرم عوامل

که دا پوښتنه رامنځته شي چې ولې انسانان جرمونه ترسره کوي؟ نو د اسلامي شریعت له نظره، دا کار درې اساسي عوامل لري: لومړی، د انسان کرامت او لوړ مقام نه پېژندنه؛ دویم، د عقیدې یا دیني باور کمزورتیا او د تقوا نشتوالی؛ او درېیم، د نفساني غوښتنو او شیطاني وسوسو پیروي. دا درې عوامل ډېر وخت د دې لامل کېږي چې انسان د غلطو لارو انتخاب وکړي(Bin Bayyah, n.d.)، (Ibn ʿĀbidīn, 1855).

د کريمنولوژۍ له نظره د جرم عوامل

د کرېمنولوژۍ له نظره، د جرم عوامل متنوع، پېچلي او يو له بله سره تړلي دي. خو د وضاحت او تحليل لپاره، دلته هغه مهم عوامل په لنډه او منظمه توګه وړاندې کوو، چې له علمي پلوه يې پر جرم د اغېز ثبوت واضح دی.

د تاثيراتو د څرنګوالي له حيثه

اول: د جرم اماده کوونکي عوامل: هغه عوامل دي چې د جرم د ارتکاب لپاره زمينه مساعدوي مګر مستقيماً د جرم سبب نه ګرځي. دا مانا چې تعين کوونکې علل او عوامل د جرم په منځته راتګ کې مستقيماً رول نه لوبوي بلکې د جرم د ارتکاب لپاره زمينه مساعدوي.

دويم: د جرم تعين کوونکي عوامل: دا هغه عوامل دي چې مستقيماً د جرم د وقوع سبب ګرځي اماده کوونکو عواملو ته تعين کوونکي عوامل د اور لګيدو حيثيت لري چې د شخص د مجرم کېدو سبب کېږي(صافی، ۱۳۹۹: ۳۲-۳۳).

موقعيت له حيثه د جرم عوامل

د موقعيت له حيثه ټول عوامل په دوه برخو ويشل کېږي:

د جرم داخلي عوامل: د هغه عواملو څخه عبارت دي چې انسان جرايمو مرتکب کيدو ته هڅوی ذاتاً يا په کسب سره د انسان د د وجود برخه ګرځي. په دوو برخو ويشل کېږي:

۱ـ فردي ذاتي: چې داخلي ذاتي يا وراثتي يا غير ارادي عوامل هم ورته ويل کېږي. فردي ذاتي عوامل د هغه عواملو څخه عبارت دي چې ذاتاً د انسان په وجود کې قرار پيدا کوي يعنې انسان يې د زېږون سره له ځانه سره لاوړي، اراده پکې کوم رول نه لري. لکه وراثت، مورذادي اختلالات، جنسيت، عقلي او دماغي اختلالات، عمر او نژادي عوامل.

۲ـ دجرم فردي يا اکتسابي عوامل: دا عوامل د غير ارادي عواملو په شان د مجرميت هغه عوامل دي چې د شخص په بدن پورې د کسب کولو په اساس تړلي وي او د بدن څخه بهر قرار نه لري (صافی، ۱۳۹۹: ۳۹). يا هغه عادتونه يا فکري تمايلات چې انسان يې د ژوند په اوږدو کې زده کوي يا وربانديې

عادت کېږي، ډېر اقسام لري لکه الکولیزم، مخدره مواد، ناسم تربیت او نور (ساعی، ۱۳۹۱). یا دا هغه داخلي صفات دي چې انسان د تجربې، ماحول، یا تکرار لارې خپل کړي وي، خو وروسته دا صفات د هغه د شخصیت برخه شي. دا نه بهر دي نه د فطرت څخه دي بلکې زده شوي دي. لکه په گناه عادت کېدل. که نفس له معصیت سره عادت پیدا کړي، نو پرېښودل یې ډېر سخت شي، لکه نور عادتونه (الغزالي، ب. ن: ۵۹).

د جرم بیرونی عوامل

د هغه عواملو څخه عبارت دي چې د انسان د وجود څخه بهر قرار لري او انسان د جرایمو پر لور کش کوي. په څلورو مهمو برخو ویشل کېږي چې د اجتماعي محیط، د جغرافیوی محیط، اقتصادی محیط او سیاسي محیط تاثیراتو څخه عبارت دي(Andresen, 201) ، (صافی، ۱۳۹۹: ۱۳۰).

د جرم منع کوونکې عوامل

جرم د مختلفو عواملو زېږنده ده او دا عوامل تقریباً ټول انسانان تجربه کوي. خو بیا هم ځینې انسانان په خپل ژوند کې جرم نه کوي (دانش، ۱۳۹۴: ۴۶). دا ځکه چې د هر انسان په وجود کې له هغو عواملو سره سره چې جرم ته هڅونه کوي، یو ډول مقاومت یا مخنیوی کوونکې قوه هم موجوده وي. نو د جرم مانع کوونکي عوامل عبارت د هغه عواملو څخه دي چې برعکس د جرم د عواملو د جرم د ارتکاب څخه منع راوړي یانې یو شخص د جرم د ارتکاب څخه منع کوي او دې عواملو ته د کریمنالوژي په اصصلاح د مقاومت قوه هم ویل کېږي(سروری او فاریابي، ۱۳۹۱: ٦۵).

یعنې د انسان په دننه کې دوه مقابل ځواکونه شتون لري، جرمي قوه چې انسان جرم ته هڅوي، او د مقاومت قوه چې انسان له جرم کولو منع کوي. دا دواړه قواوې تل سره په مجادله کې وي. هره یوه چې برلاسې شي، هماغه لوری غالب کېږي. که جرمي قوه غالبه شي، نو جرم ترسره کېږي او که د مقاومت قوه غالبه شي، نو جرم نه کېږي او انسان د قانون د سرغړونې څخه ځان ساتي. همدې ته په کتو سره ځینې کریمنالوگان جرم داسې تعریفوي چې: (جرم د مقاومت قوې باندې د جرمي قوې د غلبې د محصول څخه عبارت دی) یانې څومره چې د مقاومت قوه لوړه شي په هماغه اندازه د جرایمو ارتکاب کمیږي لاندې یې په تفصیل سره بیانوو (صافی، ۱۳۹۹: ۳۳)، (سروری او فاریابي، ۱۳۹۱: ٦۵).

د جرم منع کونکې عوامل يا د مقاومت قوه (factures de resistance) تقويه کول

په هغه اندازه چې د کريمنالوګانو په نظر د جرم عواملو د منځه وړل ضروري دي د بلې خوا څخه دا هم مهمه ده چې د جرم منع کوونکي عوامل هم حمايه کړل شي او هر څومره چې د جرم منع کوونکي عوامل تقويه شي په هماغه اندازه جرايم کم واقع کېږي يا قطعاً نه واقع کېږي، د لاندې اسبابو په واسطه د مقاوت قوه تقويه کېدلی شي.

له پيدايښت څخه مخکې د روزنې لپاره مقدماتي مراحل

اسلام د انسان د اخلاقي او حقوقي سلامتۍ لپاره داسې اصول او احکام وضع کړي دي، چې که هغه په فردي او ټولنيز ژوند کې عملي شي، انسان له جرم، انحراف، او فساد څخه ساتي. د عباداتو، تقوا، عدل، حلالو عوايدو، نکاح، تربيت، امر بالمعروف او نهي عن المنکر په شان احکام نه يوازې د موجود انسان د اصلاح وسيله ده، بلکې که دا احکام د انسان له تولد نه مخکې د مور او پلار په کردار، نيت، عقيده او عمل کې منعکس شي، نو د راتلونکي نسل شخصيت به هم سالم، متوازن او له جرم څخه خوندي وي. د اسلامي فقهې له مخې، د مور او پلار وجود، روان، او ماحول بايد د تقوا پر بنسټ جوړ شي، تر څو اولاد يې د جرم څخه محفوظ پاتې شي.

د اسلامي روزنې ضرورت او اهميت

تربيت يا روزنه د پاللو، ودې ورکولو، غوړولو په مفهوم سره مانا شوی ده د ژوندي موجود د طبيعي استعدادونو او داخلي وړتياوو د غوړولو او ودې لپاره د مناسبې او مساعدې زمينې برابرول دي (حقيار، ۱۳۹۴: ۷۵). ابو نصر الفارابي وايي: روزنه د شخص داسې لارښوونه ګڼي چې شخص پرې لومړی په دې نړۍ کې نېکمرغي او کمال او په اخرت کې وروستۍ کمال ته ورسيږي (مهريان، ۱۳۸۵: ۱۳۰). نو ددې څخه داسې معلوميږي چې بې له روزنې څخه د دنيا او آخرت کاميابي مشکله ده. د روزنې د غوره والی په هکله رسول الله(ص) فرمايلي دي: هېڅ پلار خپل زوی ته تر ښه ادب (اخلاق او روزنې) غوره تحفه نه ده ورکړې(حنبل، ۱۹۹۵: ۴۱۲)؛ (الترمذي، ب. ن: ۱۹۵۲ ګڼه حديث).

الماني فيلسوف کانت داسې وايي: انسان يوازې په زدکړه او روزنه باندې کولای شي انسانيت ته ورسيږي، انسان داسې شی دی چې روزنه يې جوړوي، که روزنه نه وي نو انسان هم نشته (رهبر، رحيميان، ۱۳۸۵: ۱۴-۱۵).

روزنه د اولاد حق ده، روزنه يو له هغو درې حقونو څخه ده چې اولاد يې په پلار باندې لري، رسول الله د هغه کس په ځواب کې چې په مور او پلار باندې د اولاد د حقونو په هکله يې پوښتلي وو وفرمايل: د ماشوم پر پلار حق دا دی چې ښه نوم ورته وټاکي، ښه ادب (روزنه) ورکړي، ليک لوست يې ور وښيي، او کله چې بالغ شي، نکاح (ودونه/ واده) ورته وکړي(البيهقي، شعب الإيمان، ٨٢٩٦) ؛(القرطبی، ب. ن: ١٨ ج، ١٩٥).

د اولاد د روزنې تر ټولو ډېر مسوولیت پر مور او پلار دي

په دي هکله قرانکريم داسې حکم کړي دي، الله جل جلاله فرمايي: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَّا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٦﴾ (التحريم: ٦).

ژباړه: ای مومنانو! خپل ځان او خپله کورنۍ له داسې اور څخه وژغورئ چې اور سوځيدوني يې تيږې او انسانان دي) (الازهري، ١٩٧٩: التحريم ٦).

د ابوهريره رض الله تعالی عنه څخه روايت دی چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د ماشوم روزنې په هکله فرمايي: «مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجِّسَانِهِ، كَمَثَلِ الْبَهِيمَةِ تُنْتَجُ الْبَهِيمَةَ هَلْ تُحِسُّونَ فِيهَا جَدْعَاءَ». ژباړه: هر ماشوم د فطرت (د توحيد او ايمان په حالت) کې پيدا کېږي، بيا يې مور او پلار هغه يهودي کوي، يا نصراني کوي، يا مجوسي کوي؛ لکه څرنګه چې څاروی سالم پيدا کېږي، ايا تاسو په هغه کې کومه ناپاکي يا نيمګړتيا وينئ؟" (بخاري، ١٩٨٧: ١ج، ٤٦٥). دا منو چې روزنه د پيدايښت څخه وروسته مرحله کې شروع کېږي مګر مسلمان بايد ددې روزنې لپاره مخکې له تولد څخه هم فکر او پلان ولري.

له پيدايښت څخه مخکې د روزنې لپاره مقدماتي مراحل

څو مهمو برخو ته يې اشاره کوو:

د ښځې غوره کول: د ښې ښځې غوره کول د اولاد په ښه روزنه کې ستر رول لوبولای شي، رسول الله ص فرمايلي دي: (تخيرو لنطفکم وانکحو الاکفاء وانکحو اليهم) ژباړه: د خپلي نطفو (نسلونو)

ته غوره انتخاب وکړئ، وړ کسانو سره نکاح وکړئ او خپلې لورګانې هم هغوی ته په نکاح ورکړئ (القزويني، ب. ن: ٦٣٣)؛ (البيهقي، ١٤٢٤، ٧ج: ٨٢).

ابن عدي په خپل کتاب کې د حديث شريف روايت کوي چې: له ښې کورنۍ(صالح نسب) سره خپلوي وکړئ ځکه چې نسل رګ کش کوونکی(اصل خوی پټ اغېز لري) دي (ابن عدي، ١٩٨٤: ٣ ج، ٣٣١) (ابن اجوزي، ١٤٠٤: ١ ج، ١٩٣). له دې دوو احاديثو څخه په ښکاره معلوميږي چې د ښې ښځې انتخاب په راتلونکې نسل مستقيم تاثيرات لري، که د ژوند ملګرې يا ملګری د ښه او صالح نسب څخه وي نو د راتلونکې نسل د جرايمو په ګراف کې به د پام وړ بدلون شتون ولري. پوښتنه پيدا کېږي چې د ښې ښځې ځانګړتياوې کومې دي؟ په ځواب کې ويلای شو چې، اول، ښځه بايد پاکه او باديانته وي ځکه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايي: «تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ لِأَرْبَعٍ: لِمَالِهَا وَلِحَسَبِهَا وَلِجَمَالِهَا وَلِدِينِهَا، فَاظْفَرْ بِذَاتِ الدِّينِ تَرِبَتْ يَدَاكَ». ښځه د څلورو شيانو له امله نکاح کېږي: د مال، نسب (کورنۍ)، ښايست، او دينداري لپاره، نو دين لرونکې غوره کړه، چې بريالی شې. خاورې دې پر لاسونو شي! (يعنې ظاهراً سخت الفاظ ښکاري، خو مقصد يې تنبيه او تاکيد دی، لکه چې ووايي: هوښيار اوسه! که نه، تاوان به وکړې) (ال مسلم، ب. ن : حديث ګڼه ١٤٦٦) (ال بخاري، ب. ن: حديث ګڼه ٥٠٩٠). مهر او تکليف به يې کم وي، ځکه چې رسول الله صلى الله عليه وسلم الله فرمايي: تر ټولو زياتې برکت لرونکې ښځه هغه ده چې مهر يې تر ټولو لږ وي (الحاکم النيسابوري، ١٤١١: ١٩٤، ٢٧٣٢ حديث)، بل روايت کې راغلي چې تکليف يې کم وي. پيغله به وي، ځکه چې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايي: تاسو له پيغلو (بې‌نکاح شوو نجونو) سره نکاح وکړئ، ځکه چې هغوی خوږې ژبې لري، رحمونه يې پاک وي، مکر او چالاکي يې کمه وي، او د لږو شيانو (مهر يا نفقې) سره قناعت کوونکې وي (ابن ماجه، ب. ن: ٥٩٨ حديث، ١٨٦١)؛ (الحاکم، ب.ن: ج٢، ١٦٢). روغه او صحتمنده وي، ځکه چې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايي: « اِفْرُ مِنَ الْجَذَامِ كَمَا تَفِرُّ مِنَ الْأَسَدِ» ژباړه: له مجذوم (د جذام ناروغ) څخه داسې وتښته لکه څنګه چې له زمري تښتي (أحمد بن حنبل، ب.ن: حديث ٩٣٤٥). او زيږوونکي (زايا) وي، ځکه چې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايلي: «تزوجوا الودود الولود فإني مكاثر بكم الأمم يوم القيامة» ژباړه: له ډېرو مينه‌کوونکې او ډېر اولاد راوړونکې ښځې سره واده وکړئ، ځکه زه غواړم ستاسو په ذريعه د نورو امتونو څخه زيات شم (احمد بن حنبل، ب. ن: حديث ٢٢٢٠٢). که پورته ذکر شوو ځانګړتياوو مطابق ښځه په دې نيت

انتخاب شي چې په راتلونکي نسل کې يې اصلاح پيدا شي، همدې ته د زيږون څخه مخکې مرحلې کې تدابير نيول وايي.

له نږدې والي څخه مخکې دعا ويل: د حمل له پيل مخکې بايد دواړه مېړه او مېرمن د نېک نيت سره خپل نسل ته د سالم، ديندار، هوښيار او خدمتګار اولاد تمه ولري. له نږدي والي نه مخکې بايد دا دعا ولوستل شي، (بِسْمِ اللَّهِ، اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ، وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْتَنَا) ژباړه: د الله تعالی په نامه! اې الله! مونږ له شيطان له شر څخه وساته، او هغه څه چې ته يې مونږ ته (په دې مباشرت کې) روزي کړې، له شيطان څخه يې وساته (البخاري، ب. ن: حديث ۱۴۱)؛ (مسلم، ب. ن: حديث ۱۴۳۴).

رسول الله ص فرمايي: کله چې له تاسو څخه څوک له خپلې ښځې سره نږدې‌والی (جماع) کوي، که دا دعا ووايي: «بِسْمِ الله، اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ، وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْتَنَا»، نو که له دغه نږدېوالي څخه ماشوم پيدا شي، شيطان به هيڅکله هغه ته زيان ونه رسوي. نو که يو شخص د خپل راتلونکی نسل لپاره د خير فکر ولري بايد دا صفا نيت ولري او دا دعا هيره نکړي.

هغه کړنې چې بايد د حاملګۍ پر مهال ورته پاملرنه وشي

حلال خوراک: مور بايد د حمل په دوران کې حلال خوراک ته ډېره توجه وکړي. که مور حرام خوراک وخوري، دا د ماشوم فطرت، طبيعت، او مزاج باندې منفي اثر لري. په قرآن کريم کې الله تعالی فرمايي: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ ... ﴿۱۷۲﴾ (البقرة: ۱۷۲) ژباړه: "ای مؤمنانو! له هغو پاکو شيانو وخورئ چې مونږ تاسو ته درکړي دي. پيغمبر صلی الله عليه وسلم فرمايلي د: إن الله طيب لا يقبل إلا طيباً (مسلم، ب.ن: ۲۳۸٦). ژباړه: الله پاک دی او يوازې پاک شيان مني. حلال او پاک خوراک نه يوازې د بدن لپاره مهم دی، بلکې د روحاني او اخلاقي روغتيا لپاره هم حياتي ارزښت لري، ځکه چې د حرام خوراک منفي اغېزې د انسان په فطرت، شخصيت او راتلونکي نسل باندې منفي تاثير لري. همدارنګه حديث شريف کې راغلې دي: «مَا نَمَا فِي الْبَطْنِ مِنْ حَرَامٍ فَالنَّارُ أَهْلُهُ» هغه بدن چې د حرامو (ناجايزو مالونو) څخه وده کړې وي، نو اور (دوزخ) ورته ډېر مناسب دی (الترمذي، ب. ن: حديث ٦١۴).

د مور اخلاقي رويه: مور دې د حامله‌ګۍ پر مهال د قرآنکريم تلاوت ډېر کوي، اذکار دې وايي، فحشا، غيبت، دروغ، غصه، فلمونه، موسيقي او ناروا خبرو نه دې ځان ساتي. دا هرڅه مستقيم د ماشوم پر ذهن او شخصيت اغېز لري.

د مور او پلار د مينې ژوند: خاوند بايد د ښځې سره ډېر مهربانه وي، تر څو دواړه ارام او بې له سترېا ژوند ولري. دا رواني سکون د ماشوم سالم شخصيت لپاره ډېر ضروري دی. رسول الله صلی الله عليه وسلم فرمايي: «خِيرُكُمْ خِيرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَأَنَا خِيرُكُمْ لِأَهْلِي» ژباړه: ستاسې تر ټولو غوره شخص هغه دی چې له خپلې کورنۍ (ښځې، اولادونو) سره ښه چلند کوي، او زه (رسول الله صلی الله عليه وسلم) له خپلې کورنۍ سره تر ټولو ښه يم(الترمذي، ب ن: حديث ۳۸۹۵).

د کور ماحول په دينې لحاظ سره ښه جوړول: ځکه چې د کور ماحول په ماشوم ډېر تاثير لري.

خاص دعا ګانې کول: هره ورځ د خپل راتلونکي ماشوم لپاره دعا کول، لکه: ابراهيم عليه السلام دا دعا کړې وه، (رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ). (الصافات: ۱۰۰) ژباړه: ای زما ربه! ماته له نېکو (او صالحو) اولادونو څخه (يو) راوبخښه. (رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِن ذُرِّيَّتِي) (سورة ابراهيم: ۴۰) ژباړه: ای زما ربه! ما د لمانځه قائم کوونکی وګرځوه، او زما له اولاد څخه (هم دا صفت پيدا کړه). (وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي) (الاحقاف: ۱۵). ژباړه: او زما په اولاد کې اصلاح (ښه والي) راته پيدا کړه. دا دعاوې د اولاد د صلاح لپاره مهمې دي.

تاوتريخوالی نه کول: ښځه او خاوند بايد له هر ډول جګړې او تاوتريخوالی څخه لاس واخلي. الله تعالی په قران کريم کې فرمايي: (... وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ ...﴿۱۹﴾) (النساء: ۱۹). ژباړه: له ښځو سره په ښه او نرم چلند ژوند وکړئ. همدارنګه د اسلامي ښوونو څخه په مفهوم اخېستلو سره معلوميږي، چې ماشوم د مور د وجود برخه ده، که مور خوشحاله وي، ماشوم هم خوشحاله وي، که مور خفه وي، ماشوم هم اغېزمن کېږي.

ښه خوراک کول: ښځه بايد خپل د توان په اندازه له انرژۍ ډک خوړو څخه ګټه واخلي ترڅو(جنين) په رحم کې ښه تغذيه شي (*Traditional Arabic Islamic Medicine*, 2025 ...).

د جسمي فشار څخه ځان ساتنه: ښځه باید له شدید جسمي فشار څخه ځان وساتي په تېره بیا د ډېرو درنو شیانو له پورته کولو څخه دې خامخا ځان وساتي (ابن قیم الجوزیة، ۲۰۰۳).

موندنې

د څېړنې له مخې، څرګنده شوه چې د جرم عوامل په اسلامي شریعت کې درې اساسي برخې لري: د انسان د کرامت نه پېژندل، د دیني عقیدې کمزورتیا، او د نفساني غوښتنو پیروي. له بلې خوا، د کریمنولوژی له نظره د جرم عوامل داخلي او خارجي دي، چې داخلي یې د فرد د وراثت او اکتسابي ځانګړنو په ګډون او خارجي یې ټولنیز، اقتصادي، جغرافیوي او سیاسي شرایط رانغاړي.

د جرم مخنیوي لپاره د مقاومت قوه (facteurs de résistance) مهمه ده چې د جرم د عاملونو پر وړاندې د مقابلې ځواک برابروي. له پیدایښت وړاندې د انسان د روزنې مناسب شرایط لکه د ښې ښځې انتخاب، دعاوې، د مور او پلار ښه اخلاق، حلال خوراک، او د کورنیز چاپیریال سالموالی د راتلونکي نسل د سالم شخصیت او د جرم د کمښت لپاره اغېزمن عوامل دي.

پایله اخیستنه

د څېړنې پر بنسټ، څرګنده شوه چې د جرم مخنیوی یوازې د قانون پلي کولو پورې محدود نه دی، بلکې د انسان د شخصیت په جوړښت، عقیدې او ټولنیز چاپیریال پورې ژور تړاو لري. اسلامي شریعت او کریمنولوژي دواړه د جرم د عواملو په پېژندنه او د مخنیوي په تدابیرو کې همغږي لري.

د سالم نسل د روزنې لپاره باید له پیدایښت وړاندې د مور او پلار په کردار، انتخابونو او نیت کې اصلاحات راشي. د جرم د کمښت لپاره اړینه ده چې ټولنیزې، دیني او حقوقي لارې په ګډه وکارول شي او په ټولنه کې د مقاومت قوه پیاوړې شي.

د انسان د سالم او متوازن شخصیت جوړښت له پیدایښت مخکې، چې د اسلامي شریعت د اخلاقو، ایمان، او ټولنیزو اصولو په رڼا کې وي، د ټولنیز ثبات، فرهنګي پرمختګ، او د قانوني نظم د ټینګښت لپاره یو حیاتي او بنسټیز عامل ګڼل کېږي.

وړانديزونه

۱- اړينه ده چې د امر بالمعروف او نهی عن المنکر وزارت د ټولنيزو، تعليمي او مذهبي پروګرامونو له لارې د انسان کرامت خوندي او پياوړی وساتي، ځکه د انسان د کرامت نه پېژندل د جرم د مهمو عواملو څخه شمېرل کېږي.

۲- د لوړو زده کړو وزارت، معارف وزارت او امر بالمعروف او نهی عن المنکر وزارتونو لخوا د ديني ارزښتونو او عقيدې په ټينګښت کې د تعليمي نصاب، ديني وعظونو او ټولنيزو فعاليتونو رول زياتول، څو د افرادو په شخصيت کې معنوي ځواک رامنځته شي او د جرم پر وړاندې يې د مقاومت وړتيا لوړه شي.

۳- هر مسلمان افغان بايد د نفساني غوښتنو کنټرول وکړي د فردي او ټولنيزو پروګرامونو په مرسته بايد د ځان‌ځانګړتياوې، زغم، او د ځان د مهار مهارتونه زده کړي، تر څو د نفساني غوښتنو بې‌کنټروله تعقيب، چې د جرم بنسټ حسابيږي، له منځه ولاړ شي.

۴- جرم د بهرنيو عواملو په کمولو کې د ټولنيزو، اقتصادي، سياسي او جغرافياوي شرايطو اصلاح خورا مهمه ده، نو له همدې امله اړينه ده چې دولت او اړوند بنسټونه د بې‌وزلۍ، بې‌کارۍ، نابرابرۍ او ټولنيزو فشارونو د کمولو لپاره عملي پروګرامونه پلي کړي.

۵- دولت بايد د فرد او ټولنې په کچه د مقاومت قوې روزل يا د جرم د مخنيوي قوه د اساسي ستراتيژۍ برخه وګرځوي، ځکه دغه ځواک د جرم د عواملو پر وړاندې د مقابلې وړتيا برابروي.

٦- عام خلک بايد د راتلونکي نسل د سالم شخصيت جوړونې ته خاص فکر او تدابير ونيسي، د کورنۍ د جوړېدو پر مهال د ښې ښځې انتخاب، د حلال رزق تأمين، د مور او پلار د نېک اخلاقو روزنه او دعاوې هغه ارزښتناک بنسټونه دي چې د راتلونکي نسل په سالم شخصيت جوړونه کې اغېزمن رول لري.

۷- د سالم کورني چاپېريال رامنځته کول اړينه ده، چې د ټولنيزو او دولتي پروګرامونو له لارې د کورني چاپېريال اصلاح ته ځانګړې پاملرنه وشي، څو راتلونکی نسل د يوه سالم، بااخلاقه او باثباته ټولنيز چاپېريال تر سيوري لاندې وده وکړي.

اخځلیکونه

ابن الجوزي، أبوالفرج عبدالرحمن. (۱۴۰۵). العلل المتناهية في الأحاديث الواهية. چ.ا، ج. ۱. بيروت: دارالكتب العلمية.

ابن القيم الجوزيه. (۲۰۰۳). الطب النبوي. بيروت: دار ابن كثير.

ابن عدي، عبد الله بن عدي الجرجاني. (۱۹۸۴). الكامل في ضعفاء الرجال. ج. ۳. بيروت: دار الفكر.

ابن ماجه، محمد بن يزيد. (---). سنن ابن ماجه، كتاب النكاح. بيروت: دار الفكر.

أحمد بن حنبل، عبد الله. (--). المسند. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

أحمد بن حنبل، عبدالله. (--). المسند. بيروت: مؤسّسة الرسالة.

بخاري، محمد بن اسماعيل. (---) .الجامع الصحيح .كتاب النكاح. رياض: دار طوق النجاة.

بخاري، محمد بن اسماعيل. (۱۹۸۷). صحيح البخاري. بيروت: دار ابن كثير.

البيهقي، أحمد بن الحسين. (١٤٢٤). السنن الكبرى. ج. ۷. بيروت: دار الكتب العلمية.

الترمذي، محمد بن عيسى. (---) .سنن الترمذي، د تفسير كتاب. بيروت: دار احياء التراث العربي.

الحاكم، بن عبدالله. (۱۴۱۱). المستدرک على الصحيحين. چ.ا. بيروت: دارالكتب العلمية.

حقيار، عبدالقادر. (۱۳۹۴). روزنيزه اروا‌پوهنه. ژباړن: درمل، حسن خان. ج.ا. علمي خپروندويه ټولنه.

حنبل، ابوعبدالله الشيبانی احمد بن محمد. (۱۹۹۵). د احمد بن حنبل مسند، د مصر د قرطبې موسسه اول ټوک.

دانش، تاج محمد. (۱۳۹۴). کريمنولوژی، جرم او مجرم پېژندنه. ژباړن: سميع الله مجاهد. کابل: مستقبل خپرندويه ټولنه.

الزحيلي، محمد. (١٤٢٦). حقوق الانسان في الاسلام. دمشق: دار ابن كثير.

ساعی، حبیب‌الله. (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر علم جرم‌شناسی. انتشارات پوهنتون کابل.

سروری، عبدالبصیر، فاریابی، محمد عظیم. (۱۳۹۱). کریمنولوژی. کابل: انتشارات رسالت.

صافی، هجرت الله. (۱۳۹۹). د کریمنالوژی له نظره د جرم او مجرم څېړنه. ننګرهار: ګودر کتاب خپرنځی.

الغزالي، آبو حامد محمد بن محمد. (---). إحياء علوم الدين. جده: دار المنهاج: https://archive.org/details/IhyaUlumAlDinVol1

رهبر، محمد تقي، رحيميان، محمد حسين. (۱۳۸۵). اخلاق و تربيت اسلامي. چ.۱۳. تهران: انتشارات مهر.

مسلم، مسلم بن الحجاج. (--). الجامع الصحيح، كتاب النكاح. دار إحياء التراث العربي.

مسلم، مسلم بن الحجاج. (ـ). الجامع الصحيح، كتاب الرضاع. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

مهريان، محمدجعفر. (۱۳۸۵). مباني واصول تعليم وتربيت. تهران: نشرات ساولان.

النسائي، أحمد بن شعيب. (---) .سنن النسائي. بيروت. لبنان: دارلمعرفة.

al-Azhari, M. K. S. (1979). *Tafsir Zia ul Quran* (5 vols; tafsir on Surah At-Tahrim:6). Zia ul Quran Publishers. Retrieved from http://www.sgsss.org/tafsir-zia-ul-quran-free-download-jxdt88.php

al-Bayhaqī, A. (n.d.). *Shuʿab al-Īmān* [PDF]. Retrieved from https://archive.org/details/ShuabUlIman

al-Qurṭubī, A. (n.d.). *Al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qur'ān* (Vol. 18, p. 195) [PDF]. Retrieved from https://archive.org/details/tafsir-al-qurtubi-4.-Volumes/page/nxxx

al-Tirmidhī, M. ʿI. (n.d.). *Jāmiʿ al-Tirmidhī* (Vol. 4, Hadīth No. 1952). Retrieved from Sunnah.com website: https://sunnah.com/tirmidhi/4/1952

Andresen, M. A. (2019). *Environmental Criminology: Evolution, Theory, and Practice* (2nd ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429455391

Bin Bayyah, A. (n.d.). *Islamic criminal law: Theory of crime and criminal responsibility in Islamic law* [Article]. Retrieved from https://binbayyah.net/english/islamic-criminal-law/

Ibn ʿĀbidīn, M. A. (1855). *Radd al-Muḥtār ʿalā al-Durr al-Mukhtār* (Vol. 5). Beirut: Dār al-Fikr. Retrieved from https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.323919

Traditional Arabic Islamic Medicine (TAIM): Principles of Dietary Practices and the TAIM Food Pyramid. (2025). *Global Journal of Health Science, 17*(2). https://www.researchgate.net/publication/390274633

Preventive Measures Against Criminal Factors Before Birth: An Analytical Study in the Light of Islamic Sharia and Criminology

[1*]Shahidullah Safi and [2]Shahrifullah Amin

[1-2]Department of Law, Law and political science Faculty, Paktia University

shahidsafi22@gmail.com

Abstract

This study represents a new scholarly attempt to explore preventive measures against criminal factors prior to birth, analyzed from the perspectives of Islamic Sharia and Criminology. It emphasizes that the roots of crime do not begin only after birth but are closely linked to the developmental stages of the fetus. The research employs a documentary and analytical method, drawing upon authentic Islamic texts, classical works on Islamic medicine, and contemporary social, psychological, and legal studies. The aim is to identify various pre-birth criminal factors and propose preventive measures in the light of both Islamic Sharia and Criminology.

The findings reveal that essential preventive factors for nurturing a healthy generation include proper parental selection, supplication (duʿā), lawful (ḥalāl) sustenance, ethical conduct of parents, protection of the mother from physical and psychological stress, and a positive family environment. The study further demonstrates that legal punishments alone are insufficient for crime prevention; rather, human nature, moral values, religious principles, and social relations must be strengthened. Both Islamic Sharia and Criminology highlight that crime reduction fundamentally depends on the reform of thought, belief, and personality. Accordingly, it is recommended that crime prevention strategies should begin from the prenatal stage, in order to establish a stable, ethical, and healthy society.

Keywords: Crime prevention, Impact of the prenatal stage, Moral values, Religious values, Social factors.

چالش‌ها و راهکارهای حفاظت از آثار باستانی مس عینک لوگر

سید علی آقاها شمی[1*] و حبیب الرحمن حبیبی[2]

دیپارتمنت تاریخ، پوهنځی تعلیم وتربیه، پوهنتون پکتیا[1-2]

hashimiali35@gmail.com

چکیده

آثار باستانی مس عینک لوگر، با چالش‌های جدی در زمینه حفاظت مواجه اند. تخریب‌های ناشی از عوامل طبیعی مانند فرسایش، تغییرات آب و هوایی و هم چنین عوامل انسانی شامل نا امنی، توسعه غیر قابل کنترول، حفاری‌های غیر مجاز و کمبود منابع مالی و مدیریتی، تهدیدات اصلی بر سر راه حفظ این آثار است. این وضعیت ضرورت توجه فوری و راهکارهای موثر حفاظتی را برجسته می سازد، آثار مس عینک برای اولین بار درچک سلواکیا و موزیم ملی افغانستان در معرض نمایش قرار گرفت.

معدن مس عینک لوگر، یکی از بزرگترین منابع مس در جهان است و از مهم‌ترین ساحهٔ باستانی در افغانستان شناخته می‌شود. که نه تنها از لحاظ اقتصادی، بلکه از دیدگاه تاریخی نیز حائیز اهمیت است. این معدن به عنوان یک محل باستانی با آثار تاریخی فراوان، نیازمند حفاظت ویژه است تاهم از منابع معدنی و هم از میراث فرهنگی آن حفاظت شود که در این مقاله سعی گردیده است که اهمیت آثار باستانی مس عینک لوگر بیان گردد و حفاظت و جلوگیری آن، از آسیب‌های احتمالی در زمان استخراج مس عینک، راهکارها و تدابیرجدی روی دست قرار گیرد، تا خسارتی به آثار باستانی وارد نشود و به میراث فرهنگی کشور و سرمایه سترگ بشری توجه جدی مبذول گردد.

کلمات کلیدی: آثارباستانی، چالش‌ها ، راهکارها، لوگر، مس عینک.

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحیم.

به‌نام خداوند دانا و توانا، آفریننده عقول و بخشنده الهام، که انسان را به زیور علم و دانش آراست و راه تحقیق و حقیقت‌جویی را پیش روی او گشود.

ولایت لوگر یکی از ولایات بسیار مهم کشور به شمار می‌رود، این ولایت از لحاظ شرایط اوضاع طبیعی، آب وهوا، برای رشد و زندگی و استقرار سکونت انسانی از دوران پیش از تاریخ تا کنون مساعد بوده است. شاهراه کابل-گردیز که به‌نام جاده عبدالحی گردیزی(هاشمی، ۱۳۹۹: ۲۱۳). یاد می‌شود از میان شهر لوگر عبور نموده و برخی ولایات جنوبی را به کابل وصل می‌کند. ولایت لوگر با وجود اهمیت سوق الجیشی خود، نقشی مهمی در تاریخ افغانستان ایفا نموده است و همجوار ولایت کابل بوده و در گذشته در مسیر راه ابریشم قرار داشت.

آثار باستانی معمولاً ارزش تاریخی، فرهنگی و معنوی زیادی دارند. این آثار به ما کمک می‌کنند تا تاریخ و فرهنگ گذشته خود را بشناسیم و از آن درس بگیریم. آثار باستانی به عنوان نمادهای زنده فرهنگ و تاریخ هر سرزمین، نقش بسزایی در حفظ هویت ملی و انتقال دانش تاریخی به نسل‌های آینده دارند.

در این میان، ساحة باستانی مس عینک در ولایت لوگر، یکی از مهم‌ترین و با ارزش‌ترین منابع میراث فرهنگی کشور محسوب می‌شود که سابقه تاریخی چند هزارساله آن، نشان‌دهنده تمدن‌های کهن و فرهنگ‌های متنوع منطقه است.

با توجه به این وضعیت، ضرورت دارد که چالش‌های موجود به دقت شناسایی و تحلیل شوند تا بتوان راهکارهای مناسبی برای حفاظت پایدار و مدیریت بهتر این میراث فرهنگی ارائه کرد. همچنین توجه به مشارکت جوامع محلی و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در این زمینه، می‌تواند به حفظ بهتر آثار باستانی کمک کند و زمینه‌ساز توسعه فرهنگی و اقتصادی منطقه گردد.

ساحه باستانی مس عینک، بناها و آثار باستانی متعددی از دوران هخامنشی‌ها ، سکندر، سلوکیان، ساسانیان، کوشانیان، یفتلیان و دوره اسلامی را در خود جای داده است. به همین اساس

این شهر در دوران تاریخی تبلور فرهنگ یونانی، هندی وآریایی بوده است. این آثار به ویژه به دلیل ارتباط مستقیم با آیین بودیزم و علاقه مندان به تاریخ و فرهنگ بودایی تاثیر بسزایی دارد. پیروان آیین بودیزم به دنبال مکآن‌های مقدسی اند که با تاریخ و تعالیم آن‌ها ارتباط دارند. مس عینک، بامیان و سایر نقاط کشور با داشتن آثار و نشانه‌ها یی بودیزم می‌تواند از مقاصد جذاب برای گردشگران باشد.

مس در زندگی روزمره و حیات اقتصادی مردمان منطقه، از ارزش و اهمیت زیادی برخوردار بوده است. ساخت ابزار مسی و بخصوص تولید سکه‌های مربوط به شاهان مقتدر، در ضرابخانه موجود در منطقه از جمله دست آوردهای باشندگان این ساحه بوده که بر اهمیت این حوزه باستانی افزوده است.

اهداف اصلی تحقیق۱ - بیان اهمیت تاریخی و فرهنگی و اقتصادی آثار باستانی مس عینک لوگر. ۲-ارائه راهکارهای عملی و علمی برای حفاظت پایدار و بهبود مدیریت این آثار فرهنگی. اهداف فرعی تحقیق ۱- شناسایی و تحلیل عوامل طبیعی و انسانی، تهدید کنندة آثار باستانی مس عینک. ۲- تبیین اهمیت فرهنگی، تاریخی و اجتماعی آثار مس عینک برای نسل‌های آینده. سوالات اصلی تحقیق ۱-چالش‌ها و راهکارهای حفاظت از آثار باستانی مس عینک لوگر چیست ؟ ۲-از چه راهکارهایی می‌توان برای جلوگیری از آسیب‌های ناشی از استخراج مس و تهدیدات طبیعی و انسانی به کار گرفت ؟ سوالات فرعی تحقیق ۱-نقش نهادهای دولتی و سازمآن‌های مرتبط در حفاظت از آثار باستانی مس عینک چگونه است؟

۲- چگونه آثار باستانی می‌توانند به اقتصاد از طریق گردشگری، سرمایه‌گذاری فرهنگی و حفظ میراث کمک کنند؟

مس عینک لوگر به عنوان یکی از مهم‌ترین ساحات باستانی افغانستان، نشان‌دهنده فرهنگ و تاریخ غنی این منطقه است. حفاظت از این آثار نه تنها حفظ هویت ملی و فرهنگی بلکه ارتقای توسعه گردشگری و شناخت بین‌المللی افغانستان را نیز به دنبال دارد. همچنین کمبود امکانات حفاظتی، اهمیت تحقیق در این زمینه را دوچندان کرده است.

ساحه باستانی مس عینک لوگر دو مرحله حفریات غیرقانونی و حفریات علمی قانونی را پشت سرگذاشته است که اولین بار سروی ابتدایی قانونی در سال ۱۹٦۷میلادی توسط فوسمن و وام لیبر صورت گرفت، سپس در سال ۱۹۷۷میلادی توسط رولاند بزنوال، سپرون و ژالزاک فرانسوی، مورد سروی قرار گرفت و اظهار نمودند که در این ساحه، معدن مس وجود دارد و تونل‌ها در دوران باستان به خاطر ذوب مس حفر گردیده است. بعدا در سال ۱۹۸۰میلادی خانم بختیل و پروفیسور گردن فرانسوی از ساحه بازدید نمود و پارچه‌های ظروف سفالی را از محل جمع آوری نمودند. این ساحه در سال ۱۹۸۲میلادی در لست ساحات با ارزش درج گردید(محمدی، ۱۳۹۹: ۱۴۴).

تحقیقات و پژوهش‌های علمی و مسلکی در ساحات باستانی مس عینک در اوایل سال ۱۳۸۸ بعد از قرارداد معدن مس با شرکت چینایی (MCC)، با اشتراک اعضای علمی و مسلکی ریاست باستان شناسی تحت سرپرستی کتاب خان فیضی آغاز گردید. در نتیجه ساحات متعدد بودایی مانند تپه گل حمید، تپه کافری، تپه ولی بابا مورد سروی و کاوش‌های علمی قرار گرفت، که در نتیجه آثار بی شماری از آن ساحات کشف و به‌دست آمد(محسن زاده، ۱۳۹۸: ۱٦۳؛ تیموری، ۱۳۸۹: ۱۱۱).

روش تحقیق

این پژوهش بر اساس مطالعه اسنادی و کتابخانه ای، تحلیل کیفی میدانی (غیر مستقیم) استناد به مشاهدات باستان شناسان، به روش توصیفی- تحلیلی وکاربردی انجام شده است چون تمرکز بر ارایة راه حل‌ها برای حفظ آثار است، نه صرفا تحلیل نظری یا بنیادی.

موضوع اصلی

موقعیت جغرافیایی و تاریخی لوگر

ولایت لوگر از طرف شمال با ولایت کابل، شرق آن ننگرهار، جنوب آن پکتیا و به طرف غرب آن ولایت وردگ موقعیت دارد. فاصله بین مرکز ولایت لوگر (شهر پل علم) و مرکز ولایت کابل (شهر کابل) حدود ٦۰ و ۷۰ کیلومتر است. ولایت لوگر تا سال ۱۳۴۳هـ.ش. یک بخش اداری ولایت کابل را تشکیل می‌داد. اما بعد از ۱۳۴۳ به صفت ولایت جداگانه عرض وجود کرد. این ولایت دارای شش ولسوالی بوده است که عبارتند از: ولسوالی چرخ، ولسوالی خروار، ولسوالی خوشی،

ولسوالی محمدآغه، ولسوالی بره کی برک و ولسوالی ازر می‌باشد (عارض، ۱۳۷۹: ۲۲). مساحت آن ۴۶۵۲کیلومتر مربع و در سال ۱۳۷۹ نفوس آن به تعداد ۳۲۲۹۷۲ نفرمی‌رسید(همان، ۲۳). طبق بر آورد اداره ملی احصائیه و معلومات (NSIA) در سال ۱۴۰۱ هـ.ش. (۲۰۲۲میلادی) جمعیت ولایت لوگر حدود ۴۴۹۸۱۲ نفر گزارش شده است.

مردم لوگر از آریائی‌های قدیم افغانستان و دارای خصوصیات فرهنگی برازنده بوده، در ساختن قلعه‌های محلی از پخسه، گِل و ساختمآن‌های اساسی مهارت خوبی دارند، مهمان نواز و با معاشرت می‌باشند(عارض، ۱۳۷۹: ۲۳).

ولایت لوگر در اقلیم استوائی و نیمه صحرایی موقعیت دارد، مقدار بارندگی آن در طول سال به ۲۰۰ الی ۳۰۰ ملی متر می‌رسد، تابستان آن بین ۲۵ و ۳۰ درجه سانتی گراد و در زمستان به (۵- الی ۱۰-) پائین می‌آید. دارای چهار فصل بوده، زمستان برفگیر و بهار بارانی، تابستان گرم وخزان مرطوب و معتدل دارد(عارض، ۱۳۷۹: ۲۲-۲۳).

مورخین مشهور مانند بطلیموس، احمد علی کهزاد، مورخ کتاب حدود العالم، البیرونی در مورد اهمیت تاریخی و باستانی لوگر اشاره کرده اند و در قرن ۷ میلادی زایر چینی هیوانگ تسانگ در رابطه به اهمیت ساحات باستانی این ولایت و قدامت آن، نظریات خویش را چنین ابراز نموده اند. وی از علاقه‌های تسو-کوته یعنی زابلستان(علاقه جنوب غرب کابل شامل غزنی، لوگر، گردیز تا حوالی مُقر) صحبت می‌کند و در مورد عادات آن‌ها می‌گوید. به عقیده این زایر چینی در زمان کوشانی‌های بزرگ حوالی قرن سوم میلادی هزاران راهب بودایی برای عبادت به این ساحه می‌آمدند و نمونه‌های از صدها معبد بودایی مرتبط به پیروان مکتب مهایانا(راه بزرگ) موجود می‌باشد که یادگار از عصر آشوکا بوده. او را از زمره شاهان مبتکر و هنر جو عنوان نموده است (فیضی، ۱۳۹۰: ۷ ؛ راد، ۱۳۸۹: ۱۲۹).

زمانیکه عمرولیث صفاری معبد مشهور سجاوند لوگر را فتح نمود، برهمن شاهان مرکز خودرا از گردیز به ویهند(اووند) یا اتک امروزی، انتقال دادند(هاشمی، ۱۳۹۹: ۱۴۰). یعقوب لیث صفاری و برادرش عمرو لیث که از شمال وارد حوزهٔ لوگر وگردیز گردیدند. در آنوقت معبد سجاوند لوگر را آتش زد که آخرین سلاله برهمن شاهی به بالاحصار گردیز فرار نمود و در همان وقت بالاحصار

گردیز آباد بود(عزیزی، ۱۳۸۱: ۲۰). در همانجا به مقاومت پرداخت وعلیه مسلمانان جنگیدند و از بین رفتند و بالاحصار به‌دست مسلمانان فتح شد(حبیبی، ۱۳۸٦: ۳۹). بالاخره لوگر و شهر معروف آن سکاوند یا سجاوند در عصر عمرولیث فتح شد و بتکدهٔ سکاوند ویران گردید و مقاومت برهمن شاهان از کابل و مضافات جنوبی آن برچیده شد(کهزاد، ۱۳۸۷: ۴۱۸- ۴۲۳).

وجهٔ تسمیهٔ لوگر و مس عینک

بطلیموس جغرافیه دان مشهور یونانی در قرن دوم میلادی آنرا به‌نام «لوکرنا» یاد نموده است و از کلمهٔ پشتو به‌نام «لوی غر» به معنای «کوهسار بزرگ» گرفته شده، که بعداً تغییر لفظ داده و به لوگر تبدیل شده است(عثمانی، ۱۳۹۳: ۱۳۲). برخی لوگر را از کلمه پشتو لَوگر (دروگر) گرفته اند.

علت اینکه چرا به عینک مشهور است، باستان شناس زمریالی طرزی می‌گوید: که «عینک» از کلمه عربی «آهنک» گرفته شده، که به مرور زمان به آینک وعینک تبدیل شده است(عثمانی، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

مس عینک یا ناکی یکی از شهرهای پرشکوه کوشانی بوده و هیوان تسانگ(٦۲۹م) از آن به‌نام (ناگرک) و «ناکی لوهو- Na-kei-Lo-ho» یاد کرده است. ناک و ناکی در زبان فارسی بر زیاد موجود بودن یک پدیده، یک شی، یک عمل و... دلالت می‌کند. «لوهی/لوها-Lo-ho به هندی آهن است» در سند لوهو آهن را می‌گویند، نام این محل ترکیبی از ناکی و لوهو بوده که موجودیت آهن را به فراوانی در این موضع نشان می‌داد(برهانی، ۱۳۹۵: ۱۱۴).

مس عینک

مس عینک یکی از ساحات باستانی و معدنی مشهور ولایت لوگر می‌باشد که در ۳۸ کیلومتری جنوب کابل موقعیت دارد(عثمانی، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

ساحات باستانی و تحت کاوش مس عینک، معابد مختلف بودایی و زردشتی، محل‌های استخراج، کارگاهای ذوب مس، محل ضرب مسکوکات (ضرابخانه)، ساختمآن‌های رهایشی با برج‌های بزرگ، کوچه‌های فرعی، حصار شهر، قبرستان و مغاره‌های قدیمی طبیعی و ساختهٔ دست بشر را در خود جای داده است(خیرزاده، ۱۳۹۵: ۱۲۱-۱۲۲).

در ساحهٔ باستانی مس عینک سکه‌های طلایی، نقره‌یی، مسی کشف گردیده که این سکه‌ها مربوط به دوره یونانی، کوشانی، کوشانو-ساسانی، یفتلی و دوره اسلامی بوده و به طریقه‌های مختلفی ضرب شده است(فیضی، ۱۳۸٦: ۴۳). چند عدد سکهٔ کنشکا در سال ۱۳۹۱ از ساحهٔ باستانی مس عینک لوگر کشف گردید(احمدی، ۱۳۹۵: ۷۸). تا حد زیاد نیازمندی‌های تبادلات سکه‌ها را برای تقویت امور مالی، تجاری و دوران پولی در میان دولت هندو- یونانی وکوشانی رفع می‌ساخت، به همین اساس می‌توان گفت در ساحات تحت حاکمیت کوشانی‌ها دو ضراب خانه مهم وجود داشت که یکی در کاپیسا(بگرام) و دیگر آن در ساحه مس عینک لوگر بوده است(فیضی، ۱۳۹۹: ۵). ولی بعضی از شواهد باقی مانده امکان تشخیص و شناسایی محلات اساسی ضرب مسکوکات کوشانی‌ها در حوزه بلخ، بگرام، تکسیلا و هم چنان محلات کوچکتر مثل متهورا را فراهم می سازد(براسی، ۱۳۹۹: ٦۵). «ساحه باستانی مس عینک یکی از محلات است که درواقع می‌توان آنرا مهم‌ترین ضرابخانه سکه‌های اندوگریگ و یا دوره از کوشانی‌ها دانست»(عزیزی، ۱۳۸۷: ۷۸). نقاشی مس عینک نیز ازجمله مفاخر تاریخی این سرزمین بوده، که در معابد بودایی این محل توسط هنرمندان این مرز وبوم نقش و ترسیم گردیده و در این نقوش تاثیرات هنری سرزمین‌های هندو یونان به وضاحت ملاحظه می‌گردد(فیضی، ۱۳۹۵: ۴۲). مس عینک نمودار دو فرهنگ و تمدن بزرگ کوشانی و اسلامی می‌باشد(عثمانی، ۱۳۹۳: ۱۳۵).

ساحات باستانی مس عینک توسط هیئت باستان شناسی سروی گردید، به تعداد ٦ ساحهٔ بزرگ که تقریبا ۱۲ کیلومتر مربع را احتوا می‌نماید(محمدی، ۱۳۹۹: ۱۴۵).

ساحه باستانی شارکنی در ۳۲ کیلومتری جنوب شرق مرکز ولایت لوگر موقعیت دارد، کشف پارچه‌های سفالی نشان دهنده باستانی بودن آنرا می رساند.

ساحه باستانی کافرکوت در مقابل ساحه فوق الذکر موقعیت دارد، که برای اولین بار توسط تیم باستان شناسان افغانی سروی شد، که از آن تیکرهای عصر بودایی به‌دست آمد.

خزانه غوندی، ساحهٔ باستانی دیگریست که در جنوب موسهی و مس عینک قرار دارد. در بین سال‌های ۱۹٦۳-۱۹٦۴م به رهبری پروفیسور فوسمن سروی گردید، از آن قلعه کوچک مدور دارای برج‌های نیم قوسی کشف شد، که شبیه ساختمآن‌های بالاحصار چرخ لوگر می‌باشد. هم چنان

می‌توان از تینگ و حصارک که در سال ۱۳۴۵ توسط پروفیسور کلاس فیشر سروی شد وسفید سنگ که از این ساحات آثار مربوط به دوره کوشانی‌ها ، یفتلی‌ها ، کابل شاهان و دوره اسلامی، که از قرن اول الی ۱۴ میلادی را در بر می‌گرفت(همان، ۱۳۴). در سجاوند لوگر مخروبه‌ها یی وجود دارد که از مدنیت بودیزم قبل از اسلام نمایندگی می‌کند(عارض، ۱۳۷۹: ۲۲). ساحه مس عینک به بخش‌های زیر تقسیم می‌گردد:

۱: ساحة باستانی قلعه گل حمید

نخستین حفاری‌های قانونی این ساحه در ماه ثور ۱۳۸۸ توسط باستان شناسان افغان تحت سرپرستی کتاب خان فیضی در تپه گل حمید آغاز شد و متعاقباً در سال ۱۳۸۹ ساحات دیگر این محل باستانی نیز مورد کاوش قرار گرفت(محمدی، ۱۳۹۹: ۱۴۵). که از آن یک عدد سکه مسی مربوط به آخرین شاه خاندان کوشانی (واسودیوا) به‌دست آمد در ضمن یک معبد بودایی مربوط به قرن ۹-۱ میلادی که از سنگ، چوب، گِل پخسه ای وکاه ساخته شده است؛ کشف گردیده و شکل کمان قوسی یا گنبدی را دارد. آثار مکشوفه این سکشن را مجسمه‌های گلی و ستوکی نیمه تنه (بدون سر) تشکیل می‌دهد(عثمانی، ۱۳۹۳: ۱۳۶-۱۳۷).

۲: تپة کافری

«تپه کافری در ۹۰۰متری ساحه گل حمید موقعیت دارد، کار حفاری آن در سال ۱۳۸۹ شروع گردید که در اثر آن یکتعداد معابد، استوپه‌ها ، حجره‌های راهبین، مسکوکات، ظریف سفالی و نقاشی‌های رنگه از ساحه به‌دست آمد. از لحاظ کرونولوژی قدامت ساحه به دوره کوشانو-ساسانی‌ها و یفتلی می‌رسد»(عثمانی، ۱۳۹۳: ۱۳۷).

۳: شاه تپة یا غندی پادشاه

شاه تپه نزد مردم قریه‌های دور و نزدیک به اسم پادشاه غندی مسما بوده است، که در یک کیلومتری جناح شرقی کوه عینک و در ۵۰ متری سمت شمال تپه شاه مار موقعیت داشته و تقریباً ۸۰ متر از سطح زمین هموار ارتفاع دارد، کار حفاری آن ازطرف ریاست باستان شناسی در سال ۱۳۹۱هـ.ش. عملا آغاز گردید، تا اینکه یک اتاق بزرگ کشف گردید آثار زیادی مثل یک قاب

مدال مسی، چند عدد سکه مسی مربوط به دوره کوشانی، یک سر نیزه می‌باشند(خیرزاده، ۱۳۹۷: ۱۵۲-۱۵۴). هم چنان یک جعبه برونزی که در داخل آن به تعداد ۲۱ قلم شامل ۱۴۸ پارچه آثار طلائی بود با جمعی از مهره‌ها از دامنه غربی غندی پادشاه کشف گردیده که آثار طلائی آن مشابهت با آثار طلاتپه دارد(فیضی، ۱۳۹۴: ۹).

۴: تپهٔ شاه مار

تپه شاه مار یکی از ساحات باستانی مس عینک لوگر است که ۵۰ متری دامنه سمت جنوب شاه تپه و یک کیلومتری جناح شرقی کوه عینک موقعیت دارد.

کشف انواع مختلف مجسمه‌های گلی، نقوش دیواری و پارچه‌های ظروف سفالی و تعدادی محدود سکه‌های مسی، نشان دهندهٔ آثاری است که ساکنان زیسته در این ساحه دردورهٔ یفتلی‌ها یعنی از اواخر قرن چهارم الی قرن هشتم میلادی از آن استفاده نموده اند(خیرزاده، ۱۳۹۵: ۹۸-۱۰۵).

۵: ساحهٔ باستانی کوه عینک

کوه عینک از مهم‌ترین ساحات باستانی مس عینک بوده که در آن دومین معدن بزرگ مس در جهان به شمار می‌رود. از این ساحه، ساختمآن‌های دوره کوشانی مربوط (قرون ۲-۷) میلادی کشف شده، بر علاوه ظروف سفالی لعاب‌دار، سنگ‌کاری‌های مرتبط به تهداب ساختمآن‌ها ، ساخته شده از سنگ کوهی و خشت خام، مسکوکات مسی، سرمجسمه‌های گلی نیز از جمله آثار کشف شده این ساحه می‌باشد(عثمانی، ۱۳۹۳: ۱۳۹).

٦: ساحهٔ باستانی تپهٔ ولی بابا

حفریات ساحهٔ باستانی تپه ولی بابا در سال ۱۳۸۹ آغاز گردید، این محل باستانی مربوط عصر بودیزم بوده و در مسیر جاده ابریشم، در بخش حوزه گندهارا و در ۴۰کیلومتری جنوب کابل احراز موقعیت نموده. از این ساحه ساختمآن‌ها، معابد، نقوش دیواری، مسکوکات طلایی، نقره ای، مسی، مجسمه‌های سنگی، گلی، چوبی و ستوکی، ظروف سفالی شامل دیگ، کوزه، خم و خمچه، بشقاب، قدح، چاینک، تیل سوز و غیره کشف و به‌دست آمده است(فیضی، ۱۳۹۵: ۸۸).

چالش‌های مس عینک

- تخریب و آسیب فیزیکی به آثار تاریخی

عملیات حفاری و استخراج مس در منطقه باعث تخریب مستقیم بناها، مجسمه‌ها و دیگر آثار تاریخی می‌شود. در گذشته، برخی از مجسمه‌های بودا در منطقه آسیب دیده یا نابود شده‌اند.

- جابجایی یا نابودی سایت‌های باستان‌شناسی

برای توسعه معدن، گاهی لازم است که سایت‌های تاریخی جابجا یا حتی تخریب شوند که این امر باعث از بین رفتن بخش‌هایی از تاریخ و میراث فرهنگی می‌شود.

- کمبود امکانات و بودجه حفاظت

نبود منابع مالی و تجهیزات تخصصی برای حفظ، مرمت و حفاظت آثار تاریخی باعث شده که این آثار در معرض تخریب بیشتر قرار بگیرند.

- نبود نظارت کافی و مدیریت متمرکز

ضعف در مدیریت پروژه‌ها و نبود هماهنگی بین سازمآن‌های فرهنگی، معدنی و دولتی باعث می‌شود حفاظت مؤثر از آثار باستانی انجام نگیرد.

- کمبود آگاهی و آموزش در میان مردم محلی

عدم آگاهی کافی مردم محلی درباره اهمیت میراث فرهنگی و آثار باستانی منجر به تخریب غیر عمدی یا قاچاق آثار تاریخی شده است.

- تداخل اهداف اقتصادی و فرهنگی

فشار برای استخراج منابع معدنی وکسب درآمدهای اقتصادی گاهی باعث می‌شود که حفاظت از میراث فرهنگی در اولویت دوم قرار بگیرد.

راهکارهای حفاظت مس عینک

- راهکارهای امنیتی تقویت امنیت منطقه ایجاد پایگاه‌های امنیتی مشترک بین دولت مرکزی، نیروهای محلی و نیروهای امنیتی معدن. بهره‌گیری از سیستم‌های نظارتی (دوربین، پهپاد، سنسور) برای محافظت از منطقه و کارکنان. عقد قراردادهای مشخص امنیتی با شرکت‌های استخراج‌کننده برای مسئولیت‌پذیری امنیتی. مشارکت محلی در امنیت جذب نیروهای محلی در تیم‌های محافظتی با آموزش وتجهیز مناسب. تقویت روابط بابزرگان قومی و روستایی برای جلوگیری از درگیری‌ها و تقابل‌های محلی.

- راهکارهای زیرساختی و فنی توسعهٔ زیر ساخت‌های حمل ونقل و انرژی ساخت جاده‌ها و مسیرهای ریلی بین معدن و کابل یا دیگر مراکز صنعتی. اجرای پروژه نیروگاه برق(مثلاً نیروگاه بامیان ۴۰۰ مگاوات) برای تأمین انرژی استخراج و فرآوری. به‌روز رسانی تجهیزات و فناوری استخراج استفاده از فناوری‌های نوین مانند فناوری خودکارسازی، حفاری کنترل‌شده و سیستم‌های پایش محیطی. ایجاد کارگاه‌های فرآوری اولیه در محل برای جلوگیری از خام‌فروشی.

- راهکارهای اقتصادی و سرمایه‌گذاری، بازبینی قرارداد با شرکت‌های خارجی (مانند MCC چین) شفاف‌سازی مفاد قرارداد، نظارت بر پرداخت مالیات و سهم افغانستان. ملزم کردن شرکت‌ها به انتقال فناوری، آموزش نیروی انسانی و استفاده از نیروی کار داخلی. حمایت از شرکت‌های داخلی و ایجاد اشتغال محلی اختصاص درصدی از پروژه‌ها به پیمانکاران داخلی. آموزش تخصصی نیروهای محلی برای جذب در پروژه‌های مهندسی، فنی و حفاظتی.

- راهکارهای زیست‌محیطی، پایش و کنترل آلودگی ایجاد واحد تصفیه آب و کنترل ضایعات معدنی برای جلوگیری از آلودگی منابع آب. استفاده از فناوری‌های استخراج کم‌ضرر مانند هیدرومتالورژی. مدیریت پسماندهای صنعتی، ایجاد سدهای باطله استاندارد برای نگهداری ضایعات. تدوین دستورالعمل‌های دفع و بازیافت پسماند تحت نظارت سازمآن‌های زیست محیطی بین‌المللی.

- راهکارهای فرهنگی و باستان‌شناسی، حفاظت از آثار تاریخی مس عینک همکاری با یونسکو و نهادهای جهانی برای مستندسازی و حفاظت از آثار باستانی. توقف موقت استخراج در مناطق حساس باستانی و انتقال آثار به موزیم‌ها. تاسیس موزیم و مرکز فرهنگی در کنار معدن تبدیل منطقه به منطقه دوکاربردی: معدنی - تاریخی/گردشگری. جذب توریسم فرهنگی و علمی به منطقه.

- راهکارهای اجتماعی و مشارکت مردمی، مشارکت جوامع محلی در پروژه استخدام ساکنان محلی در معدن. پرداخت غرامت عادلانه برای اراضی، جابجایی‌ها و آسیب‌های زیست محیطی. مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها (CSR) احداث مراکز درمانی، آموزشی و خدماتی در منطقه با منابع شرکت‌های استخراج‌کننده. اجرای برنامه‌های توسعه روستایی (آب، برق، آموزش و بهداشت) به عنوان بخشی از مسئولیت اجتماعی شرکت‌های سرمایه‌گذار.

- راهکارهای نظارتی و شفافیت. ایجاد نهاد نظارتی مستقل تشکیل کمیته‌ای ملی از وزارت معادن و متخصصان برای نظارت بر اجرای پروژه. استفاده از سامانه‌های شفافیت اطلاعات(EITI) برای انتشار قراردادها، درآمدها و فعالیت‌های معدنی. مبارزه با فساد تصویب قوانینی برای مقابله با سوءاستفاده از منابع طبیعی. پیگیری قضایی تخلفات اداری و مالی در قراردادهای معدن.

پس معدن مس عینک می‌تواند یک اهرم توسعه اقتصادی و صنعتی برای افغانستان باشد، به شرطی که با مدیریت هوشمندانه، امنیت، حفاظت از میراث فرهنگی و مشارکت اجتماعی همراه باشد.

ضمایم

شکل ـ ۱: مس عینک لوگر (فیضی، ۱۳۹۸).

تصویر ـ ۲: مس عینک لوگر (فیضی، ۱۳۹۸).

تصویر ـ۳: جام یا قدح.

رنگ : سرخ، قدامت: ۲-۵ میلادی، گل پخته مس عینک، (عکاسی دافا، ۲۰۱۱).

تصویر ـ ۴: سرگلی بودا.

ارتفاع:۱۳ سانتی متر، قدامت: ۷-۵ میلادی اخذ از مقاله عثمانی (عکاس: انگل ۲۰۱۱میلادی).

تصویر-۵: خم بدون کعب مکشوفه ساحه ۰۱۳ مس عینک، عکاسی، (فیضی، ۱۳۹۱).

تصویر-٦: پارچه سفالی که بالای آن آهو با تزئینات نقش گردیده است، مکشوفه ۰۱۳ (مس عینک، ۱۳۹۱).

تصویر ـ ٦: سکه‌های طلایی بهرام (۳۵۰-۳۵۱ میلادی)

رخ سکه: تصویر نیم رخ شاه با سمبول ناندی عقب سکه: تصویر ایستاده رب النوع شیوا در مقابل گاوناندی، عکاس (انگل. دافا، ۲۰۱۱).

یافته‌ها

یافته‌ها حاکی از نقش برجسته عوامل انسانی مانند حفاری‌های غیرمجاز و ضعف در زیر ساخت‌های حفاظتی است. همچنین عدم مشارکت موثر جامعه محلی و کمبود آموزش‌های تخصصی از مهم‌ترین مشکلات محسوب می‌شود. استفاده از فناوری‌های نوین، تقویت همکاری‌های بین‌المللی، آموزش و فرهنگ‌سازی در جوامع محلی و بهبود سیاست‌های حفاظتی می‌تواند به حفاظت بهتر از آثار مس عینک کمک کند.

نتیجه‌گیری

مس عینک لوگر نمونه‌ای روشن از تقابل میان میراث فرهنگی و منافع اقتصادی است. در صورت نبود مدیریت درست، این ساحه می‌تواند برای همیشه از بین برود و بخشی از هویت تاریخی افغانستان نابود گردد. برای حفاظت از این میراث فرهنگی، نیاز به همکاری میان مسئولین امارت اسلامی، سازمآن‌های بین المللی و جامعه محلی است. با اجرای روش‌های حفاظتی مناسب و استفاده از فناوری‌های نوین، می‌توان از آسیب‌های احتمالی جلوگیری کرده و آثار گرانبهای باستانی این منطقه را برای نسل‌های آینده حفظ کرد.

در این مقاله روی حفاظت، نگهداری و ارزش تاریخی ساحات باستانی مس عینک تاکید گردیده است و هم چنان آثار منقول و غیر منقول زیادی در طی کاوش‌های ده سال اخیر به دست آمده است، هم چنان نوشتن مقالات علمی-پژوهشی و تحقیقات زیادی در این زمینه صورت گرفته است. آثارمکشوفه منقول مس عینک مانند: ظروف سفالی، مهرها، ظروف مسی وسنگی، پیکره‌ها (مجسمه‌ها)، مسکوکات، زیورات وآثار غیر منقول مس عینک مانند: ساختمآن‌ها ، نقوش دیواری، ستوپه‌ها و مجسمه‌های چسپیده به دیوار کشف گردیده است.

آثار باستانی مس عینک لوگر نه تنها از نظر تاریخی و فرهنگی، بلکه از منظر اجتماعی و اقتصادی نیز اهمیت بسزای دارند. این آثار نشان دهنده تاریخ غنی افغانستان و ارتباط آن با تمدن‌های مختلف است.

باوجود منفعت معادن تاثیرات زیست محیطی(آلودگی آب وخاک، تخریب محیط زیست، تغییرات اکولوژیکی) زیادی دارند.

آثار باستانی معمولاً کم‌تر تاثیرات زیست محیطی دارند، اما نگهداری نادرست یا توسعه توریسم ممکن است مشکلاتی ایجاد کند. آثار باستانی به دلیل ماهیت فرهنگی خود معمولاً به عنوان منابع پایدارتر شناخته می‌شوند. معادن ممکن است منابع غیر پایدار باشند که پس از استخراج تمام شوند.

با مقایسه آثار باستانی و معادن، می‌توان نتیجه گرفت که در حالی که هردو بخش اهمیت زیادی برای جوامع دارند، آثار باستانی بیشتر از نظر فرهنگی و اجتماعی اهمیت دارند. با این حال، معادن به عنوان منابع اقتصادی اساسی برای بسیار از کشورها، به ویژه در زمنیه تأمین انرژی و مواد اولیه صنعتی، ضروری اند. برای دستیابی به توسعه پایدار، لازم است که در استفاده از این منابع، به ویژه در زمینه‌های اقتصادی و زیست محیطی، تعادلی برقرار شود. اگر برای جذب توریزم بابت بازدید سیاحان از بناها و آثار تاریخی و جاذبه‌های طبیعی و خدادادی کشور، سرمایه‌گذاری و زمینه خوبی فراهم گردد، به یقین می‌توان ادعا کرد که اگر در آمد آن از منابع طبیعی زیاد نباشد، کم‌تر نخواهد بود. صنعت گردشگری و توریزم را در آمد بدون دود خوانده اند. البته این صنعت به نوعی با شرایط سیاسی، امنیتی و همچنین جذابیت مقصدهای گردشگری در ارتباط است.

در نهایت هردو بخش، آثار تاریخی و منابع طبیعی، باید به درستی مدیریت شوند تا هم زمان از مزایای اقتصادی و فرهنگی بهره برداری شود. تعادل بین استفاده از منابع طبیعی و حفاظت از میراث فرهنگی می‌تواند به توسعه پایدار کمک کند.

برای مثال در سجاوند یا سکاوند یک معبد آتشپرستی آله شونا کشف شده بودکه حتی از هند به دیدن آن می‌آمدند و اهمیت آنرا در روی سکه‌های کوشانی و یفتلی به وضاحت می‌توان مشاهده نمود.

پیشنهادات

-برای بهره برداری پایدار از معدن مس عینک، لازم است که مسئولین امارت اسلامی افغانستان و شرکت‌های سرمایه‌گذار به مسائل زیست محیطی واجتماعی توجه کنند و از ظرفیت‌های این معدن به طور هوشمند و مسئولانه استفاده کنند تا به آثار باستانی صدمه و زیان نرسد.

- برای حفاظت از آثار باستانی زیربناهای اساسی و موزیم محلی در نزدیک ساحهٔ باستانی اعمار گردد.

- برای جذب توریزم و سیاحان پیروان بودیزم و سایر اقشار؛ زیر ساخت‌های حمل ونقل، اطلاع رسانی، تاسیسات و امکانات رفاهی، فعالیت‌های تفریحی و آموزشی، ایجاد فضاهای فرهنگی وهنری فراهم گردد.

- همکاری با سازمآن‌های جهانی مانند یونسکو، ICOMOS(شورای بین المللی آثار و سایت‌های تاریخی).

- اجرای قوانین ملی و بین المللی برای حفاظت از آثار باستانی مس عینک.

- ایجاد تیم‌های متخصصان باستان شناسی، مهندسی و مرمت برای بررسی و حفاظت از آثار باستانی مس عینک.

- استفاده از فناوری‌های نوینی مانند نقشه برداری لیزری، تصویر برداری سه بعدی و مدل سازی دیجیتال.

- آموزش ساکنان محلی در باره اهمیت تاریخی و فرهنگی مس عینک و آثار باستانی آن می‌تواند به حفاظت بهتر از این آثار کمک کند.

-ایجاد فرصت‌های شغلی مرتبط با گردشگری فرهنگی و حفاظت از میراث برای مردم محلی باعث کاهش فشار بر منابع و آثار باستانی شود.

منابع

احمدی، فرهاد.(۱۳۹۵). «*مسکوکات شهزاده گندهارا (کنشکا) در ساحهٔ باستانی مس عینک*»، *مجله باستان شناسی افغانستان*، *3*(17 [33])، 78.

براسی، روبرت. (۱۳۹۹). شهرهای ضرب سکه در امپراتوری کوشانی (عبدالحفیظ. لطیفی، مترجم). *مجله تحقیقات کوشانی*، *4*(1 [27])، 65.

برهانی، سید حسین.(۱۳۹۵). «*وجه تسمیه مس عینک*»، در مجله کوشانیان، دوره سوم، شماره سوم، شماره مسلسل ۲۲، ص۱۱۴.

تیموری، عبدالقدیر. (۱۳۸۹). اهمیت نتایج به‌دست آمده از حفریات ساحات باستانی مس عینک ولایت لوگر. *مجله کوشانیان*، ربع اول، 111.

حبیبی، عبدالحی.(۱۳۸٦). تاریخ افغانستان بعد از اسلام، کابل: انتشارات میوند.

خیرزاده، خیرمحمد. (۱۳۹۵). تحقیقات ساحوی در ساحهٔ باستانی تپه شاه. *مجله باستان‌شناسی افغانستان*، ۳ (۱٦ [۳۲])، ۱۵۲–۱۵۴.

خیرزاده، خیرمحمد. (۱۳۹۵). کشف نشانه‌های آثار زردشتی در ساحهٔ باستانی مس عینک. *مجله باستان‌شناسی افغانستان*، ۳ (۱۸ [۳۴])، ۱۲۱–۱۲۲.

خیرزاده، خیر محمد. (۱۳۹۵). گزارش علمی- تحقیقی از ساحه شاه مار تپه مس عینک. *مجله باستان‌شناسی افغانستان*، ۳ (۱۷ [۳۳])، ۹۸–۱۰۵.

راد، سید محمود.(۱۳۸۹). مقالات احمد علی کهزاد در عرصه باستان شناسی، کابل: ریاست انتشارات کتب بیهقی، مطبعه آزادی.

عارض، غلام جیلانی.(۱۳۷۹). *جغرافیای ولایات افغانستان*، پشاور: ناشر- اداره کتابخانه‌های سیار اریک.

عثمانی، عصمت الله.(۱۳۹۳). *باستان شناسی عمومی افغاستان*، چاپ اول، کابل: انتشارات لاجورد.

عزیزی، نظرمحمد.(۱۳۸۱).میرزکه آماج طلاطم تاریخ، *مجله صبا*، ۴۵، ۲۰- ۷۸.

عزیزی، نظرمحمد.(۱۳۸۷). آثار و ساحات باستانی مناطق جنوب و جنوب شرق افغانستان، چاپ اول، به اهتمام زمری کمال، کابل: ریاست نشرات اکادمی علوم افغانستان، مطبعه بهیر.

فیضی، کتابخان.(۱۳۹۰). مس عینک لوگر در پرتو کاوشهای باستان شناسی. جلد- اول. کابل: اکادمی علوم افغانستان، مطبعه بهیر.

فیضی، کتابخان.(۱۳۹۷). چگونگی ضرب مسکوکات در مس عینک، مجله علمی-تحقیقی باستان شناسی افغانستان، کابل: اکادمی علوم، دوره چهارم، شماره مسلسل ۳۶، شماره ۲، ص۴۳.

فیضی، کتابخان. (۱۳۹۷). چگونگی ضرب مسکوکات در مس عینک. *مجله علمی-تحقیقی باستان‌شناسی افغانستان*، ۴ (۲ [۳۶])، ۴۳.

فیضی، کتابخان. (۱۳۹۵). ساختمآن‌های منازل رهایشی تپه ولی بابا مس عینک. *مجله باستان‌شناسی افغانستان*، ۳ (۱۶)، ۸۸.

فیضی، ک. (۱۳۹۹). تأثیر هنر هندی در آثار مس عینک. *مجله علمی-تحقیقی تحقیقات کوشانی*، ۴ (۱ [۲۷])، ۵.

فیضی، کتابخان.(۱۳۵۷).نقوش دیواری مس عینک در مقایسه با مناطق همجوار، *مجله کوشانیان*، ربع آول، شماره مسلسل۲۴.

فیضی، کتابخان.(۱۳۹۴). نظری بر ساحات باستانی مس عینک لوگر، *مجله باستان شناسی افغانستان*، کابل: اکادمی علوم، شماره دوازدهم، ص۹.

کهزاد، احمدعلی.(۱۳۸۷). تاریخ افغانستان، جلد اول، کابل: انتشارات میوند.

محسن زاد، جاوید.(۱۳۹۸). گزارش عمومی از معبد بودایی (ساحه باستانی ۰۱۳ مس عینک لوگر)، *مجله علمی - تحقیقی باستان شناسی افغانستان*، ۴ (۳۸)، ۱۶۳.

محمدی، بی بی ماه.(۱۳۹۹). نقش شاهان کوشانو-ساسانی در اعمار معابد بودایی مس عینک، مجله تحقیقات کوشانی، ۴ (۱[۲۷]، ۱۴۴.

هاشمی گردیزی، سید علی آقا.(۱۳۹۹). سیمای گردیز در آینه تاریخ وفرهنگ، چاپ دوم، کابل: مطبعه تمدن.

Challenges and Strategies for the Preservation of the Archaeological Sites of Mes Aynak, Logar

[1*]Sayed Ali Aqa Hashimi and [2]Habiburahman Habibi

[1-2]Department of History, Faculty of Education, Paktia University

hashimiali35@gmail.com

Abstract

The archaeological site of Mes Aynak in Logar is facing significant conservation challenges. The primary threats to the preservation of these antiquities are destruction caused by natural factors such as erosion and climate change, as well as human factors including insecurity, uncontrolled development, illegal excavations, and a lack of financial and managerial resources. This situation highlights the urgent need for immediate attention and effective conservation measures. The artifacts from Mes Aynak were exhibited for the first .time in the Czech Republic and the National Museum of Afghanistan

The Mes Aynak copper mine in Logar is one of the largest copper resources in the world and is recognized as one of the most important archaeological areas in Afghanistan. It is significant not only economically but also historically. As an ancient site rich with historical artifacts, it requires special protection to preserve both its mineral resources and its cultural heritage. This article aims to highlight the importance of the Mes Aynak, Logar archaeological remains and to prioritize the development of serious strategies and measures for their protection and the prevention of potential damage during copper extraction. The goal is to prevent harm to the antiquities and to give due attention to the country's cultural heritage and this .invaluable human legacy

Keywords: Ancient works, Aynak copper, Challenges, Logar, Cultural heritage, Solutions.

د افغانستان په ښاري او کلیوالو سیمو باندې د سېلابونو د خطرونو او اغېزو څېړنه

نوراحمد احمدي[1*] او محمد کاظم یوسفي[2]

جغرا فېې څانګه، ښوونې او روزنې پوهنځی، پکتیا پوهنتون[1]

جغرافېې څانګه، ځمکپوهنې پوهنځی، کابل پوهنتون[2]

noorahmadahmadi555@gmail.com

لنډیز

په افغانستان کې سېلابونه یوازې طبیعي آفتونه نه دي، بلکې پیچلې پدیدې دي. سېلاب یو له طبیعي پېښو څخه دی چې هر کال د انسانانو او حیواناتو د مرګ او ژوبلې تر څنګ ودانیو، تاسیساتو، باغونو، کروندو او طبیعي زېرمو ته زیان رسوي. په تېرو دوو لسیزو کې د سېلابونو د زیانونو د لوړېدو شدت د دې لامل شوی چې د سېلابونو مسلې د حل لپاره اوږد مهاله هیلې حقیقت ته لاره هواره کړي او په دې حقیقت پوهېدل چې تل د سېلابونو په کنټرول کې بریالي کېدی نشي. مګر یو څوک باید هڅه وکړي چې د زیان رسونکو او ویجاړونکو پایلو مخه ونیسي. په ښاري سیمو کې سېلابونه د طوفانونو، وچکالی، زلزلې، او د ځمکې ښویدنې له امله رامینځته شوي زیانونو سره پرتله کېدی شي. په عمومي توګه، د دې پدیدې له ویجاړونکو اغیزو سره د مقابلې لپاره، دا اړینه ده چې لومړی د سېلابونو لاملونه وڅېړل شي، او وروسته د دې پېښې د منفي اغیزو په پیژندلو سره، د دې پېښې د زیانونو د کمولو لپاره اړینې حل لارې وړاندې کړي. دا مروري مقاله هغه مختلف عوامل څېړي چې په افغانستان کې د سېلابونو لامل کېږي، د طبیعي عناصرو لکه درنو بارانونو او د واورې ویلې کېدو څخه تر انساني فعالیتونو لکه د ځنګلونو وهل او د ځمکې ضعیف پلان جوړونه، ترڅو د دې مسلې جامع کتنه وړاندې کړي او په سیمه کې د دې پدیدې له امله د رامنځته شوي زیان د کمولو لپاره د حل لارې چارې وړاندې کېږي.

کلیدي کلمې: افغانستان، پېښې، خطر، سېلاب، سیمې.

سريزه

بسم الله الرحمن الرحيم،

الحمدالله رب العالمين وصلوة وسلام على سيدالمرسلين وعلى اله وصحبه اجمعين.

لومړی د هر څه د مخه د الله (ج) زيات احسان مندیم چې د صحت په جامو کې پټ يم، او بيا الله ج ماته دا توفيق را په برخه کړ، چې دغه څېړنه ما تر سره کړه، نن ورځ، د نفوسو وده، علمي پرمختګ، د صنعتي تاسيساتو پراختيا، او د ودانيو لپاره د ځای نشتوالي، په ځانګړې توګه په لويو ښارونو کې، د اوبو د ډنډونو په مورفولوژي کې جدي بدلونونه راوستي دي. د سيندونو، ويالو او د اوبو لارو په محروميت باندې تجاوز د طبيعي اوبو ايستلو په نمونو کې د بدلون لامل کېږي او د ښاري اوبو لارو د ظرفيت څخه د جريان د زياتوالي لامل کېږي. د ښار د ساتنې لګښتونه يې زيات کړي او احتمالي، انساني او مالي زيانونه يې د پام وړ زيات کړي دي. سېلابونه يو له خورا مهمو طبيعي پېښو څخه دی. د طبيعي عواملو ته په دقت سره څېړنه چې د دې پېښو لامل کېږي ښايي، چې د نباتاتو ويجاړولو، د ځمکې غير اصولي کارونې، د غير اغېزمنو سطحو پراختيا، او نورو قضيو له لارې په طبيعي دوره کې د انسان لاسوهنو، احتمال شته چې په مختلفو سيمو کې سېلابونه زيات شوي وي. د نفوسو وده، ښاري پراختيا، او د ټولنو صنعتي کول د اوبو د څنډو په‌ها يدرولوژي باندې منفي اغېزې لري، چې د سېلابونو د زياتوالي، په جريان کې د ککړتيا زياتوالي، د ځمکې لاندې اوبو بيا ذخيرې د کمولو لامل کېږي. سېلابونه عموماً د طبيعي پېښو له ډلې نه دي چې زياتره وخت زيانونه رسوي، سيلابونه د طبيعي پېښو له جملې څخه ګڼل کېږي که څه هم زياتره وخت د انساني ټولنو لپاره د خطر او زيان لامل ګرځي، خو له بل پلوه، سيلابونه ګڼ شمېر مثبت محيطي، کرنيز او اقتصادي ارزښتونه هم لري. د دې پېښې اهميت نه يوازې د طبيعت په ساتنه کې دی، بلکې د انسان او طبيعي نظام ترمنځ د اړيکو د پوهولو يوه مهمه سرچينه هم ده. سيلابونه د نړۍ په ګڼو برخو کې يوه له جدي طبيعي پېښو څخه شمېرل کېږي، چې د اقليم د بدلون، بې پلانه ښاري ودې، د ځنګلونو د پرې کېدو، او د اوبو د سرچينو د غير معياري مديريت له امله‌يې شدت او تکرار په وروستيو لسيزو کې زيات شوی دی. په افغانستان او ورته نورو هېوادونو کې، د سيلابونو د پېژندنې، تحليل، او مديريت لپاره علمي او تخنيکي مطالعات محدود دي. د مؤثرو ستراتيژيو د نشتون له امله، د سيلابونو د

تکراریدونکو خطرونو پر وړاندې د ټولنو مقاومت کم دی، او دا وضعیت له یوې خوا د بشري مصؤنیت د کمښت لامل کېږي، او له بلې خوا د اقتصادي ودې خنډ ګرځي. له همدې امله، اړینه ده چې د سیلابونو مسئله د علمي څېړنې، طبیعي منابعو مدیریت، او اقلیمي بدلونونو د تحلیل په رڼا کې وڅېړل شي، تر څو د دې پېښې د مدیریت، مخنیوي او تطابق لپاره علمي بنسټونه ولټول شي.

سیلابونه د طبیعي افتونو له ډلې یو له خورا زیان رسونکو پېښو څخه شمېرل کېږي، چې د باران، د واورو ویلې کېدل، د سیندونو د غټېدو یا د اوبو د بندونو د خرابېدو له امله منځ ته راځي (Smith & Ward, 1998). دا پېښه د وخت، ځای او شدت له مخې فرق کوي، خو زیاتره د ناڅاپي اورښتونو او اقلیمي بدلونونو له امله شدت مومي. په نړیواله کچه، سیلابونه نه یوازې د زرګونو انسانانو د مړینې، بلکې د میلیونونو خلکو د بې‌کوره کېدو، ناروغیو خپرېدو، د کرنیزو محصولاتو له‌منځه تلو، او د زېربناوو د تخریب لامل کېږي (UNISDR, 2015). د ملګرو ملتونو د احصایو له مخې، سیلابونه له ټولو طبیعي افتونو څخه زیات انسانان اغېزمنوي.

په افغانستان کې د غرنیو شرایطو، ناسمې ښاري ودې، د ځنګلي پوښښ کمښت، او د اقلیمي بدلونونو له امله، هر کال زیات ولایتونه د سیلابونو خطر د زېربناوو نشتوالی، د طبیعي منابعو غیر معیاري مدیریت، او د مخنیوي سیستمونو کمزورتیا، د دې وضعیت جدیت لا زیات کړی دی. د افغانستان د طبیعي افتونو د مدیریت ادارې په وینا، د ۲۰۲۳م کال د پسرلي په سیلابونو کې له ۱۰۰ زیات کسان مړه او زرګونه کورونه ویجاړ شول.

سره له دې چې سیلابونه جدي خطرونه لري، خو یو لړ مثبتې چاپېریالي اغېزې هم لري. سیلابونه حاصلخېزه رسوبات انتقالوي، د خاورې حاصلخېزي لوړوي، او د ځمکنۍ اوبو زیرمې تازه کوي (Nicholson, 2001).

د سیلابونو په اړه علمي څېړنه او ژور تحلیل یو مهم ګام دی، تر څو د دې پېښو د خطرونو د کمښت لپاره علمي، تخنیکي او عملي حل‌لارې وړاندې شي. سیلابونه د اقلیمي بدلون، طبیعي عدم تعادل، او انساني فعالیتونو په پایله کې د نړۍ په ګڼو سیمو کې یوه له دوامدارو او جدي ګواښونو څخه ګڼل کېږي. په ځانګړي ډول، په هغو هېوادونو کې چې اقلیمي شرایط یې ثباته، او د زېربناوو حالت یې کمزوری وي لکه د افغانستان سیلابونه نه یوازې د انسانانو ژوند ته ګواښ پېښوي، بلکې

د اقتصادي شتمنيو، کرنيزو محصولاتو، فزيکي زېربناوو، او چاپېريالي منابعو د له منځه تلو سبب هم ګرځي. د اقليمي بدلونونو د شدت له امله د اورښتونو نظم او شدت تغير کړی دی، چې د ناڅاپي او ويجاړوونکو سيلابونو د زياتېدو لامل شوی دی.

د څېړنې موخې د سيلابونو د ډولونو، علتونو او شدت پېژندنه او ډلبندي.

د سېلابونو د ټولنيزو، اقتصادي او چاپېريالي اغېزو ارزونه په ټاکل شوې سيمه کې.

د محلي ټولنو د قوت کچه او د چمتووالي وضعيت ارزونه.

په افغانستان کې د سېلابونو د پېښېدو اصلي عوامل کوم دي؟

سېلابونه په ټولنيزو او اقتصادي برخو کې کوم ډول اغېزې لري؟

د سېلابونو د پېښو تکراريدل او شدت د اقليمي بدلونونو له مخې څنګه تغيير مومي؟

مواد اوکړنلاره

دا څېړنه توصيفي او تحليلي بڼه لري. د سېلابونو په اړه موجود کتابونه، مقالي، راپورونه او نور ليکلي اسناد څېړل شوي دي او د هغوی پر بنسټ علمي تحليل ترسره شوی دی. په دغه علمي څېړنه کې د علمي څېړنې او لېکنې د ټولو معيارونو په نظرکې نيولو سره کارشوی.

اصلي موضوع

سېلاب

په افغانستان کې سېلابونه يوازې طبيعي آفتونه نه دي، بلکې پيچلې پديدې دي چې د طبيعي او انساني عواملو دواړو لخوا اغيزمن کېږي. دا سېلابونه کولی شي ويجاړونکې پايلې ولري، چې ټولنې په فزيکي، اقتصادي، ټولنيز او رواني توګه اغيزمنوي. په افغانستان کې په سېلابونو د اصلي لاملونو پوهېدل د دې پېښو په وړاندې د پوهاوي، چمتووالي او انعطاف زياتولو لپاره خورا مهم دي. افغانستان يو په وچه کې راګير هېواد دی چې د اوبو سرچينې يې د باران له لارې چمتوکېږي چې د وخت او ځای نا مساوي وېش لري. له همدې امله، په دې هېواد کې د اوبو سرچينو وېش هم نا مساوي دی(مهدي. ۱۳۹۳). په افغانستان کې، د پسرلي او دوبي د موسم سېلابونه د ټولو طبيعي

پېښو ۵۴,۳٪ لامل کېږي چې د ۱۹۹۰ او ۲۰۱۴ کلونو ترمنځ په اوسط ډول کلنی اقتصادي زیان ۹۲,۱۷ ملیون امریکایي ډالر دی. په وروستیو کلونو کې په (KRB) (د کابل د سیند حوزه) کې د اوبو سرچینې د پام وړ ستونزې وې ځکه چې وچکالی او د سېلابونو سختې پېښې زیاتې شوې دي. د اقلیم د بدلون د ښه پوهېدو لپاره، د باران او رطوبت سرچینو په اړه معلومات اړین دي، مگر په افغانستان کې، د دریو لسیزو جگړو او دها یدرومیټرولوژیکي معلوماتو کې د اوږدې تشې له امله دا ډول معلومات او څېړنه کمه ده. د اقلیم د بدلون د ښه پوهېدو لپاره، د باران او رطوبت سرچینو په اړه معلومات اړین دي، مگر په افغانستان کې، د دریو لسیزو جگړو او د ۱۹۸۰ څخه تر ۲۰۰۷ پورې دها یدرومیټیورولوژیکي معلوماتو مشاهدې کې د اوږدې تشې له امله دا ډول معلومات او څېړنه کمه ده. د افغانستان لپاره، د باران کلنی توپیر خورا ټیټ گڼل کېږي، پداسې حال کې چې موسمي او فضایي توپیرونه د پام وړ دي. د کابل سیند په حوزه کې د اقلیم توپیرونه ښیي چې د ژمي او پسرلي په موسم کې تودوخه ۰,۱-۱,۷ درجو سانتي گراد لوړه شوې ده، په اوړي او مني کې د ۰,۷ درجو سانتي گراد لږ کمښت راغلی دی، د(۱۹۶۲-۱۹۸۳) او (۲۰۰۹-۲۰۱۳) کلونو لپاره. همدارنگه د ژمي او پسرلي په موسم کې د اورښت کچه ۲۵-۱۵ ملي متره راټیټه شوې ده، پداسې حال کې چې د (۱۹۸۳-۱۹۶۲) او (۲۰۱۳-۲۰۰۶) کلونو په موده کې د اوړي او مني په موسمونو کې زیاته شوې ده(Shokory *et al*,2017). سېلابونه، ترټولو مهمه پروسه چې د ځمکې مخ بدلوي، د مختلفو جیومورفولوژیکي پېښو لخوا اغیزمن کېږي(قنواتي، ۱۳۸۲). سېلاب د اوبو یوه لویه اندازه ده چې په چټکۍ سره بهېږي، د ځمکې یوه ساحه پوښي چې معمولاً د اوبو لاندې نه وي(معیري او انتظاري، ۱۳۸۷). سېلاب په دې مانا دی چې اوبه بهېږي، د ځمکې یوه ساحه ډوبه کړي او طوفان شي(عابدیني او فتحي، ۱۳۹۴). سېلاب یوه ناڅاپي پېښه ده چې د ډیرو فکتورونو لخوا اغیزمن کېږي. دا فکتورونه په پراخه کچه په دریو اصلي ډلو ویشل کېږي: اقلیم، سیمه ایز او د سیند حوزې ځانگړتیاوې او انساني فعالیتونه(لطفي او جعفري، ۱۳۹۰). سېلاب، د افسانې او احتمالي تاریخ نړیوال طوفان، په افسانه کې د طوفان په توگه کارول شوی، د سخت باران په جریان کې یا وروسته، د سیند د جریان کچه گړندۍ شوه او په پایله کې یې اوبه د خپل عادي بستر څخه تیریږي(ثروتي او ملگري، ۱۳۹۲: ۵۵). اقلیم د بدلون یو له څرگندو نښو څخه د سختې هوا پېښې دي. دا یادونه شوې چې د ناسمو اوبو اېستلو سیستمونو، فزیکي او چاپیریالي عواملو او نورو له امله د درنو بارانونو احتمال او په پایله کې د

سېلابونو خطر ډېر شوی دی(ګودرزي او فاتحی فر، ۱۳۹۷: ۱۰۰). د ډېزاين سېلاب وړاندوينه په دوه تحليلي او جيولوژيکي لارو ترسره کېږي چې ډېرو وختونه د يو بل بشپړونکي وي. هغه عوامل چې د تحليلي سېلاب وړاندوينې لپاره په پام کې نيول شوي په لاندې ډول دي.

۱: د اوبو د يوې برخې د توپوګرافي سروې چې مطالعه شوې ساحې ته د اوبو جريان چمتو کوي. د ځمکې د پوښ ډول(ډبرې، خاوره، بوټي) معلومول، ترڅو د جريان او تبخير شوې اوبو تناسب اټکل کړي. د شته معلوماتو له مخې د لوی باران او احتمالي باران معلومول. موسم ته پاملرنه کول، ځکه چې شرايط لکه ځمکه په اوبو ډکه وي يا په واورو پوښل شوې سطحه د اوبو په سطحه مستقيمه اغېزه لري. د سيند د اصلي بستر او شاوخوا سېلابونو د ذخيره کولو ظرفيت معلومولو لپاره، په راتلونکي کې د سيند د ښکته برخو د ذخيره کولو ظرفيت کې ممکن بدلونونه هم بايد په پام کې ونيول شي. د سېلابونو طبقه بندي د طبيعي پېښو متخصصين په ټاکلي وخت کې د دوی د احتمالي پېښو پر بنسټ سېلابونه طبقه بندي کوي. په تر ټولو عامه طبقه بندي کې ۱۰ کلن سېلاب، ۵۰ کلن سېلاب او ۱۰۰ کلن سېلاب شامل دي. د بيلګې په توګه، د ۱۰۰ کلونو سېلاب يوه ډېره لويه ويجاړونکې پېښه ده چې تمه کېږي يوازې په يوه پېړۍ کې يو ځل واقع شي. مګر دا يوازې يو وړاندوينه ده. يو ۱۰۰ کلن سېلاب په حقيقت کې پدې مانا دی چې هر کال د ورته سېلاب ۱ سلنه احتمال شتون لري. په وروستيو لسيزو کې تر دې مخکې سل کاله سېلابونه راغلي دي. دا کېدای شي د نړيوالې تودوخې او د اقليم د بدلون اوسنۍ دورې له امله وي. کله چې د اوبو کچه له ۸,۵ مترو (۲۸ فوټ) څخه زياته وي دا د سېلاب مرحله ګڼل کېږي. په ۱۹۹۷ کې، د سيند نږدې ۱۲ متره لوړ ريکارډ ته ورسيد. په ۲۰۰۹ کې، د سيند کچه يو ځل بيا د ۱۲,۵ مترو (۴۰,۸ فوټ) په کچه ريکارډ لوړه شوه. سيند د ٦١ ورځو لپاره سېلاب پاتې شو. سېلابونه د سخت باران له امله په څو ساعتونو کې راځي. سېلابونه خورا خطرناک کېدای شي. ډېرې سېلابونه د شديدو بارانونو په پايله کې پېښېږي. په سېلابونو کې، د سېلابونو شدت درجه بندي کولو لپاره هېڅ سيستم شتون نلري. دښتې د سېلابونو له خطر سره مخامخ دي. وادي د سيندونو وچې غدې دي چې يوازې د سختو بارانونو پر مهال بهېږي. دره د سېلابونو په جريان کې خطرناکه کېدلی شي ځکه چې دوی په ندرت سره د سېلابونو انرژي کمولو لپاره سيندونه لري.

تعریف: د یونیسکو دها یدرولوژیکي کلتور د تعریف له مخې، سېلاب د یو سیند د اوبو په سطحه کې په لنډ وخت کې لوړوالی ته ویل کېږي چېرته چې د بل تعریف له مخې سېلاب د سیند یا د اوبو حجم په پرتله د اوبو ډېر جریان دی(Shokory *et al*,2017). سېلاب کېدای شي د سختو یا دوامداره بارانونو په پایله کې یا په اوبو کې د واورې ناڅاپه وریدو یا د بند د ماتیدو په پایله کې رامنځته شي(صادقلو او قیداری، ۱۳۹۳: ۱۰۵). په هر حالت کې، د سېلابونو پېښې د ویجاړولو او بشري مرکزونو او جوړښتونو ته د زیان او تلفاتو د رامنځته کولو ځانګړتیا ده سېلاب د سیند د جریان هر ډول زیاتوالي ته ویل کېږي، که د سیند له ظرفیت څخه زیات وي چې د سیند له غاړې څخه تېرېږي او یا بل ډول، چې د سیند او د هغه د تاسیساتو یا د سیند په اوږدو کې ځمکې او تاسیساتو ته زیان رسوي(عمادالدین او معمري:۱۳۹۵).

هغه عوامل چې د سېلابونو لامل کېږي په دوه ډلو ویشل کېږي: طبیعي او انساني عوامل

الف: طبیعی عوامل

داسې عوامل شته چې په خپل عادي حالت کې بدلون د سېلابونو لامل ګرځي چې په لاندې ډول دي:

سخت او پرله پسې بارانونه

د افغانستان په ځینو موسمونو کې، په ځانګړې توګه پسرلی او دوبی کې، دروند او اوږد باران تجربه کوي. دا باران په چټکۍ سره خاوره مشبوع کوي او د اوبو د حرکت لامل کېږي، چې بیا سیندونه او ویالې بهېږي او د سېلابونو لامل کېږي. ځینې سېلابونه د څو ورځو له آرامه باران او د ځمکې له بشپړې خړوبتیا وروسته را منځ ته کېږي، چې ورپسې سخت باران کېږي، چې د ویجاړونکو سېلابونو د رامنځته کېدو له پرېکړو عواملو څخه دي. په عموم کې، د اوبو د بهېدلو سیمو په ډېرو برخو کې، د لنډ مهاله بارانونو لنډمهاله شدت د وخت سرعت او د سطحي اوبو د جریان راټولول ټاکي. لوی سیندونه لکه آمو سیند، هلمند او کابل سیندونه د درنو بارانونو یا د واورې د چټکې ویلې کېدو په وخت کې سېلابونه راوستلی شي. د سېلاب ځپلو سیمو کې د سیندونو ناسم مدیریت او پراختیا دا خطرونه لا پسې زیاتوي(رحماني. ۱۴۰۱). د ځمکې د ځوړ او موجوده لارښوونو، توپوګرافي، د نباتاتو پوښښ، ډول او جوړښت، د خاورې جوړښت او ژوروالی، د چاپیریال او خاورې د سطحې نفوذ او

تودوخې بدلونونه، د سطحې ذخيره کولو ظرفيت او داسې نور هغه عوامل دي چې د سېلابونو په رامنځته کېدو کې مهم رول لوبوي. د افغانستان غرنۍ سيمې د ژمي په موسم کې د پام وړ واوره راټولوي. په پسرلي کې د واورې چټکه ويلي کېدنه، چې د تودوخې د لوړېدو له امله چټکېږي، د سيندونو جريان زياتوي او د سېلابونو د رامنځته کېدو لامل ګرځي، په ځانګړې توګه په ټيټو سيمو کې زيات تاثيرات لري(عمادالدين او معمري: ۱۳۹۵).

د حوزې جيومورفولوژيکي ځانګړتياوې

د افغانستان نا آرامه منظره او جغرافيايي موقعيت، چې د سيندونو تنګو درو او لوړو څوکو لخوا مشخص شوی، د اوبو د بهيدو سرعت ګړندی کوي. دا توپوګرافيک يا جغرافيايي ځانګړتيا د درنو بارانونو په جريان کې د سېلابونو رامينځته کېدو ته لاره هواروي، چې په چټکۍ سره ټيټې سيمې ډوبوي. د اقليم بدلون په ټوله نړۍ کې، د افغانستان په ګډون، د هوا نمونې بدلوي. د باران په نمونو کې بدلون د ډېر باران لامل کېږي، چې په ټول هېواد کې د سېلابونو خطر زياتوي.

د اوبو د ډنډ فزيوګرافيک يا جيومورفيکې ځانګړتياوې د سېلابونو په رامينځته کولو کې پريکړه کونکی رول لوبوي، په ځانګړي توګه د غلظت په دوره کې. پدې برخه کې، دا مهمه ده چې د مورفوميټري، جيوميټري يا د حوزې جيوميټري، مورفوډينامیک، مورفولوژي، او په ځانګړي توګه لاندې پيراميټرو په برخو کې مطالعات ترسره شي(زمردیان، ۱۳۹۱).

۱: د حوزې اوږدوالی، چې د لوی سيند (اصلي سيند) يا طبيعي جريان د اوږدوالي پر بنسټ اندازه کېږي. څومره چې حوزه اوږده وي، هغومره د غلظت وخت اوږد وي او په پايله کې، د سېلاب احتمال کم وي.

۲: د حوزې پلنوالی، کوم چې د اوسط پلنوالي په توګه محاسبه کېږي. دا پيراميټر د حوزې د شکل د ټاکلو لپاره محاسبه کېږي. موږ بايد پوه شو چې که د وربځو د حرکت لوري د حوزې د عرض سره سمون ولري، د سېلاب احتمال کم دی، او که دا په طول البلد لوري کې وي، نو احتمال يې لوړ دی.

۳: د حوزې ساحه هغه سطحه ده چې د کانټور لینونو یا محیط لخوا پوښل شوې ده. دا پیرامیټر د باران له امله د تولید شویو اوبو مقدار یا حجم او په پایله کې د سېلاب حجم محاسبه کولو لپاره اندازه کېږي. یقیناً څومره چې حوض لوی وي، هومره د اتموسفیر څخه د ترلاسه شویو اوبو اندازه او د جریان حجم زیات وي او برعکس. په عین حال کې، په لویو حوزو کې، د غلظت وخت اوږد دی، او په کوچنیو حوزو کې، د اورښت په وړاندې د حوزې غبرګون د ۱ څخه تر ۲ ورځو په لنډ وخت کې څرګندیږي.

۴: د حوزې بڼه چې ډېره متغیره او متنوع ده. خو درې ډلې پېژندل کېدای شي: د حوزې شکل د غلظت په جریان کې او په پایله کې، د سېلاب په جریان کې خورا مهم دی. د شکل له مخې د حوزو د معاینې یا پرتله کولو لپاره، موږ لاندې ضریبونه او شاخصونه کاروو: د شکل ضریب او د ترکیب ضریب.

۵: د حوزې لوړوالی، کوم چې د اورښت اندازه او شکل اغېزمنوي. څومره چې د حوزې لوړوالی لوړ وي، هومره یې باران زیات وي او د واورې ضریب هم لوړ وي.

٦: د حوزې د لوړوالي لوری د باران، بهېدونکو اوبو او سېلابونو په اندازه هم اغېزه کوي. له همدې امله د حوزې د باد په لورو کې ډېر بارانونه جریان لري.

۷: د حوزې د اوبو میلان، چې د توپوګرافي میلان، اوسط میلان، اوها یدرولیک میلان په توګه محاسبه کېدای شي، د حوزې د سېلاب په برخه کې یو ډېر مهم پارامتر دی. په طبیعي ډول، څومره چې د اوبو ځوړ زیات وي، هغومره د اوبو د بهېدو او سېلاب سرعت او شدت زیات وي، او د غلظت وخت یې لنډ وي.

۸: د اوبو ایستلو کثافت او د څانګو تناسب کوم چې د سېلابونو او د سیند له ډېر جریان پورې اړوند مسألو په مطالعه کې د حوزې جیومورفیک شاخصونو څخه ګټل کېږي. د سیند د څانګو تناسب د سېلاب د پېښې د ارزونې لپاره یو بل معیار دی. هر څومره چې د هر واحد ساحې د څانګو تناسب ټیټ وي، د سېلاب نقطه به لوړه وي.

۹: د تمرکز وخت هغه وخت دی چې د باران څاڅکي د اوبو د يوې برخې په لرې نقطه کې د راوتلو لپاره نيسي ترڅو د هغې برخې څخه د وتلو نقطې ته ورسيږي. تر اوسه پورې ذکر شوي تقريباً ټولې قضيې د غلظت وخت اغېزه کوي، او دا څرګنده ده چې د غلظت وخت لنډ وي، په حوزه کې د سېلاب احتمال ډېر وي(زمردیان، ۱۳۹۱).

د خاورې تخريب د نباتاتو د پوښښ د نشتوالي له امله رامنځته کېږي

د کرنې، ځنګلونو وهلو او د سونګ توکو د لرګيو د ايستلو لپاره د ځنګلونو وهل هغه طبيعي نباتات کموي چې د باران اوبه جذبوي. هغه سيمې چې ځنګلونه يې وهل شوي، د خاورې تخريب او د سطحې اوبو حرکت زياتوي، کوم چې د سېلاب خطر زياتوي. د ډېرو ويالو او سيندونو لپاره، د اضافي رسوباتو لپار يوه لويه ستونزه ده. د دې رسوباتو سرچينې د اوبو د خاورې تخريب، د ويالو بستر او د غاړو تخريب شامل دي. د دې تخريبونو اندازه او پراختيا په دوو فکتورونو پورې اړه لري: فزيکي شرايط او انساني مداخلې. طبيعي عوامل په حقيقت کې هغه قوې دي چې له طبيعت څخه راځي او د تخريب لامل کېږي. همدارنګه، د ښار په شاوخوا کې د اوبو په څړځايونو کې د ځنګلونو او څړځايونو ويجاړول د خاورې د تخريب چټک زياتوالي لامل کېږي. د خاورې د تخريب شدت د سيندونو او ويالو د ډکېدو لامل کېږي، چې په دې توګه د دوو دليلونو لپاره ځمکې او ښارونه ګواښوي. لومړی فکتور دا دی چې د خاورې تخريب د ښاري اوبو جريان اغيزمن کوي، د سېلاب غلظت وخت کموي. له همدې امله، د سېلاب جريان ډېر شديد او ګړندی دی. دوهم عامل دا دی چې د سيندونو او ويالو په بستر او څنډو کې د تخريب له امله راوتلي رسوبات د ويالو په خوله کې راټول شوي، د ويالو او سيندونو ښکته برخې لوړوي او د پلونو او پلچکونو خولې تنګوي، چې په پايله کې يې سېلابونه ميداني سيمو ته بهيږي او بيا د استوګنې سيمې او ښارونه خرابوي. پورته ذکر شوي طبيعي عوامل يوازيني عوامل دي چې که چيرې دوی د ښار شاوخوا اوبو کې واقع شي، نو د سېلابونو لامل کېږي(عمادالدين او معمري. ۱۳۹۵).

ب: انساني عوامل

په ډېرو ښارونو کې د سېلابونو د پېښو په پام کې نيولو سره له دې چې د طبيعي عواملو مداخله او اغيز د داسې پېښو اصلي لامل دی، موږ بايد په ياد ولرو چې په چاپېريال کې د انسان ډېره لاسوهنه

هم د سېلابونو په پېښو کې د پام وړ رول لوبوي. ښاري کېدل او ښاري پراختیا او د ځمکې په سطحه غیر محفوظ پوښښ هره ورځ په استوګنیزو سیمو کې د سېلاب احتمال زیاتوي. ځینې عوامل او انساني مداخلې چې د سېلابونو او په پایله کې د زیانونو لامل کېږي په لاندې ډول دي:

۱: په سیندونو کې لاسوهنه او د ویالو کارول

د سیندونو او د اوبو زېرمو لاسوهنه ډېره د پام وړ ده، په ځانګړې توګه چېرته چې دا د ښاري پراختیا سره تړاو لري. په دې مداخلو کې د سیندونو د دواړو غاړو ترمنځ د اړیکو د ټینګولو لپاره د لارو تنګول یا د سیندونو په سر د پلونو جوړول شامل دي. که چیرې دا ډول مداخلې د دقیقو علمي محاسبو او د اعظمي جریان کچه په پام کې نیولو سره ترسره نشي، نو دوی کولی شي د خورا خطرناکو سېلابونو لامل شي. دا به د ویالو او سیندونو شاوخوا سیمو ته لوی زیان ورسوي(عمادالدین او معمري. ۱۳۹۵).

۲: د ویالو او سیندونو د محرومیت درناوي کې پاتې راتلل

د کرنیزو ځمکو، تاسیساتو، استوګنې سیمو او نورو پراخوالی په سیندونو کې نه یوازې دوی زیانمنوي، بلکې په ډېری مواردو کې یې د سېلاب بندونو او د سېلاب کنټرول نورو اسانتیاوو د سم پلي کولو مخه هم نیولې ده. د اجرایوي مقررې سره سم چې اړوند ده د سیندونو، ویالو، طبیعي سیندونو او د اوبو لګولو شبکو سرحدونه د ځمکې هغه برخه ده چې د سیند، ویالې یا طبیعي سیند شاوخوا وي چې سمدلاسه د سیند شاته وي او د دې مقررې د څلورمې مادې سره سم، د طبیعي سیندونو یا ویالو محرومیت چې د اوبو د یوې یا دواړو غاړو ته دي د انرژۍ وزارت لخوا ټاکل کېږي(صادقلواو سجاسی قیداري، ۱۳۹۳).

۳: د ښاري پلان جوړونې مقرراتو او معیارونو سره سم عمل کولو ته د احتیاط او کافي پاملرنې نشتوالی

د نفوس چټکه وده او په پایله کې، د ښارونو زیاتوالی او پراختیا، د ځمکې استعمال د یو مطابقت لرونکي حالت څخه یو نامناسب حالت بدل کړی دی(رحماني، ۱۴۰۱). د ځمکې د کارونې د سم پلان جوړونې پرته چټک ښاري کېدل په سېلاب ځپلو سیمو کې د ودانیو د جوړولو لامل کېږي. د

اوبو اېستلو ناکافي سيستمونه او د اوبو نه ډکې سطحې د درنو بارانونو پر مهال د ښاري سېلابونو خطر لا پسې زياتوي.

۴: د ښاري فاضله اوبو د سيستمونو نشتوالی

په ښاري سيمو کې د سېلابونو د راوتلو يو له مهمو دليلونو څخه د ښاري سېلاب کنټرول پلانونو پلي کولو کې د پاملرنې نشتوالی دی، او په ډېرو مواردو کې، هغه جوړښتونه او تاسيسات چې د سېلابونو کنټرول کولو لپاره ټاکل کېږي پخپله د سېلابونو د رامينځته کېدو يو عامل دی. د سېلاب کنټرول ډېرو جوړښتونو، لکه د ختو د بند ديوالونو، ډېر زياتېدل، يا د بنسټونو د جوړيدو يا د اوبو د مينځلو او تخريب له امله د دې جوړښتونو ويجاړېدل، او همدارنګه د دې تاسيساتو ناسم پلي کول، په ښکاره ډول په ښاري سيمو کې زيان رسوي. له بلې خوا، د سيندونو د اوبو د سطحې لوړوالی د سېلابونو له امله د لوی مقدار رسوباتو له امله چې د دوی په ښکته برخه کې ځای پر ځای کېږي، حتی د سيندونو د اوبو ايستل غير موثر او بې اغېزې کوي، او په ډېرو مواردو کې د اوبو د بېرته پورته کېدو او ډېرېدو لامل کېږي. دا به د سيندونو شاوخوا سيمو او ښاري سيمو کې وکارول شي چې د سېلابونو سره مخ دي(صادقلواو سجاسی قيداري، ۱۳۹۳).

۵: د ښاري پراختيا اغېزې د اوبو وېش‌ها يدرولوژي او ښاري سېلابونو باندې

د نفوسو وده، ښاري پراختيا، او د ټولنو صنعتي کول د اړوندو اوبو د حوزې په‌ها يدرولوژي باندې منفي اغېزې لري، چې د سېلابونو د زياتوالي، په ښکته برخه کې د ککړتيا زياتوالي، د بنسټ د جريان کمښت، او د ځمکې لاندې اوبو بيا چارج کمولو لامل کېږي. سربېره پردې، هغه‌ها يدرولوژيکي بدلونونه چې د ښاري کېدو او په ښاري سيمو کې د ځمکې کارولو له امله رامينځته کېږي په لنډه توګه په لاندې ډول لنډيز کېدای شي:

ـ د اوبو د ټول جريان حجم کې بدلون

ـ د اورښت له امله د تغذيې په مقدار کې بدلون

ـ د سېلابونو د اعظمي (اوچت) تخليې بدلول

ـ د اوبو په کيفيت کې بدلون

هغه مهم عوامل چې‌ها یدرولوژیکي بدلونونو اغېزه کوي په ډنډ کې د غیر منقولو سطحو یا ځمکو مقدار او د اوبو د جریان د لارو ځانګړتیاوې دي، چې دواړه په هغو ډنډونو کې مهم دي چې د ښاري کېدو تابع دي. د ښاري پخې شوې سطحې، د ودانیو چتونه، د سړکونو او موټرو تمځایونو سطحې، او داسې نور د باران د اوبو خاورې ته د ننوتلو او د اوبو د ډکولو په وړاندې د خنډ په توګه عمل کوي. دا د ځمکې لاندې عمل کوي او د هر باران یوه لویه برخه د سطحې جریان ته بدلوي. ښاري پراختیا معمولا د بارانونو له امله د سېلابونو شدت زیاتوي. ځکه چې د ښاري سطحو، کوڅو او ویالو د نفوذ وړ مؤثریت د نورو ځمکو په پرتله ډېر دی، او دا سطحې د باران د اوبو راټولولو او لېږدولو ته په اسانۍ او چټکۍ سره اجازه ورکوي. د دې بدلونونو پایله به د حوزې د اوبو اېستلو ښه والی، د غلظت وخت لنډول، او په حوزه کې د سېلاب شدت زیاتول وي. له بلې خوا، د ښاري پراختیایي عملیاتو له امله د حوزې د غلظت وخت لنډېدل د سېلاب د اعظمي اخراج د شدت زیاتوالي سره مترادف ګڼل کېږي. ځکه چې د لږ دوامداره او په پایله کې د ډېر شدید باران په صورت کې، د سېلابونو لامل شي او دوی خپل اعظمي حد ته رسیږي. په ټولو قضیو کې، د ښاري حوزو د اوبو د نه نفوذ وړ سطحو سلنه د حوزو د غبرګون یوازېنۍ شاخص نشي ګڼل کېدای. ځکه چې د حوزې نورې ځانګړتیاوې، په شمول د فزیکي ځانګړتیاوو او د خاورې د نه منلو وړتیا، فضایي موقعیت او توپوګرافیک شرایط، او د حوزې ټولیزه اندازه، چې ښاري ځمکې یې یوه برخه ده، چې په پایله کې د سېلابونو اندازه او شدت اغیزمنوي (عمادالدین او معمري، ۱۳۹۵).

ښاري سېلابونه معمولا د ښار د اوسېدونکو لخوا د دوو ډلو اقداماتو پایله وي:

الف: د ځینو ښارونو زړې برخې د سیندونو په غاړو جوړې شوې وې. که څه هم د داسې ښارونو اوسیدونکو د دوراني سېلابونو احتمال اټکل کاوه، خو د سیند سره نږدې په هوارو سیمو کې د ساختماني عملیاتو اسانتیا دوی دې ته اړ کړل چې خپل سوداګریز، استوګنځي او سوداګریز ځایونه سیندونو ته نږدې جوړ کړي. برسېره پردې، د مختلفو موخو لپاره اوبو ته د لاسرسي اسانتیا هم سیند ته نږدې د ژوند کولو یوه ګټه ګڼل کېده.

ب: د ودانیو، سړکونو، د موټرو تم ځایونو جوړول، او په عمومي ډول د ښار پراختیا په نسبتا د نفوذ وړ ځای کې پدې مانا ده چې د باران او واورې ویلې شوې اوبه ډېره برخه نشي کولی د دوی زړو

او عادي لارو څخه تېرې شي او پرځای يې د ځمکې لاندې سفر وکړي. له ځمکې سره يوځای شي. په پايله کې دا اوبه په تشو او ټيټو سيمو کې راټولېږي، چې د ټيټو سيمو او د ښارونو ښکته برخو ته د اوبو د حرکت سرعت زياتوي. د ښار نږدې ٪۵۰ سطحې د اوبو لپاره بس نه دي(عمادالدين او معمري، ۱۳۹۵).

په عمومي توګه، په ښاري سيمو کې سېلابونه معمولا د دوو سرچينو لخوا اغېزمن کېږي ښاري او غير ښاري، د ښار دننه سرچينه، په خپل وار، د راټولولو ناکافي سيستم، د سېلاب لارو ناکافي ظرفيت او ډيزاين (د ليږد سيستم)، او د اوبو اېستلو ناکافي سيستم سره تړاو لري. په نږدې ټولو قضيو کې، د سيندونو او ويالو د سېلابونو بندېدل د ښارونو د سيندونو او جهيلونو سره نږدېوالي پورې اړه لري، او د موجوده ښارونو، په ځانګړې توګه ښارونو د سېلاب ستونزو په اړه د پوهاوي او تجربې سره هغه سيمې چې د سېلاب په دښتو يا د سمندر په څنډو کې رامينځته شوي او په دوره يي ډول د دې طبيعي پديدې څخه رامينځته شويو خطرونو سره مخ کېږي کولی شي د نويو ښارونو د موندلو په برخه کې د تېرو وختونو په پرتله ډېرې معقولې پريکړې وکړي.

د ښاري سيمو د سېلابونو په اړه، ښاري سېلابونه دوه جلا او مختلف ډولونه لري:

د ښاري ځمکو د سېلابونو لومړی ډول هغه وخت رامينځته کېږي کله چې يو سيند خپل اصلي جريان ته ورسيږي او ګاونډي ځمکې ډوب کړي. د ښاري سېلابونو دوهم ډول د ښاري طوفاني اوبو د راټولولو او ضايع کولو شبکې د ډېرېدو له امله رامينځته کېږي، کوم چې پخپله په ښار کې د سختو بارانونو له امله رامينځته کېږي(عمادالدين او معمري، ۱۳۹۵).

په ښارونو کې د سېلاب زيانونه په لاندې دريو ډلو ويشل شوي دي:

۱_ د فزيکي زيان جبران

۲_ ملي ليد پورې اړوند زيانونه

۳_ د بيړنيو لګښتونو له امله رامنځته شوي زيانونه

فزيکي زيان کې ودانيو او د هغوی موادو ته زيان اوښتی کېدل، د ودانيو د پاکولو لګښت او د جوړښتونو د زيانمن شويو برخو د پاتې شونو پاکول، عامه سړکونو او کوڅو ته زيان، د فاضله اوبو

سیستمونه او ویالې، پلونه، د بریښنا لینونه، د تلیفون شبکې او داسې نور شامل دي. زیانونه د عاید پورې اړوند زیانونه د معاشونو ضایع کول یا د سوداګرۍ خالصې ګټې ته زیانونه شامل دي. د ملي لید څخه، دا ډول زیانونه یوازې هغه وخت شتون لري کله چې اقتصادي فعالیتونه وځنډول شي یا ځای په ځای نشي(سجادي او قنبري، ۱۴۰۲).

د سېلابونو سره د مبارزې او کنټرول لارې چارې

د سېلابونو له امله رامنځته شوي زیانونه او د هغوی د اغېزو کمولو پورې اړوند لګښتونه انجینران، جیومورفولوژیستان،ها یدروولوژیستان او پلان جوړونکي دې ته هڅول چې د کلتوري او طبیعي شرایطو سره سم د سېلاب کنټرول ستراتیژیو لړۍ رامینځته کړي. خو موږ باید پوه شو چې موږ تل د سېلابونو په کنټرول کې بریالي نه یو ځکه چې موږ نشو کولی د سېلابونو مخه ونیسو، مګر موږ باید هڅه وکړو چې دوی کنټرول او لارښوونه وکړو او د سېلابونو زیان رسونکې او ویجاړونکې پایلې کمې کړو. د چاپیریالي خطرونو په وړاندې د انسانانو غبرګونونه هم د چاپیریالي شرایطو، په ټولنه کې د اقتصادي شرایطو، په ټولنه کې د افرادو د فکر کولو او لید لارې او داسې نورو پورې اړه لري چې خورا توپیر لري. د سېلاب کنټرول ترټولو عامې ستراتیژۍ عبارت دي له:

۱. بیړني تدابیر او د سېلاب خبرداری

۲. د اوبو د مدیریت عملیات(د اوبو د راټولو په ساحه کې لاسوهنه او بدلونونه)

۳. د چینل اصلاحاتو پراختیا او ثبات

۴. په ځمکه کې د سېلابونو انحراف او ذخیره کول(بندونو او سېلاب دروازو جوړول).

۵. د اوبو او خاورې ساتنې لپاره د ځمکې مدیریت

٦. په سېلاب ځپلو سیمو کې د ځمکې کارولو کنټرول(د سېلاب ځپلو سیمو زون کول).

پورته میتودونه په دوو ډلو ویشل کېږي: ساختماني او غیر ساختماني عملیات

د سېلابونو د کنټرول ساختماني میتودونو کې ټول هغه اقدامات شامل دي چې د سېلابونو د جریان اندازه او شدت کموي یا یې کنټرول او لارښوونه کوي، په دې توګه د سېلابونو ویجاړونکي ځواک

کموي. پداسې حال کې چې غير ساختماني ميتودونه هغو اقداماتو ته اشاره کوي چې د سېلابونو د فزيکي کنټرول پرځای، د احتمالي زيانونو د حجم کمولو لپاره د سېلابونو او سېلاب ځپلو سيمو په عقلي کارونې ټينګار کوي.

۱ـ د جوړولو طريقې:

الف ـ د پوهې په کچه عمومي ميتودونه

ـ بند يا د سېلاب خنډ: بندونه هغه تاسيسات دي چې معمولا د سيندونو يا جهيلونو ته نږدې او د ويالو په اوږدو کې جوړيږي ترڅو ښاري سيمو او ګاونډيو ته د سېلابونو د خپرېدو څخه ساتنه وکړي.

ـ د اوبو د زېرمو بندونه: دا ډول بند د هغې تر شا د اوبو زيرمه يا جهيل جوړوي، چې په مختلفو برخو کې کارول کېږي. دا بندونه د سېلابونو مخه نيسي او پداسې حال کې چې خطرونه او زيانونه کموي، کولی شي د اوبو ضايع کېدو مخه ونيسي. د زرګونو مکعب مترو مخه نيسي، حتی په مليونونو مکعب متره اوبه.

ـ د اوبو د بدلون بندونه: دا بندونه د سيند د اوبو د اړولو او د اوبو رسولو کانال ته د اړولو لپاره جوړ شوي دي. په بل عبارت، د اوبو د بدلون بندونه د سيندونو، کانالونو يا ويالو څخه مطلوبو سيمو ته د اوبو رسولو لپاره جوړ شوي دي.

ـ د ربړ بندونه: د اوبو سره د اوبو کنټرول د نسبتاً نوې ټيکنالوژۍ يوه نوې کارول شوې بڼه ده. پدې ټيکنالوژۍ کې د ربړ بندونو جوړولو لپاره د ربړ شيټونو کارول شامل دي(عمادالدين او معمري، ۱۳۹۵).

۲: د اوبو د څاګانو مديريت

ـ د ښاري اوبو د مديريت مفهوم

د سېلابونو سرچينه، چې ډېر وختونه د درنو بارانونو وروسته ښارونو ته ننوځي او د مناسبو اسانتياوو په نشتوالي کې زيان رسوي، د ښارونو څخه بهر واقع کېږي، ښاري ساحه له دې ځايه تيريږي. له همدې امله، د ښاري اوبو د مديريت په برخه کې، د مطالعې او پلي کولو ساحه او کچه، د لوړو نقطو څخه چې د سېلابونو په رامينځته کېدو او د ښارونو له لارې د دوی په تېرېدو کې رول لوبوي،

تر ميتودونو او اسانتياوو پورې پدې کې د سړکونو او نورو ښاري جوړښتونو څخه د اوبو ايستل شامل دي، کوم چې پخپله د ښار دننه د اوبو د ساحې برخه جوړوي. په څرګنده توګه، د ښار له حدودو څخه بهر د اوبو د ښه کولو لپاره د اخيستل شويو اقداماتو سربېره، له دې څخه دا څرګندېږي چې د خوندي او ځانګړو لارو انتخاب چې د سېلاب د تېرېدو لپاره اعظمي ډيزاين ظرفيت ولري او د ښاري ځمکو او د هغې د راتلونکي پراختيا په حدودو کې د خطر ترټولو ټيټ خطر ولري، د دې پلان په ډېرو برخو کې شامل دی(عمادالدين او معمري، ۱۳۹۵).

د څارويو د څرولو او کرنې څخه لرې کول

_ د نباتاتو پوښ جوړول يا پياوړي کول: د نباتاتو پوښ، په ځانګړې توګه ځنګلونه، يو ژوندی پوښ دی چې کولی شي د خاورې تخريب، د خاورې په سطحه د اوبو جريان او د سېلابونو رامينځته کېدو مخه ونيسي، له همدې امله دا د سيند د اوبوپه تنظيم کولو کې خورا لويه اغېزه لري. د نباتاتو پوښ د سېلابونو په مخنيوي او د سيند د اوبو په منظم کولو کې خورا لويه اغېزه لري.د ځانګو پرې کول د تخريب د کنټرول او په خاوره کې د اوبو د نفوذ د زياتوالي لپاره په لوړو غرونو کې د ويالو جوړول(عمادالدين او معمري، ۱۳۹۵).

ب_ د ښاري ځمکو لپاره ځانګړي ساختماني ميتودونه

د سطحي اوبو د راټولولو لپاره کانالونه او ويالې(مرستندويه سېلاب لارې): د ښاري سيمو څخه د سېلابونو د جريان د اړولو يوه طريقه د کمربندونو ويستلو سره د مرستندويه سېلاب لارو کيندل دي. په حقيقت کې، د دې پر ځای چې ټول سېلاب د اوبو د لارې په دواړو غاړو کې د بندونو يا سېلاب ديوالونو په جوړولو سره د رامينځته شويو لارو له لارې ولېږدول شي، د سېلاب يوه برخه په مصنوعي ډول کېندل شوې ويالو يا کانالونو ته اړول کېدی شي چې د يوې مطلوبې او ځانګړې لارې په اوږدو کې بهيږي. د دې سېلاب لارو د هيدروليک ډيزاين لپاره، دا اړينه ده چې د هغو سيندونو يا ويالو طبيعي ځانګړتياوې وپېژندل شي چې له ښار څخه تيريږي او د داسې مطلوب او مناسب ډيزاين لپاره اساس وګڼل شي. مرستندويه سېلابي لارې هغه وخت رامينځته کېږي کله چې د سېلاب اوبه د يوې يا ډېرو طبيعي ويالو يا د اوبو لارو څخه د ښاري يا کليوالي سيمو په لور بهيږي. دا ډول سېلاب معمولا په يوه لاره کې چې تقريباً د ويالو سره عمودي وي غځيږي او د سېلاب د جريانونو

ترلاسه کولو وروسته، په سيمه کې د اوبو اېستلو سيستم باندې د اضافي بار اچولو پرته سيند يا طبيعي ويالو ته توييږي(عمادالدين او معمري، ۱۳۹۵).

د افغانستان په کليوالو سيمو د سېلابونو خطرونه او د هغو حل لارې

په سېلاب ځپلو سيمو کې د نفوس او شتمنيو زياتوالی، دها يدرولوژيکي سيستمونو کې بدلونونه، او د بشري فعاليتونو منفي اغېزې په وروستيو کلونو کې د سېلابونو د پېښې او شدت د زياتوالي له لويو لاملونو څخه دي. د نړيوالو تجربو او شته احصايو پراساس، د ټولو سېلابونو کنټرول ممکن نه دی، او غوره حل لاره د ساختماني او غير ساختماني ميتودونو سره يوځای کول دي چې کولی شي د سېلاب زيانونه کم کړي. سربيره پردې، د اقليم بدلون، د طبيعي سرچينو لکه ځنګلونو او څړځايونو ويجاړول، او په سېلاب ځپلو سيمو کې ناامنه ودانۍ د سېلاب ناورين د زياتولو نور عوامل دي. په دې برخه کې، د سېلاب خطرونو په اړه د عامه پوهاوي زياتوالی او د دې بحرانونو سره د مقابلې په اړه اړينې روزنې چمتو کول مهم اقدامات دي چې کولی شي د انساني او مالي زيانونو کمولو کې مرسته وکړي. په عمومي توګه، هغه سيمې او خلک چې د سېلاب خطرونو سره مخ دي بايد د موجوده ګواښونو او د هغوی سره د مقابلې لارو په اړه په بشپړ ډول خبر شي ترڅو دوی وکولی شي د ډېر چمتووالي او پوهاوي سره بحرانونو باندې بريالي شي(تيموري.۱۴۰۳).

په هېواد کې د سيندونو او درو په غاړو کې د کليوالي ميشت ځايونو چټک فزيکي پرمختګ زيانونه اړولي او کلي يې له ګڼو ستونزو سره مخ کړي دي، چې دا په زياتېدونکي توګه روښانه کوي چې د ساينسي مطالعاتو پراساس د سېلابونو منفي اغېزو کمولو لپاره د حل لارو موندلو او د ساينسي موندنو پراساس د اغېزمن مديريت پلي کولو ته اړتيا ده. په کليوالي سيمو کې د هر ډول بحران لپاره مؤثر پلان جوړونه د هغو عواملو دقيق پوهاوي ته اړتيا لري چې د بحران لامل کېږي. په کليوالي سيمو کې د سېلابونو د رامينځته کېدو يو له خورا مهم عواملو څخه د باران اندازه او بدلون دی. د سېلابونو لپاره د طبيعي شرايطو شتون لکه، د موادو ډول، د باران او رطوبت د زياتوالي سره د سېلابونو احتمال زياتوي. د باران اندازه، د هغې اغېزې سره په غرونو باندې، په زون کولو کې خورا مهم دی(رياحي او زماني، ۱۳۹۴).

موندنې

ویلای شو چې د سېلابونو د پېښېدو عوامل یوازې یو ځانګړی لامل نه دی، بلکې د طبیعي او انساني فکتورونو ګډ اغېز دی. د بارانونو شدت او دوام، د واورو وېلې کېدل، د ځمکې د سطحې پوښښ د خاورې نفوذ وړتیا، او د اقلیم بدلون د سېلابونو په طبیعي عواملو کې راځي. د انسانانو مداخلې لکه د ځنګلونو وهل، د ښارونو غیر منظمه پراختیا، د سیندونو د طبیعي بهیر بدلول، او د اوبو د منظم مدیریت نه شتون د سېلابونو پېښېدو ته زمینه برابروي. سېلابونه باید د څو اړخیزو عواملو د ګډو پایلو په توګه وڅېړل شي. د دې پېښو د مخنیوي او مدیریت لپاره ضروري ده چې طبیعي چاپېریال وساتل شي. په افغانستان کې سېلابونه له اقتصادي اړخه، د کرنیزو ځمکو، زېربنایي پروژو، کورونو او صنعتي سیمو، ښارونو ورانول د تولید کچې کمښت، د عاید له منځه تګ، او د دولت پر بودیجه د زیات فشار لامل ګرځي. د لارو، پلونو او د بریښنا شبکو ویجاړېدل د سیمې د اقتصادي فعالیتونو پر دوام منفي اغېزه کوي او د بیارغونې لپاره د پام وړ مالي لګښت ته اړتیا پیدا کېږي. سېلابونه په افغانستان کې یوازې طبیعي پېښې نه دي، بلکې د ټولنیز او اقتصادي پرمختګ پر وړاندې جدي خنډ جوړوي. همدارنګه ویلای شو چې د اقلیمي بدلونونو له امله د سېلابونو پېښې په نړۍ کې د تکرار او شدت له پلوه د پام وړ بدلون مومي. د تودوخې زیاتوالی د تبخیر کچه لوړوي او د هوا په سیستمونو کې د رطوبت زیاتوالی د شدیدو او دوامدارو بارانونو زمینه برابروي، چې دا خپله د ناڅاپي او پراخو سېلابونو د زیاتېدو سبب ګرځي. همدارنګه، د کنګلونو او واورو د وېلې کېدو چټکتیا د اوبو د بهیر ناڅاپي زیاتوالي ته لاره هواروي.

پایله اخیستنه

په افغانستان کې سېلابونه د طبیعي او انساني عواملو د پیچلي تعامل پایله ده، او د خطرونو کمولو او د انعطاف زیاتولو لپاره مدغمو لارو چارو ته اړتیا لري. د دې ننګونو د حل لپاره، موږ د ځمکې کارولو ښه پلان جوړونې، دوامداره کرنیزو کړنو، د زیربناوو پراختیا، او د اقلیم بدلون انعطاف ستراتیژیو ته اړتیا لرو. د سېلابونو د لاملونو په پوهېدو سره، ټولنې کولی شي د دې طبیعي پېښو لپاره ښه چمتووالی ونیسي او ځانونه ترې خوندي کړي. د زده کړې، زیربناوو پراختیا، او د چاپېریال مدیریت کې د ګډو هڅو له لارې، افغانستان کولی شي د سېلابونو اغېزې کمې کړي او د خپلو

خلکو هوساینه وساتي. سېلابونه په نړۍ کې تر ټولو زیان منونکي طبیعي آفتونه ګڼل کېږي، او په وروستیو کلونو کې، په مختلفو هېوادونو کې د طبیعي پېښو څخه ډېر زیانونه د سېلابونو سره تړاو لري. په سېلاب ځپلو سیمو کې د نفوس او ملکیت زیانونه، دها یدروولوژیکي سیستمونو کې بدلونونه، او د بشري فعالیتونو اغېزې په وروستیو کلونو کې د سېلابونو د پېښېدو او د هغوی د شدت د زیاتوالي اصلي لاملونه دي. د نړیوالو تجربو او شته احصایو پر بنسټ، د ټولو سېلابونو کنټرول ممکن نه دی او غوره حل لاره د ساختماني او غیر ساختماني میتودونو سره یوځای کول دي چې کولی شي د سېلاب زیانونه کم کړي. سربېره پردې، د اقلیم بدلون، د طبیعي سرچینو لکه ځنګلونو او لندبلو ځمکو کمېدل، او د سېلاب ځپلو سیمو کې ناامنه ساختماني کارونه د سېلاب بحران نور عوامل دي چې زیاتوي یې. پدې برخه کې د سېلاب خطرونو په اړه د عامه پوهاوي لوړول او د هغوی سره د چلند په اړه اړینه روزنه ورکول د هغو اساسي اقداماتو څخه دي چې کولی شي د ژوند او ملکیت د ضایعاتو کمولو کې مرسته وکړي. په عمومي توګه، هغه سیمې او خلک چې د سېلاب خطرونو سره مخ دي باید د موجوده ګواښونو او د هغوی سره د مقابلې لارو چارو څخه په بشپړه توګه خبر وي ترڅو دوی وکولی شي د ډېر چمتووالي او پوهاوي سره د سېلاب څخه تېر شي. د سېلابونو په ګډون د طبیعي پېښو سره مخ کېدلیو له هغو مسألو څخه دی چې هر کال کلیوالي ټولنو ته سخت زیان رسوي. کلیوالي ټولنې د نورو بشري ډلو په پرتله د سېلابونو له خطرونو څخه ډېر اغیزمن کېږي ځکه چې دوی د چاپیریال او کرنې فعالیتونو سره ژورې اړیکې لري. د دې په پام کې نیولو سره چې د سېلابونو مخه نشي نیول کېدلی، دا ممکنه ده چې کلیوالي ټولنې وروزل شي او د سېلابونو د خطرونو او د هغوی سره د مقابلې څرنګوالي په اړه د کلیوالو د خبرولو لپاره اقدامات وشي. د سېلابونو په جریان کې د کلیوالي اوسیدونکو د چمتووالي د زیاتوالي لپاره د مهمو شیانو په منځ کې د لیکچرونو، کنفرانسونو او روزنیزو ټولګیو کې د ګډون له لارې د پوهې، مهارتونو او پوهاوي کچه لوړول دي. همدارنګه د راډیو او تلویزیون په څېر د ډله ایزو رسنیو له لارې د خطرونو، په ځانګړې توګه د سېلابونو د پېښو په اړه حکومت ته خبر ورکول په چټکۍ سره معلوماتو ته لاسرسی زیاتوي. دولتي ادارې، کلي او کلیوالي خلک د سېلابونو په جریان کې د بحران مدیریت کې د پام وړ رول لوبوي.

وړانديزونه

- د سېلابونو د خطر ارزونه او نقشه‌گذاري بايد تر سره شي.

- د اقليم بدلونونه بايد په نظر کې ونيول شي.

- د طبيعي او انساني سرچينو سم مديريت په نظر کې ونيول شي.

- د زيربناوو د قوي کولو پلانونه بايد پلي شي.

- د ټولنيزې چمتووالي او عامه پوهاوي زياتول، او د پوهاوي پروگرامونه بايد قوي او دوامداره وي.

- د بيړنيو خبرتيا او ژغورنې سيستمونو را منځ ته شي.

- د ځنگلونو بيا کښېنول او د ځمکې ساتنې ته بايد د لومړيتوب ورکړل شي.

- د ښاري او کليوالي سيمو لپاره د سېلاب د خطر د کمولو پلانونه او کانالیزیشن سیستمونه باید پراخ شي.

اخځليکونه

تيموري، نظام الدين. سيدعبدالباسط، رحماني. الف شاه، احسان. (۱۴۰۳). سېلاب و کنترول ان با روش‌های غير سازه اي. *مجله علمي تحقيقي پامير*. ۹ (۳۰) ۳۰. ۱۷۳- ۱۹۱.

ثروتي، محمد رضا. محمود، احمدي. کاظم، نصرتي. مهدي مزباني.(۱۳۹۲). پهنه بندي پتانسل سيل خيزي حوزه ابخيز سراب دره شهر. جغرافيا(*فصلنامه علمي- پژوهسشي انجمن جغرافيای ايران. دوره جديد*. ۱۱ (۳٦). ۵۵- ۷۷.

رحماني، سيدعبدالباسط. (۱۴۰۱). لزوم روی کرد نوين در مديريت سيلاب شهري. *اداره ملي آمادگي مبارزه با حوادث*.

رياحي، وحيد. لقمان، زماني. (۱۳۹۴). بررسي عوامل جغرافيايي موثر بر سيل خيزی در نواحي روستايی. *فصلنامه برنامه ريزي منطقه ای*. ۵(۱۷). ۹۱- ۱۰۲.

زمرديان، محمد جعفر. (۱۳۸۸). کاربرد جغرافيايي طبيعی در برنامه ريزي شهري و روستايي، *انتشارات پيام نور*. ۴۱٦.

سجادي، سيد نبي. قنبري، باغستان عباس. (۱۴۰۲). ارتباطات بحران؛ مطالعه پوشش خبری بحرآن‌های طبیعی (زلزله و سیلاب) در افغانستان در یک دهه اخیر (۱۳۹۲ الی ۱۴۰۲). *جامعه فرهنگ رسانه*.۱۲ (۴۹). ۳۲۱- ۳۴۲.

شريفي نيا، زهرا. (۱۳۹۸). ارزيابي تاب آوري اجتماعي نواحی روستایی در برابر سیلاب با استفاده از مدل(FANP) و (WASPAS). *جغرافيا ومخاطرات محيطي*.(۳۰) . ۱- ۲۶.

DOI: https://doi.org/10.22067/geo.v0i0.78724

عمادالدين، سميه. ابراهيم، معمري: (۱۳۹۵). بررسی مخاطرات زیست محیطي با تاکید بر سیلاب و راهکارهای کنترل و مدیریت آن. *اولین همایش بین المللی مخاطرات طبیعی و بحرآن‌های زیست محيطي ایران راهکارها وچالش‌ها* .

صادقلو، طاهره. حمدالله، سجاسی قیداری. (۱۳۹۳). راهبردهاي مديريت مخاطره سيل در مناطق روستايي با مدل) TOPSIS-SWOCمطالعه موردي حوضه آبريز قره چاي راميان. *جغرافيا و مخاطرات محيطي*. (۱۲). ۱۰۵-۱۲۸.

عابديني، موسی. محمدحسين، فتحي. (۱۳۹۴). پهنه بندي خطر وقوع سيلاب با استفاده از فرايند تحليل شبکه. *هيدروژيومورفولوژي*. (۳). ۹۹- ۱۲۰.

عزيزپور، فرهاد. محمدسعيد، حميدي. (۱۳۹۴). تحليل مشارکت محلي در مديريت مخاطره سيل در نواحي روستايي. *نشريه تحليل فضايي مخاطرات محيطي*، ۲ (۴). ۷۷- ۹۴.

قنواتی، عزت الله. (۱۳۸۲). مدل ژئومورفولوژیکی سیلاب در حوضه گاماسیاب. *تحقیقات جغرافیایی*، ۱۸ (۴)، ۱۷۴-۱۸۲.

معيري، مسعود. مژگان انتظاري.(۱۳۸۷). مروري بر سيلاب‌های استان اصفهان. *فصل نامه چشم انداز جغرافيايي*.۳، (٦) . ۱۰۹- ۱۲۳.

لطفي، حيدر. مهتاب، جعفري. (۱۳۹۰). فرايند ايمن سازي شهري جهت مقابله با مخاطرات طبيعي سيل. *فصل نامه علمي پژوهشي فضای جغرافيايي*. ۱۱ (۳٦). ۲۸۳- ۲۹٦.

گودرزي، محمدرضا. آتيه، فاتحی فر. (۱۳۹۷). پهنه بندي خطر سېلاب در اثر تغييرات اقليمي تحت سناريو (RCP 8.5) با ايستفاده از مدل‌ها يدرولوژيکي (SWAT) در محيط (Gis). *نشريه تحقيقات کاربردي علوم جغرافيايي*. ۱۹ (۵۳). ۹۹- ۱۱۷.

مهدي، مسترشد. (۱۳۹۳). اقليم بارشي سرزمين افغانستان. *فصل نامه تحقيقات جغرافيايي*. ۲۹ (۱۱۴). ۱۹۱- ۲۰۲.

ميرقع،ها دی. مريم، ابراهيميان نجف آبادي. (۱۴۰۲). مديريت بحران هنگام وقوع سېلاب در مناطق روستايی. *دومين رويداد بين المللی نمايشگاهی مديريت بحران ايران قوي*.۱-۸.

Shokory, J. A., Tsutsumi, J. G., Yamada, H., & Kløve, B. (2017). Intra-seasonal variation of rainfall and climate characteristics in Kabul River Basin. *Central Asian Journal of Water Research, 3*(2), 24–40.

Smith, K., & Ward, R. (1998). *Floods: Physical processes and human impacts*. John Wiley & Sons.

United Nations Office for Disaster Risk Reduction. (2015). *Global assessment report on disaster risk reduction*.

WFP (World Food Programme). (2022). *Afghanistan Flood Emergency Overview*.

Nicholson, S. E. (2001). Climatic and environmental change in Africa during the last two centuries. *Climate Research, 17*(2), 123–144

ANDMA (Afghanistan National Disaster Management Authority). (2023). *Annual Disaster Report: Floods and Response in Afghanistan*.

Research on flood risks and impacts on urban and rural areas of Afghanistan

[1*]Noor Ahmad Ahmadi and [2]Mohammad Kazem Yousefi

[1]Department of Geography, Faculty of Education, Paktia University

[2]Department of Geography, Faculty of Earth Sciences, Kabul University

noorahmadahmadi555@gmail.com

Abstract

Flooding in Afghanistan is not only a natural disaster, but also a complex phenomenon. Floods are one of the natural disasters that cause human and animal casualties, buildings, facilities, gardens, fields, and natural resources. In the past two decades, the intensity of the floods and losses has increased, which has led to the long-term hope of solving the flood issues, and the realization that the floods cannot be controlled. But someone should try to prevent the damage and destruction of the pile. It can be compared to the damage caused by floods, storms, floods, earthquakes, and landslides in urban areas. In general, in order to deal with this phenomenon with its destructive effects, it is necessary to first investigate the causes of floods, and then, by identifying the negative effects of these events, provide the necessary solutions to reduce the losses of these events. This article examines the various factors that cause floods in Afghanistan, from natural elements, rains, and snow, to human activities, forests, forests, and poor land in the construction plan, in order to provide a comprehensive overview of this issue, and solutions are presented to reduce the damage caused by this phenomenon in the areas.

Key points: Afghanistan, Danger, Events, Floods, Regions.

بررسی مضامین تعلیمی و اخلاقی در مخزن‌الاسرار نظامی

صالح محمد صالح[1*] و دکتور شفیق الله شفقت[2]

دیپارتمنت ادبیات فارسی دری، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون پکتیا[1،2]

saleh4683891@gmail.com

خلاصه

نظامی گنجوی یکی از سخن‌سرایان به‌نام زبان فارسی در سدهٔ ششم است. وی در سرودن شعر و سرایش داستان دست بلند داشته و در این زمینه به آفرینش «خمسه» که بزرگترین شهکار اوست پرداخته است. از میان خمسهٔ او مثنوی «مخزن‌الاسرار» سرشار از حکمت و تعلیم و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی است. نظامی به عنوان فرد پارسا و نیک‌نام کوشیده تا این اثر را به نکات پند و اندرز لبریز نماید. در این مقاله تلاش شده است تا زمینه‌های تعلیمی، اخلاقی و تربیتی در مخزن-الاسرار به بررسی گرفته شود و با نشر آن یک بعدی از مزایای مخزن الاسرار برجسته شده و سبب آشنایی هر چه بیشتر مخاطب به این اثر گرانسنگ می‌گردد؛ و سبب غنامندی دنیای ادبیات فارسی دری می‌شود؛ همچنان مخاطبان به فضائل و رذائل اخلاقی آشنا شده، آن یکی را ترک و بر دوم راه عمل را به پیش می‌گیرند این تحقیق مروری بوده و نتایج به دست آمده از این تحقیق نشان می‌دهد که نظامی در این مثنوی به دنبال ایجاد آرمان‌شهری است. وی برای دستیابی به این هدف در اشعار خویش امر و نهی داشته و به انسان آموزه‌های اخلاقی، پند و اندرز حکیمانه می‌دهد و آن‌ها را به رفتار پسندیده و اخلاق حمیدهٔ چون یقین به ارادهٔ حق، اطاعت الله(ج)، پیوستن به خداوند، نیکوکاری، تحسین علم و قلم، سخت‌کوشی، دین‌گرایی، تعامل نیک، خشنودی دلها، محنت‌کشی، خرد و دانایی، ... فراخوانده و از اعمالی چون هوس نفس، مهر دنیا، طمع، بیزاری، بزدلی، غفلت، رفاقت شیطان، بخل، ... انسآن‌ها را برحذر داشته است.

کلمات کلیدی: اخلاق، تربیت، شعر تعلیمی، مخزن‌الاسرار، نظامی گنجوی.

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ،

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ.

نظامی گنجوی یکی از ارکان مهم شعر فارسی است. نظامی مردی حکیم بوده و از صحبت اهل زمانه اعراض می‌کرده و در گوشهٔ عزلت و انزوا به طبع‌آزمایی‌های خود مشغول بوده و چنان می‌نماید که ریاضت می‌کشیده و چله می‌نشسته است(نظامی، ۱۳۶۲: ۵). وی انسان خداجو و با تقوا بوده و در زندگی عملی نیز وی را مظهر سخنان اخلاقی و حکمت‌آمیز دانسته‌اند. نظامی در شرایط می‌زیست که عیاشی، لذت‌جویی رایج بوده است؛ ولی پیر گنجه همواره جانب تقوا، عفت، انسان-دوستی و خداپرستی را ختیار نموده. چنانکه در آثار خود به زهد و پرهیزگاری تأکید کرده و می-خوارگی و لذت‌جویی را تقبیح نموده است(حصاریان، ۱٤۰۲: ۳۷-۳۸). مخزن‌الاسرار وی شامل بیست مقاله بوده و هر یک، موضوعات دینی، عرفانی و اخلاقی را به صورت تمثیلی ارائه نموده است(براوون، ۱۳۸۱: ٤۵).

یکی از راه‌های که می‌توان به مدد آن مردم را به سوی شهری آرمانی و جامعهٔ وارسته رهنمون ساخت، تکیه بر مفاهیم و آموزه‌های تعلیمی و اخلاقی است. آموزه‌های که در سایهٔ آن جوامع انسانی به کمال می‌رسند(مشهور و جلیلی، ۱۳۹۵: ۱۲۷). انسان برای دست یافتن به روحی متعالی و سرشار از پارسایی نیاز دارد. یکی از راه‌های که می‌توان به دل و جانی معنوی و عروج‌یافته رسید، گوش سپردن به پندها و اندرزهاست. نظامی از چهره‌های است که در آثارش آموزه‌های اخلاقی و حکمی موج می‌زند به ویژه مخزن‌الاسرار او که اثر است عرفانی و سرشار از نکات تربیتی است. مضامین تعلیمی، اخلاقی و تربیتی در اثر مزبور جایگاه ویژهٔ دارد که تا کنون مورد کندوکاوی قرار نگرفته است. این تحقیق سعی دارد تا عمده‌ترین مباحث تعلیمی و اخلاقی مخزن الاسرار را به بررسی گیرد و جایگاه اثر نامبرده را در بین آثار تعلیمی تثبیت نماید.

با گذر زمان مفاسد اخلاقی در جامعه اوج گرفته و انسآن‌ها مسیر انحطاط اخلاقی را می‌پیماید؛ لذا نیاز است تا از هر راه ممکنه مفاسد اخلاقی جلوگیری شده و مکارم اخلاقی در جامعه گسترش یابد.

بنابر این بررسی مضامین تعلیمی و اخلاقی فوق از یک سو سبب آشنایی بیشتر مخاطب به مخزن-الاسرار شده و سبب غنامندی ادبیات فارسی می‌شود و از جهت دیگر مخاطبان به فضائل و رذائل اخلاقی آشنا شده، یکی را ترک و بر دیگر عمل می‌کنند. این تحقیق در صدد پاسخ‌دهی به این پرسش‌هاست: عمده‌ترین مضامین تعلیمی و اخلاقی در مخزن‌الاسرار نظامی کدامند؟ نظامی انسان را به کدام امور نیک فراخوانده و مردم جامعه را از چه رفتارهای باز می‌دارد؟ مخزن‌الاسرار با رویکردهای متنوع از سوی محققان مورد توجه قرار گرفته و هر کدام زاویه‌های مختلف آنرا به بررسی گرفته اند؛ اما در باب بررسی آموزه‌های تعلیمی، اخلاقی آن تاکنون مقاله و کتابی نگاشته نشده است. مهم‌ترین نوشته‌های که پژوهشگران در مورد آثار نظامی نگاشته اند عبارت اند از:

- گنجینهٔ حکمت در آثار نظامی از ثروت(۱۳۷۰): در این اثر ضمن شرح اصطلاح«حکمت» نگرش‌های حکیمانهٔ نظامی نقد و بررسی شده است.

- عدالت از نظر نظامی گنجوی از متینی(۱۳۷۳): در این مقاله عدالت در آیینهٔ نظامی بررسی شده است.

- انعکاس آموزه‌های تعلیمی در خمسهٔ نظامی از خان محمدی و همتی(۱۳۹٤): این مقاله فقط به ذکر فضائل، نیکی‌ها، راستی‌ها و درستی‌ها پرداخته است.

- تأثیر پذیری تعلیمی روضه‌الانوار خواجوی کرمانی از مخزن‌الاسرار نظامی‌گنجوی از پروین دخت مشهور(۱۳۹۵): در این مقاله تأثیر آموزه‌های تعلیمی اثر نظامی را بر اثر خواجومطالعه شده است.

با توجه به تحقیقات فوق تحقیقی پیرامون بررسی نکات پند و اندرز به گونهٔ گذرا در «مخزن‌الاسرار» نظامی صورت نگرفته است. تحقیق حاضر بی‌پیشینه بوده و مطالب بکر و جدید را ارائه می‌دهد.

میتودلوژی تحقیق

تحقیق حاضر براساس هدف، بنیادی- نظری است و از حیث روش، توصیفی- تحلیلی است. اطلاعات آن از راه کتاب‌خانه‌یی انجام شده است؛ چنان‌که دیوان شاعر به دقت مطالعه شده است و نمونه‌های شعری یادداشت‌برداری شده و سپس توصیف و تحلیل گردیده است. در امر تهیهٔ این مقاله از منابع دست اول، کتاب‌های مرجع و مقاله‌های ناب و جدید استفاده شده و مطالبی که از

منابع مزبور در این مقاله مورد کاربرد قرار گرفته با بسیار امانتداری به گونهٔ نقل قول مستقم در داخل قوس‌های ناخنک و یاهم به گونهٔ اقتباس با ذکر منبع آورده شده است.

موضوع اصلی

نگاهی بر زندگی و کارکردهای ادبی نظامی گنجوی

الف: زندگی‌نامه

نامش حکیم جمال‌الدین ابومحمد الیاس فرزند یوسف متخلص به «نظامی» است. او به احتمال در سال ۵۳٦هـ. در شهر «گنجه» زاده شده، در همان‌جا پرورش یافته و به سال ٦١٤ هـ. در این سرزمین دل‌انگیز و هنرپرور دیده در نقاب خاک کشیده است. نظامی در جوانی هیچ‌گاهی از شهر گنجه بیرون نرفته و در آن شهر به تحصیل و آموزش علوم پرداخته است. نظامی ضمن آشنایی با زبآن‌های آذری، فارسی، عربی و پهلوی در سن جوانی به تمام علوم مروج زمان خود احاطه یافته و در میان دانشمندان هم‌روزگارش شهرت زیادی را کسب کرده است. چنانکه اهل خواص به نسبت تبحر در علوم متداول آن عصر، وی را «آیینهٔ غیب» می‌نامیدند. همچنان «هرمان اته» و «ادوارد براوون»، مستشرق آلمانی و انگلیس، به او لقب«استاد داستان‌شرق رمانتیک» را داده اند و «آربری»، مستشرق انگلیسی، نیز نظامی را از «نوابغ ادبیات جهانی»دانسته است. نظامی در عصر سلجوقیان می‌زیست و با امرا و رجال هم‌روزگار خویش رابطهٔ حسنه داشته و پیوسته مورد حمایت و احترام آنان بوده است. از اینرو برخی مثنوی‌های خویش را به فرمان و خواهش امرای آن عصر سراییده است(حصاریان، ۱٤۰۲: ۳۵- ۳۹). چنانچه شواهد نشان می‌دهد نظامی از مداحی بیزار بود و از دربارها دوری می‌جست، با این حال به رسم مرسوم عصر خویش سخت چسپیدهٔ و اشعارش را به حکام معاصر تقدیم کرده است(براوون، ۱۳۸۱: ۹۳).

ب: آثار نظامی و مخزن‌الاسرار

نظامی گنجوی از بزرگترین شاعران ادب فارسی است که آثار او نه تنها در ارج‌ناکی میراث ادبی زبان فارسی دری؛ بلکه در ادبیات جهانی نیز از جایگاه ارزش فراوان برخوردار است. آنچه که به‌نام و نشان نظامی تأثیر بارز داشته، منظومه‌های غنایی و تعلیمی است. این منظومه‌ها که به «خمسهٔ

نظامی» شهرت دارد شامل پنج مثنوی چون: «مخزن‌الاسرار»، «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون»، «هفت پیکر» و «اسکندرنامه» بوده و به موضوعات متنوع، چون؛ غنایی، تعلیمی و حماسی اختصاص دارند. دیوان نظامی را «دولتشاه» شامل بیست هزار بیت دانسته و اکنون قسمتی از آن در دست است؛ ولی بزرگترین اثرش «خمسه» می‌باشد که در قالب مثنوی سروده شده و حدود بیست هزار بیت دارد(برزین‌مهر، ۱۳۸۱: ۵۱-۵۲). مثنوی مخزن‌الاسرار که نظامی آنرا به حاکم ارزنجان فخرالدین بهرامشاه هدیه داده است، کانون اصلی آن توجه به اخلاقیات شاهانه است(یار شاطر، ۱۳۸۹: ۳۱۵-۳۱٦).

«مخزن‌الاسرار» نوشتهٔ آموزشی است که احوالات روحی شاعر را قبل از آنکه سرایش داستآن‌هایش را آغاز کند نشان می‌دهد(دو- فوشه کور، ۱۳۷۷: ۳٦٤). این مثنوی که حدود دوهزار و چهارصد بیت است در بحر سریع بر وزن «مفتعلن مفتعلن فاعلان» سرایید شده است. یکی از صفات خاص و محسنات برجستهٔ مخزن‌الاسرار این است که مضامین و حکایات آن بدیع است و پیش از نظامی، کسی با چنین سبکی مضامین حکیمانه را به نظم نیاورده است (نظامی، ۱۳٦۲: ۷٤-۷۸).

نظامی با آوردن قصه‌های جالب و نتایج اجتماعی عتاب‌آلود، ظلم و بیداد ابنای زمان را کوبیده و مردم را به رعایت عدل و داد و پرهیزگاری در میان جامعه تشویق نموده و هم‌چنان بر انجام احکام دین و شریعت اسلامی نیز تأیید کرده است. «مخزن‌الاسرار» نظامی در حدود بیست مقاله در موضوعات متنوع اخلاقی و عرفانی به گونهٔ تمثیل می‌باشد. منظور و هدف شاعر از سرایش مخزن-الاسرار هم جلب توجه مردم به خود شناسی، خدا شناسی و اتصاف به اوصاف پسندیده اسلامی و انسانی بوده است. «مخزن‌الاسرار» بعد از نظامی مورد تقلید گویندگان بی‌شماری، اعم از فارسی-زبانان، ترک‌ها، کردها و غیره قرار گرفته که تنها (۱۵۰) مثنوی از سوی شاعران فارسی‌گوی جهان به تقلید از آن سروده شده است(حصاریان، ۱٤۰۲: ٤۹-۵۰).

ج: شعر تعلیمی

شعر، در لغت به معنای دانش، فهم و ادراک است که چامه، سرود، سخن و چکامه نیز خوانده شده است و در تعریف آن گفته اند که:« کلامی است موزون و مقفی که دارای مانا باشد»(فسایی، ۱۳۸۰: ۳۷). شعر تعلیمی شعری است که هدف آن تعلی، علم، اخلاق و هنر است؛ یعنی حقیقت

نیکی(خیر) و زیبایی. در آثار گذشتهٔ ما برای ادبیات تعلیمی نام‌های مختلفی چون زهد، تحقیق، پند، حکمت، وعظ، تعلیم وغیره... به کار رفته است. شعر تعلیمی یکی از درازدامن‌ترین و گسترده-ترین اقسام شعر و ادبیات است و ما در این زمینه شاهکارهای چون بوستان، مخزن‌الاسرار، حدیقه و... را داریم که شاید از ادب تعلیمی غرب وسیعتر باشد. شعر تعلیمی به صورت غزل، قصیده، رباعی، مثنوی، تک‌بیت... بیان می‌شود گاهی به گونهٔ مستقل قطعات شعری و گاهی هم در میان آثار دیگر پراکنده اند. شعر تعلیمی در قدیم بیشتر شامل سرودهای اخلاقی، مذهبی و عرفانی بوده است؛ ولی پس از انقلاب مشروطه شامل مسائل سیاسی و اجتماعی نیز شده است.(همان: ۳۷۷)

مهم‌ترین کسی که در تبعیت از سنایی غزنوی در سرایش اشعار تعلیمی و اخلاقی توفیق بیش‌تر یافته و اثر مهمی در زمینهٔ اندرز و اخلاق سروده است نظامی گنجوی است. او «مخزن‌الاسرار» را به پیروی از سنایی غزنوی سروده است و (۱۵۰) تن شاعر دیگر به پیروی از وی مثنوی‌های متعدد را ایجاد کرده اند(حصاریان، ۱٤۰۲: ۲۵). مثنوی‌های حمکت‌آمیز جزء قدیم‌ترین آثار منظوم زبان دری است. علت این امر این است که میراث‌های ادبی و فرهنگی حکمت‌آمیز و مشحون از پندها و نصایح از دورهٔ سامانی در دسترس شاعران دوره‌های بعد قرار گرفت(محجوب: ۵۹۸).

ادعای ما بی‌مورد و مبالغه‌آمیز نخواهد بود که اذعان نماییم، ادبیات فارسی نسبت به ادبیات هر زبان و جامعهٔ دیگر، در راستای ترویج موضوعات تعلیمی و نهادینه‌سازی فضائل اخلاقی دست و پا زده است؛ اغلب شاعران فارسی‌گوی از روی رسالت حقیقی‌شان که همانا تنویر جامعه و اذهان مردم است، دست به موعظه و نصیحت مردمان عام و خاص زده اند. با نگاهی به تاریخ ادبیات فارسی و اغماض از آن دسته شعرفروشان جیره‌خوار، که تمام تلاش‌شان ستایش از حکام بیدادگر زمانه و گرفتن جایزه به هر بهایی بوده، درمی‌یابیم که اغلب شاعران با سرودن اشعاری در بارهٔ اهمیت اخلاق نیک و کردار پسندیده، توانستند تا حد زیای پادشاهان را از درشت‌خویی و آزار خلق باز دارند»(ملایی، ۱۳۹۳).

واکاوی مضامین تعلیمی و اخلاقی

جایگاه نام الله ﷻ

شاعر، باب گنج معنوی خویش را که همانا خمسهٔ اوست و چنانچه شایسته است به‌نام خداوند بخشاینده و مهربان آغاز نموده است و آنرا کلید در خزانهٔ سخن خود دانسته است:

بسم الله الرحمـــــــن الرحیـم هســت کلید در گنج حکیـــم (نظامی، ۱۳۸۹: ۵)

«این گونه بهره‌گیری از قرآن یا حدیث با قصد و هدف‌های گوناگونی انجام می‌پذیرد: تبرک و تیمن، تبیین و توضیح، تعلل و توجیه، تشبیه و تمثیل، تحذیر و تحریض، تزیین و تجمیل، استشهاد و استناد، نکته‌پردازی، فضل‌فروشی، هنرنمایی و ...»(سلامت‌باویل، ۱۳۹۹).

فضیلت قلم

قلم، وسیله و پدیدهٔ ارزشمندی است که الله متعال آن را گرامی داشته و در نخستین وهلهٔ نزول وحی و آیات منزل آسمانی از آن ستایش نموده است: «الذی علم بالقلم»(علق/٤)؛ الله ﷻ به این پدیدهٔ گران‌مایه سوگند یاد کرده و سورتی مستقل در قرآن به اسم «قلم» مسما شده است: «ن و القلم و مایستطرون»(القلم/ ۱). ارزشمندی قلم از آن‌جا سرچشمه می‌گیرد که مایهٔ قید و ضبط علم است.

چون قلم آمـــد شدن آغاز کرد چشم جهان را به سخن باز کرد

بی سخـــن آوازهٔ عالـــم نبـــود این همه گفتند و سخن کم نبود

تا سخنســت از سخـن آوازه باد نام نظامـی به سخـــن تـازه بـاد

(همان: ٦٨- ٦٩)

نظامی در ابیات فوق اشاره به اهمیت ونقش قلم در پیشرفت سخن و دانش دارد و سخن را چشم وجود جهان دانسته و بدون آن جهان را نابینا میدانسته است و هم‌چنان آوازه و رونق عالم را مرهون پیدایش سخن می‌داند و نیز سخنگویی و سخن را سبب ماندگاری و تازگی نام خود در جهان دانسته است.

سنجیده‌گویی

سخن اگر سنجیده از زبان بیرون نیاید، مشکلات آفریند و پیشمانی به بار آرد. انسان را سزد تا به این نکتهٔ اخلاقی و تربیتی توجهٔ جدی نماید و سعی به خرچ دهد تا در دمِ روی دیگران، به ویژه اهل دانش و بینش، سخن نیکو به زبان آرد؛ حافظ نیز به این نکته اشاره داشته است:

بر بساطِ نکته‌دانان خودفروشی شرط نیست　　یا سخن دانسته گو ای مردِ عاقل، یا خموش

(حافظ، ۱۳٦۲: ۵۷۸)

حکیم گنجه انسان را به گفتار از قبل سنجیده و نکات پسندیده فرامی‌خواند و زبان سخن‌سنج را کلید درِ گنج سخن می‌داند و آنرا ابزار گره‌گشایی بن‌بست‌ها می‌داند. هم‌چنان وی بر حفظ سخن ارزشمند و گران‌بها تأکید ورزیده است.

نکتـــه نگهــدار ببین چــون بـود　　نکتـــهٔ سنجیـــده که موزون بود

خاصـه کلیدی که در گنـج راست　　زیر زبان مرد سخن سنج راست

کار شـد از دست به انگـشـت پای　　این گره از پای سخــن واگشای

چون سخنت شهد شد ارزان مکن　　شهد سخن را مگس افشان مکن

(نظامی، ۱۳۸۹: ۷۰- ۷۲)

تواضع

تواضع با ارزش‌ترین خصلت اخلاقی در دین مقدس اسلام به شمار می‌رود و یکی از کردارهای بس پسندیدهٔ اجتماعی است و سبب وقار و سلامتی مرد فروتن می‌شود. تواضع به دو معنا به کار رفته است: «نخست، این که تسلیم حق شوی و آن را از هر انسانی بپذیری؛ معنای دوم تواضع این است که در مقابل مردم، فروتن باشی؛ یعنی با نرمی و مهربانی با همهٔ مردم رفتار کنی؛ با خادم و ارباب، با کوچک و بزرگ و همه مردم»(خالد، ۱۳۹۲: ۷۳). یکی از رفتارهای شایستهٔ انسان زاهد و پارسا تواضع و شب‌خیزی است که همواره شاعر در سخن خویش انسان را به کسب آن توصیه

می‌نماید و انسان شب‌خیز و متواضع را هم‌خوی شمع می‌داند که هم سرافکنده و هم شب‌خیز است.

بر صفت شمع سر افکنده باش　　روز فــرو مرده و شب زنده باش (همان: ۷۲)

شاعر با دید جوهر خلقت انسان که از خاک سیاه و بی‌ارزش ساخته شده است نظامی همواره در خلال اشعار خود انسان را به خاکساری و خاکی بودن سفارش می‌کند و او را شایستهٔ جامهٔ افلاک نمی‌داند چون وجودش از خاک ترکیب شده است.

خلعت افــلاک نمـی زیبـــدت　　خاکی و جز خاک نمی زیبدت (همان:۹۵)

حیدری وجودی از شاعران معاصر فارسی دری نیز در بیتی فروتنی را نماد انسان عاقل دانسته و آنانی را که غرور می‌ورزند، نادان خوانده است:

کمال آدم عاقـــــل، فروتنی باشـــــــد　　نمای جهل بود هر سری که مغرور است
کسی که بستهٔ رنگ طلسم خودخواهی است　　به چشم مــردم معنی‌رسیده، منفور است

(حیدری وجودی، ۱۳۹۹: ۹۹)

چاره جویی و حسرت زدایی

امام ابن القیم رحمه‌الله در کتاب «طریق‌الهجرتین» آورده است: « لاشیء أحب إلی الشیطان من حزن المؤمن». ترجمه: هیچ‌چیز برای شیطان دوست‌داشتنی‌تر از غم مسلمان نیست. انسان زمانی به غم و اندوه مبتلا می‌شود که قوهٔ ابتکار و نوآوری او از بین‌رفته و انگیزهٔ کار وفعالیت‌اش سلب شود؛ هم‌چنان منت‌ها و نعمت‌های الله ﷻ، را به باد فراموشی سپرده و عبادت را تعلیق می‌کند. پس از غم باید گریخت و با حسرت خداحافظی کرد. در «مخزن الاسرار» این نکته چنین آمده است:

دســـت برآور ز میان، چـــاره جوی　　این غم دل را دل غمخـــــواره جوی
غم مخـــور البته چون غمخوار هست　　گردن غم بشـــــکن اگر یار هــست
چون نفـــسی تازه شــود با دو کــس　　نیست شود صـــد غم از آن یک نفس

(نظامی، ۱۳۸۹: ۷۵- ۷٦)

نظامی در ابیات فوق به گونهٔ تلمیحی به موضوع فوق پرداخته است و اشاره دارد به آیهٔ«لاتحزن» که در قرآن پاک اشاره شده است و سرگذشت پیامبر معظم اسلام(ص) که با ابوبکر(رض) در معرض خطر دشمن قرار گرفتند و آن مبارک قلب رفیق غار خود را با عبارت«لاتحزن» تسکین بخشید و وی را به غم‌زدایی و تکیه به حق سفارش نمود. نظامی هم با الهام از این آیه انسان را به سوی غم‌شکنی، چاره جویی و توجه به غمخوار چون پروردگار توصیه می‌کند.

عالم خوش خور که زکس کم نه‌ای　　غصــه مخور بندهٔ عالــم نه‌ای

(همان: ۱۰۰)

دیگر از پیام‌های حکمت‌آفرین که نظامی بیان داشته اینکه هر فرد مانند سایر انسان‌ها در خوشی به سر برده و در این عالم غصه و اندوه نخورند.

یار گزینی

انسان موجود اجتماعی است، همزیستی و دوستی‌گزینی خصلت عمدهٔ آن به حساب می‌رود. کارها و نظام جوامع انسانی بدون کنار آمدن انسان‌ها و یاوری همدیگر، سرو و سامان نگیرد. نظامی گنجوی را نیز باور این است که انسان به خودی خود نمی‌تواند به امور زندگی رسیدگی کند، بناء مستلزم این است تا در زندگی یار وفادار و دوست خیرخواه و همکار به خود برگزیند. در ضمن وی بیان می‌دارد که یار و رفیق دستگیر، انسان بوده و همه ناگزیر است یار صمیم داشته باشد.

از تو نـیاید به تویـی هیــچ کـار　　یـــار طلـب کن که برآید ز یـــار

گر چه همه مملــت خـوار نیست　　چون نگـرم هیـــچ به از یار نیسـت

هســت ز یاری همـه را ناگـــزیر　　خـــاصه ز یاری کـــه بود دستگیر (همان: ۷٦)

پرهیز از پیروی شیطان

پَیک دلی، پیرو شیطـــان مباش　　شیر امیری، ســـگ دربان مباش (همان: ۹٤)

با توجه به مفاهیم این بیت «نظامی» آدمی را سفارش می‌دهد تا از وسوسه‌های شیطانی و خواهشات آن دوری جسته و سگ‌صفت به دنبال این و آن و هر کسی نباشد و از مسیر راستین خود منحرف نگردد و هم‌چنان شیر، امیر نفس و کنترول وجود خود باشد.

توبه و عذرخواهی

عذر به آن را که خطـــــــایی رسید　　کآدم از آن عذر به جایی رسید

دلش از توبـــه لطـــــافت گرفـــت　　ملک زمین را به خلافت گرفت (همان: ۹٤)

در این بیت تکیه به ارزش توبه و عذرخواهی از تقصیر و لغزش بنی‌آدم شده است. نظامی توصیه می‌نماید که به اثر پیامد عذر خواهی بود که آدم(ع) پس از معصیت خداوند(ج) به مقام خود نایل گشت و مورد عفوه قرار گرفت و سرانجام به اثر توبه قلب وی سرشار از انوار حق گشت و به مقام بلند خلافت روی زمین پیوست.

زیآن‌های پیروی از هوس و طمع

چـون ز پی دانه هوســـــناک شد　　مُقطع این مزرعه خـــــاک شد

دید در دانه که طمـــــع خـام کرد　　خویشـــتن افکندهٔ این دام کرد

رو سیاه از گنـــه آنجا گریخـــــت　　بر سر آن خاک سیاهی بریخت (همان: ۹٤)

نظامی در این ابیات انسان را متوجه زیآن‌های طمع و حرص می‌کند. چنانچه آدم(ع) طمع نمود و با پیروی از هوس نفس سرانجام فریب سخنان شیطان را خورد؛ سپس از آن دانهٔ ممنوعه بهره گرفت. وی به اثر این گناه از بهشت رانده گشت و مقام بهشت را از دست داده و به زمین سیاه مسکن‌گزین گردید.

پشهٔ خوان و مگس کس مشو　　هر چه به پیش آیدت از پس مشو (همان: ۱۲٦)

شاعر تصریح داشته است طمع خوی سزاوار انسان نیست و نباید چون پشه و مگس در هر سفرهٔ و خوان ریزه خور طعام مردم باشد. وی باید سیرت اقناع و صبر را پیشه کند و به آنچه از سوی پرودگار به وی می‌رسد با خشنودی بپذیرد و زیاده‌طلب نباشد.

شجاعت

صورت شیری، شیری دل شیریت نیست　　گرچـــه دلت هست دلیریت نیســـت(همان: ۹۵)

در این بیت نظامی به دلیری دل آدمی اشاره دارد و انسان را به کسب این خوی شیرصفت توصیه نموده است و تأکید می‌ورزد که خوی شجاعت به ظاهر و پیکر تنومند آدمی وابسته نیست بلکه از دل و قلب انسان منشاء می‌گیرد.

نرم رفتاری

تیـزتگـــی پیشـــهٔ آتـــش بود　　باز نمـایی ز تگ آن خـوش بود

آب صفـــت باش سبکـــتر بران　　کآب سبک هست به قیمت گران (همان: ۹۵)

از میان سیرت ناپسند آدمی، بزرگ نمایی و با غرور رفتن در زمین است شاعر در سخن خویش انسان را از این صفات ناپسند و ذلت‌بار برحذر داشته و آنان را به رفتار و تواضع آب‌صفت نصیحت نموده و از خوی تیزرفتاری و سرکشی چون آتش پرهیز نموده است.

نمک‌شناسی

نیکـــی او بیـــن و به او کـــارکن　　بر بدی خویشـــــتن اقرار کن (همان: ٦)

احسان شناسی و سپاس‌گزاری از نعمت‌های و بخشش‌های الله منان از موضوع قابل توجهٔ نظامی بوده و آنرا به گونهٔ شاعرانه در اشعار خود بازتاب داده است تا انسان خویش را مقصر و لغزنده پندارد و از بدی‌ها دوری جوید و پیوسته در پی انجام نیکی باشد و همچنان احسان، منت‌ها و نعمت‌های خداوند(ج) را همیشه در زندگی به یاد داشته و شکر آن‌ها را ادا نماید.

نکوهش ستم

ظلـــم رها کن به وفـــا درگـــــریز　　خلق چه باشد به خدا در گریز (همان: ۹٦)

در بیت مذکور حکیم گنجوی ظلم را نکوهش نموده و انسان را از آن برحذر می‌دارد و از سوی او را به وفا، گریز از شرارت و ضعف خلق و پیوستن به خداوند تعالی دعوت می‌کند.

نیست مبـــارک ستم انگیختن　　آب خود و خون کسان ریخـتن

تیغ ستم دور کن از راهشـــان　　تا نخـوری تیر سحرگاهشـــان (همان: ۱۱۱)

شرمساری در برابر حق

چون تو خجل‌وار برآری نفـس　　فضل کند رحمـــت فریادرس (همان: ۹۶)

یکی از صفات خوب و زندگی‌ساز که انسان را به پارسایی و داشتن اخلاق اسلامی می‌کشاند داشتن حیا و شرمساری است تا انسان به وسیلهٔ آن در برابر خطاها و ناروایی‌ها از خداوند(ج) حیا نموده و خویشتن را از معصیت خالق یکتا باز دارد. با کسب چنین اوصاف انسان زیر رحمت و فضل الهی قرار گرفته و هرگز طعمهٔ شیطان قرار نمی‌گیرد.

رهایی از بند نفس

دیگر از آموزه‌های نظامی به انسان رهایی از بند نفس و خواهشات آن است تا انسان را از مسیرهای که سبب ناخشنودی پروردگار می‌شود باز دارد و انسان نباید همواره تابع و مطیع هر نوع خواسته‌ها و امیال نفس سرکش خود باشد.

یک درمسـت آنچـه بدو بنـــده‌ای　　یک نفسست آنچـــه بدو زنده‌ای (همان: ۹۸)

ایثار و ادای حقوق خلق

هرچـــه درین پرده ستـایی بده　　خود مســـتان تا بتـوانی بـده

تا بـود آن روز که باشـــد بهی　　گردنـت آزاد و دهـانت تهی

دام یتیمـــان نشـود دامـــنت　　بارکـش بیـــوه زنـان گردنت (همان: ۹۸)

بخشش و فداکاری در برابر مستمندان جامعه جزء آداب زندگی اجتماعی است که نظامی به عنوان فرد مصلح به آن توجه داشته و انسآن‌های ثروتمند را به ایثار و بخشش به نیازمندان دعوت می‌کند تا فرد در فردای محشر از مواخذه و شکایت فقرا آزاد باشد و با ادای حق دیگران دامن او از دست یتیمان و بیوه‌زنان رهایی یابد.

نرمی و نیکی با مردم

یکی از نکات پندآمیز اشعار نظامی چگونگی تعامل مردم در جامعه است وی خواهان زندگی مسالمت‌آمیز مردم است و آن‌ها را به رفتار شایستهٔ انسانی دعوت می‌کند؛ از جمله وی انسان را به تواضع و فروتنی و دوری از خلق و پیوستن به خدا دعوت می‌کند. گذشته از این وی سخت از اذیت و آزار مردم جامعه بیزار است و انسان را از این اوصاف ناشایست باز می‌دارد و هم‌چنان آدمی را به نیکی‌کاری فرامی‌خواند و نیز وی نیکی را یگانه گوهر گران‌بها می‌داند که سودی بیشتر به انسان در زندگی دنیوی و اخروی به ارمغان می‌آورد.

با همـــه چون خاک زمین پست باش　　وز همه چـــون باد تهیـــدست باش

راحت مـردم طلـب آزار چیســـت　　جـــز خجلی حاصل این کار چیست

هرکه به نیـــــکی عمـــل آغـاز کرد　　نیـــکی او روی بـــــدو بـــاز کرد

(همان : ۱۰۰- ۱۰٤)

حافظ شیرازی نیز در همین مضمون شعر بس ارزشمندی دارد که طی آن مردمان نیکونهاد را ستوده است:

حافظ! نهادِ نیک تو کامت برآورد　　جآن‌ها فدایِ مردم نیکو نهاد باد (حافظ، ۱۳٦۲: ۲۱۲)

دین‌گرایی

نظامی خوانندگان را به دین‌گرایی دعوت نموده و از ادیان باطل و منحرف چون زردشتی احتراز می‌کند. هم‌چنان انسان را به چاره‌جویی دین فراخوانده و آنرا دنیا و ثروت حقیقی انسان می‌داند. همین‌گونه وی انسان را توصیه می‌کند تا از فرمآن‌های شیطان پیروی ننموده و به مال و متاع دنیا دین را خریداری کنند و در پرورش و ترویج دین کوشا باشند.

روی به دین کن که قـوی پشتی است　　پشت به خورشید که زردشتی است

چـارهٔ دین ساز که دنیـــــات هست　　تا مگر آن نیز بیـــــاری به دســـت

کار تـــو پروردن دیـــن کـــــرده اند　　کارکـــــنان کـــار چنیـــن کـــرده اند

(نظامی، ۱۳۸۹: ۱۰۰- ۱۰۱)

عدل و داد

عدل، به عنوان یکی از عادات پسندیده، توجه اهل ادب را نیز به خود معطوف داشته است. شاعران هرگاهی متوجه شده اند که بر مردم بی‌گناه، ظلم و ستم صورت می‌گیرد، سکوت‌شان را شکستانده اند و صدای دادخواهی سرداده و در کنار مردم مستضعف به پاخاسته اند؛ به ویژه، اگر ستمی از سوی دولت‌مردان و حاکمان در حق مردم صورت گرفته، آنان را به عدل دعوت کرده اند و شاهانی را که عدالت‌پیشه و دادگرند، مدح و توصیف نموده اند(داودیان، ۱۳۹۵).

یکی از موضوعات که نظامی در اشعار خویش به آن پافشاری زیادی می‌وزد عدل‌گرایی و تأمین عدالت است. وی عدل را در کشورداری میر خوانده و آنرا اسباب آبادی کشور و سعادت فردای انسآن‌ها می‌داند. هم‌چنان شاه مملکت را به داد توصیه نموده و از ستم و آه ستمدیدگان برحذر داشته است و هم‌چنین پایداری و بقا و سروسامانی امور کشور را در عدل جستجو نموده و عاقبت خوب و نیک‌نامی فرد را ناشی از تأمین عدل می‌پندارد.

عدل تو میریست جهان شاد کن　　کارگری مملکت آباد کن

مملکت از عدل شود پایدار　　کار تو از عدل تو گیرد قرار

عاقبت نیک سر انجام یافت　　هرکه در عدل زد آن نام یافت (همان: ۱۰۱- ۱۰٤)

نظامی، مخاطب را به داد و عدالت فراخوانده و گوشزد می‌نماید که باید متوجه آه مظلوم باشد، به ویژه بانگ نیمه‌شب ستمدیده‌یی که الحق به اجابت نزدیک است و الله متعال به اثر آن خانهٔ ظالم را ریشه‌کن می‌کند. نظامی عدل را چراغ فروزان زندگی و مؤنس فردای روز رستاخیز معرفی می‌دارد.

داد کن از همت مردم بترس　　نیمشب از بانگ تظلم بترس

هر که درین خانه شبی داد کرد　　خانهٔ فردای خود آباد کرد

عدل تو قندیل شب افروز تست　　مونس فردای تو امروز تست(همان: ۱۱۱- ۱۱۳)

خوشنودی دل‌ها

نظامی به مخاطب خود توصیه می‌کند تا در زندگی اجتماعی تعامل و رفتار نیک را برگزیند و طوری با مردم برخورد داشته باشد که سبب خشنودی دل آنان شده و بدین وسیله رضایت پروردگار حاصل شود. گذشته از این وی انسان را توصیه می‌دارد تا با رنج تن خویش باعث شادی قلب یاران و عزیزان شود و همیشه در جستجوی فراهم‌سازی بستر آسایش به دیگران باشد.

عمر به خشنودی دلها گـــــذار　　سایه خورشید ســـواران طلـــب
تا ز تو خشـــــــنود بود کردگـــار　　رنج خـــــود و راحت یاران طلب (همان: ۱۰٤)

ستایش مهرورزی و نکوهش کینه‌توزی

مهرورزی یکی از آموزه‌های مهم اخلاقی است که در دین مبین اسلام جایگاه ویژهٔ دارد و این شریعت انسان‌ساز به پیروانش دستور داده است تا طرح جامعه‌ای را بریزند که در آن کینه جایگاهی نداشته باشد. «بدنی که بدون عشق زندگی کند، بدنی سست و مرده است؛ همهٔ مردم باید با عشق و محبت زندگی کنند. به همین خاطر انسانی که عاطفه و محبت را از دست می‌دهد، جسدی مرده یا انسانی بی‌جان است و دچار افسردگی و دیگر بیماری‌های روانی می‌گردد؛ زیرا او عشق به زندگی را از دست داده است. به هر اندازه محبت بیش‌تر و بزرگ‌تر باشد، ارزش و ضربان زندگی افزایش می‌یابد و زندگیش بهتر و دوست‌داشتنی‌تر است»(خالد، ۱۳۸۹: ۱٦۰).

نظامی گنجوی نیز به مخاطب را به کسب چنین صفات رهنمون ساخته و به انسآن‌ها توصیه می‌دارد تا پدیدهٔ مهر و صمیمیت را در بین خود تقویت نموده و در برابر همدیگر از کینه و حسادت دوری گزینند.

گرم شو از مهر و ز کین سرد باش　　چون مه و خورشید جهانگرد باش (همان: ۱۰٤)

طاعت به و گناه بد است

شاعر حکیم و دانشمند به نکوهش و ناپایداری دنیا پرداخته و آنرا زندگی زودگذر و یک‌ساعته می‌پندارد و آنگاه به مخاطبان راه نجات را برجسته ساخته و آنان را به طاعت و عبادت الله ﷻ فرا

خوانده است. وی طاعت را نسبت بر همه پدیده‌ها بهتر دانسته است؛ در مقابل انسان را از لغزش و گناه برحذر داشته تا خجل و عذرخواه نشود.

حاصل دنیـا چو یکی ساعتست　　طاعـت کن روی بتـاب از گناه
طاعت کـن کز همه به طاعتست　　تا نشوی چون خجلان عذرخواه (همان: ١٠٤)

فناپذیری دنیا

یکی از موارد که در اشعار نظامی بیشتر از مسایل دیگر مورد توجهٔ وی قرار داشته است بی‌مهری و بی‌وفایی دنیا است و این صفت دنیا را به انسآن‌ها در خلال سخنان خود به صورت گسترده بازتاب می‌دهد. شاعر از پویندگی و پیمان‌شکنی و خلاف‌کاری آن گله‌مند است و بر ما فرض می‌داند تا از این جهان ناپایدار بگذریم و به منزل مقصود و ماندگار بپیوندیم. در اخیر انسان را سفارش می‌دهد که دنیا با انسان که زادهٔ بستر و مهد اوست تعهد نمی‌بندد.

صحبت گیتی که تمـنا کند　　گنبد پوینده که پاینـده نیست
فرض شد این قافـله برداشتن　　با که وفا کرد که با ما کنـد
جز خلاف تو گـراینده نیست　　زین بُنه بگذشتن و بگذاشتن(همان: ١٠٦)

نظامی در بیت زیر به بُعد خاکی انسان اشاره نموده و بر بی‌ارزشی آن اصرار کرده است. وی انسآن‌ها را که از خاک آفریده شده‌اند، متوجه می‌سازد که نباید فراموش کنند که روزی رهسپار خاک می‌گردند.

خاک شد آنکس که برین خاک زیست　　خاک چه داند که درین خاک چیست (همان: ١٠٦)

غفلت ناستوده است

غفلت و یا بی‌توجهی به کارها و قضایای مهم زندگی از بیماری‌های وخیم و زیانبار اجتماعی به حساب می‌رود و چیزی است که پیامد آن زیان مادی و معنوی برای فرد و جامعه در قبال دارد. «غفلت عبارت است از سستی و ضعف نفس از توجه و التفات به هدف و مقصود خود، خواه آن هدف و غرض زودرس باشد یا دیررس»(مجتبوی، ١٣٦٦: ٣).

عـــمـر به بازیچـه به سر می‌بری　　غافــل بودن نه ز فرزانگـــیست

بـــازی از اندازه به در می‌بـــری　　غافــلی از جمله دیوانگیـــست(همان:۱۰٦)

شاعر در ابیات فوق انسان را به عاقلی و خرد متوجه ساخته و آن‌ها را از غفلت و بی پروایی در زندگی برکنار می‌کند و به نکوهش تند و سرسخت غافلان که زندگی را تنها ابزار بازیچه و فرصت برای غفلت‌ورزی می‌داند پرداخته است و با وجود انتقادات شدید از این خوی زشت، غفلت انسان را حالت دیوانگی او دانسته و آنرا برای فرد خردمند سزاوار نمی‌داند.

همدمی با نیکوکاران

یکی از آموزهای ارزشمند نظامی برای مخاطب و ترسیم جامعهٔ آرمانی مجالست با نیکوکاران است، تا با همدمی آنان، از گفتار، افکار و رفتار شایستهٔ آنان تأثیر مثبت پذیرفته و در زندگی خویش از آن بهره‌مند گردند همچو خار که با همنشینی گل مشامش خوشبو می‌شود.

خار که هم صحبـــتی گل کند　　هر که کند صحبت نیک اختیار

غـــالیه در دامـــن سنبل کـند　　آید روزیش ضرورت به کـــار(همان : ۱۰۷)

دوری‌گزینی از یاری شیطان

شیطان همواره در صدد گمراهی انسآن‌ها، به ویژه انسان دیندار و مسلمان است. انسان نباید اعمال خویش را در مشارکت با شیطان انجام دهد؛ چون برای اعمال که همراه با نیت خالصانه باشد و در آن شیطان سهیم نباشد پاداش آن نزر خداوند(ج) هفتصد برابر می‌گردد.

دانه به انبازی شیطان مکـــار　　تا ز یکی هفتصد آید به بار (همان : ۱۰۹)

ارزش جوانی

نظامی گنجوی در خلال ابیات خود به تصریح اهمیت جوانی پرداخته و توجهٔ انسان را به ارزش و قدر فرصت‌های جوانی جلب می‌نماید. وی انسان را تا زمان پیری و گذشت ایام جوانی غافل از دانستن قدر جوانی می‌داند.

فارغی از قدر جوانـــی که چیست　　رفت جوانی و نکـــــویی کراست
پردهٔ گـــــل باد خـــزانیـــش بـــــرد　　تا نشوی پیـــر نـــدانی کـــــه چیست
نیســت مـــرا یا رب گویـی کراست　　آمـــــــد پیـــــری و جوانیش بـــــرد(همان : ۱۱۶)

دو رنگی

دو رنگی و نفاق داشتن هم از موضوعات است که مورد نکوهش و بدبینی نظامی قرار داشته و انسآن‌ها را از دو رنگی چون شب و روز و یا صورت رومی ودل زنگی داشتن احتراز می‌دارد.

چون شب و چون روز دو رنگی مدار　　صورت رومی دل زنـگی مدار(همان : ۱۱۷)

نکوهش بخیلان

آنچه که نظامی به شدت از آن انتقاد کرده و دیگران را از آن برحذر می‌دارد نکوهش و دوری از بخل و تنگ‌چشمی و خسیس بودن است. در ضمن کسانی را به خوردن خاک توصیه می‌کند که به خوردن نان بخیلان تمایل دارند و از زخم ذلیلان آنان را پرهیز می‌دارد.

خاک خـــور و نان بخیـلان مخـور　　خاک نه ای زخم ذلیلان مخور(همان : ۱۱۷)

توصیه به رنج کشیدن

شاعر در ابیات ذیل انسان را به سوی رنج و محنت‌کشی فرامی‌خواند و در پیامد آن برای انسان راحتی و آسایش را می‌بیند و گنج را وسیلهٔ حفاظت از بلاها و رنج را محافظ راحت‌ها می‌داند و همچنین به انسان وانمود می‌کند که اگر از جهتی مشکلی در زندگی ایجاد می‌شود از سوی دیگر گره‌های آن باز می‌گردد.

رنج ز فریـــاد بری ســـــــاحتست　　حارســـی اژدرها گنج راست
چرخ نبـــــــندد گرهـــــی بر سرت　　در عقـــب رنج بسی راحتست
خـازنی راحت‌ها رنـــــج راســـت　　تا نگشاید گـــــرهی دیگرت(همان: ۱۲۳)

یقین و توکل

نظامی با استفاده از تلمیح به یکی از آیات سورهٔ کهف اشاره دارد. چنانچه خداوند(ج) می-فرماید:«ولاتقولن انی فاعل ذالک غدا الا ایشاء الله» پس هر که به ارادت الله تعالی اعتقاد دارد و امور زندگی خویش را وابستهٔ مشیت الله(ج) نموده به سعادت نایل می‌شود. در ضمن نظامی انسان را به یقین همراه با توکل توصیه می‌کند.

هر که یقینش به ارادت کشد — راه یقین جوی ز هر حاصلی
پای به رفتار یقین سر شود — هر که یقین را به توکل سرشت
خاتم کارش به سعادت کشد — نیست مبارکتر ازین منزلی
سنگ به پندار یقین زر شود — بر کرم الرازق علی الله نوشت (همان: ۱۲۶)

نظامی گنجوی به انسآن‌های که همواره در پی دریافت روزی اند و زمانی برای عبادت خداوند اختصاص نداده اند نصیحت می‌نماید تا در غم کسب روزی نباشند؛ چون روزی هر فردی از جانب خداوند مقدر گشته است و هرگز رزق تعیین شدهٔ کسی بازداشته نمی‌شود و قبل از پیدایش انسان مقرر شده است. در ضمن وی بیان می‌دارد هر کسی که شبانه روزی به دنبال روزی باشد بیشتر از مقدار مشخص شده حاصل کرده نمی‌تواند. پس انسان باید به سوی دربار او رجوع کند زیرا او روزی دهندهٔ مهربان است.

روزی تو باز نگردد ز در — روزی از آنجا فرستاده اند
گرچه درین خلق بسی جهد کرد — بر در او شو که ازینان به اوست
کار خدا کن غم روزی مخور — آن خوری اینجا که ترا داده اند
بیشتر از روزی خود کس نخورد — روزی ازو خواه که روزی ده اوست (همان: ۱۲۶)

ترک هوا و هوس

نظامی سرپیچی از هوای نفس و ترک آنرا سروری و قوت پیغمبری می‌داند و کسانی را که نفس خویش را تحت فرمان و مهار خود در می‌آورد سزاوار بهشت جاویدان دانسته و در ضمن انسان را به بندگی دین خوانده و از مزدوری و پیروی دیو پرهیز می‌نماید.

سر ز هــوا تافتـــن از سروریست　　گر نفــس نفس به فرمـــان تست
از جـــرس نفــس بــرآور غـــریو　　ترک هـــــوا قـوت پیغمـبریست
بس به حقیقت که بهشت آن تست　　بندهٔ دین بـــاش نـــه مــزدور دیو (همان: ۱۳۰)

ارزش عمر

عمر دنیا با وجود اینکه کوتاه و زودگذر است در پی خود گرانبها و ارزشمند است که همانا پیوستن به جهان ابدیت و سرشار از نعمت‌های الهی است. ارزش و بهای عمر در کمی و کوتاهی آن نهفته است.

عمر کمســت از پی آن پر بهاست　　قیمت عمر از کمی عمر خاست (همان: ۱۳٦)

یافته‌ها

پس از بررسی و پژوهش موضوع تحقیق، این یافته‌ها به دست آمد که نظامی گنجوی شاعر حکیم و پارسای عصر سلجوقی همواره در آثار خویش به ویژه در مثنوی مخزن‌الاسرار که اثر است عرفانی و اخلاقی و سرشار از نکات تربیتی است تلاش ورزیده تا رسالت و مأموریت شاعری خویش را در برابر مردم جامعه و هم‌روزگارش به خوبی انجام دهد. وی در این اثر عرفانی و تعلیمی خویش از بعد زندگی فردی و اخلاقی انسان گرفته تا زاویه‌های اجتماعی، دینی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی انسان را مورد توجه داشته است. وی کوشیده است تا مردم را از راه‌های منحرف بازداشته و به مسیر راستین و حقیقت که تضمین کنندهٔ سعادت آن‌هاست سوق دهد. وی در خلال ابیات مثنوی مخزن‌الاسرار به انسان آموزه‌های اخلاقی، پند و اندرز حکیمانه می‌دهد و از سوی دیگر نظامی به عنوان فرد منتقد، مصلح و خیرخواه جامعه، مردم را از کردارهای ناپسند و غیر انسانی بازداشته است. نظامی گنجوی در این اثر خویش به وصف و ستایش اخلاق شایسته پرداخته و انسآن‌های آن عصر را به فراگیری آن فرامی‌خواند و نیز آنان را از ارزش‌های اخلاقی آگاه ساخته و به سوی آن مردم را توصیه می‌کند و در کنار آن رفتارها و اخلاق ناشایست مردم آن عصر را به شدت نکوهش نموده و آنان را از مفاسد اخلاقی برحذر می‌دارد.

مناقشه

مخزن‌الاسرار با رویکردهای متنوع از سوی محققان مورد کاوش قرار گرفته است و هر کدام زاویه-های مختلف آنرا به بررسی گرفته‌اند؛ اما در خصوص کدوکاوی و بررسی مضامین و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی این اثر تا کنون کار پژوهشی به انجام نرسیده و تألیفی صورت نگرفته است. برخی از مطالعات و بررسی‌هایی که از سوی محققان در ابعاد و زمینه‌های مختلف این اثر گرانسنک زبان و ادبیات فارسی دری و یا هم مشابه با کار ما، به انجام رسیده، در ذیل ذکر شده و اینک طی این مناقشه هذا، تفاوت‌های آن‌ها را با این تحقیق مورد شرح قرار می‌دهیم.

منصور ثروت در کتابی تحت عنوان «گنجینهٔ حکمت» به بررسی نگرش‌های تعلیمی و حکمی در سائر آثار نظامی پرداخته است. وی تلاش ورزیده تا دیدگاه حکیمانهٔ نظامی را به همگان به معرفی بگیرد؛ اما مشخصاً نکته‌های اخلاقی و مضامین تربیتی نظامی در مخزن‌الاسرار را مورد کندوکاو قرار نداده است.

«عدالت از نظر نظامی گنجوی» عنوان مقالهٔ علمی- تحقیقی است که توسط جلال متینی نگارش یافته و در مقالهٔ مزبور، افزود بر بررسی هنر داستان‌سرایی پیر گنجه، دیدگاه وی در مورد عدالت نیز مورد مطالعه قرار گرفته است؛ اما نگارنده مضامین اخلاقی و تربیتی را در «مخزن الاسرار» به گونهٔ همه‌جانبه بررسی نکرده است.

خان محمدی و دیگران، در مقالهٔ «انعکاس آموزه‌های تعلیمی در خمسهٔ نظامی» به بررسی فضائل، نیکی‌ها، راستی‌ها و درستی‌ها در خسمهٔ نظامی و شرح اندیشه‌های تعلیمی و سفارش‌های اخلاقی شاعر پرداخته‌اند؛ اما در راستای دیدگاه‌های تربیتی نظامی در مخزن‌الاسرار بحث و بررسی ندارند.

«تأثیر پذیری تعلیمی روضه‌الانوار خواجوی کرمانی از مخزن‌الاسرار نظامی‌گنجوی» عنوان مقالهٔ دیگری است که توسط پروین‌دخت مشهور و رضا جلیلی به رشتهٔ تحریر درآمده است. در این مقاله تأثیر آموزه‌های تعلیمی اثر نظامی را بر اثر خواجو بررسی نموده و مشابهت‌های نکات تربیتی آن دو اثر را بررسی نموده‌اند؛ اما نکته‌های اخلاقی و تربیتی از دید وی پنهان مانده و در این خصوص تماسی نداشته‌اند.

نتیجه‌گیری

مثنوی مخزن‌الاسرار که یکی از شاهکاری‌های بی‌بدیل نظامی است. این اثر سرشار از آموزه‌های اخلاقی، پند و اندرز حکیمانه است. نظامی به عنوان فرد منتقد، مصلح و خیرخواه جامعه از یک سو مردم را از کردارهای ناپسند و غیر انسانی بازداشته و از جهت دیگر مکارم اخلاقی و خصلت‌های پسندیده را در جامعه آن عصر تبلیغ و گسترش می‌دهد. از جمله امور که نظامی گنجوی مردم را به سوی آن فرا می‌خواند عبارت اند از: یقین داشتن به ارادهٔ حق، طاعت نمودن از الله(ج) و حیا داشتن از او، پیوستن به خداوند(ج)، ترغیب به سوی نیکی، تحسین علم و سخت‌کوشی، یقین به تأمین روزی، توصیه به نیکوکاری، دین‌گرایی و پرورش آن، تعامل نیک با مردم، خشنودی دلها، رنج کشیدن در برابر آسایش مردم، ترغیب به سوی خرد و دانایی، حمایت از مهرورزی با دیگران، اطمینان‌دهی از پاداش اعمال، ترغیب به سوی پاداش بیکران، ستایش جوانی، قدردانی و نمک-شناسی، یادآوری نعمت‌های خداوند، ترغیب به سوی خوی مردمی، داشتن شجاعت و مردانگی،، توصیه به یارگزینی و داشتن هم‌صحبت نیکو، مهرورزی با مردم، داشتن صفات تواضع و خاکساری، فراخوانی به سوی بهشت، فضیلت علم و قلم، سنجیده‌گویی در گفتار، تشویق به شب-خیزی، ترغیب به سوی عذرخواهی و توبه‌گاری، تأمین عدالت و انصاف، تکیه به دل، نرمی با مردم جامعه، ادای حقوق بیوه زنان، یتیمان و فقرا، چاره‌جویی، ترجیح عمل بر گفتار و سخن، اقرار بر بدی و.. و از آنچه خلق را باز می‌دارد شامل: پرهیز از هوس نفس، بی وفا شمردن دنیا، دوری از طمع و چشم دوزی، بیزاری از بزدلی و بی‌هنری، فناپذیری دنیا و تن، نکوهش غفلت، پرهیز از رفاقت شیطان، نکوهش بخل و بخیلان، دوری و نفرت از دورنگی و کدورت، بیزاری جستن از کینه و بدبینی، ترک گناه و دوری از وسوسهٔ شیطانی، عدم پیروی از هوا و خواهشات نفس، غصه زدایی و داشتن غمخوار، نکوهش ظلم و ستم، گریز از خلق و صدها نکات تربیتی و توصیه‌های آموزنده در سخن وی باز تاب داده شده است.

پیشنهادها

آثار ادبی منظوم و منثور زبان فارسی دری گنجینه‌های ارزشمند مسائل دینی، تربیتی، عرفانی و اخلاقی به شمار رفته که مطالعهٔ آن‌ها از سوی محققان روزنه‌های فراوانی را به روی ادب‌پژوهان و

محققان جدید و واپسین باز می‌نماید. «مخزن الاسرار» نیز زمینه‌های فراوان برای مطالعه و کندوکاو دارد که اینک در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره شده و به ادب‌پژوهان و اهل قلم پیشنهادهای می‌شود تا جهت غنامندی گنجینهٔ ادب فارسی دری، تنویر اذهان مخاطب و ادای حق آفرینش‌گران ادبی دست به تحقیق بزنند:

۱. بررسی مضامین دینی در سروده‌های مخزن‌الاسرار؛
۲. نگاهی بر صور خیال و ترفندهای بدیعی در مخزن‌الاسرار؛
۳. بررسی سبک‌شناسانهٔ مخزن‌الاسرار بر پایهٔ سبک‌شناسی لایه‌ای؛
۴. نقد و تحلیل شکل و محتوای غزل‌های شاعر.

منابع

قرآن‌کریم.

براوون، ادوارد. (۱۳۸۱). تاریخ ادبی ایران(از فردوسی تا سعدی). ج۲. ترجمهٔ علی حسین حیدری افشار. تهران: انتشارات مروارید.

برزین‌مهر، عبدالغنی. (۱۳۸۱). متون نظم غنایی. کابل: کتاب وقرطاسیه فروشی اوستا.

حصاریان، سید اکرام‌الدین. (۱٤۰۲). درس‌نامهٔ متون منظوم غنایی. به کوشش احمد رشاد فایق. کابل: انتشارات سعید.

حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد. (۱۳٦۲). دیوان حافظ. ج۱. به تصحیح پرویز ناتل خانلری. تهران: انتشارات خوارزمی.

حیدری وجودی، غلام حیدر. (۱۳۹۹). دیوان حیدری وجودی. کابل: انتشارات عازم.

خالد، عمرو. (۱۳۹۲). اخلاق مؤمن. ترجمه سمیه اسکندری. پشاور: انتشارات عنایت.

خالد، عمرو. (۱۳۸۹). اصلاح قلب‌ها. ترجمه سمیه اسکندری. کابل: انتشارات مستقبل.

داودیان، محمدحسن. (۱۳۹۵). مضامین اخلاقی در اشعار محمد تقی بهار. مطالعات علوم انسانی. ۲(۷)، ۱- ۱۱.

دو فوشه کور، شارل‌ها نری. (۱۳۷۷). اخلاقیات(مفاهیم اخلاقی در ادبیات فارسی از سدهٔ سوم تا سدهٔ هفتم هجری). ترجمهٔ محمد علی امیر معزی و عبدالمحمد روح بخشان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

رستگار فسای، منصور. (۱۳۸۰). انواع شعر فارسی. شیراز: انتشارات نوید.

سلامت‌باویل، لطیفه. (۱۳۹۹). تحلیل شیوه‌های اثرپذیری از حدیث در شعر نظامی. دوفصلنامهٔ علمی- تخصصی زبان و ادبیات فارسی شفای دل. ۳(۵)، ۱۰۹-۱۲۸.

متینی، جلال. (۱۳۷۳). عدالت از نظر نظامی گنجوی. مجلهٔ ایران‌شناسی. ٦(۱)، ٦۷- ۸۷.

مجتبوی، سید جلال‌الدین. (۱۳٦٦). علم اخلاق اسلامی. ترجمه جامعه السعادات نراقی. تهران: انتشارات حکمت.

خان محمدی، محمد حسین، همتی، حجت‌الله. (۱۳۹۴). انعکاس آموزه‌های تعلیمی در خمسهٔ نظامی. نشریهٔ علمی – پژوهشی پژوهشنامهٔ ادبیات تعلیمی. ۲۴، ۱۴۳- ۱٦۸.

محجوب، محمد جعفر(ب. ت)، سبک خراسانی در شعر فارسی. تهران: انتشارات فردوس.

مشهور، پروین‌دخت و جلیلی، رضا. (۱۳۹۵). تأثیرپذیری تعلیمی روضه الانوار خواجوی کرمانی از مخزن الاسرار نظامی گنجوی. نشریهٔ علمی –پژوهشی پژوهشنامهٔ ادبیات تعلیمی. ۲۰(۹)، ۱۷۱-۲۰٦.

ملایی، غلامحسین. (۱۳۹۳). بازتاب ادبیات تعلیمی در شعر بهار. فصلنامهٔ تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی. ۱۹، ۲۳- ٤۰.

نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳٦۲). دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی، با مقدمه و تصحیح سعید نفیسی. انتشارات فروغی.

ظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۹). مخزن‌الاسرار. به تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: انتشارات کبیر.

یار شاطر، احسان. (۱۳۸۹). تاریخ ادبیات فارسی/به قلم گروهی از ایران‌شناسان. ترجمهٔ مجدالدین کیوانی. تهران: سخن.

Study of Ethical and Educational Themes in Nezami's Makhzan al-Asrar

[1*]Saleh Mohammad Saleh and [2]Dr. Shafiqullah Shafaqat
[1-2]Department of Persian Literature, Faculty of Education, Paktia University
saleh4683891@gmail.com

Abstract

Nezami Ganjavi is one of the renowned poets of the Persian language in the sixth century (Hijri). He possessed great skill in composing poetry and narrating stories, and in this regard, he created the *Khamsa*, which is his greatest masterpiece. Among his *Khamsa*, the masnavi *Makhzan al-Asrar* is full of wisdom, moral education, and ethical teachings. As a pious and virtuous person, Nezami endeavored to fill this work with advice and moral instructions. This article attempts to examine the educational, ethical, and moral aspects in *Makhzan al-Asrar*. The study of this subject is valuable from three perspectives: first, its publication highlights one dimension of the merits of *Makhzan al-Asrar* and familiarizes the readers more closely with this precious work; second, it enriches the world of Persian literature; third, through its publication, readers become acquainted with moral virtues and vices, leaving the former and adopting the latter. The present research, based on its objective, is fundamental–theoretical in type, and according to its nature and method, it is descriptive–analytical. The data collection has been carried out through the library method. The findings of this study show that Nezami, in this masnavi, seeks to create an ideal society. To achieve this goal, in his poems he gives commands and prohibitions, provides moral teachings and wise advice to human beings, and calls them to virtuous behavior and good morals such as faith in the divine will, obedience to God, devotion to God, benevolence, praise of knowledge and the pen, hard work, religiosity, good interaction, pleasing hearts, endurance of hardships, wisdom and

knowledge, kindness, gratitude, manliness, choosing good friends, kindness, humility, speaking thoughtfully, rising at night, apologizing and repenting, justice, and so on. He also warns people against acts such as carnal desires, love of the world, greed, hatred, cowardice, negligence, friendship with Satan, miserliness, hypocrisy and resentment, pessimism, sin, satanic temptation, passion and ego, grief, oppression, and so on.

Keywords: Didactic Poetry, Ethics, Education, Makhzan al-Asrar, Nezami Ganjavi.

نگاهی بر وضعیت گردشگری تاریخی ولایت غزنی

ملاجان رحمانی

دیپارتمنت جغرافیه، پوهنزی علوم اجتماعی، پوهنتون پروان

mullajan.rahmani@gmail.com

چکیده

امروزه گردشگری به عنوان نیروی اصلی اقتصادی و فرهنگی در دنیا شناخته شده است و هم‌چون ابزاری نیرومند و پر درآمد در راستای ایجاد منفعت برای جوامع در نظر گرفته شده است. افغانستان یکی از جمله کشورهای خیلی تاریخی و باستانی و از محدود کشورهای است که از قدامت تاریخی و از مناظر زیبای طبیعی، محیطی و فرهنگی برخوردار بوده؛ غزنی یکی از جمله ولایت‌های اند که دارای مناطق مختلف تاریخی، فرهنگی و از شخصیت‌های علمی و ادبی برخوردار بوده. سالانه صدها سیاح و گردشگر از مناطق مختلف غزنی دیدن می‌نماید، جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی غزنی عبارت از شهر کهنهٔ غزنی، مقبره سلطان سبکتگین، آرامگاه سلطان محمود غزنوی، کاخ سلطان مسعود، آرامگاه سنایی، بقعه سلطان شهاب الدین غوری و غیره. در این ولایت در حدود ۳۰۰ آبدهٔ تاریخی وجود دارد. شهر غزنی نظر به داشتن مناطق مختلف تاریخی، فرهنگی، مذهبی و آرامگاه شخصیت‌های علمی و ادبی در سال ۲۰۱۳م از طرف کشورهای اسلامی به عنوان پایتخت فرهنگ و تمدن اسلامی معرفی شده بود. هدف این تحقیق به معرفی گرفتن جاذبه‌های توریستی تاریخی ولایت غزنی می‌باشد. اهمیت تحقیق آن است که توسط این گونه پژوهش‌ها دریافت می‌شود تا مناطق توریست‌پذیر تاریخی ولایت غزنی به معرفی گرفته شود و سبب جذب توریست‌های بیشتر گردند. شیوهٔ تحقیق آن به شکل کتابخانه‌ی بوده، نتیجهٔ تحقیق کسب معلومات در رابطه به معرفی ساختن مناطق توریستی تاریخی ولایت غزنی می‌باشد. اینکه غزنی یکی از جمله ولایت‌های است که دارای جاذبه‌های زیاد گردشگری برخوردار بوده که هزاران گردشگر در طول سال از مناطق مختلف آن بازدید می‌نماید.

کلید واژه‌ها: گردشگر، گردشگری، گردشگری تاریخی، ولایت غزنی، وضعیت،

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحیم.

حمد و ثنای بی پایان بر خالق بی‌همتا که آفرینندهٔ همه عجایب و زیبایی‌هاست، سلام و درود بر روح پاک حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم که ناجی بشریت و فخر موجودات اند.

اینکه امروزه صنعت گردشگری در تمامی عرصه‌های زندگی چه در سطح ملی و منطقه‌ای و چه در سطح بین‌المللی مورد توجه برنامه‌ریزان دولتی و شرکت‌های خصوصی قرار گرفته است. صنعت توریسم به عنوان یکی از شیوه‌های رشد و توسعه مقولات مختلف اقتصادی- اجتماعی و یکی از بزرگترین بخش‌های اقتصادی و مهم در حال رشد است. امروزه گردشگری ضمن اینکه مزایای اقتصادی زیادی برای جوامع داشته، نقش مهمی نیز در توسعه پایدار و تعاملات بین سطوح محلی و جهانی ایفا می‌کند. بنابراین بیش از ده درصد از درآمد ناخالص داخلی کشورها در سطح جهان را صنعت گردشگری تشکیل می‌دهد. بر اساس آمارهای جهانی گردشگری بیش از ۳۰ درصد درامد ناخالص کشورهای بزرگ و صنعتی جهان را به خود اختصاص داده است. تعداد گردشگران جهانی در سال ۲۰۲۲م نزدیک به ۱,۸ ملیارد نفرمی‌رسید و درامد حاصل از این صنعت نزدیک به دو تریلیون دالر رسیده بود. کشورهای بزرگ توریست پذیر جهان سالانه میلیاردها دالر را از آدرس صنعت گردشگری به دست می‌آورد مانند کشورهای اروپایی، ایالات متحدهٔ امریکا، کانادا، مکزیک، چین، هند، عربستان سعودی، تایلند، روسیه، ترکیه و غیره. درامد خالص کشور ترکیه از بابت گردشگری در سال ۲۰۲۲م به ۱۲۰ ملیارد دالر رسیده بود، این ارز سرازیر شده، عاید خیلی هنگفتی است که تنها کشور ترکیه از آن به‌دست آورده اند، کشورهای توریست‌پذیر بزرگ جهان درامد سالانهٔ شان بیشتر از این رقم می‌رسند(رحمانی، ۱۴۰۳: ۲۱۴).

گردشگری امروزه نقش قابل توجهی را در توسعه اقتصادی نواحی مختلف داشته و علاوه بر جنبه اقتصادی، این صنعت می‌تواند تغیرات فرهنگی و اجتماعی مهمی را در مقصد ایجاد کند و از طریق توزیع درامد، اشتغال زایی و کاهش فقر باعث توسعه و پیشرفت اجتماعی شده، رفاه و سلامت عمومی را ایجاد می‌نماید؛ علاوه بر آن، دارای فعالیتی چند بُعدی نیز می‌باشد و از آن به عنوان امید

بخش‌ترین صنعت کشورهای جهان سوم یاد شده است؛ زیرا یکی از منابع بسیار مهم در کسب درامد این کشورها تبدیل شده است.

کشور افغانستان با داشتن پیشینهٔ تاریخی و فرهنگی بسیار غنی و دارای قدامت تاریخی زیاد و همچنان از لحاظ داشته‌های طبیعی بسیار متنوع، از جمله کشورهای خیلی مهم توریست‌پذیر جهان بوده و می‌تواند گردشگران را در ابعاد مختلف به خود جذب نماید.

غزنی یکی از جمله ولایت‌هایی است که از جاذبه‌های بیشمار طبیعی، محیطی، تاریخی، باستانی، فرهنگی، مذهبی و آرامگاه شخصیت‌های علمی، هنری و سیاسی برخوردار بوده است. این ولایت از نگاه تنوع و گوناگونی در تمام ویژه‌گی‌های جغرافیایی آن از بُعد بشری گرفته تا خصوصیات طبیعی، اقلیمی، تاریخی، فرهنگی و باستانی برخوردار بوده (رحمانی، ۱۴۰۲: ۲۰۰).

در ولایت غزنی جاذبه‌های گردشگری زیادی وجود دارد، هیچ ولسوالی یا منطقه‌ای نیست که دارای جاذبه‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی نباشد. این شاخص‌ها ولایت غزنی را به عنوان دیدنی-ترین ولایت منطقه‌ی جنوب شرقی کشور مبدل ساخته است. از جاذبه‌های محیطی و طبیعی آن می‌توان دشت ناور، تالاب نور، بند سلطان، بند سرده، بند زنه خان، بند زردسنگ، آب ایستاده غزنی، آبشارهای مناطق مختلف، چشمه‌زارها، دامنه‌ها و دره‌های سرسبز این ولایت، غار شاه، غار لومان و غیره نام برد(افغانیار، ۲۰۲۴).

شهر غزنی از جاذبه‌های زیاد تاریخی و فرهنگی برخوردار بوده که نقش بزرگی در رشد اقتصادی و شناخت فرهنگی آن داشته و یکی از میراث‌های فرهنگی کشور به حساب می‌رود که سبب جذب و علاقه‌مندی توریست‌های زیادی شده مهم‌ترین جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی آن عبارت از مقبرهٔ سلطان سبکتگین، آرامگاه سلطان محمود غزنوی، کاخ سلطان مسعود، آرامگاه سنایی، بقعه سلطان شهاب الدین غوری، به همین شکل از سلطان ابراهیم غزنوی، سلطان مسعود بن ابراهیم، ابو ریحان البیرونی و غیره.

یکی از مناطق بسیار مهم ساحات تاریخی ولایت غزنی همانا شهر کهنه یا بالاحصار غزنی می‌باشد که گذشتهٔ تاریخی آن به تاریخ قبل از میلاد به دوران اسکندر مقدونی می‌رسد، در این ولایت در حدود ۳۰۰ آبدهٔ تاریخی وجود دارد. شهر غزنی نظر به داشتن مناطق مختلف تاریخی، فرهنگی، مذهبی و آرامگاه شخصیت‌های علمی، ادبی، سیاسی ... در سال ۲۰۱۳.م. از طرف

کشورهای اسلامی به عنوان پایتخت فرهنگ و تمدن اسلامی معرفی شده بود. سوالی که به این تحقیق مطرح شده این است که آیا ولایت غزنی از جاذبه‌های گردشگری تاریخی برخوردار خواهد بود؟ فرضیه‌ای که حاصل شده به این نتیجه می‌رسد که ولایت غزنی دارای جاذبه‌های زیادی از بخش گردشگری تاریخی داشته که در فوق به آن اشاره شده است. لذا این تحقیق در رابطه به شناخت جاذبه‌های گردشگری تاریخی ولایت غزنی می‌باشد که به آن پرداخته شده که از اهمیت خاصی برخوردار است و نقش به سزایی را در بُعد تاریخی، فرهنگی و باستانی این ولایت داشته، هدف از این تحقیق مطالعه و شناخت گردشگری تاریخی ولایت غزنی می‌باشد که موجودیت همچو اماکن تاریخی به این ولایت جایگاه و منزلت خاصی بخشیده است و آنرا جز شهرهای فرهنگی جهان اسلام به ثبت رسانده است. این تحقیق به شکل کیفی به گونهٔ تحلیلی و توصیفی بیان شده است و جمع‌آوری منابع آن از کتب، مقالات علمی و سایت‌های معتبر انترنتی حاصل گردیده است؛ اینکه در رابطه به این موضوع، تحقیقات قبلی کم‌تری صورت گرفته است و این تحقیق از جایگاه و اهمیت بیشتری برخوردار است. نتیجهٔ این تحقیق عبارت از مطالعه و شناخت از نقاط گردشگری تاریخی ولایت غزنی می‌باشد.

روش تحقیق

این تحقیق با استفاده از روش‌کیفی صورت گرفته که به شکل توصیفی و تحلیلی بیان شده. گرد آوری اطلاعات آن با استفاده از منابع کتابخانه‌ای بوده، که از کتب، مقالات علمی و هم‌چنان استفاده از سایت‌های معتبر انترنتی صورت گرفته. در کنار آن مشاهدات عینی محقق از ساحات مختلف تاریخی ولایت غزنی نیز صورت گرفته که به آن افزوده شده است. این پژوهش در رابطه به معرفی جاذبه‌های گردشگری تاریخی ولایت غزنی می‌باشد که این جغرافیا نظر به عوامل مختلفی مرکز جاذبه‌های گردشگری تاریخی کشور به شمار می‌رود.

موضوع اصلی

مبانی نظری

توریزم/ توریسم

توریزم واژهٔ فرانسوی بوده که از ریشه (تور) اخذ گردیده است. تور در زبان فرانسوی به معنای عمل پیمودن و طی کردن پیرامون می‌باشد. البته ریشه یونانی این واژه (توریست) است که از یونان به اسپانیا، سپس به فرانسه و از آنجا وارد انگلیس شده است. گردشگری یا توریزم بازدیدی از پدیده‌ها و محیط‌های طبیعی و مصنوعی می‌باشد. طبق تعریف سازمان جهانی توریزم، توریست شخصی است که به سرزمین یا کشوری به غیر از محل دایمی سکونت خود سفر کند و حد اقل یک شبانه روز و حد اکثر یک سال در آنجا مستقر باشد، گفته می‌شود(رحمانی، ۱۴۰۲: ٦).

اصطلاح توریست از قرن نوردهم میلادی معمول شده است. در آن زمان، اشراف زادگان فرانسه می بایست برای تکمیل تحصیلات و کسب تجربه‌های لازم زندگی، اقدام به مسافرت‌ها می‌نمودند، این جوانان در آن زمان توریست نامیده میشدند، بعدها این اصطلاح در فرانسه در مورد کسانی به‌کار می‌رفت که برای سرگرمی، وقت گذرانی و گردش به فرانسه سفر می‌کردند و بعداً به تعمیم بیشتری به کسانی اطلاق میشد که اصولاً به این منظور به سفر می‌رفتند(رحمانی، ۱۴۰۳: ۲۱٦).

در سال‌های پسین صنعت توریزم یکی از پدیده‌های مهم اجتماعی- اقتصادی و دارای آثار فرهنگی، سیاسی و محیطی بوده که به صورت پدیده‌ای فراگیر و جهانی درامده است و نقش شرکت‌های دولتی و خصوصی را به خود جلب کرده که سبب سرمایه‌گذاری در این صنعت شده است(ویسی، ۱۳۹٦: ۹۴).

گردشگری به عنوان سومین صنعت مؤلد سرمایه بعداز نفت و موترسازی از جایگاه بالایی در سطح جهان برخوردار بوده و برای بسیاری از کشورها به ویژه کشورهای در حال توسعه می‌تواند به مهم‌ترین منبع اشتغال و کسب درامد ارزی تبدیل شده، پیش بینی‌های صورت گرفته توسط شورای جهانی مسافرت و گردشگری نشان می‌دهد که تا سال ۲۰۲٦. م. بخش توریزم ۴ درصد به تولید ناخالص داخلی کمک خواهد کرد و منجر به ایجاد ۳۷۰ میلیون فرصت شغلی جدید در سراسر جهان(از هر ۱۰ شغل یک فرصت شغلی مربوط به گردشگری) خواهد بود. این پیش‌بینی چشم انداز

بخش گردشگری را در بسیاری از کشورهای جهان مطلوب ارزیابی می‌کند، به طوری که از نظر کارشناسان اقتصادی صنعت گردشگری از مؤثرترین راه‌های مبارزه با فقر معرفی شده است.

قسمی که امروزه دیده می‌شود سهم قابل ملاحظه‌ی درامد ناخالص و بودجه ملی تعدادی از کشورهای توریست‌پذیر مطرح جهان، صنعت توریزم آن تشکیل می‌دهد(رحمانی، ۱۴۰۲: ۷-۸).

امروزه توجه سیاست گذاران و برنامه ریزان کشورها به صنعت گردشگری به عنوان یک استراتیژی توسعه اقتصادی، فرهنگی، امنیتی و سیاسی بیش از پیش معطوف این امر شده و آثار مثبت اقتصادی آن مورد توجه دولت‌ها و ملل گوناگون قرار گرفته است. اکثر کشورها توسعه اقتصادی را در درجه اول اولویت زنده‌گی خود قرار داده اند، از این اساس گردشگری به سرعت رشد یافته و به بزرگترین صنعت دنیا تبدیل شده و منافع عمده اقتصادی را به اقتصاد ملی کشورها وارد کرده و به عنوان صادرات نامرئی کشورها لقب گرفته است. چون بسیاری از کشورها با بهره-گیری از این صنعت به نقطه اوج اهداف مورد نظر دست یافته و به نحوی که بیشترین درامد خود را از طریق آن تأمین می‌کند و در زمره کشورهای توسعه یافته جهان مطرح شده است(رحمانی، ۱۴۰۳: ۲۱۶-۲۱۷).

اهمیت اقتصادی توریزم

امروزه گردشگری به بزرگترین صنعت بخش خدمات تبدیل شده است و از نظر پراکنش، صنعت شماره یک جهان محسوب می‌شود. اهمیت گردشگری در عصر حاضر بیش از همه وابسته به چرخه‌ای اقتصادی آن است، که قابلیت بالایی در زمینه‌ی پویایی اقتصاد محلی و بین‌المللی دارد. به گونه‌ای که در بسیاری از کشورها، گردشگری نیروی اصلی پیشبرد و رشد اقتصادی به شمار می‌رود، به اندازه‌ی در رشد اقتصادی و اجتماعی کشورها نقش داشته که اقتصاد دانان آنرا صادرات نامرئی نامیده است(فروزان، ۱۴۰۲: ۳۰۵).

صنعت گردشگری یکی از مهم‌ترین و سریع الرشدترین صنایع در جهان بوده و با ارزش‌ترین منبع درامد، ثروت و اشتغال اکثر کشورها به شمار می‌رود. امروزه صنعت توریزم یکی از بهترین و پردرامدترین صنعت جهان بوده و نقش موثری را در اشتغالزایی و درامدزایی کشورها ایفا می‌کند.

صنعت توریزم می‌تواند از جهت‌های مختلفی به اشتغال‌زایی، افزایش فرصت‌های سرمایه-گذاری، رشد فرهنگی، تقویت ارزش‌ها و سنن محلی، بهبود کیفیت زنده‌گی جامعه و مردم، گسترش

زیرساخت‌ها، محافظ از مناطق و ساحات تاریخی و ایکولوژیکی کشورها، توسعهٔ مهارت‌های مرتبط به برنامه ریزی و نظایر آن منجر می‌شود. بنابراین برای درک بهتر موضوع چند نمونه از ثمرات چشم‌گیر اقتصادی صنعت توریزم می پردازیم: در قدم نخست وارد شدن یا واریز شدن پول به بخش مختلفی از اقشار جامعه که شامل دولت- ملت(تکسی رآن‌ها، اهل فروشگاه‌ها، هوتل‌ها، رستورانت‌ها، خرده فروشان صنایع دستی و محلی)، اشتغال در زمینه‌های مختلف، پر رونق شدن بازارهای خرده فروشی، فعال‌تر شدن سیستم حمل و نقل زمینی و هوایی، بهتر شدن امنیت، افزایش سرمایه‌گذاری، انتقال فرهنگ از یک کشور به کشورهای دیگر(مخصوصا پخش فرهنگی کشورهای توریست‌پذیر به کشورهای توریست فرستنده)، بیشتر شدن و افزایش تولیدات محلی، بومی و صنعتی(صنایع دستی و محصولات فرهنگی)، در نهایت افزایش میزان مشارکت سرمایه‌گذاری بخش خصوصی(هوتل سازی و سایر خدمات مرتبط به آن)؛ به این اوصاف می‌توان صنعت توریسم را به قدری در توسعه اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی کشورها ارزشمند دانست، چون اقتصاد دانان آنرا صادرات نامرئی قلمداد می‌کند، چرا که پیشرفت این صنعت، راهی برای ارتقای آگاهی از ارزش‌های محیطی، طبیعی، تاریخی و فرهنگی ملت‌ها می‌شود و ابزاری برای حمایت مالی، پاسداری از منابع طبیعی و توسعهٔ اقتصادی می‌شود. به طورکلی می‌توان گفت که صنعت توریزم با برنامه ریزی هدفمند آن، انجام تحقیقات جامع و با در نظر گرفتن راهبردهای مناسب می‌تواند عاملی در مسیر توسعهٔ اقتصادی و به دست آوردن درامد در جهت حفاظت بیشتر طبیعت به شمار آید(خاتونی، ۱۳۹۸: ۹۷).

در حال حاضر صنعت توریزم یکی از پردرامدترین بخش‌های اقتصادی جهان است و بسیاری از کشورها از این رهیافت توانسته اند که وضعیت اقتصادی خویش را تاحدی درخور توجه‌ی بهبود بخشند و بر مشکلات اقتصادی خویش از قبیل پائین بودن سطح درامد سرانه، فراوانی بیکاری و کمبود درامدهای ارزی فایق آیند.

مسافرت و گردشگری یک بخش اصلی از اقتصاد جهانی است که دارای توان بل‌القوه در ایجاد رشد و توسعهٔ اقتصادی به صورت بین المللی است. یک بخش مسافرت و گردشگری در حال رشد در زمینه استخدام تأثیرگذار است، درامد ملی را افزایش می‌دهد و می‌تواند تراز پرداخت‌ها را متعادل کند؛ بنابراین، این بخش به عنوان یک نیروی محرک در جهت رشد شگوفایی بوده و به طور خاص در کشورهای در حال توسعهٔ می‌تواند نقش اصلی را در کاهش فقر داشته باشد(رحمانی، ۱۴۰۲: ٦١).

افغانستان

افغانستان کشوری است از هر نگاه متنوع، این گوناگونی و تنوع در تمام ویژه‌گی‌های جغرافیایی آن از بُعد انسانی گرفته تا خصوصیات طبیعی و اقلیمی به چشم می‌خورد. اقوام مختلفی با زبآن‌های گوناگون تکلم نموده و با مذاهب متفاوتی در کنار هم زندگی می‌کنند(انصاری، ۱۳۹۴: ۲۴). سلسله جبال بزرگ مانند هندوکش، پامیر و سلیمان و ... تا پست‌ترین محلات، مناطق جنگلی، دره‌های زیبا و رودبارهای درخشان در این جغرافیا به‌نام بهشت دنیوی آسیا مسمی شده. اگر از نگاه پیشینه و گذشتهٔ تاریخی در نظرگرفته شود، یکی از قدیم‌ترین کشورهای تاریخی و باستانی جهان به حساب می‌رود که از قدامت و تاریخ کهنی برخوردار بوده و دارای جاذبه‌های بیشمار طبیعی و زیستی می‌باشد و می‌تواند جذب میلیون‌ها گردشگر و سیاحین داخلی و خارجی گردد. اماکن جغرافیای تاریخی و باستانی که در مناطق مختلف افغانستان وجود دارد که نظایر آن در کشورهای منطقه و جهان دیده نشده و نشانگر قدامت و هویت تاریخی این کشور را بیان می‌دارد (عظیمی، ۱۳۹۱: ۲۲).

افغانستان از جنبهٔ جاذبه‌های گردشگری، دارای تنوع اقلیمی بسیار مناسبی است و از نظر آثار باستانی، مناطق تفریحی و زیبایی‌های طبیعی با کشورهای پیشرفته در صنعت گردشگری برابری می‌کند، از لحاظ ابنیه و آثار تاریخی و جاذبه‌های (اکوتوریستی) در ردهٔ کشورهای مطرح و توریست‌پذیر جهان برابری دارد، که این امر نشان دهنده استعداد و قابلیت زیاد کشور در جهت رشد و توسعهٔ صنعت گردشگری می‌باشد. با این حال وجود شواهد حاکی از چالش‌ها و ضعف‌های عدیده‌ای در صنعت گردشگری افغانستان دیده می‌شود(شفیعی و محمدی، ۱۳۹۳: ۷۹).

معرفی عمومی ولایت غزنی

غزنی، غزنه، غزنین که در طول تاریخ بنام‌های مختلفی یاد شده، یکی از جمله ولایت‌های تاریخی و باستانی افغانستان بوده که از قدامت زیاد تاریخی برخوردار بوده. این ولایت در قسمت جنوب شرق افغانستان موقعیت داشته که در شمال آن ولایت‌های میدان وردک و بامیان، در غرب آن دایکندی و ارزگان، در جنوب غرب آن زابل، در جنوب شرق با پکتیکا و از شرق با پکتیا و لوگر مرز مشترک دارد. مساحت این ولایت در حدود ۲۲۹۱۵ کیلومتر مربع می‌رسد که از نگاه مساحت در جمع ولایت‌های متوسط‌المساحت کشور به حساب می‌رود، جمعیت این ولایت بیشتر از یک

و نیم میلیون نفر می‌رسد که در جمع ولایت‌های پر نفوس کشور قرار داشته. این ولایت دارای ۱۹ واحد اداری بوده. فاصلهٔ آن از شهر کابل در حدود ۱۳۸ کیلومتر می‌رسد، ارتفاع آن از سطح بحر نزدیک به ۲۲۰۰ متر می‌رسد و یکی از جمله ولایت‌های سردسیر کشور به شمار می‌رود که از جغرافیای مختلف برخوردار بوده، زمستآن‌های آن سرد و تابستآن‌های آن نسبتاً معتدل می‌باشد. دشت ناور یکی از مناطق مرتفع و سرد کشور بوده که در این ولایت اخذ موقعیت کرده است(رحمانی، ۱٤۰۲: ۱۸۸).

ولایت غزنی از تنوع قومی، فرهنگی و زبانی زیادی برخوردار بوده که گروه‌های قومی مختلفی مانند پشتون‌ها، هزاره‌ها، تاجیک‌ها، سادات، هندو، قزلباش، بیات، ازبک، سیک، عرب و غیره در این ولایت زندگی دارند، بزرگترین گروه قومی ساکن این ولایت پشتون‌ها بوده، بعداً هزاره‌ها می‌باشد، به ردهٔ سوم تاجیک‌ها بوده، به همین شکل گروه‌های قومی دیگری می‌باشد، این تنوع قومی و فرهنگی به آن زیبایی و جذابیت خاصی بخشیده است(رحمانی، ۱۳۹۸: ۱۰۹).

ولایت غزنی از جاذبه‌های زیاد گردشگری برخوردار بوده که دارای انواع اماکن تاریخی و فرهنگی، جغرافیای مختلف طبیعی را دارا بوده. ساکنان شهر غزنی را غزنوی یا غزنیچی می-نامند(afghanhub,n.d).

یافته‌های تحقیق

معرفی جاذبه‌های توریستی ولایت غزنی

غزنی یکی از جمله ولایت‌هایی است که از جاذبه‌های بیشمار طبیعی، محیطی، تاریخی، باستانی، فرهنگی، مذهبی و آرامگاه شخصیت‌های علمی، هنری و سیاسی برخوردار بوده است(یمین، ۱۳۹۲). این ولایت از نگاه تنوع و گوناگونی در تمام ویژه‌گی‌های جغرافیایی آن از بُعد بشری گرفته تا خصوصیات طبیعی، اقلیمی، تاریخی، فرهنگی و باستانی برخوردار بوده. در این ولایت اقوام مختلفی با زبآن‌های گوناگون تکلم نموده، که عبارت از پشتون‌ها، هزاره‌ها، تاجیک‌ها، سادات، قزلباش، بیات، ازبک، هندو، سیک و غیره می‌باشد. این تنوعات قومی و زبانی و اختلاف فرهنگ‌ها سبب جذابیت‌های بیشتر توریستی به این ولایت شده است.

در کنار موجودیت جاذبه‌های محیطی- طبیعی آن، دارای آداب و رسوم مختلف در هر گوشه و کنار این ولایت، تفاوت‌های منحصر به فردی در نوع خوراک و پوشاک ساکنین این جغرافیا، سبک متفاوت هنری و موسیقی آن‌ها، موجودیت آثار، حضور علما، دانشمندان، شعرا، نویسنده-گان، حکما، چهره‌ها و شخصیت‌های ملی و سیاسی را دارا بوده(رحمانی، ۱۴۰۱: ۷۷).

در ولایت غزنی جاذبه‌های گردشگری زیادی وجود دارد، هیچ ولسوالی یا منطقه‌ای نیست که دارای جاذبه‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی نبوده باشد. این شاخص‌ها ولایت غزنی را به عنوان دیدنی‌ترین ولایت منطقه‌ی جنوب شرقی کشور مبدل ساخته است. از جاذبه‌های محیطی و طبیعی آن می‌توان دشت ناور، تالاب نور، بند سلطان، بند سرده، بند زنه خان، بند زردسنگ، دشت ناور، آب ایستاده غزنی، آبشارهای مناطق مختلف، چشمه‌زارها، دامنه‌ها و دره‌های سرسبز این ولایت، غار شاه، غار لومان و غیره نام برد(افغانیار، ۲۰۲۴).

شهر غزنی از جاذبه‌های زیاد تاریخی و فرهنگی برخوردار بوده که نقش بزرگی در رشد اقتصادی و شناخت فرهنگی آن داشته و یکی از میراث‌های فرهنگی کشور به حساب می‌رود که سبب جذب و علاقه‌مندی توریست‌های زیادی شده و هر بیننده را مجذوب خویش می‌سازد و همین ویژه‌گی‌ها سبب گردیده که هر کسی علاقه‌مند به این جغرافیا بوده. مهم‌ترین جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی آن عبارت از مقبره سلطان سبکتگین، آرامگاه سلطان محمود غزنوی، کاخ سلطان مسعود، آرامگاه سنایی، بقعه سلطان شهاب الدین غوری، به همین شکل از سلطان ابراهیم غزنوی، سلطان مسعود بن ابراهیم و غیره می‌باشد.

بالاحصار غزنی یکی از مناطق خیلی مهم تاریخی و باستانی ولایت غزنی بوده که ساخت و اعمار آن به تاریخ قبل از میلاد به دوران اسکندر مقدونی می‌رسد، که در زمان امپراتوری سلطان محمود غزنوی مقر سلطنتی و حکومتی او را تشکیل می‌داد. در این ولایت در حدود ۳۰۰ آبدهٔ تاریخی وجود دارد. شهر غزنی نظر به داشتن مناطق مختلف تاریخی، فرهنگی، مذهبی و آرامگاه شخصیت‌های علمی، ادبی، سیاسی ... در سال ۲۰۱۳. م. از طرف کشورهای اسلامی به عنوان پایتخت فرهنگ و تمدن اسلامی معرفی شد(رحمانی، ۱۴۰۲: ۱۸۹).

جاذبه‌های گردشگری تاریخی ولایت غزنی

این ولایت با داشتن پیشینهٔ تاریخی و فرهنگی خیلی دیرینه یکی از جمله ولایت‌های باستانی و تاریخی افغانستان بوده، دارای آثار، اماکن تاریخی و هنری، ابزارهای مربوط به دورهٔ پارینهٔ سنگی زیرین با قدامت بیش از ۱۰۰ هزار سال پیش در «دشت ناور» در غرب غزنی پیدا شده که قدامت تاریخی افغانستان را به نمایش می‌گذارد(عظیمی، ۱۳۹۱).

غزنی در طول قرن هفتم میلادی یکی از مراکز مهم بودایی در افغانستان بوده، تحقیقات تیم باستان شناسی لهستانی‌ها نشان می‌دهد که آثار مذهبی کشف شده از تپهٔ سردار غزنی هر دو فرهنگ هندویی و بودایی را داراست. آثار تاریخی و هنری که در ولایت غزنی وجود دارد، تاریخ نگاران با شگفتی از آراستگی ساختمآن‌ها، کتابخانه‌های بزرگ، مجلل بودن دربار و ثروت گران‌بهایی شهروندان غزنی مباحث زیادی را نوشته اند.

در ولایت غزنی حدود ۳۰۰ مکان تاریخی و باستانی وجود دارد، اما اکثر این اماکن و آثار تاریخی، به دلیل بی توجهی از بین رفته اند و یا در حالت نابودی قرار دارند. مهم‌ترین منطقه تاریخی ولایت غزنی، شهر باستانی غزنی یا بالاحصار آن می‌باشد که قبلاً مقر سلطنت سلطان محمود غزنوی بوده که در حدود ۴۰ برج داشته. غزنی در سال ۳۴۱هجری خورشیدی به عنوان پایتخت سلسلهٔ غزنویان انتخاب شد. در زمان سلطان محمود غزنوی شاعران، ادیبان، نویسندگان و فیلسوفان زیادی در غزنی فعالیت داشته و آثار گران بهایی از آن به میراث مانده است.

غزنی در دوران پس از اسلام نیز شهری بزرگ در خراسان بوده و از جمله آبادترین و زیباترین شهرهای آسیا به شمار می‌رفت و مرکز تجمع دانشمندان بزرگی بوده. این ولایت در زمان معاصر، خصوصاً در زمان ظاهر شاه، یکی از مناطق مهم تفریحی و سیاحتی شاه را تشکیل می‌داد که در فصل تابستان از آب وهوای نسبتاً معتدلی برخوردار بوده که ظاهرشاه در اوقات مختلفی برای میلهٔ خویش بدانجا سفر می‌کردند(رحمانی، ۱۴۰۲: ۱۸۸).

در ولایت تاریخی و باستانی غزنی، از گذشته‌های دور تا کنون، شخصیت‌های مهم و مشهور اجتماعی و رجال برجستهٔ سیاسی و علمی را در خود پرورش داده و خاستگاه علم و هنر، ادب و فرهنگ بوده است. در این شهر آرامگاه شخصت‌های بزرگ ملی، علمی، فرهنگی و شعرا قرار دارد

که عبارت از ابو ریحان البیرونی، مزار سنایی غزنوی، شمس بابا، ابوالفضل بیهقی، حسن غزنوی، سلطان محمود غزنوی، خواجه بلغار، سلطان شهاب الدین غوری، ملا مشک عالم و غیره بوده است. صدها آبدهٔ تاریخی، مناطق و مقبره‌ها وجود دارد. در این شهر مناره‌های ستاره شکلی وجود دارد که در سدهٔ دوازدهم میلادی ساخته شده است. موزیم غزنی یکی از موزیم‌های غنی کشور بوده که آثار تاریخی و با ارزش آن قرار دارد، که در اثر چند دهه جنگ و نا امنی مانند موزیم‌های دیگر کشور زیان دیده باشد. در آن تعداد زیاد آثار قبل از اسلام وجود دارد(delgarm, n.d).

شهر غزنی بر اساس تصویب اجلاس سال ۲۰۰۷. م. توسط وزیران فرهنگ کشورهای اسلامی برای سال ۲۰۱۳. م. انتخاب که در سال متذکره این شهر میزبان کشورهای اسلامی برای مسمی ساختن پایتخت فرهنگی جهان اسلام بود(moic, n.d). تاریخ قدامت شهر غزنی به هزاران سال قبل از میلاد می‌رسد، اما تاریخ مستند و دقیق آن به ۱۵۰۰ سال قبل از میلاد می‌رسد. بالا حصار غزنی یا شهر کهنهٔ غزنی یکی از نقاط تاریخی شهر غزنی بوده که ساخت اعمار آن به دورهٔ یونانی‌ها می‌رسد که توسط اسکندر مقدونی ساخته شده، در زمان سلطان محمود غزنوی پایتخت غزنوی‌ها بوده. در دوران حکم فرمایی غزنوی‌ها بخصوص در زمان سلطان محمود غزنی، یکی از زیباترین و غنی‌ترین شهر منطقه بوده، تاریخ نگاران آراستگی، زیبایی ساختمآن‌ها، موجودیت شعرا و نویسنده‌گان و کتابخانه‌های بزرگ، مجلل بودن دربار و ثروت گران بهایی شهروندان آن می‌نگارد. این شهر زمانی زیباتر و با شکوه‌تر از بغداد بود، اما باری توسط سلطان علاو الدین حسین جهانسوز به خاکستر تبدیل شد، دو باره توسط خوارزمشاهیان شگوفا گردید، اما بعداً توسط چنگیز به ویران شد، زمانی

دیگری توسط انگلیس و بعداً روسها، اما باز هم زیبایی تاریخی و هنری خود را حفظ کرده است و از جاذبه‌های مهم گردشگری به شمار می‌رود(رحمانی، ۱٤۰۲: ۱۸۸-۱۸۹).

شکل ـ۱: تصاویری از مناطق تاریخی ولایت غزنی، بخصوص از شهر کهنهٔ(بالاحصار) غزنی و منار سلطان مسعود.

مناقشه

غزنی یکی از جمله ولایت تاریخی و باستانی کشور اند که از گذشتهٔ تاریخی درخشانی برخوردار بوده در این ولایت آثار و اسناد تاریخی و فرهنگی زیادی وجود دارد، اما متأسفانه به حفظ و نگهداشت آن توجه اساسی مبذول نشده است، از جانب دیگر تا هنوز کسی پیرامون همچو آثار و اماکن تاریخی تحقیق جامع را انجام نداده است و اثرات مثبت آن را به جامعه، منطقه و جهان معرفی نداشته است. کسانی که تا هنوز پیرامون این موضوع مهم تحقیق نموده که آن هم به شکل جامع و کامل نبوده، همانا محمد عظیم عظیمی یکی از نویسنده‌های برجستهٔ رشتهٔ جغرافیه در افغانستان کتابی را تحت عنوان جغرافیای ولایت غزنی به رشتهٔ تحریر در آورده، موصوف در این کتاب همه ابعاد این ولایت را به معرفی گرفته است، اما آن طوری که لازم دیده می‌شود که باید پیرامون آثار و اماکن تاریخی و فرهنگی این ولایت تحقیق می نمود و آنرا به جهانیان بخصوص در سال ۲۰۱۳. م. که غزنی میزبان کشورهای اسلامی از بابت مرکز ثقافت اسلامی معرفی شده بود بیان میداشت، به

همین شکل آقای افغانیار در مقالهٔ تحقیقی خویش تحت عنوان جاذبه‌های گردشگری و آبدهٔ‌های تاریخی ولایت غزنی می‌باشد، موصوف یک قسمت جاذبه‌های تاریخی ولایت غزنی را معرفی نموده، اما به شکل لازم و کامل پیرامون نقش این جاذبه‌ها در صنعت گردشگری و تمام اماکن تاریخی و شخصیت‌های علمی و فرهنگی ولایت غزنی را معرفی ننموده است. همچنان آقای رحمانی در کتاب تحقیقی خویش تحت عنوان: جغرافیای گردشگری افغانستان، می‌باشد، موصوف اکثر جاذبه‌های گردشگری طبیعی و تاریخی کشور را معرفی داشته که از آن جمله جاذبه‌های طبیعی و تاریخی شهر غزنی را نیز اشاره نموده است، اما به شکل همه جانبه تمام جاذبه‌ها به خصوص جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی شهر غزنی را معرفی نکرده است و به اهمیت اقتصادی آن نپرداخته است، به هر صورت تعداد محققین دیگری نیز کم و بیش به معرفی جاذبه‌های تاریخی ولایت غزنی پرداخته است، بنابرین تحقیقی که بنده انجام داده، به مشکلات و خلای تحقیقات فوق پرداخته است، از منابع مختلف استفاده شده، ارزش و اهمیت جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی ولایت غزنی به معرفی گرفته شده، مناطقی که دارای بنیهٔ تاریخی و فرهنگی بوده بهتر معرفی شده، آرامگاه شخصیت‌های علمی، فرهنگی و سیاسی-اجتماعی به معرفی گرفته شده و جایگاه تاریخی و باستانی این ولایت بیان شده و به معرفی شگفتی‌های توریستی غزنی به شکل بهتر آن پرداخته شده است.

نتیجه گیری

امروزه گردشگری یکی از فعالیت‌های اقتصادی با اهمیت در جهان است و اقتصاد دانان آنرا صادرات نامرئی نامیده اند. با توجه به نقش گسترش گردشگری در رونق اقتصادی و وجود مکآن‌های تاریخی و باستانی و همچنان مناظر و زیبایی‌های طبیعی، اقلیمی، زیستی، فرهنگی، اجتماعی و غیره که در ولایت غزنی وجود دارد، سبب جذب و علاقه مندی هزاران تن از گردشگران داخلی و خارجی می‌گردد؛ اینکه غزنی یک ولایت با قدامت بیشتر تاریخی و با داشتن آثار، اماکن و آبدهٔ‌های زیاد تاریخی و جغرافیایی، موجودیت اولیا، شعرا، شخصیت‌های سیاسی و ملی، تجربهٔ پایتخت بودن در دورهٔ غزنوی‌ها و غیره بوده و از جانب دیگر از نگاه طبیعی و ساختمان فزیکی و ارضی از تنوع زیاد طبیعی، اقلیمی، زیستی، ساختمان توپوگرافی، زیبایی‌های محیطی و طبیعی، وجود دره‌های سرسبز و شاداب، جریان نهرها و رودبارها و همچنان از نگاه داشتن وضعیت بهتر و غنی اجتماعی و فرهنگی که از نگاه تنوع قومی، فرهنگی، زبانی، آیین و رسوم و طرز اسکان در

مناطق مختلف این ولایت، همهٔ این عوامل سبب علاقهٔ سیاحین و گردشگران شده که در نتیجه سبب تقویت سیستم اقتصادی دولت و ملت می‌گردد و اقشار مختلف جامعه از آن مستفید می‌گردد. شهر غزنی یکی از جمله مناطق تاریخی، باستانی، استراتیژیکی، اقتصادی و توریست‌پذیر کشور بوده، که با دارا بودن مناطق مختلف طبیعی، موقعیتی، اقلیمی، ساختمان توپوگرافیکی، ساحات تفریحی، تنوع فرهنگی، قومی، زبانی و ... از جایگاه خوب توریستی و گردشگری برخوردار بوده، که سالانه هزاران توریست در ایام مختف سال از مناطق مختلف این ولایت دیدن می‌نماید که سبب دریافت میلیون‌ها افغانی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به دولت و ملت حاصل می‌گردد، اگر زیر ساخت‌های توریستی بیشتر تقویه گردد سبب جذب گردشگران بیشتر و سرازیر شدن سرمایهٔ هنگفتی می‌گردد؛ با این حال، باز هم سالانه هزاران توریست از مناطق مختلف ولایت پروان مانند مناطق تاریخی مثل معبد بودایی فندقستان، برج عبدالله، زیارت هوفیان شریف، استوپه توپدره، به همین شکل از مناطق سیاحتی و تفریحی مانند باغ گلبهار، منطقهٔ صیاد مربوط پروان، تپهٔ گلغندی، از دره‌های سالنگ و غوربند دیدن می‌نماید که سبب آرامش بیشتر سیاحین و تقویهٔ بنیه‌های اقتصادی مردمان محل و تولیدات محلی می‌گردد و در کنار سبب افزایش عاید داخلی کشور می‌شود.

پیشنهادات

۱- تقویه و توجه جدی به صنعت گردشگری بخصوص مناطق تاریخی و فرهنگی کشور توسط مسولین حکومتی،

۲-ایجاد حد اقل یک اداره مستقل درحد یک ریاست عمومی بر حمایت و پیشبرد امور گردشگری کشور.

۳- توجه جدی به زیرساخت‌های صنعت گردشگری مانند تقویهٔ سیستم مخابرات، راه‌ها، برق، خدمات انترنتی و غیره.

۴- ترمیم و احیای مجدد از آثار و بنیه‌های تاریخی شهر غزنی مانند برج سلطان مسعود، مقبره ابوریحان البیرونی و سایر مکآن‌های تاریخی و فرهنگی شهر غزنی.

۵- منع مردم محل از سکونت و مسکن سازی در شهر کهنهٔ غزنی و توجه اساسی به مرمرت کاری شهر کهنه.

٦- توجه و علاقمندی بیشتر دولت به تقویهٔ صنعت گردشگری و برداشت بعضی موانع بر سر راه این صنعت؛

منابع

انصاری، سلطان محمد. (١٣٩٤). جغرافیای عمومی ولایات افغانستان، چاپ دوم، کابل: انتشارات بین‌المللی سرور سعادت.

خاتونی، نگین و مهدی کلاهی. (۱۳۹۸). اقتصاد اکوتوریسم، مجموعه مقالات از همایش ملی توسعهٔ پایدار با رویکرد فرصت‌ها وچالش‌های سرمایه‌گذاری در منطقه ترشیز، برگزار کننده: مرکز آموزش عالی کاشمر، صفحات ۹۴-۱۰۲.

رحمانی، ملاجان. (۱۳۹۸). تحلیل جغرافیایی اقوام افغانستان، تیزس ماستری، پوهنتون اصفهان، پوهنحی جغرافیا و برنامه ریزی، دیپارتمنت جغرافیای روستایی و برنامه ریزی.

رحمانی، ملاجان. (۱۴۰۲). جغرافیه توریسم(گردشگری)، انتشارات: نور، کابل.

رحمانی، ملاجان. (۱۴۰۲). جغرافیای تاریخی افغانستان، انتشارات: نور، کابل.

رحمانی، ملاجان. (۱۴۰۳). مطالعه فرصت‌ها و چالش‌های صنعت توریسم در افغانستان، مجله علمی و تحقیقی قلم، سال نهم، شماره ۱۹، صفحات ۲۱۳- ۲۳۵.

شفیعی، زاهد، امین محمدی. (۱۳۹۳). بررسی تاثیرات توسعهٔ گردشگری بر جامعه میزبان، نمونه موردی شهر چادگان، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال ۱۱ شماره ۴۱ صحفه ۷۷-۹۰.

عظیمی، محمد عظیم. (۱۳۹۱). جغرافیای انسانی افغانستان، انتشارات: خراسان، کابل.

عظیمی، محمد عظیم. (۱۳۹۱). جغرافیای ولایت غزنی(طبیعی، انسانی، اقتصادی)، انتشارات: بین‌المللی الهدا، کابل.

فروزان، میر امیر. (۱۴۰۲). *مروری بر اثرات اقتصادی صنعت گردشگری*، مجله جغرافیا و روابط انسانی، دوره ٦، شماره ۳، صفحات ۳۰۴- ٣١٦

AfghanHub. (n.d.). *معرفی ولایت غزنی*. AfghanHub. Retrieved January 15, 2025, from http://www.afghanhub.net

دلگرم. (۱۳۹۸). معرفی مناطق دیدنی ولایت غزنی در افغانستان، در سایت: www.delgarm.com تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۱۰/۲۶هـ. ش

افغانیار. (۲۰۲۴). جاذبه‌های گردشگری و آبدۀهای تاریخی غزنی، در سایت: www.hewaddaily.com تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۱۰/۲۴ه ش

وزارت اطلاعات و فرهنگ. (۱۴۰۲). رشد چشم‌گیری فرهنگ گردشگری در ولایت غزنی، در سایت: https//: moic.gov.af تاریخ بازدید ۱۴۰۴/۶/۱۴ه ش

یمین، محمد حسین. (۱۳۹۲). افغانستان تاریخی، سعید، کابل.

A look at the historical tourism Situation of Ghazni city

Mulajan Rahmani

Department of Geoghraphy, Faculty of Social Sciences, Parwan University.

mullajan.rahmani@gmail.com

Abstract

Today, tourism is known as the main economic and cultural force in the world and is considered as a powerful and profitable tool in order to create benefits for societies. Afghanistan is one of the very historical and ancient countries and one of the few countries that has historical traditions and beautiful natural, environmental and cultural landscapes. Ghazni is one of the provinces that has different historical, cultural, personalities and literary areas, etc. Hundreds of tourists visit different regions of Ghazni every year, there is no district or region that does not have natural. These indicators have made Ghazni province the most spectacular province in the south eastern region of the country. The historical and cultural attractions of Ghazni province include the tomb of Sultan Sabkatgin, the mausoleum of Sultan Mahmud of Ghaznavi, the palace of Sultan Masoud, the mausoleum of Sanai, the tomb. Sultan Shahabuddin Ghori and so on. There are about 300 historical ponds in this province. The city of Ghazni was introduced as the capital of Islamic culture and civilization by Islamic countries in 2013 due to having various historical, cultural, religious areas and tombs of scientific, literary, political figures. The purpose of this research is to introduce the historical tourist attractions of Ghazni province, The importance of research is that it is received by such researches to introduce the historical tourist areas of the country and attract more tourists. The method of research is in the form of a library, and the result of the research is to obtain information related to the introduction of historical tourist areas in Ghazni province. Ghazni is one of the provinces that has many tourist attractions and thousands of tourists visit its different areas throughout the year.

Keywords: Ghazni city Status, Historical, Tourist, Tourism.

نگاهی به مؤلفه‌های اخلاقی و تعلیمی در شعر محمد کبیر کبیری

پوهنمل دکتور بلال‌احمد فضلی[1*] و پوهنمل نورالله شاداب[2]

دیپارتمنت فارسی دری، پوهنحی زبان و ادبیّات، پوهنتون پکتیا

bilalfazli@gmail.com

چکیده

مقاله‌ی حاضر با عنوان «نگاهی به مؤلفه‌های اخلاقی و تعلیمی در شعر محمدکبیر کبیری»، به واکاوی ابعاد مختلف اندیشه‌های اخلاقی و تربیتی در سروده‌های این شاعر معاصر می‌پردازد. هدف اصلی پژوهش، پاسخ به این پرسش است که مفاهیم اخلاقی و تعلیمی در اشعار کبیری چگونه و با چه کیفیتی بازتاب یافته‌اند. بر پایهٔ تحلیل محتوای غزلیات وی، نتایج نشان می‌دهد که شاعر با نگاهی ژرف و متعهدانه، به مسائل گوناگون دینی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی پرداخته و اصول اخلاقی و تربیتی را در ساختار بیانی و فکری شعر خود گنجانیده است. در این میان، مؤلفه‌های دینی و اعتقادی برجستگی ویژه‌ای دارند؛ به‌گونه‌ای که باورهای ایمانی، آموزه‌های قرآنی، ارزش‌های معنوی و دعوت به تقوا و معرفت درون‌مایهٔ غالب اشعار او را شکل می‌دهند. کبیری نه‌تنها شاعری متأثر از سنت‌های ادبی و فرهنگی جامعهٔ خود است، بلکه با بهره‌گیری از زبان هنری و تعلیمی، سعی در هدایت فکری و اصلاح اجتماعی نیز دارد. در نهایت، در شعر محمدکبیر کبیری، ارتباطی متقابل بین ابعاد مختلف زندگی انسان و مفاهیم اخلاقی و تعلیمی وجود دارد که هم‌چنان برای نسل‌های جدید، الهام‌بخش و آموزنده است.

کلمات کلیدی: اخلاق، ادبیّات تعلیمی، تعلیم و تربیت، شعر فارسی دری، محمدکبیر کبیری.

مقدمه

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَـٰنِ ٱلرَّحِيمِ،

ٱلْـحَمْدُ لِلَّهِ ٱلَّذِي أَبْدَعَ ٱلْأَفْلَاكَ وَٱلْأَرَضِينَ، وَٱلصَّلَاةُ وَٱلسَّلَامُ عَلَىٰ مَنْ كَانَ نَبِيًّا وَآدَمُ بَيْنَ ٱلْمَاءِ وَٱلطِّينِ، مَنْبَعِ ٱلْفَضِيلَةِ وَٱلْأَدَبِ، وَعَلَىٰ آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ.

ادب فارسی، به‌ویژه در گستره‌ی فرهنگ غنی افغانستان، همواره جایگاه خاصی در پرورش اندیشه‌های دینی، تعلیمی و اخلاقی داشته است. شاعران این سرزمین، با بهره‌گیری از قالب‌های گوناگون شعر، پیام‌های انسان‌ساز و معنویت‌آفرین را با زبان هنری به مخاطبان خود عرضه داشته‌اند. یکی از چهره‌های فرهنگی دراین عرصه محمدکبیر کبیری است که با الهام از تعالیم اسلامی و با تکیه بر سنت‌های ادبی کهن، توانسته است مجموعه‌ای غنی از آموزه‌های اخلاقی، اجتماعی و تربیتی را در غزلیات خود بپروراند.

شعر کبیری نه‌تنها بازتابی از شور درونی و حالات عرفانی اوست، بلکه انعکاسی کاملی از جامعه‌نگری، دغدغه‌های اخلاقی و میل به اصلاح فرهنگی اجتماعی در بستر شعر است. آموزه‌هایی؛ هم‌چون: «توکل، ذکر، اخلاص، قناعت، صداقت، عدالت‌خواهی، پرهیز از هوا و هوس، عشق به پیامبر و اهل بیت، وطن‌دوستی، وفاداری، ظلم‌ستیزی، دوری از ریا و...»، چون نگین‌هایی درخشان در لابه‌لای سروده‌های او می‌درخشند و بیانگر پیوند استوار شعر با رسالت اصلاح‌گرانه آن‌اند. با وجود این ژرفا و گستره، تاکنون پژوهش‌های مستقلی که به واکاوی نظام‌مند این اندیشه‌ها در شعر او بپردازد، انجام نشده است و این خلأ پژوهشی، ضرورت پرداختن به موضوع حاضر را برجسته‌تر می‌سازد. هرچند واکاوی مباحث اخلاقی، تعلیم، تربیتی و اجتماعی شعر شاعران گوناگون توسط نویسندگان و محققان ارج‌مند صورت گرفته است.

از رهگذر این پژوهش، هدف آن است که با نگاهی ژرف‌کاوانه، زوایای اندیشه‌های تربیتی و اخلاقی در شعر کبیری تحلیل گردد و روشن شود که شاعر چه‌گونه با بهره‌گیری از ظرفیت‌های غزل، درون‌مایه‌های والای انسانی و دینی را بازتاب داده و مخاطب را به تأمل، خودسازی و ارتقاء معنوی دعوت می‌کند. در همین مسیر، این تحقیق می‌کوشد تا جایگاه مفاهیم اخلاقی در شعر او را مشخص سازد، بسامد و تنوع آن‌ها را نشان دهد و شیوه‌های زبانی و هنریِ به‌کاررفته برای القای این

مضامین را تحلیل نماید؛ تا بدین‌گونه سهمی در شناخت بهتر ادبیّات معاصر افغانستان از منظر تربیتی و ارزشی ایفا نماید.

روش تحقیق

تحقیق حاضر با تکیه بر واکاوی غزلیات موجود در دیوان اشعار محمدکبیر کبیری، با روش تحلیلی-توصیفی و با استفاده از مواد کتابخانه‌یی (آثار ادبی، مقالات علمی پژوهشی و سایت‌های معتبر انترنتی) صورت گرفته‌است.

موضوع اصلی

درنگی بر زندگی شاعر

محمد کبیر کبیری، فرزند الحاج محمد امین، زاده‌ی (۱۲۹۳ خورشیدی) در روستای میرخان ولسوالی جبل‌الّسراج ولایت پروان می‌باشد. وی از نوجوانی با تلاش فراوان به دورترین مدارس دینی منطقه سر زد، پای درس علمای جید زمان خود نشست و علوم متداول روزگار را فراگرفت، در جوانی به تجارت پرداخت و از کسب دانش و مطالعه نیز بی‌نیاز نماند، چنانچه با علما و دانشمندان دوران خود آشنایی داشت. با کودتای هفت ثور (1357)، راه مهاجرت اختیار کرد و در مدینه‌ی منوره مسکن گزید. پس از مدّت پنج سال، دوباره به وطن بازگشت و هم‌چنان به سرایش اشعار عرفانی، حماسی و تاریخی پرداخت که بیشترین اشعار دیوانش نیز محصول همین دوران زندگی وی است. سرانجام شاعر در سال (۱۳۷۹ خورشیدی) به عمر(۸٦ سالگی) به جاودانگی پیوست (کبیری، ۱۳۹۸: ۳).

دیوان اشعار کبیری مشتمل بر حدود (۹٤۰۰ بیت) بوده که در اوزان مختلف عروضی و قالب‌های چون «غزل، قصیده، مثنوی، مخمس، مسدس، ترجیع‌بند، ترکیب بند و مستزاد» می‌باشد. شاعر در سروده‌هایش، در کنار توجه به شکل و زیبایی‌های بیرونی، به مضامین گوناگون تربیتی، عرفانی، عشقی، اخلاقی، اجتماعی و... پرداخته است. چنانچه مضامین تربیتی در اشعارش از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است (کبیری، ۱۳۹۸: ۵).

آن‌گونه که در شعر سبک هندی، از میان صنایع بدیعی، بیشتر به تشبیه، تلمیح، تناسب و ارسال‌المثل تکیه شده است (علمداری، ۱۳۹۵: ۳۰). شعر کبیری نیز از چنین خصوصیتی در بسا موارد برخوردار است، اما باز هم پابه‌پای شاعران معاصر قدم گذاشته و از ترفندهای جدید در غزلیاتش نیز بهره برده است.

تعلیم، اخلاق و ادبیّات تعلیمی

هویداست که هیچ واژه‌ای به اندازه‌ی تعلیم، تربیت و اخلاق نزد انسان، از قدر، قیمت و قِدمت دیرین برخوردار نیست. خلقت انسان از آغاز پیدایش با موضوع آموختن و آموختاندن عجین بوده و از چنان جایگاهی برخوردار است که امکان استمرار و دوام حیات آدمی را فراهم ساخته است (مهدیان، ۱۳۸۵: ۲).

موجود انسانی تنها موجودی‌ست که منحصراً در آغاز خلقت قادر به تجلّی کمالات خود نیست، او تنها آفریده‌ای‌ست که کیفیّت زندگی خود را تعیین می‌کند. آدمی موجود متفکّر، مختار و صاحب‌اراده است و کمال سعادت او به چگونگی برنامه‌هایی که برای زندگی فردی و اجتماعی تنظیم می‌نماید و مسیری که برای دست‌یابی به هدف‌هایش طی می‌کند و مقاصدی که برای آرمآن‌هایش برمی‌گزیند، بستگی دارد. تعلیم، تربیت، اخلاق، زندگی، اجتماع، خوشبختی و... همه باهم در یک مسیر حرکت دارند تا زندگی انسان به بهبود و خوش‌بختی دنیوی و اخروی برسد، با این مقدمه‌ی کوتاه، به معرفی این سه مورد مهم می‌پردازیم.

اخلاق: مجموعه‌ای از اصول و قواعد ناظر بر حسن جریان زندگی و تعالی انسان، که در زمان معیّنی از معتقدات وجدانی فرد یا ملتی سرچشمه می‌گیرد اخلاق است. یا هم اخلاق، «جمع خوی و خلق و عادت است» (عمید، ۱۳۸۲، ج۱: ۹۹).

اخلاق هم با قانون، هم با دین و هم با رسم و آیین متفاوت است؛ هرچند با هرسه آن‌ها وابستگی‌های جدی نیز دارد. این وابستگی‌ها با مذهب بیشتر است. در نزد بسیاری از اقوام و ملت‌ها، اصول اخلاقی از اوامر و نواهی دین الهام شده‌است به‌ویژه دین‌هایی که خود قانون‌گذار اند، مانند دین مبین اسلام، غالباً آنچه را که اخلاق نمی‌پسندد، همان چیزهایی‌اند که دین نیز منع کرده است؛ ولی تفاوت اخلاق با دین را می‌توان به گونه‌ی زیر خلاصه کرد:

۱. قواعد و مقررات دینی در دایره‌ی محدود و معیّنی جا دارد؛ حال‌آن‌که اخلاق از درون انسان سرچشمه می‌گیرد، دامنه‌اش نامحدودتر است.

۲. مقررات دینی بی‌چون‌وچرا قابل پذیرش است؛ درحالی‌که اخلاق با استدال و انتخاب آزاد همراه است.

۳. دین منشأ الهی دارد و اطاعت از مقررات آن به‌خاطر ترس از وعیدها و مجازات الهی (در دنیا و آخرت) است؛ اما اخلاق منشأ درونی انسانی دارد و سرپیچی از آن موجب سرزنش وجدانی می‌شود.

خلاصه آن‌که اخلاق، اعتقاد به اصولی‌ست که شاخص نیک و بد در زندگی است، داور و تمیزدهنده است و از وجدان آدمی سرچشمه می‌گیرد. باوری‌ست مستقل، بی‌چشم‌داشت و نامحدود که به گونه‌ی آسان و راحت می‌تواند با تغییر اوضاع و احوال، خود را دگرگون کند. اینجاست که معیارهای اخلاقی نیز برحسب زمان و مکان تفاوت می‌کنند. در سرزمینی یا دوره‌ای، بعضی از امور، غیراخلاقی پنداشته می‌شوند، حال‌آنکه همان امور در دوره‌ای یا در سرزمین دیگری، آن‌گونه نیستند (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۲: ۲۱۸- ۲۱۹).

تعلیم: تعلیم، یکی از دغدغه‌های اساسی در زندگی بشر از دیر زمانی تا امروز بوده است، آن‌گونه که تاریخ شاهد است، فرستادن پیامبران الهی در دوره‌های مختلف تاریخ و نقش ایشان در زندگی بشر، برای پاسخ دادن به این مشکل بوده است. طوری‌که که خداوند علیم، در قرآن‌کریم راجع به آغاز آفرینش انسان به ملائک از «خلیفه‌خود در زمین» می‌فرماید، ملائک از نافرمانی‌های بشر سخن می‌گویند و سپس بر عبادت و تابع‌بودن خویش به اوامر اوتعالی اطمینان می‌دهند، آن‌جاست که خداوند(ج) می‌فرماید: «... قَالَ إِنِّی اَعلَمُ مَا لاَتَعلَمُونَ» (سورة البقرة: ۳۰). سپس خداوند متعال(ج) تصمیمش را جامه‌ی عمل می‌پوشاند و آدم(ع) را خلق می‌کند و برایش نام‌های تمام اشیاء را می‌آموزاند و از ملائک می‌خواهد تا در امتحان دانش واقع گردند، آنگاه ملائک اقرار عجز از دانش می‌کنند و آدم(ع) مأمور بیان دانسته‌های خویش می‌شود و ملائک؛ «قَالُوا سُبْحَانَكَ لاَ عِلْمَ لَنَا إِلاَّ مَا عَلَّمْتَنَا ۖ إِنَّكَ أَنتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿۳۲﴾» (سورة البقرة: ۳۲). ارزش دانش از نظر دین مبین اسلام،

از نخستین ارزش‌های زندگی بشری بوده و اساس دین را می‌سازد، آن‌گونه که خداوند متعال در نخستین پیامش به حضرت پیامبر(ص) «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ﴿۱﴾» (سورة العلق: ۱). خطاب می‌کند.

با روی‌کارآمدن و تکامل ادبیّات، گونه‌های زیادی شامل آن گردید تاآن‌که بستر بیان بسا اندیشه‌های تربیتی نیز گردید و بسیاری از ادیبان برآن شدند تا با درآمیختن ادب و آموزه‌های تربیتی، راه را برای رسیدن به این امر، هموار کنند و بدین‌ترتیب، ادب تعلیم شکل گرفت.

منظور از ادبیّات تعلیمی، ادبیّاتی‌ست که نیک‌بختی انسان را در بهبود کُنِش و مَنِش اخلاقی او می‌دانند و خود را متوجه پرورش قوای روحی و تعلیم اخلاقی انسان می‌کند (اشراقی، ۱۳۸۹: ۱).

ادبیّات تعلیمی: ادب تعلیمی، اثری است که دانش «عملی و نظری» و مسائل اخلاقی، مذهبی، اجتماعی و فلسفی را به شکل ادبی برای خواننده تشریح کند. به بیان دیگر: ادبیّات تعلیمی عبارت از ادبیّاتی‌ست که منظور آن، نیک‌بختی انسان در بهبود کردارهای اخلاقی، دینی، اجتماعی، عقیدتی و فلسفی وی می‌باشد (شمیسا، ۱۳۸۱: ۲۶۹).

ادبیّات تعلیمی پیشینه‌ی درازمدتی در ادبیّات فارسی دارد. هدف از نگارش آثار تعلیمی، آموزش و تعلیم مسائل و نکات اخلاقی برای ارتقای اخلاق، گفتار و کردار مخاطبان است. در ادبیّات ما هرچند نمونه‌ها، بیشتر مربوط به دانش‌های نظری است، اما ادبیّات تعلیمی می‌تواند تحلیلی نیز باشد؛ یعنی مسأله‌ای را که می‌خواهد تعلیم دهد، به صورت داستانی یا نمایشی درآورد تا جاذبه‌ی بیشتری یابد. از این شیوه، به‌ویژه در کتاب‌های کودکان جهت آموزش بهتر استفاده می‌کنند. اطلاق ادب تعلیمی بر اثری، از شأن و ارزش آن اثر به هیچ وجهی نمی‌کاهد. بسیاری از شاهکارهای ادبی، جنبه‌ی تعلیمی دارند؛ مانند: مثنوی معنوی، بوستان سعدی، آثار خواجه عبدالله انصاری، جامی، حدیقه‌ی سنایی و ... که در کنار ادبیّت، جنبه‌های تعلیمی آن‌ها ، هم‌پای یکدیگر و از نظر ادبی نیز حایز اهمیت‌اند (رحمانی، ۱۴۰۰: ۵).

اصطلاح ادبیّات تعلیمی از آغاز پیدایش به دو معنای خاص و عام به‌کار رفته است، در معنای خاص: شامل راهکارهایی بوده است که به آموزش یک فن یا هنری اختصاص داشته است؛ اما در معنای عام، به آثاری گفته می‌شود که موضوع آن، مسائل اخلاقی، عرفانی، مذهبی، اجتماعی، پند

و اندرز، حکمت و ... است. عرصه‌ی کاربرد ادبیّات تعلیمی بسیار گسترده بوده چنانچه هر اثری مطلبی را تعلیم می‌دهد (اشراقی، ۱۳۸۹: ٦).

ابعاد و جنبه‌های تعلیم و تربیت

بُعد یا جنبه، نگاهی تحلیلی به یکی از سطوح یا شاخه‌های یک پدیده‌ی انسانی یا اجتماعی است که در بررسی آن پدیده نقش مؤثر دارد و به درک بهتر و چندسویه از آن کمک می‌کند. با این تعریف، می‌توان گفت که انسان به‌عنوان موجودی چندبُعدی که دارای ویژگی‌های متمایزی از سایر موجودات است، طبیعت منحصربه‌فردی دارد. وجود مملو از استعداد و توانایی‌های گوناگون و گاهی متضاد. از عقل و اندیشه تا غضب و شهوت، از عشق و دوستی تا انزجار و بدبینی، خودخواهی و دیگرخواهی، حقیقت دوستی و خداخواهی، همه و همه خصلت‌هایی‌اند که از او موجودی زیستی، اجتماعی، روانی، عقلانی، اخلاقی، فلسفی و الهی ساخته است. چنین موجودی به‌طور طبیعی محصول تربیتی است که بر بنیادهای چندگانه‌ای از ملاحظات انسانی استوار است. بنابراین، تعلیم و تربیت او به زمینه‌های گوناگون زیست‌شناختی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی، فلسفه و... مربوط می‌شود و مبانی تربیتش نیز از جامعیّتی برخوردار است که همه‌ی ابعاد وجودی او را دربر می‌گیرد (مهدیان، ۱۳۸۵: ۸۱). با این توضیحات اندیشه‌های تعلیمی کبیری را در لابلای غزلیاتش می‌توان در ابعاد یا مبانی زیر به بررسی گرفت:

بُعد دینی/عقیدتی: تعلیم و تربیت در بُعد دینی، فرایندی است که به رشد باورهای دینی، تقویت ایمان، شناخت خداوند، پیامبران، معاد و آموزه‌های وحیانی در فرد می‌انجامد. در این بُعد، هدف اصلی پرورش انسان متعبد، مؤمن و متقی است که زندگی خود را بر اساس اصول عقیدتی دینی تنظیم کرده و در برابر خالق خود، احساس مسئولیت دارد؛ چنانکه خداوند(ج) در قرآن کریم راجع به ایمان چنین ارشاد می‌فرماید: « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ... الآیه» (سورة النساء: ١٣٦).

بُعد اخلاقی: بُعد اخلاقی تعلیم و تربیت به پرورش فضائل انسانی، تهذیب نفس و رشد شخصّیت فردی بر پایه‌ی ارزش‌های اخلاقی می‌پردازد. این بُعد، صفاتی مانند صداقت، امانت، عدالت، بردباری، وفاداری و خیرخواهی را در افراد نهادینه می‌کند تا در تعاملات فردی و اجتماعی،

رفتارهای انسانی و سالم از آن‌ها سربزند، چنانچه خداوند متعال در مورد ارزش امانت‌داری، خیرخواهی و دوری از فحشا و منکرات چنین می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ... الآیه» (سورة نحل: ۹۰).

بُعد اجتماعی: تعلیم و تربیت در بُعد اجتماعی بر آماده‌سازی فرد برای زیستن در جامعه، برقراری ارتباط مؤثر، رعایت حقوق دیگران، مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و مسؤولیت‌پذیری تأکید دارد. این بُعد نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت اجتماعی، تقویت حس تعاون، نظم‌پذیری و رعایت قوانین دارد، لذا در این باره نیز ارشادات قرآنی فراوانی وجود دارد: «...وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلاَ تَعَاوَنُوا عَلَى الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ... الآیه» (سورة مائده: ۲).

بُعد سیاسی: بُعد سیاسی تعلیم و تربیت به آگاهی‌بخشی فرد از حقوق و مسؤولیت‌های مدنی، نقش او در ساختار سیاسی جامعه، درک مفاهیم عدالت، آزادی، مشارکت سیاسی و نقد قدرت می‌پردازد. هدف این بُعد، پرورش شهروند آگاه، مسئول و متعهد به سرنوشت جامعه است که بتواند نقش فعال در تحولات سیاسی و اجتماعی ملت و سرزمین ایفا کند، این بخش نیز از ارشادات پاک خداوندی خالی نیست: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُم بَيْنَ النَّاسِ أَن تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ... الآیه» (سورة نساء: ۵۸).

بُعدجسمانی: تعلیم و تربیت در بُعد جسمانی شامل تأکید بر سلامت بدن، رعایت بهداشت، پرورش قوای بدنی و جلوگیری از افراط یا تفریط جسمی و... است چنانچه خداوند بزرگ ضمن این آیه‌ی متبرّکه، استفاده از نعمت‌های خویش را امر فرموده و از اسراف منع: «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلاَ تُسْرِفُوا إِنَّهُ لاَ يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ (سورة اعراف: ۳۱).

بُعد عاطفی: بُعد عاطفی به پرورش احساسات، هیجانات، همدلی، محبت، عشق، خویشتن‌پذیری و تنظیم روابط عاطفی سالم می‌پردازد. این بُعد، نقش کلیدی در سلامت روان و ایجاد ارتباطات انسانی معنادار دارد و به فرد کمک می‌کند در مواجهه با چالش‌های زندگی، از پایداری احساسی برخوردار باشد، در میان شواهد قرآنی برای این مورد، به این آیاتی از قرآن کریم، بحث را تکمیل می‌کنیم: «... وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿۸۸﴾» (سورة حجر: ۸۸). ترجمه: «بال مهربانی بر مؤمنان فروآر». یاهم در آیه‌ی (۲۳) سوره مبارکه‌ی اسراء که در باره‌ی به احسان با والدین است.

در مبانی تحقیق، راجع به تعلیم، اخلاق، ادبیّات تعلیمی، ابعاد تعلیم و تربیت و سایر موارد مرتبط، بحث صورت گرفت، طی این عنوان، با درنظرداشت تقسیمات ابعاد و جنبه‌های تعلیم و تربیت، مولفه‌های تعلیمی و تربیتی در شعر کبیری را در ذیل خلاصه می‌کنیم.

توکل

در تعبیرهای عرفانی، مفهوم توکل را چنین گفته‌اند : «پاک کردن دل است از شک‌ها و کار با ملک‌الملوک گذاشتن است.» (صارمی، ۱۳۸٦: ۳۱۴).

یا رب تو چاره کن کـه تویی چاره‌ساز ما عام است قدرت و کرم و جود و فضل تو
از مـــا بجز تـــو نیست مـــربّی و رهنما مـــــا مستمند و عـــاجز و تو کارساز ما
یا مـــــالک‌الملوک عطاکـــن جـــواز ما از لطف خـــاص خویش، بکن سرفرازِ ما

(کبیری، ۱۳۹۰: ۴)

یا:

یا رب! بجز امید تو کس نیست یارِ ما پیش آمـــــــــــدِ زمانه همه اختیار توست
درمـــانده‌ایم نیست کسی غمگسارِ ما خود چاره کـــن به فضل و کرم حال زارِ ما

(کبیری، ۱۳۹۰: ۴)

یا:

جز ذات سرمدی همه را «لا» گذاشتم از «ماسوی» بریده به پیوند جان و دل
طبل نـــوای دل به در کـــــبریا زدم در بارگـــــاه احدیت از ذکر «لم یزل»
خوف و رجا به قلب کبیری همیشه باد دل در هوای خالـــــق یکتا گذاشتم
سر رشته ذکـــــــر حی توانا گذاشتم سر در حریم او کـــه چه زیبا گذاشتم
در را نظیف و پـــاک و مصفا گذاشتم جـــان‌را به خواهش و به تمنّا گذاشتم

(همان: ۷۵).

یا:

ما دست توکل به ید قدرت بی‌چون دادیم به ما خلعت آن حفظ و امان است

(همان: ۲۴).

ذِکر

ذکر، یکی از قوی‌ترین ارکان در طریق حق سبحانه‌وتعالی و راه رسیدن به آن‌حضرت است. از ذوالنون در باره‌ی ذکر و ارزش آن در نزدش گفته است: «ذکر خدای عزوجل غذای جان من است و ثنای او شراب جان من و حیا از او، لباس جان من.» (صارمی، ۱۳۸۹: ۱). غرض از ذکر، حصول ملکه‌ی جمعیّت است و بر دوگونه می‌باشد: ذکر زبانی و قلبی، ذکر زبانی با الفاظ است و ذاکر فقط در برخی موارد می‌تواند به‌آن بپردازد، اما ذکر قلبی در همه حالات ممکن است (فضلی، ۱۳۹۵: ۴۶). این مولفه نیز در شعر کبیری، مورد توجّه شاعر بوده و به نسبت مشرب عرفانی شاعر، بیشتر بدان پرداخته شده است:

مانند:

نابود نخواهیم‌شد و زنده‌ی جاوید باشیم به ما ذکر خدا ورد زبان است

(همان: ۲۴).

یا:

سر رشته ذکر حی توانا گذاشتم طبل نوای دل به در کبریا زدم

(کبیری، ۱۳۹۰: ۷۵).

اطاعت، عبادت و بندگی

در آیین اسلام عزیز، اطاعت و بندگی، شرط اول مسلمان بودن است، خداوند متعال در قرآن‌کریم در بسا موارد، بندگان خویش را مورد خطاب قرار داده و به اطاعت و بندگی امر می‌فرماید، این اصل در شعر کبیری، از جایگاه خاصی برخوردار است، چنانکه می‌خوانیم:

اگر پابند می‌باشد به امر خالق یکتا تمام جن و انس و خلق از خشمش حذر دارد

(همان: ۲۸).

یا:

از کبیری نیست جز عرض و نیاز و بندگی صدها اوامری کـه «اکیداً» خطاب شد
هُشدار، وقت مـــــرگ به ناچار می‌رسد تا خداوند حقیـقی عـــدل را برپا کند

(همان: ۲۸).

بـــــالای ما، ز جهـــــل نکردیم مـــا ادا برگرد سوی حق، به حقیقت دراین سرا

(همان: ۸).

یا:

در کـــــلام «ما خَلَقْتُ الجِنَّ» اگر دارد نظر زود می‌باید که از هر نـــــاروا تقوا کند

(همان: ۲۹).

یا:

باریک شو به طاعت شب زنده‌دار باش با سجده و رکوع و قیام و نیاز و عجز
در کـــــــارگاه ازمنه تـــــار رسا شوی با درد معصیت اگـــر آنگه دوا شوی

(همان: ۱۰۰).

توبه

توبه، از گناه و فساد روی‌گردانیدن است. شیخ عطار، در تَذْکِرَةُ ٱلْأَوْلِیَاءِ انواع توبه را از قول ذونون مصری، این‌گونه نقل کرده است: «و گفت: توبه دو قسم است، توبه‌ی انابت و توبه‌ی استجابت: توبه انابت آنست که بنده توبه کند از خوف عقوبت خدای و توبه‌ی استجابت آنست که توبه کند از شرم کرم خدای.» (عطّار، ۱۳۸۸: ۱۱۸). این مولفه نیز در شعر کبیری بازتاب گسترده دارد.

شرمنده‌ایم ز فعل بد و کِرده‌های خویش گـــر عفو و رحمت تو نباشد ایا غفور!
گم‌کـــــرده‌ی رهم از اثر بختِ واژگون مقـــصود رازهـــای کبیری نهفته ماند

ستاری للعیوب، مکن فـــــــاش رازِ ما نـــاچیز هست صَوم و صلوات نمازِ مـا
هـــــادی و رهنمای منی بی‌نیازِ مـــــا رحمی به عذر و زاری و عجز و نیازِ ما

(کبیری، ۱۳۹۰: ۴)

یا:

اَمّاره نفس آنـچه که را خواست کـرده‌ای کـــن تـــوبه از گذشته رهِ واپسین کشا

(همان: ۱۰).

یا:

به توبه آی، ز لَـوثِ گنه پشیمان بـــاش کبیریا! تو بکـن توبه از رهِ اخـــلاص
ببخشم آنچه گنه کرده‌ای مکن تو عجب کریم بنده‌نواز است بر تو روز و به شب

(همان: ۱۳).

توحید

توحید، خداوند را به یگانگی شـناختن، ایمان و باور داشـتن اسـت. یا، توحید برخاسـتن دویی و شرک اسـت و گم‌شـدن عاشـق در معشـوق و بقایافتن بدو (صـارمی، ۱۳۸٦: ۳۰۴). نمونه‌ها از توجه به این مولفه در شعر کبیری:

من مستحق بر جامِ می، پُر کن دمادم پَی‌به‌پَی زان باده‌ی وحدانیت، نُوشانَم از بهرِ خدا!

(همان: ٦).

یا:

همای مرغ وحدت را نمی‌گیرد کســی آسان بدام سعی و کوشش هیچ‌کس سیمرغ و عنقا را

(همان: ۱۱).

دوری از گناه

مسـائل مربوط به زشـتی گناه و توصـیه به ترک و دوری ازآن، در شـعر کبیری نیز بازتاب گسـترده دارد، چنانچه نمونه‌های زیر را برمی‌گزینیم:

زِ رنگ معصیت آیینه‌ی دل خیره گردیده به تیزاب لطافت پـــاک سازد قلب شیدا را

(کبیری، ۱۳۹۰: ۱۱).

یا:

بـــه‌یُمن تـــــو از معصیت اجتـــناب بکـــردیم مـــــا را نکـــردی رهـــــا (همان: ۱۲).

یا:

به اخلاص و صمیمیّت درِ توحید را بگشا درآنجا شاخ طوبا بخت آن شهد و شکر دارد

(همان: ۲۹).

عرفان/ طریقت

یکی از ویژگی‌های بارز شعر شاعران سنت‌گرای معاصر، در کنار اشعار مدحی، تعلیمی و غنایی، اشعار زیادی با رنگ و بوی صوفیانه و عرفان‌مشرب است که با شور و شوق دینی با تقلید از ادبیّات صوفیانه و عرفانی پیشین پدید آورده اند (رستگار، ۱۳۹۷: ۱۴۹). این مدعا را در شعر کبیری، با این مثال پاسخ می‌دهیم:

کبیری تا نگردی خاک پای احمد مرسل نیابی راه عرفان و طریق بهترین‌ها را

(همان: ۱۱).

قضا و تقدیر

تقدیر، از مسائل مهم عقیدتی دین مبارک اسلام به‌شمار می‌رود و یکی از موضوعات اساسی (مومن‌به) در ایمان مفصل است. آقای کبیری، به این مسأله نیز در شعرش به جِدیّت نظر دارد:

از امر سرپیچی مکن، گر دل بخواهد جان بده تقدیر را تکبیر نیست امرش بود حکم قضا

(همان: ۷).

یا:

عزیزان عزت و ذلّت قضا و هم قَدَر دارد همه مربوط یزدان است، شمشیر و سپر دارد

(همان: ۲۸).

یا:

شکایت ار کنم اندر قضا ز هجرانش همان گناه عظیم است و هم وُبال بود

(همان: ۲۹).

شرع / شریعت

شرع عبارت از راه و روشی‌ست که از جانب خداوند متعال، به پیامبرش جهت رهنمایی بندگان به راه راست و سعادت دنیوی و اخروی داده شده است. این مسأله نیز در شعر کبیری بازتاب داشته و در بحث مولفه‌های تربیتی در بعد دینی، درخور تأمل است.

در راه شـــرع مصطفوی مستقیم باش درب ریـــــاض جنت زیر زمین کشا

(کبیری، ۱۳۹۰: ۱۰).

یا:

شریعت گفتند و تعقیب کردند راه گمراهی به راه راست کی رفتند شد رسوا و هم بدنام

(همان: ۷۸).

دوری از دنیا و خلق

دنیا در نزد شاعر، دون و بی‌ارزش است و در شعرش به قطع علاقه از این جنس بی‌ارزش، اشاره و تشویق می‌کند:

ز خـــــلق قطع عـــلایق کن و مجرد شو گذر ز آنچه که داری مرا به‌خویش طلب

(همان: ۱۳).

یا:

مـــا ز دنیای ستم‌کـــار گذشتیم و گذشت مـــا ز دنیای دَنی تجربه حاصل کـردیم
ســـفرم دور و دراز است بـــرم راحله نیست ما ز حُبَّش خوش و سرشار گذشتیم و گذشت
ما چو آب از لب جویبار گذشتیم و گذشت پـــای پرآبله بر خـــار گذشتیم و گذشت

(دیوان ۱٦).

یا:

در عمـــــر خود از مال و متاع سود ندیدی دارایی و مـــالت همه فـــانی‌ست نه باقی
بیـــــهوده دریـــن راه بسی رنـــج کشیدی زان ثروت و ســـــرمای ثوابی نخریدی

(همان: ۱۰۱).

از عـــــالم دنیای دنی پـــای کشیدن مکـــشوف شود بـــــا تو همه راز نهانی

(همان: ۱۰۱).

گـــرفتاران دنیای دَنی غرقاب کبر و نـــاز به گـــودال فنا افتد بگـــو عـــزم سفر دارد

(کبیری، ۱۳۹۰: ۲۹).

خواهشات از سر بدر کن بر مراد خود رسی جوهـــر آیینه ای جان! قلب را روشن‌گر است

(همان: ۲۱).

هوا و نفس

هوا، آرزوها و خواسته‌های نفسانی است که در نزد عرفا، مطرود و منفور است، آن‌گونه که آقای کبیری نیز از شاعران عرفان‌مشرب بود، پس توجه به این مسأله در نزدش جدی بوده است.

آنقدر پیچیده در دام هـــوای نفس شوم نـــــاخن تدبیر نگشاید گـــره از مشکلش

قلب اوشان از هوای نفس و رنگ معصیت گشت ظلمت تخت شیطان است مأوای دلش

(همان: ٥٦).

به‌یاد آور ندای وحشت روز قـــیامت را مرو اندر پی نفس هوا، کاری‌ست مسمومات

(همان: ٢٤).

زینهار کـــبیری تـــــو ز شهوات بپرهیز خـــود را به‌بَرِ یوسف صـــدیق رســـانی

(همان: ۱۰۱).

گـــر آوری به دام بقا صید مـــــعرفت از قید نفس شـــوم به‌زودی رهـــا شوی

(همان: ۱۰۰).

یا:

به مـــارهای هوا و هوس کـــنی بـــازی به نفس و شهوت امّاره هرطـــــرف تازی

به هرکـــــجا کـــه ببینی جمال مهرویان کـــنی به ناز و به ابروی و چشم غـــمازی

(همان: ۹۷).

بتِ نفس هوا و شهوتت بشکن چو ابراهیم بدور افکـــــن تو آیین صلیبی را ضرر دارد (همان: ۲۹).

به راه نفس و شیطان هیـــچ‌گه رهبر نمی‌باشد به نابودی بشر اشخاص جان‌پرور نمی‌باشد (همان: ٤٠).

فقر

اصطلاح فقر نزد عرفا، از گمراهی راه‌یافتن است و از سر هستی برخاستن و به ترک دوعالم گفتن (صارمی، ۱۳۸٦: ۲۹٤). نمونه‌هایی از توجه به این مسأله در شعر کبیری:

ای صـــاحـب گنجینـه مپرس از فقرا هیچ — آن فقر که فخر است به‌ما و به شما هیچ
ملک دو جهان عرصـه‌ی جولانگه‌ی فقر اسـت — عالم به‌مَثَل هم‌چو حباب است و بقا هیچ
خورشـــیـد جمال فقرا نور هویـداســـت — ای شبنم گل صبح عدم عمر فنا هیچ
عـالم همـه در پرتو انوار فقیر اســـت — در ظاهر اگر ما گل و برگیم، وفا هیچ
در فقر کبیری نـه ســـهیمی تو مپیچ هیچ — جز معرفت اندر دل شان حرف خطا هیچ

یا:

(کبیری، ۱۳۹۰: ۲٦).

بی جاســـت امتیاز بزرگی به جاه و مال — طوق خر اســـت قابل هیچ افتخار نیســـت (همان: ۲٦).

صبر

جز صـبر، چاره نیسـت کبیری صـبور باش — گیتی به شـام غم، به شـب تار بسـته‌اسـت (همان: ۱۸).

عشق پیامبر(ص)/ اهل بیت

علاوه بر تمام، مسائل تربیتی، اخلاقی و تعلمی، محبت حضرت پیامبر(ص) و خانواده‌ی وی، در نزد کبیری جایگاه ویژه‌ای دارد:

یک دو روز عمر یا کم و یا بیش — هست عشق محمدی دریاب
می‌رسی زودتر به مقصد خویش — باادب باش یا اولی‌الالباب
(همان: ۱۳).

با آل بیت اشک ز خون جگر بریز — خود را فدا کنید که ماه مُحَرّم است
یارانم! از مصیبت بیداد کربلا — گلگون قبا کنید که ماه مُحَرّم است
بر حضرت حسین و به اصحاب پاک او — نوحه بپا کنید که ماه مُحَرّم است
جان داد علیِ اصغر معصوم تشنه کام — خود را سقا کنید که ماه مُحَرّم است
با قاتل حسین و هم اصحاب پاک او — جور و جفا کنید که ماه مُحَرّم است
از دست ظلم ابن زیاد و یزید حل — رخ بر «طه» کنید که ماه مُحَرّم است
(کبیری، ۱۳۹۰: ۱۵).

ما از نگاه گرم تو از کار فارغیم — از بیع و از شرا و ز بازار فارغیم
تو شمس خاوری و بتان کوکب سپهر — تا دیده‌ایم مهر، ز اقمار فارغیم
(همان: ۷۷).

حجاب

حجاب، امر الهی! عفت انسانی! در کنار منشأ دینی، حجاب یکی از مولفه‌های فرهنگی و قابل‌قدر در میان جوامع مختلف جغرافیای افغانستان به‌شمار می‌رود که به انواع و طریقه‌های گوناگون، مورد پذیرش قرار گرفته است. توجه شاعر به این مهم، در شعرش بازتاب خوبی دارد و از بی‌حجابی سخت نفرت دارد، حتا می‌گوید بی‌حجابی بی‌حیایی است و زنان را از اصلیت به کنیزی می‌کشاند:

در لباس بی‌حیایی می‌براید نیست حُر — آن کنیزک نام خود را خودبخود افشا کند
در زمان جاهلیَّت بود این بی پردگی — دین پاک مصطفی امر حجاب ایفا کند
(همان: ۲۸).

ادب

ادب، واژه‌ای‌که برای هر انسانی قابل درک و پسندیده است، در شعر کبیری، این امر مسأله‌ی مهمی به‌شمار می‌رود:

بیا به سوی من ای بنده با کمال و ادب — به عجز و زاری و با آه و ناله‌ی دلِ شب
(کبیری، ۱۳۹۰: ۱۳).

در ادب‌گاه محبت هرکه گستاخ‌است و شوخ — قهر تیغ ایزدی دست از سرش کوتاه کند
(همان: ۲۸).

کرم و جوانمردی

از ارزش‌های بنیادی اخلاق اسلامی است که ریشه در سنت پیامبر و بزرگان دین دارد. در شعر کبیری، این فضیلت به‌گونه‌ای برجسته بازتاب یافته است؛ شاعر با زبانی شاعرانه و حکیمانه، جوانمردی را نه‌تنها به‌عنوان خصلتی فردی، بلکه به‌مثابه‌ی معیار بلند انسانی و اجتماعی مطرح می‌کند و آن را بارها در ستایش بزرگان، مدح صفات الهی و نقد بخل و بی‌همتی به‌کار می‌برد.

اَر نیست از کرامت و انسانیت خبر — عکسی ست بی نفس که به دیوار بسته‌است
(همان: ۱۸).

میزبان در سفره از جان و جگر سازد کباب — میهمان با امتحان میزبانی آمده‌ست
(همان: ۱۹).

پر از محبت و مهر است گنج جود و کرم — ز خیرش عالمیان بی‌حساب ممنون است
(همان: ۲۰).

از صیقل ریاض اگر دل شود صفا — محبوب بارگاه در کبریا شوی
(همان: ۱۰۰).

معرفت

معرفت در عرفان و اخلاق اسلامی، شناخت حقیقی خداوند، خود و هستی تلقی می‌شود که با تزکیه‌ی نفس و سیر درونی حاصل می‌گردد. در شعر کبیری، معرفت جایگاه والایی دارد و به‌عنوان غایت سلوک معنوی و بنیاد بینش اخلاقی انسان معرفی می‌شود.

دلی بی‌معرفت چون غازه رنگ لحم پرخون است ندارد لحم پرخون قیمتی، یاقوت حمرا را
اگر خواهی که صید معرفت را آوری بر چنگ نیابی تا نگردی پابرهنه کوه و صحرا را
(همان: ۱۱).

با مکر و حیله کسب فضولی هنر مکن عاری ز علم و معرفتی شور و شر مکن
دوری ز اهل دانش و نام‌آوران دهر اهریمنی، قبای ریا را به بر مکن
(کبیری، ۱۳۹۰: ۸۵).

بود رعیت تو انس و جن وحوش و طیور لوای معرفت حق اگر برافرازی
(همان: ۹۷).

گر آوری به دام بقا صید معرفت از قید نفس شوم بزودی رها شوی
(همان: ۱۰۰).

اخلاص

اخلاص، یعنی پاک‌کردن نیت از هر شائبه‌ی غیرِالهی، از بنیادی‌ترین ارزش‌های اخلاقی و دینی است. در شعر محمد کبیر کبیری، اخلاص به‌عنوان شرط اصلی قبولی اعمال و معیار ارزیابی شخصیت انسان مطرح شده است.

گرفتیم ما روز و شب روزه‌ات به اخلاص و صدق و صفا بی‌ریا
(همان: ۱۲).

بر دوش کرده‌ام من، دربر قبای اخلاص من آوریدم ایمان، ای صاحب مذاهب
(همان: ۱۲).

خیر و سخا/ سخاوت

کبیری خیرخواهی و سخاوت را نماد پاکی دل و مظهر انسان کامل می‌داند و خیرخواهی را یکی از اصلی‌ترین صفات نیکان معرفی می‌کند. او در غزل‌هایش آدمی را به گشاده‌دستی، یاری نیازمندان و ترک بخل دعوت می‌کند و باور دارد که سخاوت، نه تنها مایه‌ی آبادانی جامعه، بلکه مایه‌ی آرامش روح است.

ماتم بپا کنید، که ماه مُحَرّم است — خیر و سخا کنید که ماه مُحَرّم است
با عجز و با نیاز به دربار بی‌نیاز — هردم دعا کنید که ماه مُحَرّم است
(همان: ١٤).

راستکاری/ صداقت

راستکاری و صداقت در شعر کبیری به‌مثابه‌ی بنیاد شخصیت و معیار ایمان جلوه‌گر است؛ وی راستی را چراغ هدایت، راه نجات و ستون اعتماد میان انسان‌ها می‌داند.

دنیا به ذات خویش پر از آفت و بلاست — کس را نجات نیست که مبنای او جفا
آدم که خود خلیفه‌ی روی زمین بود — بارید خونِ دیده ز کردار نابجا
(کبیری، ۱۳۹۰: ۸).

تا کی کبیری غافل و از خویش بی‌خبر — تسلیم شو! مشو ز ره راستی جدا
(همان: ۸).

افسانه‌های بیژن و رستم به طاق نِه — گر مرد قدرتی دلت از بند کین کشا
غواص بحر خون شهیدانی ای ضحاک! — زین ورطه شو برون رهِ صدق و یقین کشا
با اتحاد، بادیه پیمای صلح باش — با صدق صاد قانه گره از جبین گشا
(همان: ۱۰).

عمل و علم، اگر هردو برابر می‌شد — پند ناصح همه جا خوب موثر می‌شد
گفته با کرده اگر حلقه صفت می‌پیچید — کوشش عامه به بهبودیِ کشور می‌شد
(همان: ۳۸).

هرکه اندر راستی چشم حقیقت وا کند　　رو بسوی آیه‌ی معراج «کرّمنا» کند
(همان: ۲۸).

همت بلند/ کار

در شعر محمد کبیر کبیری، کار و همت بلند جایگاهی والا دارد. وی انسان را به تلاش پیوسته و دوری از تنبلی فرا می‌خواند و باور دارد که سرفرازی، عزت و رضای خداوند در گرو همت و کوشش است. او کار را نه‌تنها وسیله‌ی تأمین معیشت، بلکه راهی برای رشد شخصیت، استقلال و خدمت به جامعه معرفی می‌کند.

تا بکی اینقدر گران‌جانی　　اوفتادی چو جال در گرداب
هم چو شاهین بکن شکار کبک　　نیک چون عنکبوت صید ذباب
شیر شوکن گوزنی را به شکار　　بکن آن‌را به سیخ شوق کباب
گر بخواهی به آفتاب رسی　　باش در اهتزاز چون سیماب
یا:
(همان: ۱۳).

برخیز پشت کار شو، از خواب خوش بیدار شو　　تا نگذرد آن مهر و ماه آن دلبر میمون‌لقا
(کبیری، ۱۳۹۰: ۷).

نیست جز افسردگی راه رسیدن بر مراد　　آتش مقصود زی توده‌ی خاکستر است
(همان: ۲۱).

همای فطرت و عنقای طبع من باز است　　بدور محور خورشید تو به پرواز است
(همان: ۲۱).

ارزش علم و معلم

در سروده‌های محمد کبیر کبیری، دانش و آگاهی منزلتی والا دارد و به سان نوری معرفی می شود که مسیر زندگی را روشن می‌سازد. وی دانش را مایه‌ی فضیلت انسانی دانسته و آن را سرچشمه‌ی تعالی و رشد معرفی می‌کند. همچنین، جایگاه معلم در شعرهای او با نهایت حرمت و ستایش بیان شده، به‌گونه‌ای که معلم را راهنمای رهروان حقیقت و رهاننده از ظلمت نادانی می‌داند.

دانی چو معلم بـه جهـان راهبری نیســـت جز تـاج معلم بـه زمین تـاج‌وری نیســـت
در عرصــه کونین ســخن‌گوی و ســخن‌دان شـــاه‌اســـت معلم بجز او مفتخری نیســـت
او لایق مدح است و سپاس است و ستایش با وصـــف معلم به زمان مســـتقری نیســـت
در بحر و بر و شـــش جهت مکتب دانش جز علم معلم به زمین خشک و تری نیست
طیـار فضـــا، ریـل زمین کشـــتیِ ابحـار بی علم معلم به همان جا ســـفری نیســـت
هـمـواره بـه تـربـیـت طـفـلان دبســـتـان می‌کوش که بی علم به گردون هنری نیست
در جـوهـر ذاتـیِ مـعـلـم نـه کـبـیـری علم‌ات نرســـد بی ز معلم گُهری نیســـت
(همان: ۲۲).

هر نیک و بد که خازن و سرمایه‌دار نیســـت در پیش اهـل ازمِنـه او را وقـار نیســـت
جز ســـیم و زر بـه پیش دَنی‌همّتـان دهر فضـل و کمال و دانش و علم، اعبتار نیست
(همان: ۲۵).

عمـل و علم، اگر هردو برابر می‌شـــد پند ناصـح همه جا خوب موثر می‌شـــد
گفته با کرده اگر حلقه صـــفت می‌پیچید کوشـــش عامه به بهبودیِ کشـــور می‌شـــد
(همان: ۳۸).

منع غرور، تکبر و کینه

کبیری در سروده‌هایش غرور، تکبر و کینه‌ورزی را از جمله خوی‌های ناپسند می‌شمارد که انسان را از مسیر کمال بازمی‌دارند. شاعر با بیانی اندرزگونه، آدمی را به فروتنی، بخشش و پاکی دل فرامی‌خواند و این صفات را کلید آرامش درونی و هم‌زیستی سالم معرفی می‌کند.

ابلیس وار غره مشـــو می‌شـــوی لعین بگـذر ز کبر و عُجب، فراش گلین کشـــا
(کبیری، ۱۳۹۰: ۱۰).

ز خودخواهی و خودبینی میسر کی شود مقصود شـود حاصـل اگر ابلیس بدگوهر نمی‌باشـد
(همان: ٤۰).

گردون اگر بـه کـام تو یـک چنـد روزکی گردد بـه کوه کبر و غروری ســـفر مکن
یا: (همان: ۸۵).

از کینه توزی و ز عداوت کناره شو نظم نظام خیر، بما حاضر ین کشا
(همان: ۱۰).

شهامت/ ایستادگی و پایداری

تبلور روحیه‌ی جهاد، مقاومت و پایداری در شعر معاصر فارسی افغانستان، به سال‌های بسیار قبل (جنگ‌های افغان و انگلیس) بر می‌گردد، اما به صورت مشخص‌تر و در سده‌ی اخیر، این مسأله پس از کودتای نامیمون هفت ثور ۱۳۵۷ و سرازیرشدن قشون سرخ و تجاوز روس‌ها بر افغانستان، در اشعار عده‌ای از شاعران قابل دریافت است (یمین: ۱۳۹۰: ۱۵۷). این‌گونه اشعار، دربردارنده‌ی احساس مبارزه، آزادی‌خواهی، شهامت، ایستادگی و بیان افتخارات رزمندگی را در خود دارد، در اشعار کبیری، این موضوع، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، خصوصاً اشعار پایداری که محتوای آن را جهاد در برابر روس‌ها و دست‌نشاندگان‌شان تشکیل می‌دهد.

تجاوزگر کند دشمن به مرز خاک و کوی ما بزودی سرنگون گردد به جنگ روبروی ما
به میدان سلحشوران افغان هرکه پیش آید به قهر آتش ما شعلور گردد عدوی ما
بر یدند از مسلمانان و پیوستند با کفار گرفتند دالر و کلدار و ریختند آبروی ما
به خاک یأس دشمن نیم‌بسمل می تپد در خون به خون خصم رنگین دست و پا و شست‌وشوی
به نیروی شجاعت ملت ما گر کند پیکار مابودتیر جگر در هر نخ مژگان و موی ما
چوشیر شرزه در میدان به‌قصد دشمن ناپاک شما دیدید دشمن در گریزه است جُوبَجُوی ما
اگر تسلیم گردد ناسپاسان در مصاف جنگ بود با زخم شان با سوزن اُلفت رُفوی ما
شما میهن فروشانید نه معماران این کشور کبیری حافظ خاک است ملت سوبسوی ما
(کبیری، ۱۳۹۰: ٦).

منع ظلم و استبداد

در شعر محمد کبیر کبیری، ظلم، استبداد، قتل و غارت از بزرگ‌ترین آفات جامعه‌ی انسانی دانسته شده‌اند. شاعر با زبانی تند و افشاگرانه، ستمگران را نکوهش می‌کند و از مخاطبانش می‌خواهد که در برابر بیداد، خاموش ننشینند. او عدالت، آزادی و پاسداری از حقوق انسان‌ها را از والاترین

ارزش‌های انسانی و دینی می‌شمارد و ویرانی و خون‌ریزی را نشانه‌ی انحطاط اخلاقی و سقوط اجتماعی می‌داند.

شما این ددمنش را خوب می‌دانید و می‌شناسید ز اوّل تا به آخر ظالم و شیّاد و خونخوار است
نه این سفّاک می‌با شد، رفیقان ستم‌کیشش همه آدم‌کُش و جانی و هم مردودِ قهّار است
چو عقرب نیش زهرآگین خود را می‌زند هردم ستم‌کار و تظلّم‌پیشه در چوکی دربار ا ست
یا: (همان: ۱۵).

این ظالم جهول، فنا یت رسیدنی‌ست گرد جفا سرشک جفایت چکیدنی‌ست
ای دیو ددمنش عدد کشتگان تو چندین هزار هست، قبایت دریدنی‌ست
کشتار و قتل بی‌حد و اندازه کرده‌ای زین انتقام دست و دو پایت بُریدنی‌ست
ظلم‌ات ز حد گذشته سزاوار لعنتی در زیر تیغ عدل، فغانت کشیدنی‌ست
(همان: ۱٦).

کنم ظلم صریح ظالمان را برملا الهام تمام فعل شان‌را بر زبان کلک غم ارقام
تجاوز کرده‌اند با عفت ناموس مرد و زن به فحشا از رذالت فعل کردند از شفق تا شام
الهی جنگ افروزان کاذب را بکن نابود نَبَردارند با صلح و صلاح راستین یک گام
(همان: ۷۸).

عدل

در شعر محمد کبیر کبیری، عدل و انصاف از ارکان اساسی جامعه‌ی سالم دانسته شده و شاعر بر ضرورت اجرای آن در همه سطوح تأکید می‌ورزد. او باور دارد که هر انسان، باید در برابر اعمال خویش پاسخ‌گو باشد و هیچ ستمی بی‌پاسخ نخواهد ماند. کبیری با الهام از مفاهیم قرآنی و اخلاقی، همگان را به رعایت عدل، دوری از تبعیض و پذیرش مسؤولیت در قبال کردارهای خود فرامی‌خواند.

ظلم‌ات ز حد گذشته سزاوار لعنتی در زیر تیغ عدل، فغانت کشیدنی‌ست
(همان: ۱٦).

از کبیری نیست جز عرض و نیاز و بندگی تا خداوند حقیقی عدل را برپا کند
(همان: ۲۸).

غیرت، شجاعت و مبارزه

در اشعار محمد کبیر کبیری، مفاهیمی؛ چون: شجاعت، غیرت، ایستادگی، جهاد و مبارزه جایگاهی محوری و الهام‌بخش دارند. شاعر این ارزش‌ها را نماد ایمان راستین و پاسداری از حرمت انسان می‌داند و با زبان آتشین، از کسانی یاد می‌کند که در برابر ستم و تجاوز ایستاده‌اند و راه آزادی و عزت را با خون خود آبیاری کرده‌اند. کبیری با تأکید بر بیداری دینی و غیرت ملی، مخاطب را به پیکار علیه فساد، اشغال و ذلت فرامی‌خواند و روح مجاهدت را در جان او زنده می‌سازد.

در جهاد فی‌سبیل‌الله، شیر شرزه باش در مصاف دشمن بدخواه بگو تکبیر را
چون پلنگ تیزدندان در صف پیکار باش صید کن با زور بازو گلّه‌ی نخچیر را
بی‌هراس و ترس، در میدان جنگ آماده باش با شجاعت گیر بر کف، قبضه‌ی شمشیر را
(همان: ۱۰).

یا:

کردند کودتا، سیاه نام انقلاب آن ناکسانِ ناسره بد، نام انقلاب
با رهبری روسِ تجاوزگرِ پلید بگسست تار حلقه‌ی این دام انقلاب
بردار با دو دست، کبیری سلاح جنگ می نوش ساغری ز خُم و جامِ انقلاب
(کبیری، ۱۳۹۰: ١٤).

وطن‌دوستی

در شعر محمد کبیر کبیری، وطن‌دوستی و عشق به خاک از مؤلفه‌های بنیادی و پرتکرار به‌شمار می‌روند. او با زبان پرشور و آمیخته به احساس، میهن را نه‌فقط جغرافیایی محدود، بلکه تجسم شرافت، ریشه و هویت می‌داند. حفاظت از خاک و پاسداشت عزت آن در نگاه شاعر وظیفه‌ای ایمانی و انسانی است که بی‌تفاوتی در برابر آن، نوعی خیانت به تاریخ، دین و مردم تلقی می‌شود. این مضامین، در ساختار حماسی و عاطفی اشعار او جلوه‌ای ماندگار یافته‌اند.

بر لحاظ آل و اصحاب رسون مُحتَشَم
میهن ما کن خلاص ای خالق هردو سرا
تا شود آزاد و برگردیم ما سوی وطن
قادری قدرت نمایی ای کریم کبریا
یا:
(همان: ۷).

این فتنه را به توطئه تحمیل می‌کنند
این راز خفته بر نظر دوربین کشا
این رهبران به تجزیه راضی اگر شوند
ملت صف مبارزه را هم‌قرین کشا
(همان: ۱۰).

میهن آزاد می‌خواهم و ما آزاده‌ایم
مکر و زرق و حیله پنهان است در شیشه مُلَش
(همان: ٥٦).

برادری/ اتحاد و هم‌بستگی

برادری، اتحاد و هم‌بستگی در اشعار محمد کبیر کبیری، جایگاه ویژه و پررنگ دارد. شاعر این مفاهیم را اساس پایداری جامعه و رمز کامیابی ملت‌ها می‌داند. او با زبان استعاری و نمادین، تفرقه و اختلاف را هم‌چون زخمی بر پیکر امت و همدلی را مرهم آن می‌نمایاند. در نگاه وی، وحدت، نیرویی است که از دل ایمان و انسانیت برمی‌خیزد و شکاف‌ها را می‌زداید، چنان‌که در اشعارش، بارها اتحاد به عنوان سپری در برابر ظلم و تهاجم دشمنان یاد شده است.

مایان همه پیروان اوییم
آموخت بما برادری را
(کبیری، ۱۳۹۰: ۸).

با اتحاد، بادیه پیمای صلح باش
با صدق صادقانه گره از جبین گشا
با جان و دل تو «واعتصموا» را عمل نما
در راه چپ مرو تو طریق یمین گشا
افکار پوچ و تفرقه را دور کن ز خویش
هم‌بستگی ز راه و ره شرع و دین کشا
(همان: ۱۰).

بجز وحدت محبان نیست ما را راه پیروزی
ز یکرنگی مجاهد! شهد شیرین‌تر نمی‌باشد
سنان ناتفاقی‌تان به‌خون خلق اندر شد
عزیزان حادثات روز، زین ابتر نمی‌باشد
(همان: ۴۰).

این مســلمانان با ایمان و با ناموس و ننگ تیغ وحدت جســم او را بی‌سر و بی‌پا کند
(همان: ۲۸).

یافته‌های تحقیق

با توجه به مباحث فوق، می‌توان‌گفت که تعلیم و اخلاق، با ادبیات فارسـی از ابتدایی‌ترین موارد تا برجسته‌ترین آن‌ها عجین بوده و جزو لاینفک آن شمرده می شود که نه تنها در ادبیات کلاسیک فارسی دری؛ بلکه در ادبیات معاصر ما نیز مورد توجه شاعران و خامه‌به‌دستان بوده است.

آنگونه که از مطالعه‌ی شعر کبیری با رویکرد اخلاقی برمی‌آید، موضوعات اخلاقی و تعلیمی، بخش اسـاسـی و فکری جناب کبیری را تشـکیل می‌دهد، چنانچه از موارد مربوط به عقیده گرفته صفای قلب، صبر، دوری از دنیا، موارد اجتماعی، تربیت فردی و ده‌ها موارد دیگر در شعر شاعر، جایگاه ویژه داشته و مورد تأکید وی نیز بوده است.

نتیجه‌گیری

در پایان این پژوهش با عنوان «نگاهی به مؤلفه‌های اخلاقی و تربیتی در شعر محمد کبیری کبیری» می‌توان به این نتیجه‌گیری رسید که شعر این شاعر متعهد و اندیشمند، جلوه‌ای از پیوند عمیق میان ادبیات و اخلاق اسـلامی اسـت. اشـعار کبیری با محوریت مفاهیمی؛ چون: توحید، صـبر، توکل، توبه، اخلاص، ذکر، قضـا و قدر و طریقت نه‌تنها به تقویت باورهای دینی و اخلاقی مخاطب می‌پردازد، بلکه با تکیه بر آموزه‌های اخلاقی و تعلیمی، بسـتری برای رشـد تربیتی و خودسـازی فراهم می‌سازد.

بررسی مؤلفه‌های مختلف تعلیم و تربیت در شعر وی نشان می‌دهد که کبیری بیش از هر چیز، به ابعاد عقیدتی و اخلاقی توجه دارد و آن‌ها را در بسـتر ادبیاتی تأمل‌برانگیز و گاه عارفانه، به تصویر می‌کشد. وی از مضامین دینی نه به‌عنوان قالبی خشک و تعلیمی، بلکه به‌مثابه جوهره‌ای درونی و زیسته بهره می‌گیرد که خواننده را به تأمل، تهذیب نفس و تعالی روح دعوت می‌کند.

به‌طور کلی، شعر کبیری از یک سو تبلور اندیشه‌های تربیتی و اخلاقی اسلامی‌اند و از سوی دیگر، گواهی بر قدرت ادبیاتی اسـت که می‌تواند در خدمت تهذیب اخلاق، ارتقای اندیشـه‌ی

دینی و هدایت اجتماعی قرار گیرد. بدین ترتیب، شعر وی نمونه‌ای روشن از ادبیات تعلیمی موفق در دوران معاصر است که ضمن حفظ هویت بومی و دینی، به نیازهای معنوی و تربیتی انسان امروز پاسخ می‌دهد.

پیشنهادها

چنانچه می‌دانیم محمدکبیر کبیری از شاعران بزرگ کلاسیک‌سرای در ادبیات معاصر فارسی دری افغانستان می‌باشد، اما کم‌تر شناخته شده است، لذا تمرکز پیشنهادهای تحقیق را روی شعر همین شاعر به شرح زیر خلاصه می‌کنیم:

- تحقیق روی مباحث زیبایی‌شناختی شعر کبیری (صنایع لفظی و معنوی)؛
- سبک‌شناسی شعر کبیری با توجه به غزلیات وی؛
- بررسی اندیشه‌های اجتماعی، فرهنگی، عشق و عرفان در شعر کبیری؛
- برسی مقایسی اشعار کبیری با شاعران دیگر (در دوره‌های مختلف ادبیات فارسی)؛
- بررسی اقتفاء (از شاعران دیگر) در شعر کبیری، که از موضوعات مهم و ارزنده به عنوان پیشنهادهای تحقیق به‌شمار می‌روند.

منابع

قرآن‌کریم.

اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۸۲). جام جهان‌بین، تهران: نشر قطره.

اشراقی، سیدعلی‌محمد. (۱۳۸۹). گزیدهٔ شعر تعلیمی فارسی دری. چاپ دوم، کابل: انتشارات سعید.

رحمانی، طیبه، موسوی سیرجانی، سهیلا، فرزاد عبدالحسین. (۱۴۰۰). کاربست اندیشه‌های اجتماعی و اندرزهای خواجه نظام‌الملک در کتاب سیاست‌نامه در عصر کنونی. نشریه علمی پژوهشنامهٔ ادبیّات تعلمی، سال سیزدهم، شمارهٔ چهل‌ونهم. بهار ۱۴۰۰. صص ۱ – ۲۰.

رستگار، علی‌شیر. (۱۳۹۷). طلایه‌داران تجدد شعر دری در افغانستان. چاپ اول، کابل: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه‌ی اکادمی علوم افغانستان.

شمیسا، سیروس.(۱۳۸۳). انواع ادبی. چاپ دهم، تهران: انتشارات فردوس.

صارمی، سهیلا. (۱۳۸۳). مصطلحات عرفانی و مفاهیم برجسته در زبان عطار. ج۱، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

صارمی، سهیلا. (۱۳۸۹). مصطلحات عرفانی و مفاهیم برجسته در زبان عطار. ج۲ چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

عطّار، فریدالدین. (۱۳۸۸). تذکره‌الأولیاء. تصحیح احمد آرام، چاپ هشتم، تهران: انتشارات گنجینه.

علمداری، مهدی. (۱۳۹۵). ادبیّات عمومی دانشگاه‌ها. چاپ سوم. تهران: نشر فُرس.

عمید، حسن. (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی عمید. چاپ بیست‌ششم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

فضلی، بلال‌احمد. (۱۳۹۵). بررسی زندگی، آثار و اندیشه‌های عرفانی مولانا یعقوب چرخی و سیّدبهایی‌جان. تیزس ماستری، پوهنتون کابل.

کبیری، محمدکبیر. (۱۳۹۰). دیوان اشعار. چاپ اول، کابل: انتشارات خراسان.

کبیری، مهری. (۱۳۹۸). معاصری ازآن روزگاران، چاپ اول، کابل: نشر دایمند لایت.

مهدیان، محمدجعفر. (۱۳۸۵). مبانی و اصول تعلیم و تربیت. چاپ اول، تهران: ساوالان.

یمین، محمدحسین. (۱۳۹۰). مجموعهٔ مقاله‌های تاریخی، ادبی و تاریخ زبان دری. چاپ نخست، کابل، انتشارات سعید.

An Inquiry into the Ethical and Didactic Components in the Poetry of Mohammad Kabir Kabiri

[1*] Bilal Ahmad Fazli and [2] Noorullah Shadab

[1-2] Department of Persian/Dari Faculty of Language and Literature

Paktia University

Bilalfazli919@gmail.com

Abstract

The present article, entitled "An Inquiry into the Ethical and Didactic Components in the Poetry of Mohammad Kabir Kabiri," explores various dimensions of moral and educational thought in the works of this contemporary poet. The main objective of the study is to answer the question of how ethical and didactic concepts are reflected in Kabiri's poetry, and with what depth and quality. Based on a content analysis of his ghazals, the findings indicate that the poet, with a deep and committed perspective, engages with diverse religious, social, economic, cultural, and political issues, incorporating ethical and educational principles into both the structural and conceptual layers of his poetry. Among these, religious and doctrinal elements are particularly prominent; faith-based beliefs, Qur'anic teachings, spiritual values, and the call to piety and inner knowledge constitute the core themes of his works. Kabiri is not only a poet influenced by the literary and cultural traditions of his society, but also a figure who employs artistic and instructive language to foster intellectual guidance and social reform. Ultimately, Kabiri's poetry presents a dynamic interaction between various aspects of human life and ethical-didactic concepts, offering enduring inspiration and insight for future generations.

Keywords: Didactic Literature, Ethics, Education, Mohammad Kabir Kabiri, Persian Dari Poetry, Upbringing.

واکاوی درونمایه‌های عرفانی در سروده‌های عایشه درانی

شفیق الله شفقت

دیپارتمنت ادبیات فارسی دری، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون پکتیا

shafiqullahshafaqat620@gmail.com

خلاصه

عایشه درانی از شاعران زن و شخصیت‌های شهیر ادب فارسی دری در دورهٔ معاصر است. نامبرده با سرودن سروده‌های ارزشمند سهم بارزی را در راستای ترویج و نهادینه‌سازی افکار عرفانی و تعلیمی ایفا نموده است. از این میان، درونمایه‌های عرفانی در سروده‌های شاعر بازتاب وسیع یافته و اندیشه‌های صوفیانه وی تجلی گسترده داشته است. اشعار عایشه درانی تا کنون از این منظر مورد واکاوی و مطالعه قرار نگرفته است؛ بنابر این در مقالهٔ حاضر تلاش شده تا درونمایه‌های عرفانی در دیوان اشعار وی بررسی شود. عایشه درانی از شاعران توانای ادب فارسی دری به حساب می‌رود که سروده‌هایش سرشار از زیبایی‌ها و مزایای شعری و مضامین ارزشمند بوده و ضرورت دیده می‌شود تا با انجام این تحقیق در گام نخست برخی از زوایای تاریک شعری وی روشن گردد و در گام دوم، تلاشی در جهت شگوفایی و رونق‌افزایی ادب فارسی دری صورت گیرد. تحقیق حاضر مروری که جمع‌آوری اطلاعات آن با شیوهٔ کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان داد که عایشه درانی سهم بارزی در عرفان عملی و طریقت برداشته و نیز آگاهی کامل در حوزهٔ عرفان نظری داشته است. کاربرد اصطلاحات (صوفی، طریقت، حقیقت، معرفت، توحید، رجا، توبه، ذکر، عشق، عقل، حیرت، نفس اماره، خرابات، ساقی، پیر مغان، می، ...) در اشعار وی بر مدعای فوق ما مهر تأیید می‌گذارد؛ هم‌چنان یادکرد وی از پیران طریقت و شخصیت‌های شاخص دنیای عرفان؛ چون: ابراهیم ادهم، منصور حلاج، شیخ عبدالقادر جیلانی، احمد جام ژنده‌پیل و میر یحیی و ارادت فراوان به آنان، جایگاه بلند عرفانی عایشه را تثبیت کرده است.

کلمات کلیدی: دیوان اشعار عایشه درانی، طریقت، عایشه درانی، عرفان، میریحیی.

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ،

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ.

عایشه درانی دختر یعقوب علی‌خان از شاعران مشهور زن در سدهٔ سیزدهم است که با سرایش اشعار نغز فارسی دیوان گرانسنگی از خود به یادگار گذاشته است. سروده‌های شاعر بیشتر در قالب‌های قصیده، غزل، رباعی، مثنوی و قطعه شکل گرفته و حاوی درونمایه‌های دینی، عرفانی، اخلاقی، اجتماعی، عاشقانه، مرثیه و غیره می‌باشد. در قصاید و غزل‌های شاعر مضامین حمد، نعت، مناقب و وصف یاران و اهل بیت پیامبر اکرم ﷺ و پیران طریقت به کثرت قابل درک و توجه می‌باشد.

چنان‌که تذکر رفت، بحث‌های عرفانی و ذکر اصطلاحات مربوط به عرفان و تصوف، از برجسته‌ترین ممیزهٔ محتوای سروده‌های عایشه درانی به شمار رفته که با تحلیل و بررسی آن، به خوبی پی برده می‌شود که شاعر اهل عرفان و طریقت بوده و شعر را در خدمت بیان فکر عرفانی خویش استخدام نموده است. شکی نیست که در طریقت راه پیروان طریقهٔ قادریه را پیموده؛ زیرا اغلب عارفان سرزمین ما، خود را به‌طریقه مذکور منسوب می‌دارند. «عایشه افغان نیز از کسانی است که شعر و عرفان و تصوف را درهم آمیخته و در طریقت قادریه سیر نموده است اما در طریقت قادریه برخلاف طریقت ملامتیه که حافظ بدان اقبال دارد به حفظ سنت و شعائر دینی و عرفانی تأکید می‌شود، در حالی که در روش ملامتیه سعی در انکار آداب و رسوم و شعائر دینی و عرفانی است» (قیصری و مرادی، ۱۳۹۷).

واکاوی درونمایه‌های عرفانی شعرهای عایشهٔ درانی از چند رهگذر دارای اهمیت است: نخست، این‌که خوانندگان را با مباحث عرفانی آشنا می‌سازد و راه‌های تزکیه و اصلاح نفس را به آنان معرفی می‌دارد تا از آن طریق به تزکیه نفس بپردازند و مسیر اصلاح جامعه رقم خورد؛ دوم، خواننده به نقش زنان در عرصهٔ عرفان و تصوف و سرایش شعر اشراف حاصل می‌نماید؛ سوم، بررسی مضامین عرفانی در آثار ادبی، به ویژه در شعر عایشهٔ درانی و قلم‌فرسایی در این زمینه، باعث غنامندی گنجینهٔ ادبیات فارسی دری می‌شود. این تحقیق اهداف ذیل را دنبال می‌کند: تثبیت و شناسایی جایگاه شاعری و مزایای و مضامین سروده‌های عایشه درانی؛ نقد و تحلیل درونمایه‌های عرفانی و مصلحات صوفیانه اشعار شاعر و تعیین ایدئولوژی و مسیر فکری عایشه درانی. تحقیق

حاضر تلاش دارد تا به پرسش‌های ذیل پاسخ‌های مبسوط و قانع‌کننده ارائه بدارد: عایشهٔ درانی در امر سرایش شعر چه جایگاهی داشته و سروده‌های وی دارای کدام مزایا و مضامین برجسته می‌باشند؟ برجسته‌ترین درونمایه‌های عرفانی و مصطلحات صوفیانه در سروده‌های عایشه درانی کدامند؟ جایگاه شاعر در حوزهٔ تصوف و عرفان از چه قرار است؟ زوایای مختلف زندگی، اندیشه و کارکردهای ادبی عایشه درانی تا کنون مبهم مانده و در این زمینه‌ها تحقیق تازه و روشمندی به انجام نرسیده و هم‌چنان مطالعه‌ای به صورت مستقل به تحلیل و نقد درونمایه‌های عرفانی عایشه درانی نپرداخته است. از این رهگذر، این پژوهش تازه است و با انجام آن، اندیشه‌های عرفانی و کارکردهای ادبی این شاعرِ کم‌تر شناخته‌شده به علاقمندان ادب فارسی دری توضیح خواهد گردید.

برخی از ابعاد سروده‌های شاعر توسط یک‌عده از پژوهندگان ادبی مورد واکاوی قرار گرفته است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

- قیصری، حشمت و مرادی، فاطمه (۱۳۹۷). مقاله‌ای را تحت عنوان «بررسی تطبیقی غزلیات حافظ و عایشه درانی» نگاشته‌اند که در آن مشابهت‌های سبکی و زیبایی‌شناسی و عقیدتی غزل‌های حافظ و عایشه درانی به بررسی گرفته شده است و میزان تأثیرپذیری عایشه درانی از حافظ بیان گردیده است.

- موسوی، سیدجمال الدین (۱۳۹۰). در پژوهشی تحت عنوان «اهل بیت در اشعار عایشه درانی» به بررسی شخصیت عایشه درانی، جایگاه اهل بیت و جلوه‌هایی از عرفانی در اشعار او پرداخته است.

- گرجی، ابراهیم زاده (۱۳۸۷). در مقاله‌ای زیر عنوان «بررسی دیوان عایشه افغانی درانی»، محتوا و خصوصیات سروده‌های دیوان اشعار عایشهٔ درانی را به بررسی گرفته است.

میتودولوژی تحقیق

تحقیق حاضر براساس هدف، از نوع بنیادی- نظری است که به کشف ماهیت پدیده‌ها می‌پردازد و از حیث تحقیق بر مبنای ماهیت و روش، از نوع توصیفی – تحلیلی است. جمع‌آوری اطلاعات آن از راه کتابخانه‌ای انجام شده است؛ آن‌چنان که دیوان شاعر از آغاز تا انجام به دقت مطالعه و خوانده شده است و نمونه‌های شعری‌ای که به موضوع تحقیق ما مرتبط بود، یادداشت‌برداری گردیده و مورد توصیف و تحلیل قرار گرفته است.

موضوع اصلی

زیست‌نامهٔ عایشه درانی

عایشه درانی دختر یعقوب علی‌خان از شاعران شهیر زن در سدهٔ سیزدهم بوده که در شهر کابل، پایتخت افغانستان، دیده به جهان کشوده است. موصوف به قوم اچکزی و سلاسلهٔ درانی سدوزایی منسوب بود. پدرش یعقوب علی‌خان در دوران حاکمان وقت سمت توپ‌چی‌باشی را عهده‌دار بود(حنیف بلخی، ۱۳٦۴: ۵۳۷). طوری که از فحوای کلام عایشه درانی پیداست، آموزش‌های مرسوم آن زمان را در محل زندگی خود فراگرفت. افزود بر این که در زمینه‌های گوناگون دست به آموزش و مطالعه زد، در شعر و ادب فارسی دری نیز مطالعه و معلومات گسترده داشته است. با آن‌که زبان مادری عایشه درانی پشتوده بوده، در زبان فارسی دری به حدی مهارت داشت که توانست دیوانی ارزشمند و گرانسنگ شعری را تهیه و خدمت دوستداران ادب عرضه بدارد(موسوی، ۱۳۹۰: ۲).

ویژگی‌های اشعار

عایشه درانی یگانه شاعر زن تا روزگاران زندگی وی است که دیوان شعری و سروده‌های بدین زیبایی از او به یادگار باقی مانده است. شعر وی ساده و روان و سرشار از ممیزات شعری و باریکی-های ادبی بوده است. کاربرد ترفندهای ادبی و سائر مؤلفه‌های شعری به سخن شاعر تازگی فراوان بخشیده است. عایشه در امر سرایش شعر و ارائهٔ تجربهٔ شعری از سرایندگان بزرگ زبان فارسی، به ویژه از خواجهٔ شیراز تقلید نموده و تأثر فراوان پذیرفته است و می‌توان اذعان نمود که حافظ استاد کامل عایشه درانی است. وزن و قافیهٔ بسیاری از غزل‌های وی با غزل‌های حافظ به گونهٔ کامل همسانی داشته و یا با اندکی تغییر آورده شده است؛ همچنان گاهی مصراع‌ها و ترکیب‌های خاص حافظ را تکرار نموده است(درانی، ۱۳۸٦: ۲۷). نه تنها این، بلکه یکی از وجوه مشترک دو شاعر توجه به عرفان و تصوف در غزل‌پردازی و کاربرد اصطلاحات و مراسم صوفیانه در اشعار آنان است. هر چند شاعر سده‌ها بعد از رواج سبک عراقی زیست داشت، با آن‌هم ویژگی‌های سبک عراقی و زیبایی‌آفرینی در این سبک، در سروده‌های وی به ملاحظه می‌رسد و این یکی از نکات مشترک شعر حافظ و عایشه تلقی می‌شود؛ زیرا حافظ نیز به سبک عراقی شعر سروده است(قیصری و مرادی، ۱۳۹۷).

مکثی در باب عرفان و تصوف

عرفان

در زمینهٔ عرفان بحث‌های گسترده و دیدگاه‌های فراوان و متفاوت و در برخی موارد متضاد ارائه شده است؛ نظرات اهل سلوک و عرفان در بارهٔ این پدیده با نظریه‌پردازانی که چاشنی‌ای از عرفان نداشته، در بسیاری موارد در اختلاف باهم قرار دارد. به باور دانشمندی عرفان را «طریقهٔ معرفت در نز آن دسته از صاحب نظران است که برخلاف اهل برهان در کشف حقیقت بر ذوق و اشراق بیشتر اعتماد دارد تا بر عقل و استدلال. این طریقه در بین مسلمین تا حدی مخصوص صوفیه است و در نزد سایر اقوام بر حسب تفاوت مراتب و به نسبت ظروف زمانی و مکانی خاص نام‌های مختلف دارد»(زرین‌کوب، ۱۳۶۹: ۹). اگر به دنبال ریشه‌شناسی واژهٔ عرفان برآمده و دیدگاه‌های همه دانشمندان را در این باب ذکر کنیم، بحث خیلی به درازا می‌کشد. عرفان با واژهٔ معرفت هم‌معنا است و در لغت مفهوم شناسایی را افاده می‌کند؛ «در اصطلاح به دو معنا گفته می‌شود، یکی عرفان علمی است که جزو علوم و فنون تحصیلی شمرده می‌شود و سرسپردگی و پیوند با پیر کامل و رشتهٔ اتصال به ولی عصر در آن شرط نیست؛ دیگر عرفان عملی است و در این اصطلاح عارف با صوفی یکی است» (همایی، ۱۳۷۶: ۴۵۳). عرفان مکتب فکری و فلسفی‌ای است که در راستای شناخت الله ﷻ، حقایق کارها و مشکلات و رمزهای علوم از آن بهره جسته می‌شود؛ آن هم از رهگذر اشراق و کشف و شهود، نه بر شکل و شیوهٔ فیلسوفان و حکیمان(سجادی، ۱۳۸۰: ۸). «عرفا برای تبیین سخنان و عقایدی که فراتر از حوزهٔ حواس و تجربهٔ آن‌ها است، کم و بیش از احساس و تخیل مدد می‌گیرند و ناچاراً از زبان رمزی استفاده می‌کنند. زیرا بیان آن با زبان عادی که مربوط به محسوسات است، بسیار دشوار یا غیرممکن نمی‌باشد و گوینده نا چار می‌شود از ظرفیت‌هایی که قدرت تأثیر زبان را ارتقا می‌دهد، استفاده کندو در نتیجه کلام به صورت رمز درمی‌آید«(خاوری و دیگران، ۱۳۹۸).

گاه‌گاهی عارفان نیز در تعریف عرفان، دیدگاه‌های متفاوت دارند؛ زیرا آنان در خصوص شناخت عرفان و نکته‌های مربوط به آن، مانند توحید، فنا، عشق و محبت، فقر، اخلاص، رضا و غیره، در مواردی مقتضای حال مخاطب را رعایت نموده‌اند؛ زمانی‌که با انسآن‌های جاه‌طلب مواجه شده، جاه و مقام را نکوهش کرده‌اند و آنگاه که با مال‌دوستان و زراندوزان برخورده‌اند، بر ذم مال تأکید نموده‌اند(یثربی، ۱۳۸۴: ۲۵).

تصوف

تصوف به معنای پشمینه‌پوشی است و متصوف کسی را گویند که پشمینه‌پوش و پیرو راه صوفیان باشد. تصوف جنبهٔ عملی عرفان است و صوفی با سیر و سلوک و کسب مقامات و نیل به احوال می‌شود که به مشاهده رسد و حق را به دیدهٔ دل ببیند. پیروان تصوف و عرفان اسلامی به این باورند که این دو پدیده (عرفان و تصوف) از روح و حقیقت شریعت اسلامی سرچشمه گرفته و به مرور زمان تحت تأثیر دیدگاه‌های عرفانی دیگر جوامع قرار گرفته است؛ اما برخی دیگر بدین عقیده‌اند که عرفان و تصوف کاملاً صبغهٔ دینی داشته و مستقل از دیدگاه‌های سائر جوامع بوده و اصول آن بر باورهای قرآنی و سخنان سودمند بزرگان دین است. تعریف‌های زیادی از تصوف ارائه شده که همهٔ آن‌ها حکایت از تهذیب نفس و صفای باطن و ظاهر صوفی دارد و هریک به گونه‌ای مردم را به دوستی و برادری و احترام به انسان و انسانیت تشویق می‌کند. یک نکته‌ای قابل تذکر است که در روزگاران نخست تصوف رسوم ویژه‌ای نداشت و به صورت زهد و دوری‌گزینی از دنیا و تمسک و همیشگی بر واجبات و مستحبات آشکار شد؛ مردمان پارسا که درد دین داشتند بر علیه کسانی که دین را در برابر دنیا به فروشمی‌رساندند، قد برافراشتند(انصاری، ۱۳۷۲: ۱۵- ۲۲). با مرور زمان تصوف رنگ رسمی و صبغهٔ کنونی را به خود اختیار کرد و قواعد و رسومی برای این مکتب وضع شد. سخن در خصوص شناخت تصوف و شرح رسوم و قواعد آن بسیار است؛ اما اگر شناخت صوفی و تصوف را طی چند سطر فشرده ذکر کنیم، می‌توان گفت که «چنانچه در طاعات و عبادتش ضعف و سستی راه پیدا گردد بدون توقف جهت رفع آن سستی اقدام کند؛ با هوشیاری و توجه کامل عبادت را انجام دهد؛ اگر نفس به سوی لذت و عملی مخالف شرع تمایل پیدا کند برای مبارزه با نفس خود را آماده کرده و از آن نافرمانی حق بپرهیزد و در صورت غلبه بر نفس و مهار آن چیزی دیگر نیاز نیست، چرا که همین عمل خود علامت و نشانی از ارتباط با خدا و قرب الی الله است، پس او را احتیاج به کاری دیگر نیست(سربازی: ۱۰).

طریقت

«شریعت را التزام سالک به بندگی حق و طریقت را پیمودن راه سلوک و حقیقت را مشاهدهٔ ربوبیت گفته‌اند»(فتح الهی و سپه‌وند، ۱۳۸۴: ۱٦۴). طبق این تعریف طریقت تمثیلی عملی از زهد و سلوک است که سلوک در ذات خود تمسک به شریعت را گویند. عایشهٔ درانی در سروده‌هایش این اصطلاح را

جای‌جایی به کار برده و در بیتی دل خویش را که سرشار از عنایت الهی است، به طریقت تشبیه نموده و طریقت در اضافهٔ تشبیهی‌ای به بحر تشبیه شده است:

از عطای عمیم لم یزلی همچو بحر طریقت است دل من
در تمنای وصل آن محبوب چون سحاب عرافت است دل من
(درانی، ۱۳۸٦: ۲۴۲)

در قصیده‌ای که در وصف حضرت فاطمه رضی‌الله‌عنها، سروده است، او را راهنمای حقیقت و پیشوای طریقت خود دانسته است؛ به این اساس پی می‌بریم که او رهرو راه طریقت است و آن هم طریقت که تمثیلی واقعی آن توسط صحابه کرام ارائه شده است:

در حقیقت رهنما و در طریقت پیشوا شام هجران را تویی صبح ضیا فریادرس
(همان: ۷۵)

حقیقت

همایی به نقل از مولوی نوشته است که «شریعت هم‌چون شمع است که راه را می‌نماید؛ و چون در راه آمدی آن رفتن تو طریقت است و چون رسیدی به مقصود، آن حقیقت است؛ و به عبارت دیگر شریعت هم‌چون علم کیمیا آموختن است از استاد یا از کتاب؛ و طریقت استعمال کردن داروها و مس را در کیمیا مالدین است و حقیقت، زر شدن مس»(همایی، ۱۳۷٦: ۴۲٦). عایشه درانی شراب مذاب (سکر محبت و جذبهٔ حق) می‌خواهد تا به سرکشد از آن طریق به شاهراه حقیقت راه افتد و شاهد معشوق را که همانا حقیقت است به آغوش بکشد:

به یاد پیر مغانم بده شراب مذاب که این دلالت خیرت ز پیر و استاد است
به شاهراه حقیقت ببین و سیر سلوک که بی‌وفایی گردون مدام معتاد است
(درانی، ۱۳۸٦: ۱۲۴)

در بیت دیگر، عشق عرفانی را زادهٔ حقیقت دانسته و باورمند است سالکی که از یک‌سو در جادهٔ حقیقت قدم می‌زند و در طلب آن است و از سوی دیگر فیصلهٔ ازلی در موردش باشد، به آن می‌رسد.

عشاقی شیوهٔ رندان حقیقت باشد　　هر که را روز ازل داده نصیب آن است
(همان: ۱۳۲)

سیر و سلوک

«سلوک در لغت عرب عبارت از رفتن است علی الاطلاق و سالک یعنی رونده. شاید که در عالم ظاهر سیر کند و شاید که در عالم باطن سیر کند و به نزدیک اهل تصوف سلوک عبارت از رفتن مخصوص است و همان سیر الی الله و سیر فی الله است و سیر الی الله نهایت دارد و سیر فی الله نهایت ندارد»(نسفی، ۱۳۸۱:۱۰۳). طبق تعریف دیگر، سلوک عبارت از رفتن است از گفتارهای ناپسند به گفتارهای پسندیده و روآوردن از کردارهای مذموم به کردارهای نیکو؛ و از اخلاق بد به اخلاق پسندیده و از هستی خود به هستی الله متعال. به این معنا که چون سالک بر گفتارها و کردار نیکو و اخلاق ستوده ملازمت کند، انوار معارف بر وی باریدن گیرد(جمعه‌پور و دیگران، ۱۴۰۰). عایشه درانی خود در دنیای سلوک سیر داشت و از این نعمت ازلی بهره‌مند. رسیدن به حقیقت را در گرو پیمودن راه حقیقت می‌داند و توصیهٔ پیر مغان (مرشدش) به عایشه این است که به سیر و سلوک توجه و عنایت داشته باشد.

به یاد پیر مغانم بده شراب مذاب　　که این دلالت خیرت ز پیر و استاد است
به شاهراه حقیقت ببین و سیر سلوک　　که بی‌وفایی گردون مدام معتاد است
(درانی، ۱۳۸٦: ۱۲۴)

معرفت

معرفت از مهم‌ترین مباحث رایج در مکاتب فلسفی، عرفانی و نیز در حوزهٔ اسلامی است که ریشه‌ای گسترده، اصیل و محکم دارد. در عرفان و تصوف اسلامی بحث معرفت یک بحث اساسی است و به قول سجادی «از نظر عارفان اصل معرفت، شناخت خداوند است» (یزدانفر، ۱۳۹۱). از نظر عارفان اصل معرفت، شناخت خداوندی است. «معرفت را شش وجه است: معرفت وحدانیت، معرفت تعظیم، معرفت منت، معرفت قدرت، معرفت ازل و معرفت اسرار»(سجادی، ۱۳۸۳ : ۷۳۰). واقعیت این است که معرفت الله متعال دست‌آویز گرانمایه در راستای نجات آدمی از خذلان دنیا و تباهی

آخرت است. شاعر در مناجاتی دردناک، از الله متعال می‌خواهد، جامی از می معرفت به او بنوشاند که او را از ورطهٔ هلاکت نجات دهد.

خالق! مرا نجات ده از ورطهٔ هلاک — یا رب به حق حرمت شیخان زنده‌پیر
در کام من بریز می از جام معرفت — خمری‌که خوش‌تراست به‌حلاوت ز شهدوشیر
(درانی، ۱۳۸٦: ۱۹۴)

شاعر اذعان می‌دارد که هزاران بندهٔ شیفته و شیدای الله متعال به واسطهٔ خمر معرفت، مست او تعالی اند و بارزترین الگو از آن میان ابراهیم ادهم است که در شناخت و معرفت خالق سوخت و ساخت.

ساقی عشقش ز خمر معرفت چندین هزار — همچو ابراهیم ادهم مست عرفان ساخته
در محیط بیکران ملاح شوقش لاجرم — کشتی دل را غریق بحر طوفان ساخته
(همان: ۲۵۹)

توحید

توحید، یکی گفتن و یکی کردن است؛ توحید در معنای اول شرط اساسی ایمان تلقی می‌شود که مبدأ معرفت به حساب می‌رود و به معنای تصدیق به آنکه الله ﷻ یکی است؛ و در معنای دوم، کمال معرفت را گویند که به دنبال مزین شدن به ایمان و چنگ‌زدن به شریعت محقق می‌شود. «بنابر ادعای اهل تصوف، وقتی سالک بر مسیر توحید راست شد، بر تمام اسرار واقف گردیده و آن گاه به رموز کفر و ایمان پی برده و اسرار جان برای او آشکار می‌گردد»(صارمی، ۱۳۸۹: ۳۰۵).

شاعر به موضوع توحید که یک بحث عرفانی است، پرداخته و تعابیر گوناگون در این زمینه ارائه داشته است. وی تأکید دارد که از اثر چنگ زدن به ریسمان توحید، می‌شود به ساغر می (عشق الهی، معرفت و شهود) دسترسی پیدا کرد.

هر که مست از بادهٔ توحید شد — ساغر می بر کفش پر عشرت است
(درانی، ۱۳۸٦: ۱۱٦)

شاعر ما سالکان را مست بادهٔ توحید دانسته و به نحوی اشاره به روز الست، آنگاه که الله متعال ارواح بندگانش را خلق نموده و در خطاب به آن‌ها گفتند: «آیا من پروردگار شما نیستم؟» همه به یک صدا گفتند: «آری تو پروردگار ما هستی»؛ یعنی همه به وحدانیت الله متعال اعتراف ورزیدند.

در دیر مغان خفته بسی باده‌پرستند — وز بادهٔ توحید همه مست الستند
بیدار شدند روی تو را دیده به یک بار — فی الجمله همه ساغر و پیمانه شکستند
(همان: ۱۷۱)

توحید سالک را به دنیای دیگری رهنمون می‌سازد، دنیایی که در آن از نیک و بد جهان فارغ بوده و شیفته و شیدای ذات کبریا می‌شوند:

ساقی و حدت چو می اندر خم وحدت کند — شارب مستانه را فارغ ز نیک و بد کند
بلبلان اندر چمن مستند و جان اندر بدن — بو ز جام وحدتم مست از می سرمد کند
(همان: ۱۴۳)

رجا

«رجا عارف را چنان بود که خواب مبتدی را. رجا امیدواری به رحمت و عفو خداوندی است که صوفیه و عارفان بدان توجه فراوان دارند و بعد از خوف به این مرحله رسند. رجا در اصطلاح تعلق قلب است به حصول امری محبوب در آینده و یا شادی دل بود به وعده‌های نیکو و نظر بود به وعده‌های نیکو»(خوری، ۱۴۰۱).

«رجا» رکن رکین دنیای عرفان تلقی شده و دست‌مایهٔ عارفان؛ از آنجایی که عایشه درانی، عارف شیدا و سالک شیفته است و تجربهٔ ارزشمندی در تصوف دارد، مصطلحات عرفان و تصوف در جای‌جای سروده‌هایش تبارز نموده و به کار رفته است. وی مخاطب خویش (سالک) را به توصل به دامان رجا توصیه نموده، می‌فرماید:

رجا می‌دار از لطف الهی — که بحر لطف او دایم روان است
(همان: ۱۳۰)

توبه

توبه در لغت به معنای بازگشت آمده و در اصطلاح تعاریف متعددی از توبه ارائه شده است؛ بنابر تعریفی توبه از مخالفت اوامر و احکام الله متعال دست‌بردار شدن و با او تعالی در پذیرش احکامش موافق شدن است(سجادی، ۱۳۸۳ : ۲٦۴).

جامهٔ عصیان برون کن از تنم وقت رحیل هست امیدم لباس مغفرت در بر کنم
(درانی، ۱۳۸٦: ۲۲۳)

مثال دیگر:

صد شکر که باب توبه باز است هنوز امید به فضل کارساز است هنوز
هر چند که جرم من نگنجد به بیان ما را به تو بس راز و نیاز است هنوز
(همان: ۳۲۳)

عشق

یکی از ارکان رکین سیر و سلوک و عرفان عشق است. پیمودن مسیر سلوک بدون عشق متحقق نشود؛ زیرا راه سلوک و عرفان با سختی‌ها و مشکلات پوشانده شده است و کسی که عاشق نباشد، این سختی‌ها را تحمل نمی‌تواند و سالک بدون عشق، شاهد مقصود را در بر کشیده نمی‌تواند. عشق نتیجهٔ معرفت و حاصل علم است و از بستگی با علم و ادراک و معرفت و احاطهٔ آن به حسن و جمال هستی پیدا می‌کند (درستی و دیگران، ۱۴۰۱). «عشق، گوهر اصیل و عنصر مقدس در شعر فارسی است و به عنوان پاک‌ترین عطیه‌ای خداوندی به بشر، همواره مورد توجه عارفان و شاعران قرار گرفته است. عشق عنصری برانگیزاننده است و همواره موجبات حرکت و تعالی موجودات بوده است. بنابراین همواره به عاشقان فرمان می‌دهد تا به سوی معشوق با نیرو و انرژی به پرواز درآیند و از موانع و مشکلات عاشقانه عبور کنند»(بخشوده و دیگران، ۱۴۰۱). عایشه درانی نیز با نیروی این عطیهٔ الهی به سوی الله متعال دست و پا زده و آن را کیمیای نیک‌بختی و از هر عبادت دیگر، بهتر دانسته است.

کیمیای سعادت عشق بود افضل از هر عبادت عشق بود
وادی عشق طی کن عایشه بهتر از هر ارادت عشق بود
(درانی، ۱۳۸٦: ۳۲۱)

شاعر عاشقی را کار و پیشهٔ رندان و صوفیان و آنانی‌که در صدد دریافت و وصول به حقیقت اند، دانسته است. شکی نیست که عارفان عشق را علی رغم متشرعان و فیلسوفان، ملاک درک حقیقت، کشف و شهود و سرانجام وصال الله متعال دانسته‌اند.

عشاقی شیوهٔ رندان حقیقت باشد — هر که را روز ازل داده نصیب آن است
بندهٔ پیر مغان باش که از همّت او — برسی تا به مقامی که همه خاصان است
(همان: ۱۳۲)

عقل

«عقل مآل‌اندیش نخستین مانع حرکت عاشق به معشوق است که با استدلال‌های خود، همیشه در تقابلی ذاتی، عامل تخدیر و هشدار به حساب می‌آید. تقابل عشق و عقل از مفاهیم قدمایی و رایج در ادب فارسی است. مفهومی که پس از آمیزش تفکرات صوفیه و گسترش و رشد ادبیات عرفانی در سده‌های ٦- ٨ و ظهور سرایندگان توانای سبک عراقی به عنوان یکی از مضامین شناخته شدهٔ شعر فارسی است که تا به امروز دستمایهٔ سرایش بسیاری از سرایندگان بوده است»(بخشوده و همکاران، ۱۴۰۱). صوفیان و عارفان باورمندند که با عقل نمی‌توان به شناخت الله متعال رسید، زیرا به باور آنان پای عقل در این راه لنگ است.

عایشه درانی نیز به همین باور است و تأکید دارد که به واسطهٔ عقل نمی‌توان وادی تفکر را طی کرد.

در بیابان تفکر لنگ ماند پای عقل — فهم و ادراک و خرد گردد بسی بسیار مست
(درانی، ۱۳۸٦: ۱۱۴)

شاعر در غزلی بلند عرفانی، آنگاه که حالت خانقاه، سالکان و مرشد را شرح می‌دهد، یاد آور می‌شود که همه ساکنان خانقاه به اثر مستی عشق و فیض‌های الهی، عقل و خرد را به باد داده‌اند؛ یعنی عقل آنان از کار عمل بازمانده است.

عقل و خرد و هوش به در رفته به یک بار　　دل‌مست‌و زبان مست‌وجسد مست‌وروان مست
خم‌ها همه در جوش و خروشند ز سر شوق　　در پای خم افتاده بسی پیر و جوان مست
(همان: ۱۱۴)

محو

محو در لغت نابودی، پاک کردن نوشته از لوح، از بین رفتن و ناپدید شدن است؛ و در نزد عارفان «یعنی محو اوصاف عادت است؛ همانطور که اثبات اقامهٔ احکام عادت است و بر سه طریق است: محو زلت از ظواهر و محو غفلت از ضمائر و محو علت از سرائر» (سجادی، ۱۳۸۳ : ۷۰۶). عایشه درانی اصطلاح عرفانی مزبور را دقیقاً به همین معنا به کار برده است؛ وی تأکید می‌ورزد که هر سالکی که از خود محو شده و عادت روزمره انسانی را ترک گفت به وصال محبوب ره می‌یابد و کسی که سرگرم دیدار خود شد و عادات روزمره را پیشه کرد، به شاهد مقصود نمی‌رسد.

هر که او شد محو از خود، می‌توان محبوب یافت　　هر که خود را دید، کی بیند بت عیار خویش؟
(درانی، ۱۳۸٦: ۲۰۰)

پروانهٔ وصالم و محوم ز فرط عشق　　شمع و چراغ و مهر و مه انجمن کجاست
(همان: ۱۰٦)

حیرت

«حیرت در لغت به معنای سر گشته‌شدن و بر یک‌حال ماندن از تعجب است و در اصطلاح صوفیان امریست ناگهانی که هنگام تأمل و حضور و تفکر در دل وارد شود و صوفی عارف را از تأمل و تفکر باز دارد. تحیر منازلتی است که بر دل عارفان مستولی شود بین یأس و طمع در وصول به مطلوب و مقصود، تا طمع در وصول نکند و از طلب مایوس نگردد»(گوهرین، ۱۳۷٦: ۳۲۲). یا به عبارت دیگر حیرت حالی است که به واسطهٔ تأمل و اندیشیدن به دل سالک و عارف راه باز می‌کند و وی را آنچنان در بحر تفکر و معرفت سرگرم می‌کند که شیدا و شیفته و متحیر می‌شود (فتح‌الهی و سپه‌وند، ۱۳۸۴: ۱٦۰). مولانا در تعریف و شناخت حیرت چنین سروده است:

حیرتی آمـــــــد درونش آن زمـــان　　کـــــه برون شـــــــد از زمین و آسمان

(مثنوی معنوی، ۱/ ۲۲۱۰).

غرق بحر حیرتم، هر گـــز نمی‌یابم کنار　　قصهٔ گیتی و تحریریش نمی‌دانم که چیست؟

(درانی، ۱۳۸٦: ۱۰۳)

یا رب چه حیرت است که عقلم ز سر پرید　　منصور خود کجا شد و دار و رسن کجاست

(همان: ۱۰٦)

نفس اماره

نفس، چیزی لطیف است در قالب و محل خصایل ناپسندیده، چنانکه روح لطیفه‌ای است در قالب و محل اخلاق پسندیده؛ نفس، در قرآن مجید به این گونه تقسیم شده است:

لوامه: سرزنشگر، که مقداری از ولایت او در اطاعت دل درامده و حکومت وجود را به دل واگذاشته است اما اندکی از این امور در وی باقی است.

مطمئنه: آرام بخش، که دست از منازعت با دل کشیده و همهٔ امور را به دل واگذاشته و کراهتش به طمأنینه بدل شده است (انصاری، ۱۳۷۲: ۵۷).

اماره: نفس اماره، نفس سرکش است که از خوک و سگ صدبار بتر است و در برابر نفس مطمئنه قد علم می‌کند و به اعتبار «اِنَّ النَّفسَ لاَماره بالسوءِ»(یوسف ۱۲: ۵۳) به بدی و بدکاری فرمان می‌دهد (صارمی، ۱۳۸۹: ۴۹۹). عایشه درانی همواره با نفس خود در جنگ است؛ وی خباثت نفس اماره و سرکش را به خوبی درک کرده و به اثر آن آه و واویلایش بلند شده است.

مست لایعقلم چه چاره کنم؟　　ز خدا غافلم، چه چاره کنم؟
روز و شب در هوای نفس خبیث　　در پی باطلم، چه چاره کنم؟
(درانی، ۱۳۸٦: ۳۲۲)

شاعر ما از بارگاه ایزدی می‌خواهد تا نقس امارهٔ او را اصلاح نموده و زمینهٔ نجاتش را فراهم سازد:

نفس امّارهٔ ما را به صلاح　　آور از فضل و کرم یا فتّاح
جز تو مأمول نداریم به کس　　فیض تو قوّت جان و ارواح
(همان: ۱۴۱)

خرابات

خرابات در اصطلاح صوفیه عبارت است از «خراب شدن صفات بشریت و فانی شدن وجود جسمانی و روحانی و خراباتی که سرانجام از مرد کامل بی‌اختیار معارف الهیه صادر می‌شود. خرابات و مصطبه عبارت از خرابی اوصاف نفسانی و عادات حیوانی و تخریب قوت عضبی و شهوانی و عادات و رسوم و تبدیل اخلاق مذمومه است»(خاوری و دیگران، ۱۳۹۸). یا به عبارت دیگر، «خرابات» نماد محلی است که در آن سالک از خود و از ظواهر فریبندهٔ دنیا می‌گذرد تا به حقیقت برسد. این منظور در شعر عایشهٔ درانی نیز قابل درک است؛ او خرابات را محل مستان خدا می‌داند که از اثر نوشیدن می (فیوضات و معرفت الله متعال) همه مست اند.

دوش دیدم در خرابات مغان شور عجیب　　جرعه مست و باده مست و ساقی و خمار مست
(درانی، ۱۳۸٦: ۱۱۳- ۱۱۴)

ساقی

«ساقی در لغت می و شراب دهنده را گویند و «در نظر شعرا و عرفا، ساقی اشاره دارد به محبوب مطلق و پیر طریقت؛ رسانندهٔ فیض که شراب عشق را به عاشقان خود می‌دهد»(گوهرین، ۱۳۷٦: ۹۷). «ساقی» علی‌الرغم آنانی که از آن مفهوم سطحی گیرند و برداشت نادرست کنند، یکی از مصطلحات وابسته به می و شراب است و به معنای رساننده و نوشاننده می و شراب است؛ در اصطلاح عرفان به کسی اطلاق می‌شود که شراب عرفانی یا همان تجلیات ویژه ار به سالک هدیه می‌دارد(سجادی، ۱۳۷۲: ۹۲).

عایشه درانی «ساقی» را به معنای پیر و مرشد کامل به کار برده و از وی جام (دلی پر از معرفت و عشق) می‌طلبد که وی را از خودکامی رهیده و به سلک سالکان قرار دهد:

بیا ساقی! بده جامی رهم از شر خودکامی　　ز یمن همت پیـــر مغان رندانه می‌گردم
میی خواهم که از دنیا و عقبی فارغم سازد　　میسر گر شود، من ساکن خمخانه می‌گردم

(درانی، ۱۳۸٦: ۲۳۳)

بیار ساقی از آن می کـــه صوفیان کـبار | به نیم جـــــرعه فروشند دین و دنیا را
از آن میی که چو منصور هر که زو نوشد | ز فرط عشق کند دار و هم رسن‌ها را

(همان: ۸۸).

جام/ خم

جام در لغت ظرفی مخصوص را گویند و در اصطلاح عرفان، به معنای دل است؛ دلی که از شراب محبت و معرفت الله ﷻ سرشار است؛ طبق تعریف دیگر جام یا جام جم «دل عار کامل و سالک واصل را که سرمست از بادهٔ الهی است، جام و جام جم گویند» (فتح‌الهی و سپه‌وند، ۱۳۸۴: ۱۵۸). خم در لغت به هر ظرف بزرگی که شراب یا نوشیدنی را در آن نگه می‌دارند؛ در اصطلاح عرفان، خم نماد مخزن حقیقت، منبع عشق الهی، یا خزانهٔ اسرار الهی است؛ یعنی همان جایی که می عشق و معرفت در آن پنهان و ذخیره شده است. عایشهٔ درانی معرفت و شناخت الهی را در ظرف عرفان جست‌وجو می‌کند و از الله متعال می‌خواهد تا او شور عشق و مستی‌اش را در جام زر (دل او) بریزد.

بعد نعت احمد مختار، می‌خواهد دلم | از خم عرفان، می شوقش به جام زر کنم
(درانی، ۱۳۸٦: ۷۱)

شاعر از ساقی (مرشد) می‌خواهد تا دل سرشار از شور و معرفت الهی به او در همه اوقات اعطا کند:

ساقیا گر مدد از پیر مغان می‌طلبی | جام لبریز بده در همه اوقات مرا
خرمن زهد مرا آتش عشق تو بسوخت | داد بر باد فنا عقل و کمالات مرا
(همان: ۹٦)

پیر مغان

«پیر مغان» در اصطلاح عرفانی معمولاً نماد پیر طریقت، مرشد حقیقی، عارف به کمال رسیده یا راهنمایی است که به سرمنزل درک و دریافت حقیقت رسیده است. «مراد و مرشد کامل و رهبر و

راهنمای روحانی»(فتح‌الهی و سپه‌وند، ۱۳۸۴: ۱۵۷). عایشهٔ درانی به چنین پیر ارادت کامل داشته و سروسامان‌بخشی کارهای خویش را در گرو لطف فیض‌های او دانسته است.

عایشه کلب کوچهٔ پیر مغان بود　　کز فیض لطف اوست سراسر نظام ما
(درانی، ۱۳۸٦: ۱٦٦)

شاعر باورمند است، بلکه یقین دارد که پیر مغان لطف بی‌کران داشته و سایلی درگاه خویش را به خوبی نوازش می‌کند؛ حتی او خود را چاکر چنین پیر و مرشد دانسته و می‌افزاید که به سبب همت (راهنمایی و دوستی) او مریدان و پیروانش در سلک مردمان خاص قرار گرفته و آسمانی می‌گردند و بر لامکان جا می‌گیرند؛ یعنی صاحب مقام و منزلت والایی می‌شوند.

دوش دیدم سایلی بر درگه پیر مغان　　جرعه‌ای می خواست لیکن جام چون دریا گرفت
بندهٔ پیر مغانم زان که یمن همّتش　　خاکساران درش بر لامکان مأوا گرفت
(همان: ۱۱۸)

بندهٔ پیر مغان باش که از همّت او　　برسی تا به مقامی که همه خاصان است
(همان: ۱۳۲)

می/ شراب و میخانه/ میکده

در عرفان «می» نماد عشق الهی، شور، جذبه، مستی در محبت و دوستی الله ﷻ، رهایی از فرمایش‌ها و دستورهای عقل جزئی و کنارآمدن و رسیدن به حقیقت مطلق است. این می/ شراب نه از انگور، بلکه از سرچشمهٔ حقیقت می‌جوشد و نوشندگانش را از «خود» تهی و به «او» پر می‌کند. «شراب غلبهٔ عشق را گویند و این مخصوص کاملان است که در نهایت سلوک، اخص‌اند. شراب به طور مطلق، کنایه از سکر محبت و جذبهٔ حق است»(لاهیجی، ۱۳۷۴: ٦۰۱).

عایشه درانی اصطلاحات «می، شراب، میخانه و میکده» را در سروده‌های خویش به وفرت استفاده نموده است؛ منظور وی نیز از «می و شراب» همانا شور محبت الهی، جذب و مستی است و مراد از «میخانه و میکده» جایگاه حصول و تسلط بر این دست‌آوردهای عرفانی و معنوی است. عایشه در ابیات زیر تصریح می‌دارد که «می» دیرینه از دست صوفی سال‌خورده (پیر یا مرشد) به دستش رسید و آن‌هم بعد از مرحلهٔ فنا.

رفتم اندر میکده، دیدم یکی سال‌خورده صوفی پشمینه‌پوش
با دو زانوی ادب بنشسته بود مست عرفان لب ز گفتار خموش ...
گفتمش با من قدح لبریز بخش عمر خضرت باد، پیر می‌فروش
از می دیرینه‌ام ساغر به کف داد، گفتا درکش ای صاحب خروش؟
چون نکه نوشیدم، جهان‌بین شد دلم همچو جام جم در او عالم نقوش
(درانی، ۱۳۸٦: ۲۰۲)

عایشه در بیت‌های زیر نیز از «می و میخانه» یادآوری نموده است و منظورش همان مفاهیم عرفانی است که در بالا تذکر رفت.

اوستاد ازلی بر همه تعلیم نمود داد الحمد و پس آنگاه تحیات مرا
طینتم را چو ز خاک در میخانه سرشت ساکن دیر شدم، نیست عبادات مرا
(همان: ۹٦)

رند

رند در عرفان، به معنای پویندهٔ راه حق، بی‌تظاهر و عاشق حقیقی و کسی است که از ریا و زهدفروشی عبور کرده و به حقیقت و باطن دین رسیده است. «کلمهٔ رند در اصطلاح متصوفان و عرفا به معنای کسی است که جمیع کثرات و تعینات وجوبی ظاهری و کونی و صفات و اعیان را از خود دور کند و سرافراز عالم و آدم شود؛ و مرتبهٔ هیچ مخلوقی به رفیع او نمی‌رسد»(خاوری و دیگران، ۱۳۹۸). شاعر ما، اصطلاح «رند» را در معانی فوق به کار برده و افزوده است که این طبقه در دنیای عشق و عاشقی و عالم حقیقت قدم می‌زنند.

عشاقی شیوهٔ رندان حقیقت باشد هر که را روز ازل داده نصیب آن است
بندهٔ پیر مغان باش که از همّت او برسی تا به مقامی که همه خاصان است
(درانی، ۱۳۸٦: ۱۳۲)

عایشه درانی باورمند است که مقام «رند» از عابد و زاهد برتر است، زیرا رند را به کوی دوست راه است در حالی‌که آن دو طبقهٔ دیگر از آن محروم است و می‌افزاید که رند شیوهٔ نیاز و عجز را اختیار نموده تا جایگاه بلندتر کسب کرده است.

در کوی دوست، عابد و زاهد نبرد راه　　رند از سر نیاز به گنج نهان رسید
(همان: ۱۴۷)

یادکرد از پیران طریقت

عایشه درانی در دنیای سیر و سلوک در سلک مریدان یک تعداد از پیران طریقت قرار داشته و در سروده‌های خویش از آنان به کثرت یادآوری نموده و دست به وصف‌شان زده است؛ برخی از شاخص‌ترین شخصیت‌های تصوفی و پیران نامداری که مناقب آنان بر سر زبان این شاعر شیدا و صوفی پرسوز بوده؛ عبارتند از: شیخ عبدالقادر جیلانی، شیخ احمدجام ژندپیل و میریحیی کابلی. شخصیت‌های مزبور از پیران نامدار عرصهٔ تصوف بوده که معرفی هر کدام از حوصلهٔ این بحث بیرون است و صرفاً به ذکر نام آنان بسنده می‌شود:

عبدالقادر جیلانی

شاعر در ابیات زیر از فرط محبت با شیخ عبدالقادر جیلانی، خود را سگ کوه و حریم وی به حساب آورده است؛ هم‌چنان به اثر ارادت وی می‌بالد و فخر فراوان دارد:

چون سمندر مسکنم در آتش است　　هر جفا کز دوست آید صابرم
عایشه از فخر سر ساید به عرش　　کلب کوی شاه عبدالقادرم
(همان: ۲۲۲)

احمد جام ژنده‌پیل

شاعر به پیرکامل و چهرهٔ مشهور دنیای عرفان، احمد جام ژنده‌پیل نیز ارادت داشته است و وی را نشان‌دهندهٔ رموز حقیقت و عرفان دانسته و صاحب فضیلت و بزرگی.

یا احمد جام زنده فیلی　　تو صاحب لطف و هم دلیلی
هادی حقیقت زمانی　　هم طیّ مراسم طویلی
(همان: ۸۰)

میریحیی

میریحیی کابلی از مرشدان مستقیم عایشه درانی به شمار می‌رود؛ کسی‌که در پرورش فکری و تزکیهٔ باطنی شاعر نقش سازنده دارد:

میر یحیی اسم قدست شد ظهور　　هم علوّی نزد خیر الوارثین
عایشه از همّتت جوید مدد　　فضل از پروردگار اجمعین
(همان: ۲٦)

یافته‌های تحقیق

یافته‌های تحقیق نشان داد که عایشه درانی سهم بارزی در عرفان عملی و طریقت برداشته و نیز آگاهی کامل در حوزهٔ عرفان نظری داشته است. کاربرد اصطلاحات (صوفی، طریقت، حقیقت، معرفت، توحید، رجا، توبه، ذکر، عشق، عقل، محو، حیرت، نفس اماره، خرابات، ساقی، جام، پیر مغان، می، میخانه، رند، صومعه، غوث) در اشعار وی بر مدعای فوق ما مهر تأیید می‌گذارد؛ هم‌چنان یادکرد وی از پیران طریقت و شخصیت‌های شاخص دنیای عرفان؛ چون: ابراهیم ادهم، منصور حلاج، شیخ عبدالقادر جیلانی، احمد جام ژنده‌پیل و میر یحیی و ارادت فراوان به آنان، جایگاه بلند عرفانی عایشه را تثبیت کرده است.

مناقشه

شکی نیست که در خصوص بررسی همه جانبهٔ دیدگاه‌ها و اندیشه‌های عرفانی عایشه درانی، این شاعر کم‌ترشناخته‌شدهٔ دنیای ادب فارسی دری، تحقیقات و مطالعاتی بسنده و ارزنده صورت نگرفته است؛ هر چند یک تعداد ادب‌پژوهان و محققان علاقمند به شعر شاعر مزبور، یک پژوهش و قلم‌فرسایی‌های را در زمینه‌های دیگر و ابعاد متفاوت‌تری به انجام رسانیده‌اند که در ذیل به آن‌ها اشاره نموده و دست به مناقشه زده می‌شود:

حشمت قیصری و فاطمه مرادی در مقالهٔ تحقیقی‌ای تحت عنوان «بررسی تطبیقی غزلیات حافظ و عایشه درانی» به رشتهٔ تحریر درآورده‌اند که در آن مشابهت‌های سبکی و زیبایی‌شناسی و عقیدتی غزل‌های حافظ و عایشه پرداخته‌اند و در ضمن مکثی کوتاهی بر دیدگاه عرفانی عایشه داشته‌اند؛ اما به بررسی مصطلحات عرفانی در سروده‌های وی و معرفی پیران و مرشدان شاعر

نپرداخته‌اند. بدون شک، تا نمونه‌های شعری شاعر مورد تحلیل قرار نگیرد و مطالعهٔ دقیق در این راستا به انجام نرسد، نمی‌توان به عمق اندیشهٔ شاعر پی برد.

سیدجمال الدین موسوی در پژوهشی زیر عنوان «اهل بیت در اشعار عایشه درانی» به بررسی شخصیت عایشه درانی و جایگاه اهل بیت در اشعار او پرداخته است و در لابه‌لای مقاله بحث کوتاهی در خصوص جایگاه عرفانی و مذهبی عایشه درانی دارد؛ اما تمام زوایای فکری شاعر را به بررسی نگرفته و از بحث و بررسی وی نمی‌توان به ابعاد گستردهٔ اندیشه‌های صوفیانه و عرفانی شاعر به خوبی پی برد.

ابراهیم‌زاده گرجی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی دیوان عایشه افغانی درانی» محتوا و خصوصیات اشعار عایشه درانی را مورد واکاوی قرار داده است؛ اما در مورد دیدگاه‌های شاعر و محتویات سروده‌های وی، بحث و تبصرهٔ همه‌جانبه ارائه نداشته است و نمی‌توان از خلال مطالعهٔ نویسنده به عمق اندیشهٔ صوفیانه و عرفانی عایشه درانی و جایگاه وی در دنیای سیر و سلوک اشراف حاصل نمود.

نتیجه‌گیری

عایشه درانی از شاعران زن و شخصیت‌های شهیر ادب فارسی دری در دورهٔ معاصر است که با سرایش سروده‌های نغز و گرانسنگ از یک‌سو گنجینهٔ ادب فارسی دری را غنامندی بخشیده و از سوی دیگر، سهم بارزی را در راستای ترویج و نهادینه‌سازی افکار دینی، عرفانی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی ایفا نموده است. مباحث عرفانی در سروده‌های وی جایگاه بس رفیع و ارزشمندی داشته و از لابه‌لای بررسی آن، پی برده می‌شود که عایشه سهم بارزی در عرفان نظری داشته و نیز گام‌های استواری در عرفان عملی و تصوف برداشته است و راه‌رو راه سلوک و طریقت است. کاربرد اصطلاحات: صوفی، طریقت، حقیقت، سیر و سلوک، معرفت، توحید، رجا، توبه و استغفار، ذکر، عشق، عقل (تفکر)، محو، حیرت، نفس اماره، خرابات، ساقی، جام/ خم، پیر مغان، می، میخانه، میکده، رند، صومعه، غوث در اشعار عایشه درانی بر مدعای فوق ما مهر تأیید می‌گذارد؛ شاعر اصطلاحات فوق را در همان معانی به کاربرده که بزرگان عرفان و تصوف ادب فارسی دری، به کار برده‌اند. هم‌چنان یادکرد وی از پیران طریقت؛ چون: ابراهیم ادهم، منصور حلاج، شیخ

عبدالقادر جیلانی، احمد جام ژنده‌پیل و میر یحیی و ارادت فراوان به آنان، جایگاه بلند عرفانی عایشه درانی را تثبیت کرده است.

پیشنهادها

در لابه‌لای مطالعهٔ سروده‌های شاعر، به برخی از زمینه‌های تحقیقی متوجه شدم که به ادب‌پژوهان و اهل قلم پیشنهاد می‌شود تا روی این زمینه‌ها دست به تحقیق بزنند: ۱. بررسی مضامین دینی در سروده‌های شاعر؛ ۲. نگاهی بر درونمایه‌های اخلاقی و اجتماعی در اشعار عایشه درانی؛ ۳. بررسی ویژگی‌های سبکی غزل‌های عایشه درانی؛ ۴. نقد و تحلیل شکل و محتوای غزل‌های شاعر؛ ۵. مطالعهٔ صور خیال و ترفندهای ادبی در سروده‌های عایشه درانی.

منابع

انصاری، قاسم. (۱۳۷۲). مبانی عرفان و تصوف. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.

بخشوده، حبیب الله؛ مرادی، سیاوش و زارعی، منیژه. (۱۴۰۱). بازتاب اندیشه‌های عرفانی در غزل-های محمد قهرمان. *فصلنامهٔ علمی عرفان اسلامی. ۱۹* (۷۴)، ۲۲۳- ۲۴۱.

بلخی رومی، جلال الدین محمد. (۱۳٦۲). مثنوی معنوی، به تصحیح رینولد.۱. نیکلسن. به اهتمام نصرالله پورجوادی. تهران: انتشارات امیر کبیر.

حنیف بلخی، محمد حنیف. (۱۳٦۴). پرطاووس یا شعر فارسی در آریانا. کابل: نامعلوم.

جمعه‌پور، نورماه؛ کبوتری، جواد و شفیعی، محمد. (۱۴۰۰). بررسی اصطلاحات عرفانی در خمسهٔ امیر خسرو دهلوی. *فصلنامهٔ علمی عرفان اسلامی. ۱۷* (٦۷)، ۲۲۷- ۲۴۴.

حافظ، شمس الدین محمد. (۱۳۵۹). دیوان حافظ، به تصحیح پرویز ناتل خانلری. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

خاوری، فرشته؛ جدیدالاسلامی، حبیب و رومیانی، بهروز. (۱۳۹۸). کاربرد اصطلاحات عرفانی در غزلیات ابن حسام خوسفی. *فصلنامهٔ عرفان اسلامی. ۱۵* (٦۰)، ۲۹۳- ۳۱٦.

خوری، پروانه. (۱۴۰۱). اصطلاحات عرفانی «خوف» و «رجا». پژوهشنامه اورمزد. ۵۸، ۲۴٦- ۲۵۹.

درانی، عایشه. (۱۳۸٦). دیوان عایشه درانی، با مقدمهٔ عفت مستشارنیا. تهران: انتشارات عرفان.

درستی، صدیقه؛ صفرعلیزاده، مجتبی و حسن‌زاده، شهریار. (۱۴۰۱). بررسی اندیشه‌های عرفانی در دیوان اشعار عبدالرحیم شیروانی. *نشریهٔ علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی(بهار ادب)*. ۱۵ (۷۱)، ۱۵۵- ۱۷۲.

زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). ارزش میراث صوفیه. تهران: چاپخانهٔ سپهر.

سجادی، سیدضیاءالدین. (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف. تهران: انتشارات سمت.

سجادی، سیدجعفر. (۱۳۸۳). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. تهران: انشارات طهوری.

سجادی، سید جعفر. (۱۳۷۲). فرهنگ اصطلاحات تصوف. تهران: انشتارات کتابخانهٔ طهوری.

سربازی، محمد عمر. (بی‌تا). خلاصهٔ التصوف. سیستان و بلوچستان: مدرسهٔ منبع العلوم کوه‌ون.

صارمی، سهیلا. (۱۳۸۹). مصطلحات عرفانی و مفاهیم برجسته در زبان عطار، جلد۲. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

فتح‌الهی، علی و سپه‌وند، مسعود. (۱۳۸۴). سر نهان (مبانی تصوف و عرفان). تهران: انتشارات نویسنده.

قیصری، حشمت و مرادی، فاطمه. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی غزلیات حافظ و غزلیات عایشه درانی. *فصلنامهٔ اورمزد*. ۴۳ (۲)، ٦- ۳۵.

گرجی، ابراهیم‌زاد. (۱۳۸۷). بررسی دیوان عایشه افغانی درانی. نشریه کیهان. ۲٦۳، ٦۸- ۷۰.

گوهرین، سید صادق. (۱۳۷٦). شرح اصطلاحات تصوف. تهران: انتشارات زوار.

لاهیجی، شمس الدین محمد. (۱۳۷۴). مفاتیح الاعجاز فی شرح گلش راز، به تصحیح محمدرضا برزگر خالقی و عفت کرباسی. تهران: انتشارات زوار.

نسفی، عزیز الدین. (۱۳۸۱). زبدهٔ الحقائق، مصحح حق وردی ناصری. تهران: انتشارات طهوری.

نقشبندی‌مجددی، شمس الحق (۱۳۹۵). جام شریعت و سندان عشق. تربت جام: کتابفروشی عثمان غنی.

همایی، جلال الدین. (۱۳۸۵). مولوی نامه. تهران: مؤسسهٔ نشر هما.

یثربی، سید یحیی. (۱۳۸۴). عرفان نظری، تحقیقی در سیر تکامل و اصول و مسائل تصوف. قم: انتشارات بوستان کتاب.

یزدانفر، ساره. (۱۳۹۱). بررسی اصطلاحات عرفانی مشترک در حدیقه الحقیقه و مناقب العارفین. فصلنامهٔ علمی- پژوهشی زبان و ادب فارسی «ادب و عرفان». ۱۶۷- ۱۸۹.

Analysis of Mystical Themes in the Poems of Ayesha Durrani

Dr. Shafiqullah Shafaqat
Department of Persian Literature, Faculty of Education and Training, Paktia University
shafiqullahshafaqat620@gmail.com

Abstract

Aisha Durrani is one of the prominent female poets and renowned figures of classical Dari Persian literature in the modern era. Through her valuable poetic compositions, she has played a significant role in promoting and institutionalizing mystical and didactic thought. Among these contributions, mystical themes are notably prevalent in her poetry, where her Sufi-oriented ideas are widely reflected. To date, Aisha Durrani's poetry has not been examined from this particular perspective. Therefore, this article seeks to explore the mystical themes present in her collected works (Dīwān).Aisha Durrani is considered a distinguished poet in the realm of Dari Persian literature, whose poetry is rich with literary beauty, poetic merit, and profound themes. This study aims, first, to shed light on some of the overlooked aspects of her poetic legacy, and second, to contribute to the flourishing and enrichment of Dari Persian literature. This research, in terms of its objective, is of a fundamental-theoretical nature that seeks to uncover the essence of phenomena. Methodologically, it is a descriptive-analytical study, and the data have been collected through library based research. The findings of the study indicate that Aisha Durrani made significant contributions to practical mysticism (irfān-i amalī) and the Sufi path (ṭarīqat), while also demonstrating a comprehensive understanding of theoretical mysticism (ʿirfān-i naẓarī). The frequent use of mystical terminology in her poetry such as Sufi, ṭarīqat, ḥaqīqat, maʿrifat, tawḥīd, rajā, tawbah, dhikr, ishq, ʿaql, maḥw, ḥayrat, nafs-i ammārah, kharābāt, sāqī, jām, pīr-i mughān, mey, meykhāna, rand,

ṣawmiʿa, ghawth strongly affirms this claim. Additionally, her references to spiritual masters and prominent figures in the mystical tradition such as Ibrahim ibn Ad ham, Mansur Hallaj, Sheikh Abdul Qadir Gilani, Ahmad Jām Zhandapīl, and Mir Yahya and her deep reverence for them, further attest to her elevated mystical standing.

Keywords: Aisha Durrani's Dīwān, Aisha Durrani, Mysticism, Mir Yahya, Ṭarīqat.

د (۲۰۰۸- ۲۰۲۳م) کال پورې د افغانستان په بهرني تجارت باندې د افغانیو تبادلې نرخ د بدلون اغیز

سیدآجان مسلم یار[1*] او حبیب الرحمن ستانکزی[2]

د منجمنټ او تشبثاتو ادارې څانګې څلورم ټولګی، اقتصاد پوهنځی، پکتیا پوهنتون[1]

منجمنت او تشبثاتو څانګه، اقتصاد پوهنځی، پکتیا پوهنتون[2]

muslimyarsidajan@gmail.com

لنډیز

د تبادلې نرخ د کورنیو پیسو د یو واحد په مقابل کې د ترلاسه کېدونکو بهرنیو پیسو د ارزښت د مقدار په توګه تعریفیږي. د تبادلې نرخ د بهرني تجارت پر ټولو برخو اغېزه لري، ځکه چې د تبادلې نرخ د هېواد اقتصادي پیاوړتیا، صادراتو، وارداتو او د بهرنیو پانګونو د جذبولو سره مستقیمه اړیکه لري. دا څېړنه د افغانیو د تبادلې نرخ د بدلون اغېزې د افغانستان پر بهرني تجارت (صادراتو او وارداتو) باندې ارزوي. د افغانیو ارزښت په دې وروستیو څو کلونو کې له پراخو بدلونونو سره مخ شوی دی، چې دا چاره د وارداتي توکو بیو ته بدلون ورکوي، که څه هم د افغانیو د ارزښت کموالی کولای شي صادراتو ته وده ورکړي، خو د وارداتو بیې لوړوي او دا حالت د سوداګرۍ د توازن لپاره ننګونې را ولاړوي نو ویلی شو چې، د افغانیو د تبادلې نرخ ثبات د افغانستان د اقتصاد د پیاوړتیا لپاره یوه اساسي اړتیا ګڼل کېږي. دغه څېړنه د ۲۰۰۸ څخه تر ۲۰۲۳م کال پورې په کلني ډول د ټایم سریز ډیټا په کارولو سره ترسره شوې ده. په دې څېړنه کې معلومات د مرکزي بانک، نړیوال بانک، احصایي ملي ادارې، کتابونو، مقالو، او معتبرو انټرنیټي سایټونو څخه راټول شوي دي، د معلوماتو د تحلیل لپاره له ARDL, Unit root او CUSUM ټیسټونو څخه استفاده شوې ده. د څېړنې پایلې ښیي چې په اوږدمهال کې د تبادلې نرخ او صادراتو ترمنځ منفي اړیکه شتون لري او اړیکه د پام وړده، په همدې ډول په اوږدمهال کې د تبادلې نرخ او وارداتو ترمنځ زیاتېدونکې اړیکه موجوده ده، خو اړیکه د پام وړ نه ده.

کلیدي کلمې: افغانی، بهرنی تجارت او تبادلې نرخ.

سريزه

بسم الله الرحمن الرحيم.

الحمد لِلَّه رب العالمين والصلاة والسلام على خاتم الانبياء والمرسلين ورحمة الله العالمين سيدنا محمد وعلى اله و صحبه اجمعين.

په لنډ ډول د تبادلې نرخ د بهرنيو اسعارو له مخې د يو هېواد د پيسو له قيمت څخه عبارت دی، د تبادلې نرخ بدلون په بهرني تجارت باندې د پام وړ اغېزې لري، چې دغه اغېزې په مثبت يا منفي شکل را څرګندېږي. کله چې د تبادلې نرخ لوړېږي صادرات زياتيږي، چې له دې سره بهرنی بازار پراخيږي، کورنی توليد هڅول کېږي او پانګونه ډېرېږي. له بلې خوا، د تبادلې نرخ په لوړېدو سره واردات ګرانيږي، چې دا د بيو د لوړېدو، انفلاسيون او د ژوند د سطحې د خرابېدو لامل کېږي (نايا ب، ۱۳۹۹). د تبادلې نرخ نوسانات کولای شي په صادراتو او وارداتو منفي اغېزه ولري، او د تبادلې نرخ زياتوالی د سوداګرۍ د جرياناتو په ثبات کې خنډ راولي (Khan *et al*, 2014). د تبادلې نرخ بدلون د وارداتو د حجم د کمېدو لامل کېږي، او دا اثر د مختلفو اقتصادي وضعيتونو او شرايطو له مخې زيات يا کم کيدای شي، څېړونکي استدلال کوي چې د وارداتو په برخه کې د تبادلې نرخ ثبات د سوداګري لپاره اسانتياوې برابروي، په ځانګړې توګه په داسې حالاتو کې چې هېوادونه وارداتو ته اړتيا ولري (Bandidarian *et al* , 2011). د تبادلې نرخ بدلونونه په مختلفو هېوادونو کې په اقتصادي فعاليتونو او ودې باندې د منفي اثراتو لامل ګرځي، په ځانګړې توګه په پرمختيايي هېوادونو کې، همدارنګه د بهرنيو اسعارو مديريت د بهرنۍ شتمنۍ د ښه استعمال لپاره لازمي ده، ترڅو د بهرنيو چلينجونو مخه ونيول شي(Areghan *et al*, 2018). د تبادلې نرخ نوسانات د سوداګرۍ جريانونه اغېزمنوي، په همدې توګه د سوداګرۍ ثبات د تبادلې نرخ په ثبات پورې اړه لري (Doyle *et al*, 2010). په لنډ مهال کې د تبادلې نرخ بدلون په صادراتو او وارداتو باندې اغېزه کوي، خو په اوږد مهال کې د تبادلې نرخ بدلون په صادراتو او وارداتو باندې هيڅ اغېزه نه لري بغير له ترکيې هېواد څخه(Asterious, 2016). په اوږد مهال کې د تبادلې نرخ بدلون د ټولو لاتين امريکايي هېوادونو په بهرنۍ سوداګرۍ باندې منفي اغېزه لري، همدارنګه څېړونکي استدلال کوي چې په لنډ مهال کې هم د تبادلې نرخ بدلون د ټولو لاتين امريکايي هېوادونو په بهرنۍ سوداګرۍ باندې منفي اغېزه لري

(Auguine *et al*, 2008). د ویتنامي ونګ ارزښت کمېدل د ځینو ځانګړو توکو صادرات زیاتوي، لکه د ماشین آلاتو، برقي وسایلو او معدني موادو (Nhung *et al*, 2018). په اوږد مهال کې د وارداتو د غوښتنې، حقیقي اقتصادي ودې، د وارداتو نسبتي قیمت، د حقیقي موثره تبادلې نرخ او د حقیقي موثره تبادلې نرخ بې نظمۍ ترمنځ اوږد مهاله اړیکه شتون لري، په اوږد مهال کې د محلي پیسو حقیقي کمښت او د حقیقي موثره تبادلې نرخ بې نظمي د وارداتو په تقاضا باندې کومه اغېزه نه لري، خو په لنډ مهال کې ډینامیک شواهد ښیي چې اقتصادي وده، د وارداتو نسبتي قیمت، او د حقیقي موثره تبادلې نرخ بې نظمي د وارداتو په تقاضا باندې اغېزه لري(Alam *et al*, 2010). په ټولو قضیو کې د تبادلې نرخ بدلون په حقیقي صادراتو باندې په لنډ مهال کې منفي اغېزه لري پرته له انګلستان هېواد . د پولي ارزښت ناسم تنظیم کیدل د نړیوالې سوداګرۍ په جریان کې د پام وړ اغېزې لري، د پولي ارزښت کمیدل صادرات هڅوي او واردات محدودوي، همدارنګه د پولي ارزښت زیاتیدل د دې برعکس اغېزې لري(Nicita, 2013). د تبادلې نرخونه د نړیوالو اقتصادي اړیکو، تجارت، وارداتو، صادراتو او جاري حساب پر فعالیتونو مستقیم او مهم اغیز لري، همدارنګه د تبادلې نرخونه نه یوازې د سوداګرۍ سیالیتوب متاثره کوي، بلکې د اقتصادي ودې، پانګونې او سیاست جوړونې لپاره مهم عامل ګڼل کېږي (Karakostas, 2021). د تبادلې نرخ د صادراتو او وارداتو له لارې د تجارتي سیالۍ پر ځواکمنېدو یا کمزورتیا مستقیمه اغېزه لري او دا اغیزه د هر هېواد د اقتصادي جوړښت او بازار شرایطو پورې اړه لري(Bostan *et al*, 2018) .

افغانستان چې وارداتي اقتصاد لري او ډېری توکي له نورو هېوادونو څخه واردوي د اسعارو د تبادلې نرخ له بې ثباتۍ سره مخ دی، د افغانیو ارزښت په دې وروستیو څو کلونو کې له پراخو بدلونونو سره مخ شوی، چې دا چاره د وارداتي توکو بیو ته بدلون ورکوي. تر دې دمه په افغانستان کې د تبادلې نرخ د بدلون او بهرني تجارت ترمنځ اړیکه په دقیق او علمي ډول نه ده څېړل شوې، او دا موضوع لاهم د علمي څېړونکو او پالیسي جوړونکو پاملرنې ته اړتیا لري. د همدې ستونزې د دقیق تحلیل لپاره دا څېړنه ترسره کېږي، ترڅو څرګنده شي چې د افغانیو د تبادلې نرخ بدلونونه د افغانستان په بهرني تجارت څه ډول اغېزه لري.

د دې څېړنې فرضيې، ۱- صفري فرضيه: ګومان کېږي چې د افغانيو تبادلې نرخ بدلون د افغانستان په بهرني تجارت باندې هيڅ اغېز نه لري. ۲- متبادله فرضيه: ګومان کېږي چې د افغانيو تبادلې نرخ بدلون د افغانستان په بهرني تجارت باندې اغېز لري وټاکل شوې. په همدې ډول د څېړنې پوښتنې، ۱- آيا د افغانيو تبادلې نرخ بدلون د افغانستان په بهرني تجارت باندې اغيز لري؟ او ۲- د افغانيو تبادلې نرخ بدلون د افغانستان په بهرني تجارت باندې مثبت اغيز لري که منفي؟ تعين شوي دي، نو د دې څېړنې موخه دا ده چې د افغانيو تبادلې نرخ د بدلون اغيز د افغانستان په بهرني تجارت (صادراتو، وارداتو) باندې وارزوي.

دا چې د تبادلې نرخ د بدلون او بهرني تجارت په اړه بيلابېلې څېړنې ترسره شوې او څېړونکي مختلفو پايلو ته رسېدلي دي، چې ځينو يې مثبتې او ځينو يې منفي اغېزې درلودې، او په بيلابېلو هېوادونو کې ترسره شوي دي. خو د افغانستان په اړه کومه څېړنه نه وه ترسره شوې، نو دا اړينه ده چې د افغانستان په اړه هم څېړنه ترسره شي.

په دې څېړنه کې مونږ له دويم لاس ډېټا څخه استفاده کړې ده، د افغانيو د تبادلې نرخ او بهرني تجارت د ودې يا ټيټېدو اړوند معلومات د مرکزي بانک، نړيوال بانک، احصايي ملي ادارې، کتابونو، مقالو، او معتبرو انټرنيټي سايټونو څخه راټول شوي دي، په دغه څېړنه کې له ۲۰۰۸م کال څخه تر ۲۰۲۳م کال پورې له ټايم سريز ډېټا څخه استفاده شوې ده، په همدې توګه د معلوماتو د تحليل لپاره له Eviews سافټوير څخه استفاده شوې ده، چې په مرسته يې يونيټ روټ ټيسټونه د متحولينو د صحت د ثابتولو لپاره ترسره شوي، وروسته د ARDL موډل رن شوی دی. همدارنګه د موډل د اعتبار او ثبات لپاره د CUSUM ټسټ هم کارول شوی دی.

په هرې مقداري څېړنه کې د متحولينو تشخيص ډېر مهم دی، ځکه چې له همدې لارې څېړنه خپله علمي بڼه نيسي. په دغه څېړنه کې د خپلواک او نا خپلواک متحولينو تشريح په لاندې ډول دی:

۱- جدول: په ریګریشن کې متحولین

متحولین	توضیحات
خپلواک متحول	د افغانیو تبادلې نرخ
ناخپلواک متحول	بهرنی تجارت
USD Dollar	Indicators

اصلي موضوع

موډل او د متحولینو توضیح

په دې څېړنه کې هڅه شوې ده چې د افغانیو د تبادلې نرخ بدلون او د هغه ممکنه اغېزې د افغانستان د بهرني تجارت په دواړو اړخونو (صادراتو او وارداتو) باندې وڅېړل شي. د څېړنې موډل داسې ترتیب شوی چې صادرات او واردات پکې تابع متحولین دي او د تبادلې نرخ د خپلواک متحول په توګه رول لري. د دې موډل موخه دا ده چې د یادو متحولینو ترمینځ لنډمهاله او اوږدمهاله اړیکې څرګندې کړي، ترڅو د تبادلې نرخ د بدلون له امله رامینځته کېدونکي اقتصادي تاثیرات روښانه شي. د متحولینو ریاضیکي او ایکونو میټریکس موډلونه په لاندې ډول دي:

۱. د صادراتو لپاره ریاضیکی موډل:

$$EXP = f(EXR)$$

ایکونومټریکس موډل یې:

$$EXP = \beta 0 + \beta 1\ EXRt + \varepsilon t$$

۲. د وارداتو لپاره ریاضیکي موډل:

$$IM = f(EXR)$$

ایکونومټریکس موډل یې:

$$IM = \beta 0 + \beta 1\ EXRt + \varepsilon t$$

د موډل تشريح:

EXR: د تبادلې نرخ (کلنی مقدار يا نرخ په USD Dollar)

EXP: صادرات (کلنی مقدار يا نرخ په USD Dollar)

IM: واردات (کلنی مقدار يا نرخ په USD Dollar)

εt: غلطيانې

تحليل او موندنې

دا چې مونږ ټايم سريز ډيټا استعمالوو نو لومړی د متحولينو د ليول د معلومولو لپاره يو نيټ روټ ازموينه ترسره کوو چې په لاندې جدولونو کې يې نتايج ښودل شوي دي:

۲- جدول: د تبادلې نرخ د ADF ارزښتونو د معلومولو لپاره د يونيټ روټ ټسټ عملي نتيجه

	t-statistic	احتمال
د ADF ارزښت	-۱,۱۳۷۲۷٦	۰,٦٦۳۲
انتقادي ارزښتونه		
د ۱٪ کچه	-۴,۱۲۱۹۹۰	
د ۵٪ کچه	-۳,۱۴۴۹۲۰	
د ۱۰٪ کچه	-۲,۷۱۱۳۷۵	

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د يونيټ روټ ټيسټ عملي نتيجه

لکه څنګه چې په جدول کې ليدل کېږي، د تبادلې نرخ په ليول کې Stationary نه دی، ځکه چې د ADF ارزښت له ټولو انتقادي ارزښتونو څخه لويه ده، همدارنګه د ډاډ سطحه هم يوازې ۴۴٪ ده، دا چې په ليول کې زمونږ ډيټا صحت نه لري، اوس يې په لومړي توپير کې ګورو.

۳- جدول: په لومړي توپیرکې د تبادلې نرخ د ADF ارزښتونو د معلومولو لپاره د یونیټ روټ ازموینې عملي نتیجه

	t-statistic	احتمال
د ADF ارزښت	-۳,۱۹۳۴۷۱	۰,۰۴۶۲
انتقادي ارزښتونه		
د ۱٪ کچه	-۴,۱۲۱۹۹۰	
د ۵٪ کچه	-۳،۱۴۴۹۲۰	
د ۱۰٪ کچه	-۲,۷۱۱۳۷۵۱	

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د یونیټ روټ ټیسټ عملي نتیجه

په پورتني جدول کې دا لیدل کېږي چې د ADF ارزښت له ټولو انتقادي ارزښتونو څخه کوچنی ده نو، زمونږ ډیټا په لومړي توپیر کې یونیټ روټ لري. ویلی شو چې نوموړی متحول په ٪۹۵ ډاډ سره صحت لري.

۴- جدول: د صادراتو د ADF ارزښتونو د معلومولو لپاره د یونیټ روټ ټسټ عملي نتیجه

	t-Statistic	احتمال
د ADF ارزښت	-۱,۸۳۷۲۰۲	۰,۳۴۹۹
انتقادي ارزښتونه		
د ۱٪ کچه	-۳,۹۵۹۱۴۸	
د ۵٪ کچه	-۳,۰۸۱۰۰۲	
د ۱۰٪ کچه	-۲,٦۸۱۳۳۰	

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د یونیټ روټ ټیسټ عملي نتیجه

په پورتني جدول کې ليدل کېږي چې د ADF ارزښت له ټولو انتقادي ارزښتونو څخه لوی دی، نو ډيټا په ليول کې يونيټ روټ نه لري، همدارنګه د ډاډ کچه هم کمه ده، اوس يې په لومړي توپير کې يې ګورو:

۵- جدول: په لومړي توپير کې د صادراتو د ADF ارزښتونو د معلومولو لپاره د يونيټ ټيسټ عملي نتيجه

	t-statistic	احتمال
د ADF ارزښت	-۳,۹۷۵۸۲۵	۰,۰۱۰۵
انتقادي ارزښتونه		
د ۱٪ کچه	-۴,۰۰۴۴۲۵	
د ۵٪ کچه	-۳,۰۹۸۸۹۶	
د ۱۰٪ کچه	-۲,۶۹۰۴۳۹	

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د يونيټ روټ ټيسټ عملي نتيجه

لکه څرنګه چې په جدول کې ليدل کېږي، د ADF ارزښت (۳,۹۷۵۸۲۵-) له ۱٪ ليول او ۵٪ ليول د ارزښتونو څخه زيات دی، او همدارنګه د ۱۰٪ ليول له ارزښت څخه کوچنی ده، نو په ۹۰٪ ډاډ سره ويلی شو چې ډيټا په لومړي توپيرکې يونيټ روټ لري.

٦- جدول: د وارداتو د ADF ارزښتونو د معلومولو لپاره د یونیټ ټیسټ عملي نتیجه

	t-statistic	احتمال
د ADF ارزښت	-۳,۰۷۵۰۲۹	۰,۰۵۲۱
انتقادي ارزښتونه		
د ۱٪ کچه	-۴,۰۰۴۴۲۵	
د ۵٪ کچه	-۳,۰۹۸۸۹٦	
د ۱۰٪ کچه	-۲,٦۹۰۴۳۹	

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د یونیټ روټ ټیسټ عملي نتیجه

په پورتني جدول کې لیدل کېږي چې ADF ارزښت (۳,۰۷۵۰۲۹-) د ۱٪ لیول او ۵٪ لیول د ارزښتونو څخه لوی دی او د ۱۰٪ لیول له ارزښت څخه کوچنی دی، نو یوازې په ۹۰٪ ډاډ سره ویلی شو چې زمونږ ډیټا لیول دی.

د یونیټ روټ ازموینې له پایلو څخه دا معلومه شوه چې زمونږ ټول متحولین په لومړي توپیر کې Stationary دي، د متحولینو ترمنځ د اوږدمهاله اغېزو د معلومولو لپاره مونږ د ARDL موډل څخه استفاده کوو، ځکه چې په دې صورت کې د OLS موډل مونږ ته غوره پایلې نه راکوي. مخکې له دې لومړی باید Bond test ترسره کړو، ترڅو معلومه شي چې د متحولینو ترمنځ اوږدمهاله اړیکه شتون لري او که نه؟.

BoundTest

د دې لپاره چې د متحولینو ترمنځ اوږدمهاله اړیکه معلومه کړو نو اړینه ده چې د Bond test ترسره کړو. په دې ازموینې کې د متحولینو F-value محاسبه کېږي، د F-statistic ارزښت د I(1) او I(0) ترمنځ د ارزښتونو سره مقایسه کېږي، که چیرې د F-statistic ارزښت د I(1) او I(0) د ارزښتونو ترمنځ یا لوړ وي د متحولینو ترمنځ د اوږدمهاله اړیکې موجودیت ښیي، همدارنګه که د F-statistic ارزښت له راکړل شویو Critical ارزښتونو څخه کم وي د متحولینو ترمنځ د اوږدمهاله اړیکې په

نشتون باندې دلالت کوي. د يادونې وړ ده چې مونږ دوه ناخپلواک متحولين لرو، نو اړينه ده چې د متحولينو ترمنځ په جلا جلا توګه د Bond test ترسره کړو، چې نتيجې يې په لاندې جدولونو کې ښودل شوي دي.

٦- جدول: د صادراتو او تبادلې نرخ ترمنځ د اوږدمهاله اغيزو د معلومولو لپاره د Bond Test عملي نتيجه

F-ښونې ازموينه

احصايوي ازموينه	ارزښت	د اعتبار کچه	I(0)	I(1)
F-احصايه	٨,٩٣٥٧٠٠	١٪	٣,٠٢	٣,٥١
K	١	٥٪	٣,٦٢	٤,١٦
		٢,٥٪	٤,١٨	٤,٧٩
		١٪	٤,٩٤	٥,٥٨

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د Bond Test عملي نتيجه

په پورته جدول کې ليدل کېږي چې د F ارزښت (٨,٩٣٥٧٠٠) له ټولو انتقادي ارزښتونو څخه لوړ دی، دا د دې ښکارندويي کوي چې د افغانيو د تبادلې نرخ او صادراتو ترمنځ قوي اوږدمهاله اړيکه موجوده او د ډاډ کچه ٩٩ سلنه ده.

٧- جدول: د وارداتو او تبادلې نرخ ترمنځ د اوږمهاله اغيزو د معلومولو لپاره د Bond Test عملي نتيجه

F-ښونې ازموينه

احصايوي ازموينه	ارزښت	د اعتبار کچه	I(0)	I(1)
F-احصايه	٤,١٦٣٤٣٠	١٪	٣,٠٢	٣,٥١
K	١	٥٪	٣,٦٢	٤,١٦

	۲,۵٪	۴,۱۸	۴,۷۹
	۱٪	۴,۹۴	۴,۵۸

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د Bond test عملي نتیجه

لکه څنګه چې په پورته جدول کې لیدل کېږي د F-statistic ارزښت (۴,۱۶۳۴۳۰) د I(0) او I(1) په ارزښتونو کې د ۴,۱۸ او ۴,۷۹ ترمنځ پروت دی، نو په ۹۵ سلنه ډاډ سره ویلی شو چې د تبادلې نرخ او وارداتو ترمنځ اوږدمهاله اړیکه موجوده ده.

د Bond test له پایلو څخه دا معلومه شوه چې د متحولینو ترمنځ اوږدمهاله اړیکه شتون لري، نو د ARDL موډل رن کوو چې نتیجې یې په لاندې ډول ښودل شوي دي:

ARDL Estimation

داچې زمونږ د متحولینو ترمنځ اوږدمهاله اړیکه موجوده ده، نو مونږ د اوږمهاله اغېزو د معلومولو لپاره د ARDL موډل رن کړی ده، د یادونې وړ ده چې مونږ دوه بل واک متحولین لرو (صادارت، واردات)، د هر متحول لپاره باید بیل ARDL موډل رن کړو چې پایلې یې په لاندې ډول دي:

۸- جدول: د وارداتو او تبادلې نرخ ترمنځ د ARDL موډل عملي نتیجه

میتود: ARDL

تابع متغیر: واردات

انتخاب شوی ماډل:ARDL (2,2)

متحول	ضریب	معیاري تیروتنه	t-Statistic	احتمال
واردات (-۱)	۰,۶۳۰۴۱۸	۰,۲۸۵۱۸۸	۲,۲۱۰۵۳۴	۰,۰۵۸۰
واردات (-۲)	-۰,۴۰۳۲۰۷	۰,۲۸۴۶۹۲	-۱,۴۱۶۲۹۲	۰,۱۹۴۴
تبادلې نرخ	۱۵۴۵۵۶۹۹	۸۸۷۷۵۶۲	۰,۱۷۴۰۹۸	۰,۸۶۶۱

تبادلې نرخ (-۱)	۱٦۳۰۰۰۰۰۰	۱۱۸۰۰۰۰۰۰	۱,۳۸۸۹۰۸	۰,۲۰۲۳
تبادلې نرخ (-۲)	-۲۲۰۰۰۰۰۰۰	۱۳۴۰۰۰۰۰۰	-۱,٦۴۴۱٦۹	۰,۱۳۸۸
ثابت ضريب	۷۹۱۰۰۰۰۰۰۰	۲٦۰۰۰۰۰۰۰۰	۳,۰۳۸۰۱۲	۰,۰۱٦۱
د ماډل توضيحي څواک (R^2)	۰,٦۰۴۷۸۷			
اصلاح شوی توضيحي څواک	۰,۳۵۷۷۷۹			
د خود همبستګی ازموينه يا د Durbin-Watson stat ازموينه	۲,۳۳۱۱٦۲			

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د ARDL موډل د رن کولو عملي نتيجه

د پورته جدول څخه څرګنديږي چې د تبادلې نرخ ضريب ارزښت (۱۵۴۵۵٦۹۹) دی، د t-Statistic ارزښت (۰,۱۷۴۰۹۸) دی، او د غلطۍ احتمال (۰,۸٦٦۱) دی. نو دا نتيجه وړاندې کوو چې د تبادلې نرخ واردات زياتوي، مګر significant نه دی، ځکه چې د غلطۍ احتمال زيات دی. همدارنګه يو کال مخکې د يو ډالر تبادلې نرخ په زياتوالي سره په وارداتو کې د (۱٦۳۰۰۰۰۰۰$) په اندازه زياتوالی راځي خو اړيکه د پام وړ نه ده، په همدې ډول دوه کاله مخکې د يو ډالر تبادلې نرخ په زياتوالي سره په وارداتو کې د (-۲۲۰۰۰۰۰۰۰$) په اندازه کموالی راځي، لکه څنګه چې د غلطۍ احتمال زيات ده نو اړيکه د پام وړ نه ده. د R^2 قيمت دا ښيي چې په اړيکه او بل واک متحول کې راغلي تغيرات، د خپلواک متحول په اساس څومره تشريح شوي دي. د R^2 ارزښت (۰,٦۰۴۷۸۷) دی، دا معنا لري چې په وارداتو کې راغلي تغيرات د خپلواک متحول (تبادلې نرخ) په اساس ٪٦۰,۴ تشريح شوي دي، همدارنګه د Durbin-Watson stat (د خود همبستګی ازموينې) ارزښت له R^2 څخه زيات دی، دا ددې ښکارندويي کوي چې د ريګريشن په رن کولو کې کومه ستونزه وجود نه لري.

۹- جدول: د صادراتو او تبادلې نرخ ترمنځ د ARDL موډل عملي نتیجه

میتود: ARDL

تابع متغیر: صادرات

انتخاب شوی ماډل: ARDL (3,3)

متحول	ضریب	معیاري تیروتنه	t-statics	احتمال
صادرات (۱-)	-۰,۶۳۱۸۶۹	۰,۳۱۸۷۴۴	-۱,۹۸۲۳۶۹	۰,۱۰۴۳
صادرات (۲-)	-۰,۰۸۵۲۷۰	۰,۲۷۴۳۸۰	-۰,۳۱۰۷۷۲	۰,۷۶۸۵
صادرات (۳-)	۰,۴۰۰۳۷۳	۰,۲۵۷۴۸۹	۱,۵۵۴۹۱۴	۰,۱۸۰۷
تبادلې نرخ	-۱۴۱۰۰۰۰۰۰	۳۴۴۵۶۴۱۲	۴,۰۷۷۷۴۰	۰,۰۰۹۶
تبادلې نرخ (۱-)	-۲۰۸۹۰۷۱۲	۳۴۲۳۴۵۹۴	-۰,۶۱۰۲۲۲	۰,۵۶۸۴
تبادلې نرخ (۲-)	-۳۶۸۷۳۱۰۵	۴۶۵۴۱۱۲۶	-۰,۷۹۲۲۶۹	۰,۴۶۴۱
تبادلې نرخ (۳-)	۲۰۵۰۰۰۰۰۰	۵۱۹۳۴۶۱۶	۳,۹۴۶۳۷۲	۰,۰۱۰۹
ثابت ضریب	۳۱۸۰۰۰۰۰۰۰	۱۴۵۰۰۰۰۰۰۰	۲,۱۸۸۳۱۲	۰,۰۸۰۳
د ماډل توضیحي ځواک (R^2)	۰,۸۷۷۹۹۶			
اصلاح شوی توضیحي ځواک	۰,۷۰۷۱۹۰			

د خود همبستگی ازموینه ۲,۶۸۰۲۳۹

یا د Durbin-Watson stat ازموینه

منبع: Eviews پروګرام په مرسته د ARDL موډل د رن کولو عملي نتیجه.

د پورته جدول څخه دا معلوميږي چې د تبادلې د نرخ ضريب ارزښت (۱۴۱۰۰۰۰۰۰-) دی، د t-t-Statistic ارزښت يې (۴,۰۷۷۷۴۰) دی او د غلطۍ احتمال يې (۰,۰۰۹۶) سره مساوي دی، دا معنالري چې د تبادلې نرخ په زياتوالي سره صادرات کميږي او قوي اړيکه موجوده ده ځکه چې د ډاډ کچه ٪۹۹ ده. همدارنګه يو کال مخکې د يو ډالر تبادلې نرخ په زياتوالي سره صادرات کميږي خو اړيکه د پام وړنه ده، په همدې توګه دوه کاله مخکې د يو ډالر تبادلې نرخ په زياتوالي سره هم په صادراتو کې کموالی راځي خو اړيکه د پام وړ نه ده. لکه څرنګه چې په پورته جدول کې ليدل کېږي، درې کاله مخکې د يو ډالر تبادلې نرخ په زياتوالي سره په صادراتو کې زياتوالی راځي او قوي اړيکه موجوده ده، د ډاډ کچه ۹۵ سلنه ده. R^2 ارزښت (۰,۸۷۷۹۹۶) دی، دا معنا لري چې د تبادلې نرخ په اساس صادرات ٪ ۸۷,۷۹ تشريح شوي دي. دا چې Durbin-Watson stat ارزښت (۲,۶۸۰۲۳۹) د R^2 څخه څو چنده لوړ دی د دې ښکارندويي کوي چې زمونږ موډل په صحيح شکل رن شوی او کومه ستونزه نه لري.

د ARDL موډل له پايلو څخه دا معلومه شوه چې، د وارداتو او تبادلې نرخ ترمنځ زياتېدونکې اوږد مهاله اړيکه شتون لري، خو د ډاډ کچه کمزورې ده. همدارنګه د صادراتو او تبادلې نرخ ترمنځ منفي اوږد مهاله اړيکه شتون لري، نو دا نتيجه وړاندې کوو چې د تبادلې نرخ زياتوالی واردات زياتوي او صادرات کموي.

د وارداتو لپاره دثبات (Stability) ازموينې عملي نتيجه

د موډل د stability معلومولو لپاره مونږ د CUSUM ټيسټ ترسره کړی دی، او دا ښيي چې زمونږ موډل په 5% significance ليول کې ثبات لري. لکه څنګه چې په ګراف کې ليدل کېږي چې شنه کرښه د دوو سرو کرښو په منځ کې قرار لري، دا معنا لري چې د وارداتو او تبادلې نرخ ترمنځ چې کومې اړيکې تحليل شوي دي، هغه د وخت په اوږدو کې تغير نه لري او موډل اعتبار لري.

۱- ګراف: د Stability Test عملي نتیجه د وارداتو لپاره

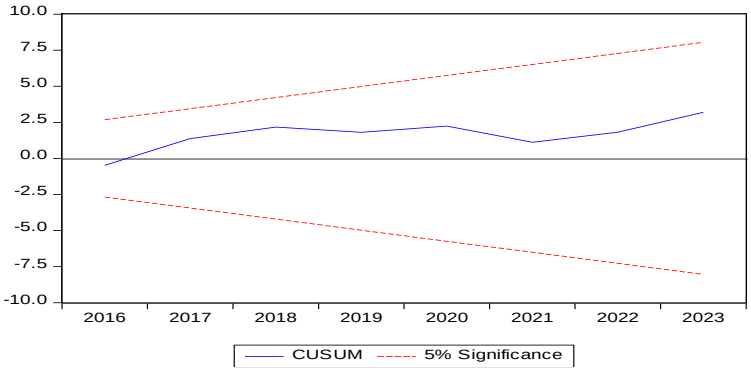

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د Stability Test عملي نتیجه

د صادراتو لپاره د ثبات (Stability) ازموینې عملي نتیجه

لکه څنګه چې په ګراف کې ښکاریږي چې شنه کرښه د دوو سرو کرښو په منځ کې قرار لري، نو له دې څخه معلومیږي چې زمونږ موډل په 5% significance کې Stable دی، له همدې امله زمونږ د ARDL موډل پایلې د باور وړدي.

۲- ګراف: د Stability Test عملي نتیجه د صادراتو لپاره

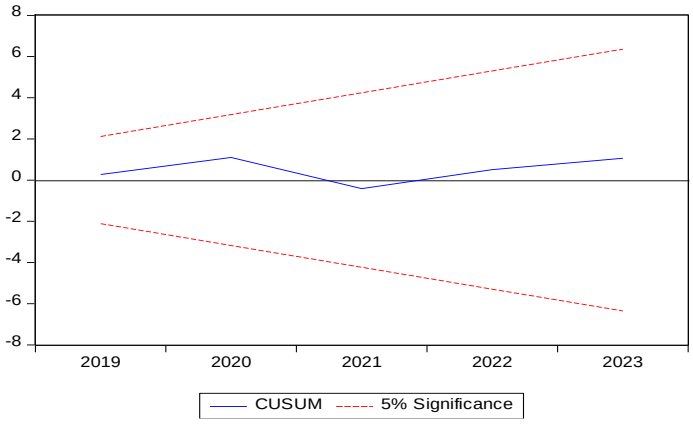

منبع: د Eviews پروګرام په مرسته د Stability Test عملي نتیجه

د CUSUM ټيسټ نتايج دا تاييدوي چې زمونږ ماډلونه پايداره يا Stable دي او د تحليل نتايج اعتبار لري.

مناقشه

د دې څېړنې موندنې دا بيانوي چې په اوږد مهال کې د تبادلې نرخ او وارداتو ترمنځ زياتېدونکې اړيکه موجوده ده، خو اړيکه د پام وړ نه ده، همدارنګه په اوږد مهال کې د تبادلې نرخ په لوړوالي سره صادرات کميږي او اړيکه د پام وړ ده. لکه څرنګه چې زمونږ د څېړنې پايلې د اقتصادي تيوري ګانو خلاف ده، ځکه چې په اوږد مهال کې د افغانيو د ارزښت په کمېدو سره صادرات هم کميږي چې عمده دلايل يې د اوږدمهاله باوري ډيټا نشتوالی، نړيوال بازار ته محدود لاس رسی، د توليدي ظرفيتونو محدوديت او ځينې سياسي لاملونه د دې باعث شول چې د دې څېړنې پايله د اقتصادي تيوري ګانو سره تطابق ونه کړي. (Ewubar *et al*, 2019) دغه څېړنه په نايجيريا کې ترسره شوې ده، د نوموړې څېړنې پايلې ښيي چې د تبادلې نرخ بدلونونه په بهرنۍ سوداګرۍ باندې منفي اغېزې لري، چې زمونږ له څېړنې سره ورته والی لري. (Nyahokwe *et al*, 2013) دغه څېړنه په سوت افريقا کې ترسره شوې ده، د څېړنې پايلې ښيي چې د تبادلې نرخ بدلون کولای شي پر صادراتو منفي اغېزه ولري چې زمونږ د څېړنې له پايلو سره ورته والي لري.

(Nhung *et al*, 2018) دغه څېړنه د ويتنام او جاپان ترمنځ د سوداګرۍ توازن باندې د تبادلې نرخ د بدلون اغيز ارزوي، د څېړنې پايلې ښيي چې د ويتنامي ونګ ارزښت کمېدل د ځينو ځانګړو توکو صادرات زياتوي، لکه د ماشين آلاتو، برقي وسايلو او معدني موادو، کله چې د کرنسۍ ارزښت ټيټ وي نو صادرات ورسره خود بخوده زياتيږي، دغه څېړنه زمونږ د څېړنې له پايلو سره توپير لري. د پورته څېړنو له پايلو څخه دا معلوميږي چې د تبادلې نرخ بدلون د افغانستان په بهرني تجارت باندې مستقيمه اغېزه لري، نو ويلی شو چې، دولت بايد د صادراتو زياتوالي ته پراخ فرصتونه برابر کړي، همدارنګه د صادروونکو لپاره د اسانتياوو رامينځته کول (لکه مالي ملاتړ، تعرفوي امتيازات، او بازار موندنه) ډېر اهميت لري، ترڅو د تبادلې نرخ زياتوالی د اقتصاد په ګټه تمام شي.

پایله اخیستنه

دا چې افغانستان یو واردتي هېواد دی نو، د تبادلې نرخ له بدلونونو څخه ژور اغېزمنیږي، په دې وروستیو څو کلونو کې د افغانیو د تبادلې نرخ له پراخو بدلونونو سره مخ شوی چې دا چاره د وارداتي توکو بیو ته بدلون ورکوي، د همدې ستونزې د دقیق تحلیل لپاره دا څېړنه ترسره شوې ده. دغه څېړنه د افغانیو تبادلې نرخ د بدلون اغیز د افغانستان په بهرني تجارت (صادراتو او وارداتو) باندې څېړي، پایلې ښیي چې، د یو ډالر تبادلې نرخ په زیاتوالي سره واردات ($۱۵۴۵۵۶۹۹) په اندازه زیاتوالی کوي خو اړیکه د پام وړ نه ده، همدارنګه د یو ډالر تبادلې نرخ په زیاتوالي سره صادرات د (۱۴۱۰۰۰۰۰۰-) په اندازه کموالی کوي او قوي اړیکه موجوده ده، د ډاډ کچه ۹۹سلنه ده. نو دا نتیجه وړاندې کوو چې د تبادلې لوړوالی صادرات کموي. په اوږد مهال کې د وارداتو په برخه کې د څېړنې فرضیه نه شو تاییدولی ځکه چې د غلطۍ احتمال زیات دی، یعنې صفري فرضیه تاییدوو، همدارنګه د صادراتو لپاره په اوږد مهال کې د څېړنې فرضیه تاییدوو او صفري فرضیه ردوو په ۹۹ سلنه ډاډ سره. سربېره پردې د موډل د صحت لپاره د CUSUM ټیسټ ترسره کړ او دې نتیجې ته ورسېدو چې زمونږ موډلونه پایداره یا Stable دي او د تحلیل نتایج اعتبار لري.

وړاندیزونه

۱- دولت باید د صادروونکو لپاره اسانتیاوې رامنځته کړي (لکه مالي ملاتړ، په ګمرکاتو کې سیستم ډیجیټلي کول، تعرفوي امتیازات، او بازار موندنه).

۲- د دې لپاره چې د افغانیو تبادلې نرخ له زیات فشار څخه وژغورل شي، دولت باید د وارداتو پرځای د کورني تولید د پیاوړتیا لپاره هڅې وکړي، د خصوصي سکتور ملاتړ وکړي، ځینې مالیات ورته معاف کړي همدارنګه د برېښنا او ترانسپورت په پالیسي کې ښه والي راولي.

۳- دا مناسبه ده چې راتلونکې څېړنې د تبادلې نرخ د بدلون اغېز له نورو اقتصادي متغیرونو لکه نا خالص کورني تولید او د بهرنیو پانګه والو د جذب په کچه هم وڅېړي، ترڅو د تبادلې نرخ اغېزې په پراخ اقتصادي چوکاټ کې تحلیل شي.

اخځليکونه

نایاب، احمد، اعجاز.(۱۳۹۹) د امریکایي ډالر په وړاندې د افغانۍ د تبادلې نرخ او په ملي اقتصاد یې اغېزې، ننګرهار پوهنتون، اقتصاد پوهنځی، ملي اقتصاد څانګه.

Alam, Sh, Q. M. (2010). Exchange rate volatility and pakistan's Import demand: An Application of Autoregressive distributed lay model. International Research Journal of Finance on economics.(http://ir.iba.edu.pk/faculty-research-articles/74/).

Areghan, I, O. F. (october, 2018). Exchange rate Management and sectoral output performance. Int- J sup. chain. Mgh, vol.7, No.5. .(https://eprints.covenatuniversity.edu.ng/13057/).

Asterious, D, M, (2016). The Impact of Exchange rate volatility on International trade: Evidence from the MINT economics. *City, Univercity of london Institute Reository*. (https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.05.006).

Auguine, C, et al, (2008). Exchange volatility in latin America and its impacts on foreign trade. *International review of economics and Finance 17, 33-44*. (http://www.jstor.org/stable/1392132).

Aurangzeb, A, et al, (2005). Short run and long run effects of Exchange rate volatility on the volume of exports: A case study for pakistan. *International Journal of Business and economics, vol.4, No.3, 209-222*. (https://ijbe.fcu.edu.tw/assets/ijbe/past-issue/No.04-3/).

Bandidarian, T. M. (Autumn,2011). The effect of Exchange rate Uncetaity on Impact TARCH Approach. Int. J.Manage.Bus.Res.1 (4). 211-220. (https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/31959/352032).

Bostan, L, C. T.-N. (2018). Exchandge Rate effects on International commercial Trade Competitiveness. journals JRFM Volume 11 issue 2. (https://doi.org./10.3390/jrfm11020019).

Doyle, E. (October, 2010). Exchange Rate volatility and Irish-UK Trade, 1979-1992. Applied economics, ISSN: 0003-6846 (print), online Journal home page. (http://dx.doi.org/10.1080/00036840122999).

Dincer, N, M. k. (April, 2009). The effec of exchange rate the fluctuation on Exports: A sectoral Analysis for Turkey. Economics research forum, working paper 480. .(https://ideas.repec.org/p/erg/wpaper/480).

Ewubare, D. B. (jan-feb, 2019). The effects of Exchange rate fluction on foreign trade in Najeria. International Journal of scientific Research and Engineering Developement-volume 2 Issue 1. .(http://eajournals.org/ijdes/tag/exchangerate/).

Karakostas, E. (2021). The Significance of the Exchange Rates: A Survey of the Literature. Modren Economy. (http://doi.10.4236/me.2021.1211082).

Khan, A, j, et al, (2014). The Impact of Exchange rate Volatility on trade: A panel study on pakistan's trading partnser. *The lahor Journal of economics 19: 1, pp.33-66*.(http://ideas.repec.org/a/lje/journl/v19y2014i1p31-66.html).

lefen, R. l. (December, 2018). The effect of Exchange rate volalitility on International trade and foreign Direct Investment(FDI) in Developing Countries a long one belt and one road. International Journal of financila studies. .(http://mdpi.com/2227-7072/6/4/86).

Nicita, A. (2013). Exchange rate, International trade and policies. study No 56. UNCTAD. (https://digitallibrary.un.org/record/748710).

Nhung, N, et al, (2018). The Impact of Exchange Rate Movements on Trade Balance Between Vietnam and Japan: J-Curve Effect Tset. VNU Journals of Science: Economics and Business, Voi.34,No.2. (https://doi.org/10.25073/2588-1108/vnueab.4154).

Serenis, D, N. t. (2013). Exchange rate volatility and foreig trade: The case for Cyprus and Croatia. International Conference on Applied economics, procedia economics and Finance 5, 677-685. (https://doi.org/10.1016/S2212-5671(13)00079-4).

The Impact of Exchange Rate Fluctuations of the Afghan Currency on Afghanistan's Foreign Trade (2008-2023)

[1*]Saidajan Muslimyar and [2]Habiburahman Stanikzai

[1]Fourth class, Department of Business Administration, Faculty of Economics, Paktia Univercity

[2]Department of Business Administration, Faculty of Economics, Paktia Univercity

muslimyarsidajan@gmail.com

Abstract

The exchange rate is defined as the value of foreign currency that can be obtained in exchange for a unit of domestic currency. It plays a critical role in all aspects of international trade, as it is directly linked to a country's economic strength, export and import performance, and its ability to attract foreign investment. This study assesses the impact of fluctuations in the Afghani exchange rate on Afghanistan's foreign trade specifically exports and imports. In recent years, the value of the Afghani has experienced significant volatility, which has influenced the prices of imported goods. Although a depreciation of the Afghani can potentially enhance export competitiveness, it also leads to increased import costs. This creates challenges for maintaining a balanced trade position. Therefore, exchange rate stability is considered a fundamental requirement for strengthening Afghanistan's economy. The study uses annual time series data from 2008 to 2023. Data were collected from the Central Bank of Afghanistan, the World Bank, the National Statistics and Information Authority, academic books, research articles, and credible online sources. For data analysis, the ARDL model, Unit Root test, and CUSUM test were employed. The findings reveal a significant long-term negative relationship between the exchange rate and exports. Conversely, a positive long-term relationship is observed between the exchange rate and imports, although this relationship is not statistically significant.

Keywords: Afghani, Exchange Rate, Foreign Trade.

د نړیوالو تړونونو د تفسیر مراجع

عبدالناصرستانکزی [1*] او محمدصادق حریفال [2]

سیاسي علومو او نړیوالو اړیکو څانګه، حقوقواوسیاسي علومو پوهنځی، پکتیا پوهنتون [1]، کندهار پوهنتون [2]

Nstanikzai.2021@gmail.com

لنډیز

دا چې د نړیوالو حقوقو تابعین د مختلفو موضوعاتو او ستونزو دحل او رسیده ګي په موخه نړیوال تړونونه لاسلیکوي، ترڅو په اړونده برخه کې یوه تګلاره موجوده وي، مګر کله ناکله داسې هم پېښیږي چې یاد تړونونه د اجراء پرمهال ستونزې را ولاړوي، او هر لوری د تړون څخه د خپل برداشت او ګټو مطابق بحث او یادونه کوي، چې له دې سره ممکن ستونزې را ولاړې شي، اړتیا ده چې یو میکانیزم او حلاره شتون ولري؛ چې هغه ته تفسیر وایي، ترڅو د دواړو لوریو د ګټو او نیتونو مطابق یوه ګډه حل لاره را پیدا کړي، چې د دې کار لپاره هم په ملي او هم نړیواله کچه مراجع شتون لري ترڅو د حاکمو او نړیوالو اصولو په رڼا کې د ځانګړو تګلارو سره سم نړیوال تړونونه واضح او تفسیر کړي. دې څېړنه کې د توصیفي-تحلیلي میتود څخه کار اخیستل شوی، د موادو په راټولولو کې په کتابتوني سرچینو باندې تکیه شوې، ترڅو دا هدف تشریح کړي چې د کوم میکانیزم او حل لارو په شتون کې به د نړیوالو حقوقو د تابعینو ترمنځ اختلافاتو او ستونزو ته حل لارې پیدا شوې وي. همدارنګه به د نړیوالو تړونونو پیچلتیاوو او خلاوو ته منظم میکانیزم شتون ولري. ددې څېړنې اهمیت په دې کې دی چې، د تفسیر لپاره د ځانګړې تګلارې شتون به د نړیوالو تړونونو مبهم او پیچلي موضوعات روښانه کړي.

کلیدي کلمې: نړیوال تړونونه، تفسیر، د تفسیر ذیصلاح مراجع، د نړیوالو حقوقو تابعین.

سريزه

بسم الله الرحمن الرحيم.

اَلحَمْدُ لله رب العالمين والصَّلَاةُ والسَّلَامُ عَلَي اَشْرَفِ الأَنْبِيَاءِ وَالْمرْسَلِيْنَ سَيِّدِنَا محمد وَعَلَي اٰلِه وَصَحْبِهِ اَجْمَعِيْنَ.

په اشخاصو کې که هغه حقيقي وي يا حکمي دا يوه فطري ځانګړنه ده چې، کله ناکله د ځينو کړنو او اعمالو پر سر يې د نظراختلاف او شخړې رامنځته کېږي، نړيوالو تړونونه چې، پرمختلفو موضوعاتو کې د مختلفو اهدافو لپاره معمولاً د هېوادونو لخوا لاسليک کېږي، کله ناکله اختلافات په کې رامنځته کېږي؛ نو پکار ده چې هغه اختلافات د يو ميکانيزم له لارې حل او ورته سمه رسيده ګي وشي، ترڅو د ټولو لوريو لپاره مرعي الاجراء وګرځي.

نن ورځ په نړۍ کې د هېوادونو ترمنځ په مختلفو او بيلابېلو موضوعاتو باندې د ګټو د ترلاسه کولو لپاره يا هم د يوې ستونزې او اختلافات د حل په موخه هېوادونه اړ کېږي ترڅو يوبل سره کښيني، که چيرې د دغو اختلافاتو د حل لپاره لازم اقدامات او هڅې ونشي ممکن نه يوازې د اختلاف لوريو بلکې ټوله نړۍ په شکل د اشکالو سره ترې متأثره شي؛ نو پکار دا ده چې هېوادونه پخپلو کې د يادو ستونزو د حل لپاره يوه معقوله او په اصولو برابره لاره پيدا کړي، مګر کله کله داسې کېږي چې، ياده لاره کې هېوادونه يوې مشخصې پايلې ته ورسيږي، او تړون لاسليک کړي؛ خو په راتلونکي کې د تړون مفادات او مکلفيتونه د لوريو لپاره مبهم او ياهم پکې خلا وي، او هر لوری ترې خپل تعبيرات کوي؛ نو په دې ځای کې بيا هم د لوريو ترمنځ ممکن اختلافات را ولاړ شي، چې د اختلاف په صورت کې به نه يوازې د تړون لوري بلکې نورو ثالثو لوريو باندې هم اثر واچوي، چې د دې ستونزې د حل لپاره پکار ده چې نړيوال تړونونه تفسير شي، بناءً اړتيا ليدل کېږي چې په دې موضوع کې څېړنه ترسره شي، ترڅو نړيوال تړونونه څه ډول او د کومو اصولو په رڼا کې تفسير شي، دا چې د نړيوالو تړونونو او دهغوی تفسير د حقوقو او سياسي علومو پوهنځي، د هېواد د ډيپلوماټيکې دستګاه او نورو اړوندو برخو لپاره خورا اړينه موضوع ده، نو اړينه ده چې په دې اړه يوه علمي مقاله وليکل شي، ترڅو تر يوه حده پورې له هغوی سره په مسلکي برخه کې مرسته وکولای شي، په دغه څېړنه کې له ملي او نړيوالو معتبرو منابعو څخه استفاده شوې ده.

همدارنګه د دې څېړنې په اړه څنې پوښتنې په لاندې ډول مطرح کېږي:

چې آيا نړيوال تړونونه تفسير ته اړتيا لري؟همدارنګه د نړيوالو تړونونو د تفسير تګلاره څه ده؟

نړیوال تړونونه په نړۍ کې د نړیوالو عمومي حقوقو د شخصیتونو لخوا داسې هوکړه لیکونه دي، چې د مختلفو موضوعاتو لپاره پکې حل لارې پیدا او ستونزې هواړېدلای شي، مگر کله ناکله داسې هم پېښېږي چې د همدې تړونونو د ابهام او پېچیده گي او یا خلا له امله همدا تړونونه بیا د هغوی ترمنځ د نورو اختلافاتو او ستونزو رازېږېدو باعث کېږي، که چېرې پخپل وخت ورته رسیده گي ونشي (تفسیر) نشي؛ نو ممکن چې هم د تړون لوریو او هم په نورو ثالثو اشخاصو باندې منفي اغېزه وکړي، همدې ستونزو ته په کتو او مناسبو حل لارو واضح کولو لپاره دا څېړنه ترسره کېږي؛ ترڅو یادې موضوع ته د قناعت وړ ځواب پیدا او څه ناڅه دغه تشه ډکه شوې وي.

۱ـ د نړیوالو تړونونو د تفسیر پېژندنه؛

۲ـ د نړیوالو تړونونو د تفسیر د تگلارو پېژندنه؛

۳ـ د نړیوالو تړونونو د تفسیر اصول او قواعد.

دا څېړنه د نړیوالو تړونونو له تفسیر څخه بحث کوي، او د یوازې د نړیوالو تړونونو په تفسیر پورې محدوده ده، مگر دنړیوالو کنوانسیونو، قراردادونو، میثاقونو، منشورونو، پروتوکولونو، اعلامیو، هوکړه لیکونو او پیمانو تفسیر د بحث لاندې نه نیسي. په لنډ ډول ویلای شو چې د نړیوالو تړونونو د تفسیر او د هغوی له اغېزو څخه بحث کوي.

د څېړنې میتود

دا یوه تحلیلي – توصیفي څېړنه ده؛ د موادو په راټولولو کې د دویم لاس موادو (کتابتوني منابعو) څخه گټه اخیستل شوې، چې د معتبرو کتابونو، نړۍ والو او ملي ژورنالونو کې په مختلفو ژبو باندې نشر شویو مقالو، او د انټرنیټي سایټونو له لیکنو څخه چې د مستقیم او غیر مستقیم نقل قول او اقتباس په بڼه د مؤلف د حقوقو او کاپي رایټ د اصولو مطابق استفاده شوې.

اصلي موضوع

۱ـ د نړیوالو تړونونو پېژندنه

دا چې د څېړنې اصل موضوع د نړیوالو تړونونو تفسیر دی، اړتیا لیدل کېږي چې مخکې له تفسیر څخه لمړی نړیوال تړونونه په لنډ ډول سره وپېژندل شي.

تړونونه چې اصلا د عربي ژبې د معاهدې څخه اخيستل شوي، او معاهده له عهد څخه اخيستل شوې، چې عهد مختلفې ماناوې لري لکه توافق کول، پيمان کول، قسم خوړل، قرارداد کول او داسې نور.

په اصطلاح کې هر ډول توافق چې د دولتونو او يا د نړيوالو حقوقو د نورو تابعينو ترمنځ د نړيوالو حقوقو د مقرراتو مطابق د ټاکلو حقوقي آثارو د حصول لپاره منعقد شي، تړون بلل کېږي(مورفي، ۲۰۰٦: ۷۸).

اوس راځو ديته چې ولې نړيوال تړونونه تفسير ته اړتيا پيدا کوي؟

د دې په ځواب کې ويلای شو چې، هرډول توافق چې د انسانانو لخوا ترسره کېږي ډېرى به يې خامخا له ابهام او پيچيده ګي او ياهم خلا څخه خالي نه وي، پکار ده ترڅو يى ابهام رفع او خلايې ډکه شي.

د تفسير لنډ مفهوم دادى چې د يوې حقوقي قاعدې د پيچلتيا او تشې رفع کولو پخاطر تفسير ترسره کېږي.

همدارنګه د علمي او حقوقي اصولو پربنسټ د قانوني نصوصو، تړونونو، او نورو توافقاتو روښانه کولو ته تفسير ويل کېږي (ستانکزى او ملګري، ۱۳۸۷: ۴۵).

لکه څرنګه چې په ملي کچه په ځينو مواردو کې په قوانينو کې پيچلتيا او تشه موجوده او رامنځته کيدلای شي، چې دهغې د حل لپاره په ملي کچه اړونده مراجع اقدام ترسره او هغه تفسيروي، په همدې شکل په نړيوالو تړونونو کې هم کله ناکله داسې موارد رامنځته کېږي، چې يا به پيچلتيا او ياهم خلا ولري، چې په دواړو مواردو کې د پيچلتيا رفع کول او د خلا ډکولو حالت ته د هماغه حقوقي قاعدې تفسير ويل کېږي.

د نړيوالو تړونونو د تفسير په اړه د ويانا د ۱۹٦۹ کال کنوانسيون د ۳۱مې څخه تر ۳۳مې مادې پورې قواعد راغلي دي، د دغوقواعدو او اصولو څخه هدف د هېوادونو ترمنځ د نړيوالو تړونونو د تفسير اړوند اختلافاتو حل او فصل دى.

لکه څرنګه چې د نړيوالو تړونونو د انعقاد اصلي موخه د هېوادونو ترمنځ د قراردادي اړيکو تنظيم دى، په داسې بڼه چې د متعاقدينو ترمنځ هيڅ اختلاف رامنځته نشي، مګر دا چې له تړونونو څخه د هېوادونو لخوا کله ناکله مختلف برداشتونه د ځينو نا وړاندوينو وقايعو رامنځته کېدل، د تړون د اجراء پرمهال د اجرا نحوه، او بالاخره په تړون کې مبهم او پيچيده قواعد کيدلای شي چې،

دهېوادونو ترمنځ د اختلافاتو سبب شي، په هر حال دهېوادونو ترمنځ د نورو اختلافاتو ترڅنګ یو عمده لامل د نړیوالو تړونونو د تفسیر پر سر وي، د دې لپاره چې د نړیوالو تړونونو پر تفسیر ښه وپوهیږو لاندې عنوانونه تربحث لاندې نیسو.

د نړیوالو تړونونو د تفسیر ذیصلاح مراجع، د تفسیر اصول او قواعد او بالاخره د تفسیر شیوه او تګلاره، چې هر یو به په جلا ډول سره تربحث لاندې ونیسو.

۲ـ د نړیوالو تړونونو د تفسیر مراجع: داچې څوک او کومې مراجع نړیوال تړونونه تفسیر کوي، د دې لپاره هم په ملي او هم نړیواله کچه مراجع شتون لري.

۱/۲: ملي مراجع :د نړیوالوتړونونو د اجراء پر مهال متعاهد لوري دا حق لري، چې د خپلواکو مراجعو لخوا په یو اړخیز ډول سره اړوند تړونونه تفسیر کړي، که چېرې د داخلي مراجعو تفسیر د بد نیت سره مل وي، نو د هغه هېواد لپاره به نړیوال مسولیت له ځان سره ولري، خو سره لدې د داخلي مراجعو لخوا تقسیر یوازې د هماغه تفسیرونکي هېواد لپاره تفسیر شوی شمېرل کېږي، او د بل لوري لپاره الزمي ندي. دا یو نسبي امر دی او که یو اړخیز تفسیر د تړون د لوریو لخوا ونه منل شي، نو ممکن د اجراء وړهم ونه ګرځي. لکه د المان او فرانسې تر منځ د (۱۸۷۱) م کال د فرانکفورت د تړون د (۲) مادی په اړه چې د تابعیتد ټاکلو په اړه اختلاف. چې هر لوري د خپلې خوا څخه نوموړې ماده تفسیر کړې وه، او د بل لوری لخوا نه منل کېده چې دې کار سره د نوموړې مادې د اجرا مانع شو (موسی زاده، ۱۳۸۹: ۱٦۸).

د تفسیرملي مراجع عبارت دي له :

اجرائی مراجع د قانون جوړونې مراجع قضائي مراجع

۱/۱/۲ : اجرائي مراجع: د نړیوالو تړونو تفسیر کیدای شي چې د حکومت د اجرائي برخو لکه د بهرنیو چارو وزارت لخوا تر سره شي. لکه د فرانسې په هېواد کې د نړیوالو تړونونو د تفسیر لپاره په داخلي مراجعو کې واک لرونکي مرجع د بهرنیو چارو وزارت دی.

۲/۱/۲ : د قانون جوړونې مراجع: څرنګه چې د قانون جوړونې مراجع د عادي قوانینو د تفسیر صلاحیت هم لري، چې د هغوی تفسیر ته تقنیني تفسیر وایي، همدارنګه کولی شي نړیوالو تړونونه چې د دولت لپاره د داخلي قانون حکم لري هم تفسیر کړي.

۳/۱/۲ : قضائي مراجع: د ډېری هېوادونو په قوانینو کې د نړیوالو تړونونو د تفسیر واک په واضح ډول د قضائیه قوې ته ورکړل شوی وي. لکه د امریکا متحده ایالات، انګلستان، المان، سویس، هند

او ځينې نور هېوادونه، د دوی محاکم کولی شي چې، نړيوال تړونونه تفسير کړي (ستانکزی، ۱۳۹۵: ۱۲٦).

په افغانستان کې د ۱۳۸۲ کال اساسي قانون د ۱۲۱ مادې پر بنسټ د نړيوالو تړونونود تفسير صلاحيت هم سترې محمکې ته ور کړل شوی و (اساسي قانون، ۱۳۸۲).

البته د قضائي مراجعو له لوري په تفسير باندې يو انتقاد وجود لري؛ هغه دا چې د قواوو د تفکيک(ثاقب او تصميم، ۱۳۹۳) اصل تر پوښتنې لاندی راولي، د قضائي مراجعو لخوا دا اقدام د اجرائي او ديپلوماتيکو مراجعو په چارو کې يو ډول مداخله ګڼل کېږي.

د دې حقوقي ټکر د له منځه وړلو لپاره قضائي مراجعو خپل واک د هغو قواعدو په تفسير پورې محدود کړی چې، هغه د افرادو په شخصي ګټو پورې تړلی وي. او په هيڅ صورت نړيوال عمومي نظم پورې تړاو ونه لري. هغه عمده موارد چې د افرادو په شخصي ګټو پورې اړيکه لري او قضائي مراجع هغه تفسيرولای شي هغه عبارت دي له :

الف : د افرادو د سرنوشت ټاکلو اړوند نړيوالو تړونونو تفسير : پدغه برخه کی هغه تړونونه چې، د يوې ځمکې د انفصال (جلاوالي) او يا انضمام (پيوستون) اړوند وي، چې په هغه اساس د افرادو تابعيت ټاکل کېږي. همدارنګه د تحت الحمايګې اړوند تړونونه چې په هغه کی د تحت الحمايه (کوهستاني، ۱۳۹۳) ځمکې حقوقي شرايط د حامي هېواد لخوا مدني او جزائي قوانينو اعمال او تطبيق کېږي (موسی زاده، ۱۳۸۹: ۱٦۹).

ب : د پرديو اتباعو د سرنوشت د ټاکلو اړوند تړونونو تفسير: پدغه برخه کی کولای شو چی د بهرني کاري قوې د استقرار اړوند تړونونه، د ادبي، هنري، صنعتي مالکيت د حمايت اړوند تړونونه د پناه غوښتونکو د سرنوشت اړوند او همدارنګه د بی تابعيته افرادو اړوند تړونونه دي.

ج : د خصوصي افرادو د اقتصادي فعاليتونو اړوند تړونونو تفسير: پدې برخه کې لاندې تړونونو ته اشاره کولی شو (تجارتي او ګمرکي تړونونه، د کاري قوې او شغل اړوند تړونونه، د اجناسو د حمل او نقل اړوند تړونونه او يا هم پستي اړوند تړونونه) مګر ځينې موارد چې نړيوال عمومي نظم پورې مربوط دي او د داخلي محاکمو د صلاحيت څخه بيرون دي هغه عبارت دی له :

- د هغه تړونونو تفسير چی د يوه هېواد د ځمکې واک ټاکي، پدې برخه کې کولاې شو چې د يو پردي هېواد لخوا د بل هېواد د ځمکې د حاکميت د اعمال تړون څخه يادونه وکړو، يا هم د سرحدي پولو د ټاکلو اړوند تړونونه، يا هم هغه تړونونه چې يو ځانګړي دولت ته په تحت الحمايه دولت کې د يو اندازه ځمکې صلاحيت ورکوي.

- د شخصي واک د اعمال اړوند تړونونه : د دغو تړونونو عمده نمونې کنسولي تړونونه دي، کنسول د خپل متبوع دولت د قوانینو په عملي کولو سره د کوربه هېواد د داخلي اتباعو په نسبت د محاکمو له سلطې څخه د باندې دي، او په یو شکل سره د ځمکې‌ها خوا واک اعمالوي.
- د جزائي واک د پلي کولو اړوند تړونونه: د دغو تړونونو عمده نمونې د استرداد تړونونو څخه یادونه وکړو، د داسې تړونونو د شتون په صورت کې قضائي واک د متهم فرد په وړاندې نشي اعمالېدلای.
- د جګړئیز واک د اعمال اړوند تړونونه: له هغه ځایه چې جګړه ییز واک د دولت د ملي حاکمیت او ارادې څخه سرچینه اخلي، داخلي محاکم د لاندې تړونونو د تفسیر واک نلري؛ لکه د جګړې د حقوقو د تړونونو تفسیر، له هغه جملې د (۱۹۰۷) م کال د لاهي تړون، د اوربند تړون، د متخاصم او بی طرفه دولتونو ترمنځ منعقده تړونونه، د مالي او قضائي واک د اعمال د محدودیت اړوند تړونونه، همدارنګه داخلي قاضي نشي کولای چی هغه تړونونه تفسیر کړي کوم چی د یوه هېواد مالي او قضائي واک یې محدود کړی وي (موسی زاده، ۱۳۸۹: ۱۷۱).

۲/۲ : د نړیوالو تړونونو د تفسیر نړیوالې مراجع: د نړیوالو تړونونو د تفسیر نړیوالې مراجع عبارت دي له :

۱ : نړیوالې دولتي مراجع ۲ : نړیوالې حقوقي مراجع ۳ : نړیوال سازمانونه

۱/۲/۲ : نړیوالې دولتي مراجع: لکه څرنګه چې دولتونه د نړیوالو تړونونو اصلي منعقدونکي دي، نو ممکن دوی تر ډېره بریده ښه تفسیر وکړي، دا تر هغه پوری امکان لري چې د تړون لوری دا تفاهم ولري تر څو د دواړو لوریو د ګډو ګټو پر اساس تفسیر ترسره شي.

۲/۲/۲ : نړیوالی حقوقي مراجع: لکه څرنګه چې، ډېری نړیوال اختلافات د نړیوالو تړونونو په تفسیر پورې اړوند دي نو طبعاً نړیوالې حقوقي مراجع هغه ته د رسیده ګی واک لري، چې دغه مراجع په دوو برخو ویشل کېږي:

الف : د نړیوال حاکمیت مراجع: دا مراجع د هېواد و په توافق سره د شته اختلافاتو د حل په موخه جوړیږي.

ب : نړیوالې قضائي مراجع: د دې ښه مرجع د عدالت نړیواله محکمه ده، د نوموړې محکمې د اساسنامې مطابق په دریو مواردو کې د تغیر صلاحیت لري:

- په هغه مواردو کې چې د اختلاف لوري د محکمې د اجباري قضاوت شرط منلی وي، او هم يې د منلو اعلاميه محکمې ته رسېدلی وي.
- په هغه مواردو کې چې د تړون لوري د هماغه تړون د يوې مادې پر اساس د محکمې اجباري قضاوت منلی وي.
- په هغه مواردو کې چې د محکمې رايه په قطعي ډول سره صادره شوې وي، مګر يو د اړخونو څخه په هغه اړه معترض وي، او د هغه د تفسير غوښتنه وکړي.

۳/۲/۲ : نړيوال سازمانونه: د نړيوالو تړونونو د تفسير په اړه د نړيوالو سازمانونو واک ډېر مشخص ندي، ځکه د هغوی کړنې او رويې پدې اړه توپير لري، چې ورته په لاندې ډول اشاره کوو:

الف : ځينو نړيوالو سازمانونو په صريح ډول سره د خپلو تأسيس شوو اسنادو د تفسير واک تر لاسه کړی وي، لکه: نړيوال بانک.

ب: د نړيوالو سازمانونو ارکان او اصلي برخې معمولاً دهغو مقرارتو ګټې چې؛ د هغوی فعاليتونه تنظيموي او تفسيروي، لکه د نړيوالې ټولنې د ارکانو لخوا تفسير شوی پرېکړه ليک چې يوازې د هغوی لپاره يې حقوقي اثار رامنځته کول.

ج: څرنګه چې د تفسير مسأله مهمه ګڼل کېږي، نو د يو بېطرفه ارګان لپاره د هغې سپارل تر څو يې تفسير کړي، چې جامعه ملل د دې لپاره څو ځلې د حقوق پوهانو کمېټه جوړه کړه چې هغوی په بيطرفه ډول سره دا کار سرته رسولی دی.

د : د ملګرو ملتونو سازمان د عمومي اسمبلۍ پرېکړه ليک هم له ياده نشي ويستل کېدلای، ځکه چې عمومي اسمبلۍ څو متعددو پرېکړه ليکونو په تصويب او صادرېدو سره د منشور مفادات تفسير کړل. لکه د تيري او تجاوز په اړه د (۱۹۷۴) م کال د دسمبر مياشتې (۳۳۱۴) ګڼه پرېکړه ليک، د تيري کلمه چې د منشور په (۳۹) ماده کې کارول شوې، په ښکاره ډول سره نه وه تعريف، نو ځکه نوموړي پرېکړه ليک د منشور يو مفهوم تفسير کړ چې په هغه پرېکړه ليک کې يې داسې يادونه کړي وه: (د يو دولت لخوا په مسلحانه ډول سره د بل دولت خاوره نيول او حاکميت تر پښو لاندې کول دي) (موسی زاده، ۱۳۸۲: ۱٦۸).

۳ : د نړيوالو تړونو په تفسير باندې حاکم اصول: داچې نړيوال تړونونه څه ډول او د کومو اصولو په رڼا کې تفسير شي نو لاندې مواردوته اشاره کوو:

۱/۳: د حسن نیت اصل: د ویانا د تړونونو حقوقو کنوانسیون د (۱۹۶۹) م کال د (۳۱) مادی مطابق د نړیوالو تړونونو په تفسیر کې باید له ښه نیت څخه کار واخیستل شي، او دغه کار باید د تړون عادي مانا او اهدافو په رڼا کې تر سره شي.

۲/۳: د ګټورو اثارو اصل: د نړیوالو تړونونو له تفسیر څخه باید ګټور اثار مرتب او تر لاسه شي، یا په بل عبارت د نړیوالو تړونونو تفسیر باید د نړیوالې همکارۍ په ساحه کې اسانتیاوې رامنځته کړي نه برعکس.

۳/۳: د دولتونو لپاره د حداقل تعهد رامنځته کول: د نړیوالو تړونونو تفسیر باید پداسې طریقې او شیوې تر سره شي چې د لوریو لپاره حداقل تعهدات رامنځته کړي.

۴/۳: تفسیر د هغه هېواد په ګټه وي کوم چې د نا مناسب وضعیت لرونکې وي.

تفسیر معمولاً د هغو لوریو کوم چې د غیر مناسب وضعیت څخه برخمن وي په ګټه وي، معمولاً د دریمې نړۍ هېوادونه د نا مناسب وضعیت لرونکي دي نو باید د هغوي شرایطو او ګټو ته پام وشي.

۵/۳: د ښکاره او واضح کلیماتو د نه تفسیر اصل: که د یوه تړون کلمې او عبارتونه واضح وي، نوتفسیر ته یې اړتیا نشته باید تفسیر نشي (بیګدلي، ۱۳۸۸: ۱۶۴).

۴: د تفسیر تګلارې: نړیوال محاکم د نړیوالو تړونونو د تفسیر پر مهال د لاندې دریو تګلارو څخه ګټه پورته کوي:

۱/۴ : ادبي، متني (عیني تګلاره): پدغه تګلاره کې د تفسیر په موخه د تړون اصلي متن او مفهوم ته مراجعه کېږي، پدې مانا چې تفسیر د تړون د عباراتو او منځپانګې د خالص مفهوم له مخې تر سره کېږي، چې دغه تګلاره تر ډېره کمزورې ښکاري ځکه پدې ډول تفسیر کې داسې فرض کېږي چې ګویا د تړون عبارتونه واضح دي، او یوازې مفهموم یې باید روښانه شي پداسی حال کې چې ممکن موضوع بر عکس وي.

۲/۴: د لوریو د قصد پورې تړلې (ذهني تګلاره): د دې ډول تګلارې له مخې باید د یوه تړون د لوریو د قصد له مخې او د هغه مطابق تفسیر شي، ممکن د تړون مقدماتي او لومړنیو چارو ته مراجعه وشي، او یا هم د لوریو قصد او موخو څخه مالومات تر لاسه شي، دا هم امکان لري چې د هر لوري قصد له بل سره توپیر لرلی شي، او پدې سره ستونزې رامنځته کیدلی شي.

۳/۴: د تړون د موخې او موضوع پورې تړلی (غايي تګلاری): دا د پورته دوه نورو تګلارو په نسبت پراخه مفهوم لري، د دې له مخې د يو تړون د اصلي موخې او غايت په اساس تفسير تر سره کېږي، نو تفسير بايد د تړون د موخو سره برابر ترسره شي (اخندزاده، ۱۳۹۸: ٦۴).

امکان لري چې پورتني درې واړه تګلارې په يو وخت کې استفاده شي، په دې مانا چې هغه مانع الجمع ندي، د يونړيوال تړون په تفسير کې په لمړي قدم کې بايد د تفسير معيار د تړون په متن او همدارنګه په توافق شوو متقدمو او متاخرو اسنادو باندې چې له تړون سره اړيکه لري، اساس وګڼل شي، او د نه کفايت په صورت کې بيا کيدلای شي چې د جلساتو نحوه او بڼه او همدارنګه د وخت او زمان اوضاع هم په پآم کې ونيول شي (اميدي، ۱۳۸۸).

پورتنۍ درې تګلاری د ويانا د (۱۹٦۹) م کال د تړونونو حقوقو کنوانيسون په (۳۱، ۳۲ او ۳۳) مادو کی ذکر شوي، همدارنګه د عدالت د نړيوالې محکمې په قضائي رويو کې هم ليدل کېږي(ويانا کنوانسيون، ۱۹٦۹ :۳۱، ۳۲، ۳۳مواد).

موندنې

ددې څېړنې موندنې ښيي چې: نړيوال تړونونه له انعقاد وروسته له يو لړ پيچلتياو او خلاوو سره مل وي، چې وروسته ستونزې راولاړوي او هېوادونه يې په خپله ګټه تعبيروي، دغو ستونزو ته بايد د حل لاره پيدا شي او د دغې لارې پيدا کول او پرې پوهېدل خورا ارزښتمن دي، تر څو هېوادونو او په ټوله کې نړۍ ته يې خير ورسيږي.

دويم مورد، ډېرو څېړونکو يوازې د نړيوالو تړونونو په اړه يادونه کړې او يا يې هم په کمه بڼه د نړيوالو تړونونو په تفسير بحث کړی، بايد په تفصيلی بڼه د نړيوالو تړونونو تفسير تر څېړنې لاندې ونيول شي، تر څو زموږ د هېواد بهرني سياست د تصميم مراجعو ته ګټور تمام شي.

دا څېړنه د نړيوالو تړونونو له تفسير څخه بحث کوي، او يوازې د نړيوالو تړونونو په تفسير پورې محدوده ده، مګر دنړيوالو کنوانسيونو، قراردادونو، ميثاقونو، منشورونو، پروتوکولونو، اعلاميو، هوکړه ليکونو او پيمانو تفسير د بحث لاندې نه نيسي. په لنډ ډول ويلای شو چې د نړيوالو تړونو د تفسير او د هغوی له اغېزو څخه بحث کوي.

مناقشه

د اچې د نړیوالو تړونونو تفسیر د ځینو لیکوالانو له لوري په کلي بڼه تر بحث لاندې نیول شوی، لکه: عبیدالله اخندازده د نړیوالو عمومي حقوقو تر عنوان لاندې کتاب لیکلی دی، چې نوموړي په تفصیلي بڼه د نړیوالو عمومي حقوقو په اشخاصو رڼا اچولې، همدارنګه یې جګړه او بشر پال حقوق تر بحث لاندې نیولي؛ د سمندرونو حقوقو باندې یې تفصیلي رڼا اچولې. نو اړتیا لیدل کېږي تر څو د نړیوالو تړونونو تفسیر تقریباً په بشپړه توګه تر څېړنې لاندې ونیول شي.

د اچې د نړیوالو تړونو تفسیر د ځینو لیکوالانو له لوري په کلي بڼه تر بحث لاندې نیول شوی، لکه: محمد رضا ضیایی بیګدلی، د حقوق بین الملل عمومی په کتاب کې نوموړي نړیوال عمومي حقوقو پر مفهوم، تاریخ او سرچینو باندې عمومي بحث کړی؛ همدارنګه ډیپلماتیک او کونسلي حقوقو باندې یې بحث کړی خو دا چې د نړیوالو تړونونو تفسیر په کلي بڼه تر بحث لاندې ونیول شي لومړی ځل دی چې دا کار ترسره کېږي.

پایله اخیسته

د نړیوالوتړونونو تفسیر هغه شیوه او تګلاره ده چې په اساس یې کېدلای شي هغه احتمالي رامنځته کیدونکې ستونزې او مشکلات حل او د هغو مخنیوی وکړي کوم چې، د لوریو د خپلو برداشتونو څخه راپیدا کېدلای شي، د دې ترڅنګ دا تګلاره کولای شي چې د هېوادونو ترمنځ د بې اعتمادي فضا ختمه او د مختلفو برداشتونو پرځای یو معقوله او ټول منلې لاره پیداکولای شي، نو د څېړنې په اخر کې دې پایلې ته ورسیدو چې کله اشخاص د یوې موضوع د رسیده ګي لپاره یوې هوکړې ته مخه کوي او تړونونه لاسلیکوي، مګر کله کله داسې کېږي، چې یادو تړونونو کې ابهامات او یا هم خلاوې وي، او هر لوری ترې خپل تعبیرات کوي، ځکه د انسان ذهن او فکر ټولو خواوو ته رسیده ګي نشي کولای؛ نو په دې ځای کې بیا هم د لوریو ترمنځ ممکن اختلافات را ولاړ شي، چې د اختلاف په صورت کې به نه یوازې د تړون لوري بلکې نوروثالثو لوریو باندې هم اثر واچوي، چې د دې ستونزې د حل ښه لاره د نړیوالو تړونونه تفسیر بهترنیه تګلاره ده.

وړاندیزونه

۱ـ هېوادونه دي هڅه وکړي، ترڅو د نړیوالو تړونونو د انعقاد پرمهال د تړون متن روښانه او واضح بڼه ولیکي.

۲ـ د نړيوالو تړونونو تفسير د حاکمو اصولوپه رڼا کې ترسره شي.

۳ـ زموږ حکومت هڅه وکړي، ترڅو په خپلو ډيپلوماتيکې دستګاه او يا نورو اړوندو برخو کې چې د نړيوالو تړونونو دلاسليک مسؤليت ورکول کېږي، هلته مسلکي او متخصص افراد استخدام کړي.

۴ـ په نړيوالو کچه بايد د نړيوالو تړونونو د تفسير غښتلې مراجع شتون ولري.

اخځليکونه

اخندزاده، عبيدالله. (۱۳۹۸هـ). نړيوال عمومي حقوق. دريم چاپ. کابل: اکسوس خپرندويه ټولنه.

اميدی، علی. (۱۳۸۸هـ). حقوق بين الملل ازنظريه تاعمل. تهران : نشرميزان.

ارينزی، احسان الله. (۱۴۰۰). نړيوالې ټولنې. شيخ زايد پوهنتون: حقوقواوسياسي علومو پوهنځی.

بيگدلی، محمد رضا. (۱۳۸۸ هـ). حقوق بين الملل عمومی. تهران: گنج دانش.

بيگدلی، محمد رضا. (۱۳۹۵هـ). اسلام او نړيوال حقوق. ژباړه سلطان شاه صفاري. کابل: مستقبل خپرندويه ټولنه.

ثاقب، نقيب الله . او تسبيح الله تصميم. (۱۳۹۳). اساسي عمومي حقوق. ننګرهار:يار خپرندويه ټولنه.

د عدليی وزارت. (۱۳۸۲). د افغانستان اساسي قانون. رسمي جريده.۱۲۱ ماده.

د ويانا ۱۹٦۹ م کال د نړيوالو تړونونو کنوانسيون.

ستانکزی او نور.(۱۳۸۷). د حقوقي اصطلاحاتو قاموس. پروژه عدلي وقضايی افغانستان.

ستانکزی، عبدالناصر. (۱۳۹۵هـ). د نړيوالو تړونونو پيژندنه. کابل: مستقبل خپرندويه ټولنه.

صافی، ودير. (۱۳۸۸هـ). نړيوال عمومی حقوق. ژباړه امان ايمان. کابل: دحقوقود پرمختيا نړيوال سازمان.

کوهستاني، محمد جعفر. (۱۳۹۳). حقوق اساسی عمومي. کابل: مستقبل.

موسی زاده، رضا. (۱۳۸۸). بايسته‌های حقوق بين الملل.

موسی زاده، رضا. (۱۳۸۹هـ). حقوق معاهدات بين الملل. چاپ چهارم.تهران: نشرميزان.

ناصح، ولی محمد. (۱۳۹۲). حقوق بین الملل خصوصي. کابل: انتشارات سعید.

Sean, D.M. (2006). International Law. Thomson. United States.

The Interpretation of International Treaties

[1*]Abdul Naser Stanikzai, [2]Mohammad Sadiq Harifal

Department of Political Science and International Relations, faculty of law and Political Science, [1]University of Paktia, [2]University of Kandahar

Nstanikzai.2021@gmail.com

Abstract

Subjects of international law sign international treaties to solve various issues and problems, so that there is a strategy in the relevant field, but sometimes the signed treaties cause problems during the execution and each side prefers to keep its interests about the treaty according to its own perception, which may cause a problem. There should be a reference at both the national and international levels to clarify and interpret international treaties according to specific policies in the light of governing and international principles this is called the interpretation of treaties and agreements. In this study, the descriptive-analytical method was used in the collection of materials and relied on library sources to explain the purpose that in the presence of mechanisms and solutions, solutions to the differences and problems between the subjects of international law would have been found. There will also be a regular and systematic mechanism to address the complexities and gaps of international treaties. The importance of this study is that the existence of a special approach for the interpretation of international treaties will clarify the ambiguous and complex topics of international treaties.

Key words: Competent authorities of interpretation, International Treaties, Interpretation, Subjects of international law.

بازتاب مفاهیم عرفانی و صوفیانه در اشعار حیدری وجودی

رحیم الله داوزی [1*] و محمد ظریف صفری [2]

دیپارتمنت فارسی دری، پوهنحی زبان و ادبیات، پوهنتون پکتیا [1]

دیپارتمنت فارسی دری، پوهنخی ادبیات و علوم بشری، پوهنتون لغمان [2]

rahimdauodzai@gmail.com

چکیده

این مقاله «شامل مفاهیم عرفانی و صوفیانه در اشعار حیدری وجودی» به بررسی موضوعات و کار برد مفاهیم و اصطلاحات عرفانی و صوفیانه در شعر غلام حیدر، حیدری وجودی شاعر عارف معاصر شعر فارسی افغانستان می‌پردازد. این تحقیق به هدف دریافت پاسخ برای این پرسش است که حیدری وجودی در اشعارش چه میزانی از اصطلاحات عرفانی را مد نظر داشته و مراد از کار برد این گونه اصطلاحات در شعرش بخاطر بیان چه اندیشه‌ای صورت گرفته است را رویکرد مروری و استفاده از مواد کتاب‌خانه روش توصیفی-تحلیلی صورت می‌گیرد. با تحلیل محتوای اشعار حیدری وجودی، در می‌یابیم که شاعر به منظور بیان اندیشه‌های عرفانی خویش به کار برد این گونه اصطلاحات توجه خاص مبذول داشته است چنانچه با توجه به همین ویژگی‌ها در شعرش لقب شمس العرفا نیز کسب نموده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که کار برد این گونه اصطلاحات بیشتر در غزلیات وی مشهور است و با این ترتیب غزلیاتش را نسبت به سایر اشعارش رنگ و بوی عرفانی بخشیده است.

کلمات کلیدی: عرفانی، صوفیانه، تصوف، حیدری وجودی، عرفان.

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم.

الحمد لله رب العالمين والصلوه والسلام علی سيد الانبياء والمرسلين و علی آله و صحبه اجمعين، وبعد: بررسی جلوه‌های اندیشهٔ صوفیانه و عارفانه در شعر فارسی‌دری، نیازمند نگاهی تاریخی و تحلیلی از آغاز شکل‌گیری این زبان و ادب است(صبوری، ۱۳۸۴: ۱۶۳). یکی از بنیادهای مهم و تأثیرگذار در ادبیات معاصر افغانستان، ادبیات عرفانی و صوفیانه است. در این میان، حیدری وجودی یکی از چهره‌های برجسته و کم‌تر شناخته‌شده‌ای این حوزه به شمار می‌رود که آن‌چنان که شایسته است، در محافل ادبی مطرح نشده است. او از جمله دنباله‌روان صادق و مسئولیت‌پذیر مکتب عرفان در ادبیات معاصر افغانستان است که با نگاهی عاشقانه و درونی، راه شعر را تا پایان عمر با ذوق و تعهد پیموده است. خود شاعر نیز از دوران کودکی گرایشی فطری به زیبایی‌های ظاهری و معنوی داشته و سرایش شعر را از لحظه‌ای رؤیایی با مصرع «چه بودی، رونمودی، دل ربودی، بی‌دلم کردی» آغاز کرده است؛ که به گفتهٔ خودش، نتیجهٔ جوشش درونی و تجربه‌ای شهودی بوده است. استاد حیدری وجودی را می‌توان یکی از آخرین حلقه‌های شاعران عارف‌مشرب در افغانستان دانست؛ شاعری که نه‌تنها در عرفان نظری و عملی جایگاهی بلند دارد، بلکه دیوان شعری‌اش نیز چون منبری پرشکوه، حاوی پندها، اندرزها، عشق و بینش‌های عارفانه است. او به‌عنوان پلی میان شعر کلاسیک و شعر معاصر عمل کرده و با وجود دشواری‌های زندگی، هرگز از مسیر شعر و معنا فاصله نگرفته است. اگرچه تحصیلات عالی او به دلیل مشکلات اقتصادی و اجتماعی ناتمام ماند، اما ذوق سرشار، اندیشه ژرف و پیروی آگاهانه از مکتب‌های عرفانی، او را در زمره شاعران اثرگذار قرار داده است.

این تحقیق به هدف روشن‌ساختن گوشه‌یی از زندگی شاعرانه و مشرب عرفانی حیدری وجودی انجام می‌شود؛ تا از لابلای آن مفاهیم پرکاربرد عرفانی و تأثیرپذیری حیدری وجودی از شاعران پیشین و هم‌عصرش مشخص و مورد واکاوی قرار گیرد. از این رهگذر، تحقیق حاضر می‌تواند که برای دست‌اندرکاران ادبیات و عرصهٔ عرفان تا حدی گره‌گشایی کرده و مواد تحقیق فراهم کند. در ضمن این امید می‌رود که یافته‌ها و محتوای تحقیق حاضر پرسش‌های زیر را پاسخ دهد.

۱. نگاه حیدری وجودی بر کاربرد اصطلاحات عرفانی و صوفیانه چه‌گونه بوده است؟

۲. شعر حیدری وجودی تا چه حد از شاعران پیشین و هم‌عصر خویش در عرصهٔ عرفان تأثیر پذیرفته است؟

دربارهٔ اشعار حیدری وجودی، برخی محققان و نویسندگان کارهایی پراکنده و محدود انجام داده‌اند؛ اما تاکنون بررسی جامع و همه‌جانبه‌ای در خصوص کاربرد دقیق و نظام‌مند اصطلاحات عرفانی و تصوفی در اشعار او صورت نگرفته است. نگارنده در این تحقیق تلاش کرده است تا به‌گونه‌ای نظام‌مند، به تحلیل و بررسی زوایای گوناگون کاربرد این اصطلاحات در اشعار حیدری وجودی بپردازد و ابعاد پنهان آن را بازنمایی کند.

حیدری وجودی را می‌توان آخرین حلقه از زنجیر شاعران عارف‌مشرب در افغانستان دانست. اگر دیوان شعری او به‌درستی مورد مطالعه قرار گیرد، روشن خواهد شد که سراسر آثارش مملو از مفاهیم و مضامین عرفانی و تصوفی است. با وجود اهمیت این شاعر، تاکنون تحقیق‌های اندکی در این زمینه انجام شده است. هدف اصلی این تحقیق، بررسی کاربرد اصطلاحات عرفانی و صوفیانه در دیوان او، به‌صورت دقیق، منسجم و همه‌جانبه است.

در میان شاعران معاصر فارسی‌دری افغانستان، حیدری وجودی جایگاهی ممتاز دارد و در عرفان و تصوف، چهره‌ای شناخته‌شده و پرنفوذ است. اگرچه گاه‌گاهی در محافل ادبی افغانستان بحث‌هایی پیرامون اشعار او صورت گرفته، اما تاکنون تحقیق جامعی درباره‌ی جایگاه عرفانی او یا نحوه استفاده از اصطلاحات تصوفی در اشعارش ارائه نشده است. نگارنده کوشیده است تا با بررسی دقیق این عناصر، آن‌ها را به علاقه‌مندان ادبیات عرفانی معرفی کند؛ که این خود، از مهم‌ترین اهداف این تحقیق به‌شمار می‌رود.

روش تحقیق

تحقیق حاضر با رویکرد مروری و با استفاده از مواد کتاب‌خانه و منابع انترنتی با روش تحلیلی-توصیفی برای بررسی داده‌های بینامتنی به کار گرفته شده است.

موضوع اصلی

بحثی در باب عرفان

واژۀ «عرفان» در لغت به معنای «شناخت» است و در اصطلاح، به شناخت قلبی خداوند اطلاق می‌شود؛ شناختی که از طریق **کشف، شهود** و **صفای باطن** حاصل می‌گردد. به‌بیان عزالدین کاشانی: «معرفت عرفانی عبارت است از بازشناخت ذات و صفات الهی، پس از آن‌که به‌طور اجمالی روشن شده باشد که موجود حقیقی و فاعل مطلق، اوست» (کاشانی، ۱۳٦۷: ۸۰) و در فرهنگ فارسی عمید نیز عرفان به معنای شناختن، شناختن حق تعالی و خداشناسی آمده است(عمید، ۱۳۸۲: ۱۴۳۳).

بحثی در مورد تصوف

کلمۀ «تصوف» را برگرفته از «صوف» می‌دانند؛ به معنای پشم یا پارچۀ خشن که صوفیان اولیه بر تن می‌کردند. برخی نیز آن را مشتق از «صفّه» می‌دانند؛ جایگاهی که گروهی از اصحاب پیامبر (ص) در آنجا سکنی داشتند و به زهد و عبادت مشغول بودند. از دیدگاه حیدر ژوبل: «ممکن است واژۀ تصوف از کلمۀ یونانی Theosophy گرفته شده باشد، که به معنای خداشناسی و خداگرایی است؛ مفهومی که هم از نظر لفظ و هم معنا به تصوف نزدیک است(ژوبل، ۱۳۸۸: ۱۴۰-۱۴۱). مشایخ صوفیه پیرامون تصوف نظریه‌های گوناگون دارند: ابوعمرو نجید گفت: «تصوّف صبر کردن است در تحت امر و نهی» نصر آبادی گفت: «تصوف نوری است از حق دلالت کننده بر حق و خاطری است از او که اشارت کند بدو.» ابو عثمان مغربی گفت: «تصوّف قطع علایق است و ترک خلایق و اتصال به حقایق.» ابوالحسن حُصری گفت: «تصوف صفای دل است از مخالفات.» (صارمی، ۱۳۸٦: ۲۷۹).

تفاوت تصوف و عرفان

تصوف، یک روش زاهدانه مبتنی بر شرع، ریاضت و تزکیۀ نفس است که هدف آن رسیدن به حقیقت الهی و سیر به‌سوی کمال معنوی است. در مقابل، عرفان یک مکتب فکری ـ فلسفی ژرف است که شناخت حق و حقایق را از طریق اشراق، شهود، ریاضت و کشف ممکن می‌سازد. سجادی می‌نویسد: «عرفان، مکتبی است متعالی و ژرف برای شناختن حق و درک حقایق، از راه اشراق و کشف و شهود» (سجادی، ۱۳۸۳: ۸). انوری نیز در *فرهنگ جامع* خود می‌نویسد: «عرفان و تصوف واژه‌هایی اند که اغلب به‌صورت مترادف به‌کار می‌روند؛ و هر دو مکتبی‌اند که رسیدن به معرفت خداوند را از طریق ریاضت، تهذیب نفس و تأمل جست‌وجو می‌کنند(انوری، ۱۳۸۱: ۵۰۰).

جایگاه عرفان و تصوف در میان عرفای معاصر افغانستان

افغانستان در طول تاریخ همواره یکی از مراکز مهم معنویت، عرفان و تصوف در جهان اسلام بوده است. پس از ورود اسلام به این سرزمین، بستر مناسبی برای رویش و شکوفایی اندیشه‌های عرفانی و طریقت‌های صوفیانه فراهم آمد. بسیاری از بزرگان صوفیه هم‌چون منصور حلاج، بایزید بسطامی، ابوسعید ابوالخیر، ابوالحسن خرقانی، امام محمد غزالی، فریدالدین عطار، شمس تبریزی و مولانا جلال‌الدین بلخی از همین بستر فرهنگی و معنوی برخاسته‌اند یا با آن پیوندی ژرف دارند. اکنون بیش از هزار سال است که زنجیرهٔ متصل عارفان و صوفیان در این دیار، از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته و تداوم یافته است. این میراث معنوی همچنان در میان اهل معرفت در افغانستان زنده و پویا است و در آثار ادبی، به‌ویژه شعر، بازتاب گسترده‌ای یافته است.

نجم‌العرفا حیدری وجودی

حیدری وجودی، سخنور فرهیخته، نویسنده، عارف و غزل‌سرای بزرگ معاصر افغانستان، با نام اصلی غلام حیدر و تخلص حیدری وجودی، فرزند ملا شفیع‌الله، در سال ۱۳۱۸ خورشیدی در روستای کوت بازارک ولسوالی پنجشیر دیده به جهان گشود (حنیف بلخی، ۱۳۶۴، ج۱: ۲۷۴). تحصیلات ابتدایی خود را از سال ۱۳۲۶ در مکتب ابتدائیه‌ی «رخه» در پنجشیر آغاز کرد. در همین منطقه، آموزش‌های دینی خود را نیز دنبال نمود و کتاب‌هایی هم‌چون قاعده‌ی بغدادی، قرآن مجید، خلاصهٔ کیدانی، کنز، قدری، مختصر، شرح الیاس، شرح وقایه و دیگر متون فقهی را نزد عالمان دینی فرا گرفت. همزمان با تحصیل، به مطالعهٔ آثار ادبی بزرگان ادب فارسی نیز علاقه‌مند شد و با آثاری چون مثنوی معنوی مولوی، غزلیات شمس، دیوان حافظ، بوستان و گلستان سعدی انس گرفت. در دوران تحصیل و در صنف پنجم، حادثهٔ رؤیایی و روحانی عمیقی برای او رخ داد که سرنوشت زندگی و مسیر فکری‌اش را دگرگون ساخت. همین تحول درونی، موجب شد که پس از پایان صنف ششم، ادامهٔ تحصیلات رسمی را کنار بگذارد و به‌طور کامل به سیر و سلوک معنوی و شاعری بپردازد. سرانجام، این شاعر و عارف بزرگ در سال ۱۳۹۹ هجری خورشیدی به دلیل ابتلا به ویروس کرونا، چشم از جهان فرو بست.

عرفان و تصوف در اندیشهٔ حیدری وجودی

هر برگ گل تازه، کتابی است ز عرفان

افسوس که در گلشن ما اهل نظر نیست (حیدری وجودی، ۱۳۹۹: ۱۵۲).

حیدری وجودی با درکی عمیق از مفاهیم عرفانی و صوفیانه، باریک‌ترین لطایف و اشارات را در قالبی شعری، لطیف و دل‌نشین بیان کرده است. او پیرو طریقت نقشبندیه بود که از آن به عنوان طریقه خواجگان نیز یاد می‌شود. وی دربارهٔ آغاز راه عرفانی خود، به رؤیایی اشاره می‌کند که در دوران کودکی دیده بود و آن را سرآغاز سلوک در طریقت می‌داند. به باور او، این تجربهٔ روحانی نقطهٔ آغازین ورودش به عرصهٔ عرفان عملی و مسیر سیر و سلوک بوده است. او محور شعر خود را بر عشق، به معنای حقیقی و عرفانی آن، استوار می‌داند؛ عشقی که از منظر عارفان، . این عشق از همان دوران کودکی تا واپسین لحظات عمر، همراه جان و دل او بوده است؛ گرچه با شدت و درجات متفاوت.

آثار حیدری وجودی

حیدری وجودی، درطول حیاتی زندگی خویش آثار گرانبهایی را خدمت علم دوستان تقدیم نموده است. بنابه قول شمس الحق آریانفر که زندگی نامهٔ حضرت نجم العرفا حیدری وجودی را نوشته کرده، آثار وی را چنین برشمرده است:

آثار چاپ شده‌ی حیدری وجودی قرار زیر است:

۱- عشق و جوانی (چاپ اول: ۱۳۴۹)

۲- رهنمای منظوم پنجشیر (چاپ اول: ۱۳۵۱)

۳- نقش امید (چاپ اول: ۱۳۵۵)

۴- با لحظه‌های سبز بهار (چاپ اول: ۱۳٦۴، چاپ دوم: ۱۳۸۸)

۵- سالی درمدار نور (چاپ اول: ۱۳٦٦، چاپ دوم: ۱۳۷۹)

٦- سایه‌ی معرفت (چاپ اول: ۱۳۷۵، چاپ ششم: ۱۳۹۱)

۷- صورسبز صدا

۸- میقات تغزل (چاپ اول: ۱۳۷۸)

۹- غربت مهتاب (چاپ اول: ۱۳۸۲، چاپ دوم: ۱۳۸۷)

۱۰- لحظه‌ها یی درآب و آتش (چاپ اول: ۱۳۸۳)

۱۱- آوای کبود (چاپ اول: ۱۳۸۳)

۱۲- ارغنون عشق (چاپ اول: ۱۳۷۷، چاپ دوم: ۱۳۷۸)

۱۳- شکوه قامت مقاومت (چاپ اول: ۱۳۸۳، چاپ دوم: ۱۳۸۴)

۱۴- رباعیات و دوبیتی‌ها (چاپ اول: ۱۳۷۹، چاپ دوم: ۱۳۸۷) (وجودی، ۱۳۹۹: ۱۴-۱۵).

کاربرد اصطلاحات تصوفی در اشعار حیدری وجودی

اصطلاح در لغت به معنای صلح، آشتی یا توافق است. در علوم و دانش‌های مختلف، اصطلاح به کلمات یا عباراتی گفته می‌شود که معنای خاصی را در میان اهل آن دانش یا گروه خاصی از مردم منتقل می‌کند. به عبارت دیگر، اصطلاح عبارت است از «مقرر داشتن معنا و مفهوم خاص برای لفظ یا کلمه‌ای، که جدا از معنای لغوی آن باشد» (مونس، ۱۳۹۰: ۳۹۶). در عرف علوم و فنون، اصطلاحات واژه‌ها و تعبیراتی اند که یا به‌صورت قراردادی برای رساندن معنایی خاص وضع شده‌اند، یا بر اثر تکرار کاربرد، معنای ویژه‌ای یافته و حالت اصطلاحی به خود گرفته‌اند(صیقل، ۱۳۹۶: ۶۴). اصطلاحات عرفانی و صوفیانه نیز در ابتدا در اثر تکرار کاربرد در سخنان مشایخ و اهل سلوک، به‌صورت واژگان تخصصی عرفان درامده‌اند. برخی از این واژگان ریشه در قرآن کریم، احادیث و سخنان بزرگان دین دارند(صدقی، ۱۳۴۰: ۲۷). برخی دیگر نیز در نتیجهٔ بیان حالات درونی صوفیان یا در اثر کاربرد ادبی در اشعار و تمثیل‌ها، حالت رمزگونه یافته و بعدها به‌صورت اصطلاح درامده‌اند. چنان‌که سجادی اشاره می‌کند: «گاه نیز شاعران صوفی‌مشرب با استفاده از استعاره، کنایه و مجاز، تعبیراتی آورده‌اند که جنبهٔ رمزی یافته و سپس به عنوان اصطلاح معمول شده است(سجادی، ۱۳۸۳: ۷).

عشق در اشعارحیدری وجودی

گویند که جـزعشق به‌عالم هنری نیست صد شکرکه بی‌شایبه شهکار من این است

(حیدری، ۱۳۹۹: ۱۲۰).

بازتاب عشق در اشعارحیدری وجودی از نوع عشق میانه است، عشق به جلوه‌های زیبای حق در هستی می‌تواند آرام آرام به عشق‌های آسمانی مبدل گردد و بدین ترتیب رابطه میان انسان و خداوند را مستحکم می‌سازد. حیدری وجودی، شاعر دل سوخته و عاشق‌پیشه است. حیدری وجودی، از خود و تمامی آنچه بد و تعلق دارد، بیگانه می‌شود و عشق برتار و پود هستی او آتش می‌زند. از نظر حیدری وجودی آدمی دراین دنیا به‌وجود آمده تا عشق بورزد وبی عشق ورزی سامانی نخواهد داشت:

جزعشق مرا جان و جهان دگری نیست نام دیگری نیست، نشان دیگری نیست

(همان، ۱۳۹۹: ۱٦۱).

شورمن وشیدایی من حضرت عشق است جانمایهٔ رسـوایی من حضرت عشق است

چون عشق مراخویش وکسی نیست به دنیا یارمـن و تنهایی مــن حضرت عشق است

(همان:۱۰۴).

قضا و قدر در شعر حیدری وجودی

خدای پاک، رضا گستراست درهمه حال به دست اوست قضا وقـدر به هردوران

(همان، ۱۳۹۹ :۴۰۲).

قضا، دراصطلاحات، حکم الهی در اعیان موجودات را برآن نحو که هست، از احوال جاری از ازل تا ابد، قضا گویند. «قضا حکم اجمالی است به احوال موجودات، وتابع علم ازلی است به موجودات. این علم تابع علم به اعیان ثابته است و هرشی و به لسان استعداد فیض خاص از خدا می طلبد» (سجادی، ۱۳۸۳: ٦۴۰). حیدری وجودی، قضا و قدر همه و همه به دست ذات پروردگار عالمیان است:

خدای پاک، رضا گستراست درهمه حال به دست اوست قضا و قدر به هردوران

(حیدری وجودی، ۱۳۹۹: ۴۰۲).

توبه

زکردار بد خویش، خدایا توبه کردم زگفتارکم و بیش، خدایا توبه کردم

(همان: ۳۲۸).

توبه، ازجمله مهم‌ترین و جامع‌ترین مقامات، در تصوف و عرفان اسلامی است. توبه ازلوازم راه سلوک در طریقت است که بدون آن ارائه راه طریقت ممکن نیست. توبه حقیقت دین اسلام است و همه شرایع آسمانی در مفهوم آن داخل‌اند؛ زیرا همه پیامبران الهی مردم را در همه اعصار و زمانه‌ها به بازگشت به سوی پرودگار و دین او فرا خوانده اند. زیرا الله متعال توبه کنندگان و پاکان را دوست می‌دارد چنانچه فرموده است: «ان الله یُحبُ التوابین ویحب المتطهرین یعنی هرآینه خداوند توبه‌کنندگان و پاکان را دوست می‌دارد» (سورة البقره- ۲۲۲). از نظر حیدری وجودی توبه انسان را با خداوند نزدیک می‌کند.

زکردار بد خویش، خدایا توبه کردم زگفتارکم و بیش، خدایا توبه

دل پرنور ایمان به فضل خود ببخشا به این مسکین دل ریش، خدایا توبه کردم

به مخلوقات نگویم که این نیک است وآن بد زپندار پس و پیش خدایا توبه کردم

(حیدری وجودی، ۱۳۹۹:۳۲۸).

صبر

صبرکن ای دل! که بردردت دوایی می‌رسد نالهٔ زارتو درشب‌ها به جایی می‌رسد

(همان: ۱۹۸).

صبر، به فتح صاد و سکون باء درلغت به مانا شکیبایی است و در اصطلاح تصوف ترک شکایت از رنج و درد و آلام است به غیر خدا نه به خدا. چه خدای تعالی ایوب علیه السلام را به صبری که کرده بود ثنا فرمود: «إنا وجدنهٌ صابراً» پس می‌دانیم که اگر بنده در رفع خسرآن‌ها و ضررها خدای

را بخواند، از لحاظ صبر بر اوعیب و نقصی نیست. به قول حیدری وجودی صبر و شکیبایی انسان را با خداوند نزیک نموده و با مراد خودمی‌رسید:

درطریق عاشقی صبراست مفتاح فرخ　　ای به صبرو صابری، صابرترین صابران

(همان: ۴۰٦).

قربان استقامت و صبر و ثبات تو　　قربان جن خسته و ویران تو شوم

(همان: ۳۸۰).

زاهد

زاهدا! چون وچرا وبیش وکم ازما مخواه　　برسرخــوان محبت همچومهمانیم ما

زهد، به ضم "زاء" در لغت به مانا پارسایی و تقوا و ترک دنیا است و در اصطلاح اهل حقیقت عبارت است از دشمن داشتن دنیا و اعراض از آن گفته‌اند. ترک آسایش دنیا ست برای جهت رسیدن به آسایش آخرت و گفته‌اند زهد آن است که دلت را از آنچه از دستت خارج است پاکی وخالی دارد(گوهرین، ۱۳۸۰، ج٦: ۱۷٦). حیدری وجودی بیشترین اصطلاحات زهد را در اشعارخود دارد و این نشان دهندۀ اهمیت این حقیقت است که زهد نمایی جای زهد حقیقی را گرفته است و زهد از معنای اصلی خود دورافتاده است:

زاهـــــد تومشو مـــــانع ما را زنظربازی　　روشنگر ایمان است حسنی که حیا دارد

بد گمانی‌های زاهد ترجمان حال اوست　　هرکه می بیند به هرآئینه، روی خویش را

(حیدری وجودی، ۱۳۹۹: ۱۸۴).

قیامت

آفتاب صــد قیامت نیست بارخاطرم　　فــیض یاب سایۀ سـرو خرامان توام

قیامت، رستاخیز، روزی که کیفرگناهان و پاداش اعمال نیک دهند. عزیزالدین نسفی گوید: «چون مدت دنیا به سرآید و روز قیامت ظاهر شود، اجزاء قالب هر یکی را جمع کنند و قالب هریکی را تمام کنند؛ هر روح هرقالبی را باز به وی درآورند و ازگور بیرون آورند و آسمآن‌ها را

درنوردند و زمین‌ها را تبدیل کنند وجملهٔ آدمیان را در عرصات قیامت» حیدری وجودی می‌گوید که پروردگارا ! در روز قیامت سایهٔ خود را ازسری ما کم نساز!

جانا! قد رسای تو دیدن قیامت است　　دیدن قیامت است وندیدن قیامت است

بی سایه‌ی قـــد تو به گرمی آفتاب　　از سینه آه سـرد کشیـــدن قیامت است

در زیر تیغ ناز تـــو، ای کعبهٔ نیاز !　　ما را به خون خویش تپیدن قیامت است

(حیدری وجودی، ۱۳۹۹:۲۹۷).

یافته‌های تحقیق

بعد از تحلیل و بررسی مفاهیم عرفانی و صوفیانه در اشعار حیدری وجودی در می‌یابیم که این قلهٔ بلند ادبیات معاصر عرفانی پیرو اندیشهٔ «خلوت در انجمن» و از مریدان طریقت نقشبندیه است؛ اما در عین حال، به همهٔ مشایخ و مکاتب عرفانی عشق و ارادت می‌ورزد. او صوفی‌ای است که براساس اشعارش، در وادی‌های شوق، طلب و معرفت گام می‌زند و در مسیر جذبه و کشف، قدم می‌گذارد.

نتیجه گیری

آنگونه که از تحلیل و بررسی اشعار حیدری وجودی برمی‌آید اندیشه‌های عرفانی و تصوفی در شعر این شاعر جایگاه بلند و برجسته‌ای دارد، چنانچه این عرفان گاهی بگونه مستقیم و گاهی در جامعه عشق ورمز و رازهای عاشقانه ظاهر می‌شود و گاهی هم به‌صورت معانی ضمنی و غیر مستقیم. لذا می‌توان گفت که حیدری با توجه با مفاهیم گسترده عرفان و تصوف چنانچه خودی و نیز عرفان مشرب بوده است. درکار برد این محتوا عنایت خاص داشته است، آنجا که سخن از قضا وقدر، توبه، صبر، عشق، راز، دل، محرمیت، وسایر مواردی از این قبیل می‌راند، در حقیقت هم اندیشه‌های ناشی از مشرب تصوفی و عرفانی شاعر است که از دل برخاسته، در زبان تجلی کرده و در شعرش پخش شده است.

پیشنهادها

طوری که از عنوان و محتوای تحقیق معلوم می‌گردد موارد زیر رامی‌توان به عنوان پیشنهادهای تحقیق مشخص نموده تا زمینه برای تحقیقات بیشتر فراهم گردد

۱- تحقیق روی موضوعات تعلیمی در آثار حیدری وجودی.
۲- مقایسه صورت و محتوای شعر حیدری وجودی با یکی از شاعران قدیم یا معاصر.
۳- جمع‌آوری و چاپ آثار چاپ‌نشده: آثار منتشرنشدهٔ حیدری وجودی که نزد دوستان و شاگردان او محفوظ است، شناسایی و در قالب مجموعه‌هایی مستقل یا منتخب، به زیور چاپ آراسته گردد.
٤- چاپ مجدد آثار کمیاب: دیوآن‌ها و کتاب‌های چاپ‌شده‌ی این شاعر که در حال حاضر به‌سختی قابل دسترس‌اند، به صورت ویراست‌شده و با کیفیت بهتر تجدید چاپ شوند.
۵- برگزاری همایش‌های علمی و تحقیقی: پوهنتون‌ها ، مراکز علمی و فرهنگی کشور، به‌ویژه پوهنتون‌های ادبیات، زمینه برگزاری سمینارها و میزگردهای علمی- تحلیلی پیرامون زندگی، اندیشه‌ها و آثار حیدری وجودی را فراهم سازند.

منابع

قرآن کریم.

انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن، ج۵، تهران: انتشارات سخن.

حنیف بلخی، محمد حنیف. (۱۳٦۴). پرطاووس، ج ۱، چاپ دوم، انتشارات رسالت.

ژوبل، محمد حیدر. (۱۳۸۸). تاریخ ادبیات افغانستان، کابل: انتشارات بنگاه.

سجادی، سید جعفر. (۱۳۸۳). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، چاپ هفتم، تهران: انتشارات طهوری.

صبور، داریوش. (۱۳۸۴). آفاق غزل فارسی، چاپ دوم، تهران: انتشارات زوار.

صدقی، محمد عثمان. (۱۳۴۰). سیر ادب در افغانستان، کابل: انتشارات انیس.

صیقل، محمد احسان. (۱۳۹٦). چشمه‌ی شِفاء، کابل.

صارمی، سهیلا. (۱۳۸٦). مصطلحات عرفانی و مفاهیم برجسته در زبان عطار، جلد اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

عمید، حسن. (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی عمید، جلد دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

عزالدین کاشانی، محمود بن علی. (۱۳٦۷). مصباح الهدایه ومفتاح الکفایه، تصحیح: جلال الدین همایی، تهران: مؤسسه نشر هما.

قویم، عبدالقیوم. (۱۳۸۷) . مروری بر ادبیات معاصر دری. کابل: انتشارات سعید.

گوهرین، صادق. (۱۳۷٦). شرح اصطلاحات تصوف، ج۲، تهران انتشارات زوار.

گوهرین، صادق. (۱۳۸۰). شرح اصطلاحات تصوف، ج٦، تهران انتشارات زوار.

مونس، محمد متین. (۱۳۹۰). تصوف و عرفان در سروده‌های عرفای معاصر. کابل: ناشر: ریاست اطلاعات وارتباط عامهٔ اکادمی علوم افغانستان.

غلام حیدر، حیدری وجودی. (۱۳۹۹). دیوان حیدری وجودی، کابل: انتشارات عازم.

Reflection of Mystical and Sufi Concepts in the Poetry of Haidari Wujudi

[1]Rahimullah Dauodzai and [2]Mohammad Zarif Safari

[1] Department of Dari Language, Faculty of Language and Literature, Paktia University

[2] Department of Dari Language, Faculty of Literature and Humanities, Laghman University

rahimdauodzai@gmail.com

Abstract

In the flourishing garden of contemporary Dari Persian literature, Sufi and mystic-minded poets have stood tall, offering exquisite verses to lovers of Dari Persian poetry and literature. Among contemporary Afghan poets, one name that stands out for his dedication to the ghazal form is Haidari Wujudi — a well-known figure, a humble and selfless Sufi man whose poetry resonates deeply with spiritual passion and mystical fervor. The central themes of his poems revolve around Sufism and mysticism, filled with ecstatic spiritual energy. In Wujudi's poetry, one constantly finds advice, counsel, love, and mystical insight shining like a spectrum of light into the hearts of seekers. This love and vision have especially turned his ghazals into refreshing springs of spiritual nourishment. His poetic language is fluent, refined, melodious, and free from disruptive ambiguity or awkwardness. Most of his work is infused with mystical and Sufi themes, and every poetic expression in his verses intertwines with the essence of Sufism and mysticism. Rightfully, Haidari Wujudi can be regarded as the last link in the chain of mystic and Sufi-minded poets in Afghanistan.

Keywords: Haidari Wujudi, Mysticism, Sufism, Sufi Terminology, Use of Mystical.

د قران کریم او نبوي احادیثو په رڼاکې د حسد مفهوم، زیانونه او دمخنیوي لاري چارې

احسان الله شهامت[1*] او منت الله آخندزاده[2]

اسلامي ثقافت څانګه، شرعیاتو پوهنځی، غزنی پوهنتون[1]، کابل پوهنتون[2]

e_ehsnullah2012@yahoo.com

لنډیز

حسد د انسان له هغو بدو او ناوړه خویونو څخه دی، چې کله دا ناوړه خوی په زړه کې ځای ونیسي، نو نه یوازې دا چې د الله ﷻ د رحمت څخه د لرې کېدو لامل ګرځي، بلکې د انسان لپاره د تباهی او هلاکت سبب هم کېږي. حسد هغه حالت ته ویل کېږي، چې کله یو څوک د بل انسان د نعمت د زوال هیله ولري، که څه هم ځان ته یې نه غواړي. دا چاره د مسلمان له اخلاقو سره هېڅ نه ښایي، ځکه حسد یوازې یو دروني احساس نه دی، بلکې په عمل او سلوک کې هم څرګندې اغېزې لري، او کله چې دا احساس په عمل بدل شي، نو خطر او ضرر یې څو برابره زیاتېږي. حسد تر ټولو خطرناک هغه وخت ګڼل کېږي، چې انسان ټول نعمتونه یوازې د خپل ځان لپاره وغواړي او د نورو حقونه تر پښو لاندې کړي. قرآن کریم او نبوي احادیثو په ډېر شدت سره د دې ناوړه خوی بدي بیان کړې ده او دا یې د شیطان له ځانګړتیاوو څخه بللی دی. په دې مقاله کې د حسد تعریف، اسباب، ډولونه، مرتبې، زیانونه، شرعي حکم او د قرآن کریم او نبوي احادیثو په رڼا کې یې درملنه څېړل شوې ده. دا موضوع نه یوازې د فرد لپاره حیاتي ارزښت لري، بلکې د سالمې او متوازنې ټولنې د رامنځته کېدو لپاره هم خورا مهمه بلل کیږي. په دې څېړنه کې توصیفي ـ تحلیلي تګلاره غوره شوې، چې پر کتابتوني او معتبره دیني منابعو ولاړه ده.

کلیدي کلمې : اسلامي اخلاق، حسد، حسد او ټولنه، قراني درملنه، ناوړه اخلاق.

سريزه

بسم الله الرحمَن الرحيم،

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على خير خلقه محمد، وعلى آله وأصحابه أجمعين.

اما بعد: فقد قال الله تبارك و تعالى فى القران المجيد والفرقان الحميد، فأعوذ بالله من الشيطان الرجيم، بسم الله الرحمن الرحيم (أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ ۖ ...﴿٥٤﴾) (سورة النساء: ٥٤) و قال الله تعالى (وَمِن شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ ﴿٥﴾) (سورة الفلق: ٥) و قال رسول الله ﷺ : «لاَ تَبَاغَضُوا، وَلاَ تَحَاسَدُوا، وَلاَ تَدَابَرُوا، وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا، وَلاَ يَحِلُّ لِمُسْلِمٍ أَنْ يَهْجُرَ أَخَاهُ فَوْقَ ثَلاَثَةِ أَيَّامٍ» (صحيح البخاري :٨/ ١٩).

بې‌شکه د هغو خطرناکو روحي ناروغيو له ډلې څخه چې زړونه ورانوي، اړيکې شلوي، او له ټولنې برکت او خوښي باسي، هغه ناوړه صفت دی چې "حسد" بلل کېږي. دا يوه داسې زهرجنه پديده ده چې ډېر کم خلک ترې خلاص وي او همدا وجه او لامل دی چې په قرآن کريم او نبوي احاديثو کې يې سخته بدي بيان شوې ده.

که موږ د تاريخ پاڼې پرانيزو، نو وينو چې لومړی ګناه تر سره شوې هغه د حسد له امله وه: ابليس د آدم عليه السلام له مقام سره حسد وکړ، او د الله تعالی له فرمان څخه يې سرغړونه وکړه. همداراز د انسان په لومړی وژنه کې هم دا ناوړه صفت ښکېل و، قابيل د خپل ورورها بيل په قربانۍ قبولېدو حسد وکړ او هغه يې وواژه. تر دې وروسته، دا پديده د امتونو، قومونو او افرادو تر منځ د جګړو، کرکو او دوښمنيو سبب وګرځېده.

حسد نه يوازې يو روحي ناروغی ده؛ بلکې دا يو ټولنيز آفت هم دی چې د مسلمان امت د يووالي، محبت، او خير غوښتنې بنسټونه نړوي. دا صفت د شيطان له لومړيو وسوسو څخه دی او د بشريت د لومړۍ وژنې سبب وګرځېده، لکه څرنګه چې قرآن کريم د قابيل اوها بيل کيسه بيانوي.

د اسلامي شريعت له نظره، حسد يو ناوړه او ناروا صفت دی، چې په قرآن کريم او نبوي احاديثو کې ورڅخه منعه شوې او هم د خلاصون لارې چارې ښوول شوې دي.

د دې مقالې موخه دا ده: چې د قرآني آیتونو، نبوي احادیثو په رڼا کې د حسد موضوع هر اړخیزه وڅېړل شي او لوستونکو ته یو واضح او هر اړخیز تصور وړاندې شي.

نسأل الله تعالى أن يرزقنا قلوبًا سليمة، ونفوسًا طاهرة، وأن يطهّرنا من الحسد والغل والبغضاء، إنه سميع مجيب.

وصلى الله وسلم على سيدنا محمد، وعلى آله وصحبه أجمعين، والحمد لله رب العالمين.

حسد د هغو ناوړه او خطرناکو خویونو له ډلې څخه شمېرل کېږي چې قرآن کریم او نبوي احادیثو په ډېر جدیت سره مسلمانان ترې منعه کړي دي. دا بد خوی نه یوازې د انسان فردي اخلاق له منځه وړي، بلکې د ټولنیزو اړیکو پر خرابېدو او د ټولنې پر ګډو ارزښتونو هم ژور منفي اغېز کوي.

قرآن کریم او د رسول الله ﷺ سپېڅلو احادیثو په مکرر ډول د حسد یادونه کړې ده او د دې زهرجن صفت د مخنیوي او درملنې لپاره یې اغېزمنې لارې چارې بیان کړې دي.

دا یوه مهمه پوښتنه ده چې حسد د فرد او ټولنې لپاره کوم تاوانونه لري؟ همداراز، الهي لارښوونې موږ ته د دې ناروغۍ څخه د ژغورنې لپاره کوم عملي تدابیر وړاندې کوي؟ په دې بحث کې به د همدې پوښتنو ځوابونه تر بحث لاندې ونیول شي، څو روښانه شي چې حسد څنګه د انسان د سعادت پر وړاندې خنډ ګرځي او څنګه یې اسلامي شریعت د له منځه وړلو لپاره مؤثرې لارې چارې وړاندې کړې دي.

حسد د رذیلو اخلاقو له ډلې څخه شمېرل کېږي، چې په قرآن کریم او نبوي احادیثو کې یې بدوالی په ډېره جدي توګه بیان شوی دی. د دې ناوړه صفت څېړنه له ستر ارزښت څخه برخمنه ده، ځکه چې حسد نه یواځې په فرد، بلکې په ټولنه هم ژور منفي اغېز پرېږدي او د همدې اغېزو له امله، دا ځانګړنه کولای شي چې د اخلاقي انحطاط او ټولنیزو ستونزو لپاره زمینه برابره کړي.

د حسد د موضوع ارزښت په لاندې مهمو ټکو کې روښانه کېدای شي:

- قرآني او نبوي تذکرې: قرآن کریم حسد یوه مردوده ځانګړنه ګڼلې او نبوي احادیثو بیا پرله‌پسې او په ټینګار سره له دې ناوړه اخلاقو څخه د ځان ساتنې سپارښتنه کړې ده.

- عامه پوهاوی: د حسد پر ضد عامه پوهاوی کولای شي خلک د دې وژونکي صفت له اغېزو څخه خبر کړي او دا درک ورکړي چې حسد انسان د دنيا او آخرت له نېکمرغيو بې برخې کوي؛ نو ځکه عامه پوهاوی د دغه ناوړه اخلاقو د مخنيوي لپاره يوه مهمه وسيله ګڼل کېږي.
- فرد او ټولنه يې اغېزې: د قرآن کريم او نبوي احاديثو په رڼا کې د حسد د زيانونو، اغېزو او مخنيوي لارو څېړنه نه يواځې دا چې فرد خپل ځان ته متوجه کوي، بلکې د يوې سالمې، مترقي او با اخلاقه ټولنې په جوړښت کې هم رغنده رول لوبوي.
- د اړيکو اصلاح: ځکه چې حسد ډېر کله د فردي شخړو، ټولنيزو اختلافاتو او د انساني اړيکو د خرابېدو لامل ګرځي، نو د دې ناوړه عادت مخنيوی به د انساني مناسباتو د سمون او د ټولنيز وضعيت د اصلاح لپاره اغېزناک ثابت شي.

له همدې امله، د حسد موضوع نه يوازې د اخلاقي بحث موضوع ده، بلکې د ټولنيز ثبات، انساني کرامت او د سالمې فکري فضا د رامنځته کېدو لپاره هم بنسټيز اهميت لري.

د دې مقالې څخه موخه دا ده چې د قران کريم او نبوي احاديثو په رڼاکې د حسد مفهوم، زيانونه او دمخنيوي لاري چارې وڅېړل شي.

د پوښتنې په څېر د بېلګې په ډول ليکو: حسد او زيانونه يې څه دي؟، د حسد د مخنيوي لپاره قران کريم او نبوي احاديثو کومې لارې چارې وړاندې کړې دي؟

په حسد باندې که څه هم ډېرې څېړنې ترسره شوې دي، خو دا څېړنې تر ډېره حده محدودي او په عربي ژبه کې شتون لري، چې د عامو خلکو لپاره د فهم وړ نه دي، مثلاً:

١. إياك والحسد ـ د. بدر عبد الحميد هميسه.

٢. الحسد وأثره على حياة المسلم ـ ها ني بن الشيخ بن جمعة بن سهل.

٣. المهلكات الثلاث (الكبر - الحسد - الحرص) ـ د. بدر عبد الحميد هميسه.

٤. الحسد: أسبابه وأضراره وعلاجه ـ السيد طه أحمد.

نو ځکه خو یاده موضوع لا هم پراخ بحث او ژورې مطالعې ته اړتیا لري، دغه څېړنه هڅه کوي چې د قرآني لارښوونو او نبوي احادیثو په رڼا کې د حسد مفهوم، لاملونه، زیانونه، او د درملنې لارې چارې په منظمه او علمي توګه سره وړاندې شي، تر څو هم د عامو خلکو لپاره پوهاوی زیات شي، او هم د محققینو لپاره یوه ګټوره مرجع وګرځي.

د څېړنې تګلاره

په دغه څېړنه کې د توصیفي-تحلیلي تګلارې پر بنسټ بحث شوی دی، د کتابتون‌محورې مطالعې له لارې د موضوع اړوند اصلي منابعو او مراجعو څخه استفاده شوې ده. هڅه شوې چې د موضوع ټول اړخونه تر وس او توان پورې وڅېړل شي او هر اړخیز معلومات راټول شوي، تر څو څېړنه بشپړه، ژوره او مانا لرونکې وي.

په شکلي بڼه کې د ادبي اسلوب رعایت شوی او د پښتو ژبې ادبي او املایي اصولو ته په پوره ډول پاملرنه شوې ده. د قرآن کریم د آیتونو د ژباړې لپاره له "کابلي تفسیر" څخه ګټه اخیستل شوې، تر څو د الهي ارشاداتو مفهوم په روانه او معیاري ژبه وړاندې شي.

اصلي موضوع

د حسد پېژندنه

ابن منظور رحمه الله فرمايي: حسد یو مشهور (پېژندل شوی) صفت دی. او له (حَسَدَه يَحْسِدُه ويَحْسُدُه حَسَداً (څخه اخیستل شوی دی، معنا یې دا ده: چې یو څوک دا هیله ولري چې د بل چا نعمت یا فضیلت ده ته منتقل شي، یا دا چې هغه نعمت یا فضیلت له هغه بل کس څخه واخیستل شي، نو دا "حسد" بلل کېږي (افریقي، ١٤١٤، ج ٣ : ١٤٨).

امام غزالي رحمه الله د حسد د تعریف په اړه فرمايي: كَرَاهَةُ النِّعْمَةِ وَحُبُّ زَوَالِهَا عَنِ الْمُنْعَمِ عَلَيْهِ (غزالي، ب.ن، ج٣: ١٨٩). ژباړه: د بل چا له نعمت څخه کرکه کول او دا خوښول چې دا نعمت له هغه څوک څخه لرې شي (یعنې له منځه ولاړ شي)، یعنې کله چې الله تعالی ستا په یو مسلمان ورور باندې څه نعمت کړی وي او ته دا نعمت بد ګڼې او هیله لري چې د هغه څخه دا نعمت لرې شي، نودې ته حسد ویل کېږي.

علامه جرجاني رحمه الله د حسد تعريف داسې کړی دی: الحَسَدُ: تمَنِّي زَوَالِ نِعْمَةِ المَحْسُودِ إِلَى الحَاسِدِ(جرجاني، ١٤٠٥: ٨٧).

حسد: دادی چې که يو څوک وغواړي، چې له هغه شخص څخه چې نعمت پرې شوي، نعمت لرې شي او هغه ده ته انتقال شي.

يا په بل عبارت: د نعمت لرونکي شخص څخه د هغه د نعمت د زوال هيله لرلو ته حسد وايي، که هغه نعمت ديني وي (لکه يو کس د دين ښه عالم وي) يا دنيوي وي (لکه يو څوک زيات مال ولري يا د موقف څښتن وي او يا داسې نور...

حسد يو منفي احساس دی چې د نورو د بريا، شتمنۍ، هوښيارتيا، شهرت يا هر ډول نعمت پر وړاندې راپيدا کېږي.

دا يو روحي ناروغۍ ده چې د انسان د دنيا او د آخرت د تباهۍ سبب ګرځي، ددې لپاره چې د حسد له مرض څخه وژغورل شو، نو په کار ده چې د الله ﷻ په تقدير راضي شو او د نورو د نعمتونو قدر وکړو.

د حسد د بدۍ په اړه د قرآن کريم آيتونه

حسد کوونکی هغه څوک دی، چې کله الله ﷻ يو چاته نعمت ورکړي، نو دی ورباندې خفه کېږي او که هماغه کس له کوم ستونزمن حالت سره مخ شي، نو حاسد پرې خوشحاله کېږي. دا يو ډېر خطرناک او ناوړه خوی دی، چې نه يوازې د انسان خپل ايمان ته زيان رسوي، بلکې د ټولنيزو اړيکو د خرابېدو لامل هم ګرځي.

د حسد بدوالۍ او مذمت د قرآن کريم په ډېرو آيتونو کې ذکر شوی دی، چې د هغې له جملې څخه څو آيتونه د بېلګې په توګه راوړو:

١ـ(أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ ۖ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُم مُّلْكًا عَظِيمًا ﴿٥٤﴾) (سورة النساء : ٥٤).

ژباړه: ايا دوی (يهود) له خلکو سره د هغه څه له امله حسد کوي، چې الله ﷻ هغوی ته له خپل فضل څخه ورکړي دي؟ (د افغانستان جيدو علماؤ ژباړه، ب. ن، ج ١: ٤٨٥)

یعنې: هغوی د الله ﷻ له خوا د ورکړل شوو نعمتونو – لکه نبوت، علم، عزت او شرف – له امله له خلکو سره حسد کوي.

۲ـ (وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّن بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِندِ أَنفُسِهِم مِّن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ ۖ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿۱۰۹﴾) (سورة البقرة: ۱۰۹). ژباړه: خوښوي (او دوست ګڼي) ډېر له اهل د کتاب څخه (دا) چې وګرځوي دوي تاسې پس له ایمان راوړلو څخه کافران د هغه حسد (له سببه) چې د دوي له (خبیثو) نفسونو څخه (پیدا شوی) دی (نه له بل سببه) وروسته له هغه چې ښکاره شو دوی ته حق (چې رسول، قرآن او د اسلام دین دی) نو عفو وکړئ! (دوي ته) او ترې تېر شئ! (جزا مه ورکوئ!) تر هغه پورې چې راولیږي الله امر خپل (په جهاد د دوی یا په جزیه اخیستلو له دوی نه)؛ بېشکه چې الله په هر شي ښه قادر دی (نو هرومرو له دوي څخه انتقام اخلي).(د افغانستان جیدو علماؤ ژباړه، ب.ن، ج۱: ۷۳)

په دې آیت شریف کې د حسد خطرناکه پایله او د اهل کتابو زړونو کې موجود بغض او کینه ښودل شوې، او مسلمانانو ته د صبر، عفوې او توکل توصیه شوې ده.

۳ـ (وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ ۚ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا ۖ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ ۚ وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِن فَضْلِهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا ﴿۳۲﴾) (سورة النساء: ۳۲). ژباړه: او ارمان مه کوئ تاسې دهغه شي چې غوره ګرځولی دی الله په هغه شي سره، ځینې له تاسې پر ځینو نورو (د افغانستان جیدو علماؤ ژباړه، ب.ن، ج۱: ٤٦٤).

۴ـ (سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقْتُمْ إِلَىٰ مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ ۖ يُرِيدُونَ أَن يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ ۚ قُل لَّن تَتَّبِعُونَا كَذَٰلِكُمْ قَالَ اللَّهُ مِن قَبْلُ ۖ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا ۚ بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿۱۵﴾) (سورة الفتح: ۱۵). ژباړه: ژر به ووایي (تاته) وروسته پاتې کیدونکي (خلک) کله چې روان شئ تاسې غنیمتونو (د خیبر ته) (د پاره د دې) چې واخلئ تاسې هغه (غنائم)! (نو دوی به ووایي:) پریږدئ مونږ هم چې درشو په تاسې پسې (د پاره د جنګ او غنیمت)، دوی اراده لري چې د الله کلام (د الله حکم) بدل کړي، ووایه (اې محمده! دوي ته) چې له سره به متابعت ونه کړی تاسې زمونږ، الله تعالی له پخوا څخه همداسې فرمایلي وو، بیا به ژر ووایي: چې تاسو خو له مونږ سره حسد

او کينه کوئ (په ګټه اخيستلو کې اې مؤمنانو !)، بلکې دوی ؤ چې نه به پوهيدل (د اسلام له دين څخه)، مګر ډېر لږ څه (د افغانستان جيدو علماؤ ژباړه، ب.ن، ج ۲: ۱۱۸۷).

۵ _(وَمِن شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ ﴿۵﴾) (سورة الفلق: ۵). ژباړه: او له شره د حسد کوونکی کله چې ښکاره کړي حسد خپل (د افغانستان جيدو علماؤ ژباړه، ب.ن، ج۲: ۱۷۸۱).

د حسد د بدۍ په اړه نبوي احاديث

د حسد د بدۍ په اړه ګڼ شمېر نبوي احاديث شتون لري، چې د بېلګې په توګه يې په لاندې ډول ذکر کوو:

۱ـ حسد د نېکو عملونو تباه کوونکی دی، رسول الله ﷺ فرمايلي دي "إِيَّاكُمْ وَالْحَسَدَ، فَإِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ" (سجستاني، ب.ن، ج٤: ۲۷٦). ژباړه: له حسد څخه ځان وساتئ، ځکه چې حسد نيک عملونه داسې تباه کوي، لکه اور چې لرګي سوځوي.

۲ـ حسد د ايمان ضد دی او د بنده په زړه کې دواړه نه سره يو ځای کېږي پدې اړه رسول الله ﷺ فرمايلي دي: «لاَ يَجْتَمِعَانِ فِي قَلْبِ عَبْدٍ الْإِيمَانُ وَالْحَسَدُ» (نسايي، ۱٤۰٦، ج۲: ۱۲). ژباړه: د بنده په زړه کې ايمان او حسد دواړه نه سره جمع کېږي.

۳ـ مسلمان بايد حسد ونه کړي: په دې اړه ابوهريرة رضي الله عنه فرمايي، چې رسول الله ﷺ وفرمايل: «لاَ تَبَاغَضُوا، وَلاَ تَحَاسَدُوا، وَلاَ تَدَابَرُوا، وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا» (بخاري، ۱٤۲۲، ج۸: ۱۹). ژباړه: يو بل سره حسد مه کوئ، يو بل سره کينه مه ساتئ، يو بل ته شا مه اړوئ او د الله ﷻ بنده ګان او په خپل منځ کې سره ورونه شئ.

۴ـ د غبطې (روا حسد) په اړه رسول الله ﷺ فرمايي : " لاَ حَسَدَ إِلاَّ فِي اثْنَتَيْنِ: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالاً، فَسَلَّطَهُ عَلَى هَلَكَتِهِ فِي الحَقِّ، وَآخَرُ آتَاهُ اللَّهُ حِكْمَةً فَهُوَ يَقْضِي بِهَا وَيُعَلِّمُهَا " (بخاری، ۱٤۲۲، ج۹: ٦۲). ژباړه: حسد يوازې په دوو حالتونو کې روا دی: يو هغه څوک چې الله ﷻ مال ورکړی وي او هغه يې د خير په لاره کې مصرفوي، بل هغه څوک چې الله ﷻ ده ته حکمت (علم) ورکړی وي او هغه پرې پريکړې کوي او نورو ته يې ښوونه کوي.

۵ـ حسد د امت د زوال لامل ګرځي په دې اړه رسول اکرم ﷺ فرمایلي دي: " دَبَّ إِلَيْكُمْ دَاءُ الأُمَمِ قَبْلَكُمْ: الحَسَدُ وَالبَغْضَاءُ، هِيَ الحَالِقَةُ، لاَ أَقُولُ تَحْلِقُ الشَّعَرَ وَلَكِنْ تَحْلِقُ الدِّينَ " (ترمذی، ۱۳۹۵، ج٤: ٦٦٤). ژباړه: تاسو ته د تیرشوو امتونو ناروغۍ راغلې: حسد او کینه، کینه د دین ویجاړونکې ده زه دا نه وایم چې دا ویښتان خرېږي، بلکې دا دین تباه کوي.

٦ـ رسول الله صلی الله علیه وسلم وفرمایل: «سَيُصِيبُ أُمَّتِي دَاءُ الْأُمَمِ» فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا دَاءُ الْأُمَمِ؟ قَالَ: «الْأَشَرُ وَالْبَطَرُ وَالتَّكَاثُرُ وَالتَّنَاجُشُ فِي الدُّنْيَا وَالتَّبَاغُضُ وَالتَّحَاسُدُ حَتَّى يَكُونَ الْبَغْيُ» (حاکم، ١٤١١، ج٤: ١٨٥). ژباړه: زما امت ته به د پخوانیو امتونو ناروغۍ ورپېښې شي. صحابه‌وو عرض وکړ: اې د الله رسوله! د پخوانیو امتونو ناروغۍ څه وې؟ آنحضرت صلی الله علیه وسلم وفرمایل: د نعمت پر مهال غرور، ناشکري، د مال او اولاد په ډېروالي کې یو له بل څخه مخکې کېدل، یو بل ته نرخ لوړول دوکې ورکول، یو له بله نفرت کول، یو پر بل حسد کول تر دې حده چې ظلم او تېرۍ رامنځ ته شي.

دا حدیث شریف د امت د اخلاقي زوال نښې بیانوي او خبرداری ورکوي چې د مخکنیو هلاک شویو امتونو بدې ځانګړتیاوې به د مسلمانانو په منځ کې هم پیدا شي.

۷ـ : رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایلي دي: «فَإِنَّ كُلَّ ذِي نِعْمَةٍ مَحْسُودٌ» (طبراني، ب.ن، ج٢٠: ٩٤). ژباړه: بېشکه له هر نعمت لرونکي شخص سره حسد کېږي، یعنې هر څوک چې کوم نعمت، فضل، علم، مال، مقام یا ښکلا لري، نو داسې خلک به ضرور پیدا کېږي چې حسد به پرې کوي.

د حسد په اړه د ځینو علماوو اقوال

۱ـ حضرت معاویه رضي الله عنه فرمایي: زه د هر سړي په رضا کولو باندې قادر یم مګر کوم کس چې د نعمت په وجه حسد کوي د هغه په رضا کولو قادر نه یم، ځکه دا حسد کوونکی صرف په دې باندې خوشحالیږي چې دا نعمت د دې بل کس څخه واخیستل شي (غزالي، ب.ن، ج٣: ١٨٩).

۲ـ له حضرت معاویه بن ابی سفیان رضي الله عنه څخه روایت شوی دی، چې هغه خپل زوی ته وویل: اې زویه! له حسد څخه ځان وساته، ځکه تر ټولو زیات زیان رسوونکی شی هغه حسد دی، حسد کوونکی ته پنځه (۵) ډوله سزاوې رسېږي، مخکې له دې چې محسود ته کوم زیان ورسېږي.

ألف ـ حسد کوونکی په داسې غم اخته کېږي چې بيا نه ختميږي.

ب ـ حسد کوونکی په داسې مصيبت کې واقع وي، چې هيڅ اجر به ورته پرې نه وي.

ج ـ حسد کوونکی به له داسې ملامتۍ سره مخ وي، چې هيڅ ستاينه به يې نه کيږي.

د ـ الله پاک به پرې قهر وي.

هـ د توفيق دروازې به پرې بندې وي. (سمرقندي، ١٤٢١: ١٧٨)

په لنډو ټکو کې: حسد د حسد کوونکي لپاره لوی تاوان لري، آن مخکې له دې چې بل چاته زيان ورسوي.

۳ـ ابن سيرين رحمه الله فرمايلي دي: ما هېڅکله له چا سره د دنيا په يوه شي باندې حسد نه دی کړی، ځکه که هغه د جنت له خلکو څخه وي، نو زه ولې پرې د دنيا په يو څه باندې حسد وکړم حال دا چې هغه خو جنت ته ځي؟ او که هغه د دوزخ له خلکو څخه وي، نو زه ولې پرې د دنيا په يوه شي باندې حسد وکړم حال دا چې هغه خو دوزخ تلونکی دی؟ (بستي، ب.ن، : ١٣٤).

۴ـ همدارنګه فرمايي: حسد د کم‌همته خلکو خوی وي، او پرېښودل يې د عزتمندو خلکو کار. هر اور مړ کېدونکی وي، خو د حسد اور نه مړ کېږي (بستي، ب.ن، : ١٣٤).

۵ـ ځينو حُکماؤ ويلي دي: حسد يو داسې زخم دی چې نه ښه کېږي، او د حسد کوونکي لپاره دا بس ده کوم عذابونه او کړاوونه چې ځان ته رسوي، هماغه ورته کافي دي (غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۸۹).

٦ـ حسن بصري رحمه الله فرمايلي دي: اې د آدم زويه! ته ولې په خپل ورور باندې حسد کوې؟ که چيرې الله هغه ته د ده د عزت له امله (نعمت) ورکړی وي، نو ته ولې په هغه چا حسد کوې چې الله عزت ورکړی وي؟ او که دا (نعمت) د عزت لپاره نه وي، نو بيا ولې په هغه چا حسد کوې چې انجام به يې دوزخ وي؟ (غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۸۹).

۷ ـ ځينو خلکو ويلي دي: حسد کوونکی په مجلسونو کې بې له ملامتۍ او سپکاوي بل څه نه تر لاسه کوي، له ملائکو څخه بې له لعنت او کرکې بل څه نه تر لاسه کوي، له خلکو څخه بې له پرېشانيو او غمونو بل څه نه ترلاسه کوي، د مرګ پر مهال بې له سختۍ او وېروونکي حالت بل څه

نه لري، او د قیامت پر ورځ به بې له رسوایۍ او عذاب څخه بل څه نصیب نه شي(غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۸۹).

د حسد مرتبې

حسد څلور مرتبې لري

لومړی‌مرتبه: دا چې انسان د بل چا د نعمت له منځه تلل وغواړي، پداسې حال کې چې دځان لپاره یې هم د هغه آرزو نه وي؛ دا تر ټولو بد حالت دی.

دویمه مرتبه: دا چې د بل چا نعمت ته لېوالتیا لري، لکه ښکلې کور، ښایسته مېرمن، نفوذي چوکۍ، یا پراخه رزق چې بل ته رسېدلی وي؛ دی غواړي چې دا نعمت ده ته ورکړل شي. هدف یې د نعمت ترلاسه کول وي، نه د بل نه یې اخیستل. هغه ته د بل تنعّم بد نه ښکاري، بلکې خپله محرومي ورته سخته ښکاري.

درېیمه مرتبه: دا چې دی نه غواړي عین هغه نعمت ده ته ورکړل شي، بلکه دا غواړي چې کاش د دې نعمت په شان یې لرلای. خو کله چې د هغه په شان ده ته ور نکړل شي، نو بیا غواړي چې د هغه بل طرف څخه هم واخیستل شي، تر څو د دوی ترمنځ تفاوت ښکاره نه شي.

څلورمه مرتبه: دا چې یو شخص د ورته نعمت هیله ولري، او که یې ترلاسه نه کړي، نو بیا د بل چا د نعمت د زوال آرزو هم نه لري.

په پورته ذکر شویو مراتبو کې یوازې څلورمه مرتبه غوره او نېکه ده چې (غبطه) ورته ویل کېږي، پاتې درې نورې یې ناوړه او بدې مرتبې دي (غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۹۲).

د حسد ډولونه

حسد دوه ډولونه لري، چې يو يې منفي او بل يې مثبت حسد دی.

۱ـ منفي حسد(بدبيني) دا هغه حسد دی چې د بل چا نعمت ورته بد ښکاري او د هغه د زوال هيله لري، آن که دی هم ورته نه رسيږي. دا ډول حسد حرام دی.

۲ـ مثبت حسد(غبطه) دا هغه حسد دی چې يو شخص غواړی د بل چا په څېر نعمت ولري، خو دا نه غواړي چې له هغه څخه نعمت واخيستل شي. دا ډول حسد چې (غبطه) ورته ويل کيږي، جواز لري. په ځانګړی ډول د علم، نيکی، تقوا او خير په چارو کې، غبطې ته مجازاً حسد ويل کيږي.

رسول الله صلی الله عليه وسلم فرمايلي دي: إن المؤمن يغبط والمنافق يحسد (غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۸۹). ژباړه: مؤمن غبطه کوي او منافق حسد.

د حسد لاملونه

دا څرګنده ده چې نفس د ځان لوړ شی نه خوښوي، نو ويلای شو چې حسد زيات لاملونه او اسباب لري.

امام غزالي رحمه الله په احياء العلوم کې د حسد اووه اسباب ذکر کړي دي، چې په لاندې ډول ورڅخه يادونه کوو:

ألف: کېنه او دښمني: دا د حسد د په لاملونو کې لوی لامل دی.

ب: خپل ځان اوچت ګڼل.

ج: تکبر.

د: عُجب.

هـ: د موخو د فوت کيدلو وېره، لکه په دوو بنو ښځو کې چې هر يوه کوښښ کوي خپل خاوند ته ځان نيږدې کړي.

و: د منصب (لوړ مقام) سره مېنه.

ز: د الله ﷻ په نعمتونو باندې بخل کول (دا چې د الله بنده‌گانو ته د خیر ورکولو څخه بخل کوي) (غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۹۳).

امام ماوردي رحمه الله د حسد لپاره دری اسباب ذکر کړي دي:

ألف: له هغه چا سره چې حسد پرې کیږي، بغض کول او هغه ته په ورکړل شوو فضیلتونو باندې خفه کېدل.

ب ـ خپل ځان په نورو اندې لوړ گڼل او نور خلک له ځان نه په لوړه مرتبه کې نه تحمل کول، ځکه حسد کوونکی خو هغه مقام ته له رسېدلو څخه عاجز وي.

ج ـ د الله ﷻ په ورکړل شویو نعمتونو باندې بخل کول. حال دا چې دا نعمتونه نه د ده په واک کې دي چې مخه یې ونیسي او نه د ده په لاس کې دي چې څوک ترې محروم کړي؛ ځکه دا د الله تعالی ورکړې دي، چې هر چاته یې وغواړي، ورکوي یې. نو دی د الله عز وجل په تقدیر ناخوښه ښکاري، او د هغه پر ورکړو نعمتونو حسد کوي، که څه هم د الله نعمتونه پر ده ډېر وي (الماوردي، ۱۹۸٦: ۲۷۰).

نور لاملونه یې په لاندې ډول دي:

۱. شهرت غوښتنه او سیالي: ځینې خلک د شهرت او بریا لپاره له نورو سره حسادت کوي (غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۹۳).

۲. کمزوری ایمان: حسد ډېر وخت د اخروي ښېگڼو د نه درک له امله وي.

۳. د الله ﷻ په تقدیر باندې نا خوښي.

٤. د الله ﷻ په نعمتونو باندې بخل کول (غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۹۳).

۵. دالله په بنده گانو بخل: ځینې داسې خلک پیدا کیږي چې نه تکبر لري او نه په موقف کې وي، خو کله چې دالله بنده گان په نعمتونو کې وگوري نو حسد کوي(المقدسي، ۱۳۹۸: ۱۸۷).

٦. د مزاحمت وېره او د موخو له منځه تلل: لکه په وروڼو کې چې یو خپل پلار یا مور ته نیږدې کیږي، چې په دې سره نور په زړونو کې دا درک کوي، چې دا زما په وړاندې خنډ شو او زما اهداف

له منځه ولاړل، ځکه په ورونو کې هر يو هڅه کوي چې والدينو ته خپل ځان نېږدې کړي. د يوسف عليه السلام د ورونو کېسه يې ښه مثال دی(المدني، ١٤٢١: ٢٢).

د حسد زيانونه

حسد ګڼ شمير فردي او ټولنيز زيانونه لري چې د فرد او ټولنې لپاره ډېر زيات خطرناک دي. ددې زيانونو څخه په لاندې ډول يادونه کوو:

١ـ فردي زيانونه

په چا کې چې حسد پيدا شي نو داسې کس په څلورو لويو آفتونو ګرفتاره کيږي:

- ألف: د بل چا د نعمت ليدلو په وجه بې حده زيات خفه کيږي، بدن يې ناروغه کېږي. ځکه حسد د بدن لپاره خطرناکه ناروغي ده.
- ب: د خلکو په وړاندې دده مرتبه ښکته وي او خلک له ده څخه نفرت کوي.
- ج: ټول خلک له ده سره بغض او دښمني کوي او په خلکو کې هېڅوک د ده دوست نه وي.
- د: له حسد کوونکي څخه الله ﷻ ناراضه وي، ځکه هغه د الله ﷻ په پريکړو باندې راضي نه وي، خلکو ته چې الله ﷻ کوم نعمتونه ورکړي وي، ده ته پرې قهر ورځي، چې دا خلک خو د دې نعمتونو حقدار نه وو، نو بيا الله ﷻ ولې ورته ورکړي دي؟ دا په حقيقت کې په الله ﷻ اعتراض کول دي او د هغه ﷻ پريکړې عادلانه نه ګڼل دي، نو ځکه د الله ﷻ د قهر او غضب مستحق ګرځي(ماوردي، ١٩٨٦: ٢٧٤).

همدا ډول

- د حسد په وجه د انسان څخه موجوده نعمتونه اخيستل کېږي.
- حسد د ټولو لويو شرونو منبع او سرچينه ده.
- حسد په زړه کې کينه او بغض پيدا کوي.
- حسد د حسد کوونکي په بد اخلاقۍ او رذالت دلالت کوي (مجموعة من العلماء، ب.ن، ج١٠: ٤٤٢٩).

- د نېکو اعمالو له منځه تلل: حسد د نېکو اعمالو ثواب له منځه وړي، لکه څرنګه چې رسول الله ﷺ فرمایلي دي: حسد نېک عملونه داسې له منځه وړي لکه اور چې لرګي سوځوي.
- حسد لرونکی انسان همیشه ناراضه، خفه او تشویشي وي.
- د حسد کوونکی دعا نه قبلیږي: دری کسان داسې دي چې د دوي دعا نه قبلیږي: ۱ـ حرام خور ۲ـ ډیر غیبت کوونکی ۳ـ د چا په زړه کې چې د مسلمانانو سره حسد وي (سمرقندي، ۱٤۲۱: ۱۷۹).

۲ـ ټولنیز زیانونه

- حسد ټولنیز زیانونه هم لري چې د بېلګې په ډول یې یادونه کولای شو:
- حسد د خلکو ترمنځ د دښمنی، شخړو او فتنو سبب کرځي.
- د ټولنې آرامي د منځ څخه د تللو لامل کېږي.
- بې باوري فضاء د حاکم کېدو سبب ګرځي.
- حسد د ټولنې د بداخلاقی او فساد سبب کېږي (مجموعة من العلماء، ب.ن، ج۱۰: ٤٤۲۹).

د حسد حکم

حسد بالاتفاق حرام دی، ددې حرمت په کتاب الله، سنت رسول الله، اجماع امت او عقل سره ثابت دی، ځکه حسد کوونکی په حقیقت کې په الله تعالی باندې دا نیوکه او اعتراض کوي چې هغه کس ته یې ولې دا نعمت ورکړی دی؟ او ولې یې ماته نه دی راکړی؟ په الله تعالی باندې اعتراض کول او د هغه په پرېکړو نا راضه کېدل حرام دي، البته که له فاجر او فاسق سره یو نعمت شتون ولري او هغه د دې نعمت په وسیله په خلکو کې فتنه او فساد خوروي او خلکو ته پرې ضرر رسوي نو بیا د هغه نه د دې نعمت زائل کېدلو هیله لرل جائز دي، ځکه اوس دا نعمت د هغه په حق کې د فساد خپرولو ذریعه ده (غزالي، ۱۸۹/۳).

د حسد درملنه

الف ـ د حسد علمي او روحاني درملنه

امام رازي رحمه الله په (تفسير کبير) او امام غزالي رحمه الله په (إحياء علوم الدين) کې د تفصيلي علاج او درملنې ذکر کړی دی، چې په لنډ ډول ورڅه يادونه کوو:

۱ـ د الله په پرېکړو راضي کېدل: کله چې انسان د الله ﷻ په پريکړو راضي شي، نو دا به ورته څرګنده شي چې په مخلوقاتو کې دا نعمتونه الله ﷻ ويشلي دي او زما په حسد سره د چا نعمت له منځه نه ځي، نو بيا به داسې شخص هېڅکه حسد ونه کړي.

۲ـ ممکن د داسې نعمتونو نشتون به د ده لپاره خير وي: ځکه دا ځينې نعمتونه چې الله ﷻ ده ته نه دي ورکړي، شايد په دې کې د ده لپاره خير وي، ځکه که يې ده ته ورکړي وای، نو په فساد کې به اخته شوی وای.

۳ـ الله ﷻ انسان ته بې شماره نعمتونه ورکړي دي: که انسان دغه نعمتونه په ياد وساتي، هيڅکله به د بل چا په نعمتونو حسد ونه کړي.

۴ـ خپل آخرت په ياد ساتل: کله چې حسد کوونکي ته دا خبره جوته شي، چې د دې حسد په وجه زما دين او دنيا دواړو خرابيږي، نو داسې کس به هيڅکله له چا سره حسد ونه کړي (رازي، ۱٤۲۰، ج۳: ٦٤۹).

۵ـ د الله ﷻ له نېکو دوستانو څخه لرې کېدل: دا چې يو څوک له يوه مسلمان سره حسد کوي، نو په دې سره د الله ﷻ له نېکو دوستانو څخه لرې کېږي او ابليس ته پرې نيږدې کېږي.

٦ـ دا په ياد ساتل چې انسان د حسد په سبب سره د آخرت د سختو عذابونو مستحق ګرځي.

۷ـ همدارنګه حسد د انسان نېک اعمال داسې له منځه وړي، لکه اور چې لرګی سوځوي.

۸ـ حسد نه يوازې اخروي تاوانونه لري، بلکې د دنيا ژوند ته هم پرې ضرر رسيږي، ځکه چې حسد کوونکی تل د غم، خفګان او زړه تنګوالي په اور کې سوزېږي، کله چې هغه د نورو نعمتونه ويني، نو د کينې اور يې لا زيات بليږي، وسوسې يې زياتيږي او سينه يې تنګيږي. دا ټول هغه عذابونه دي، چې محسود ته پرې هېڅ زيان نه رسيږي (رازي، ۱٤۲۰، ج۳: ٦٤۹).

۹ـ که چیرې د حسد له امله د چا څخه نعمتونه له منځه تللی، نو لومړی به د هماغه حاسد خپل نعمتونه زائل شوي وای؛ ځکه څنګه چې دی له بل چا سره حسد کوي، همداسې به نور خلک هم له ده سره حسد کوي. نو که حسد د نعمت د زوال سبب جوړېدلای شوای، نو دی به له هر نعمت څخه بې‌برخې شوی وای. بناءً دا یوه لویه تېروتنه ده چې څوک دا تمه ولري چې د ده په حسد سره دې د بل چا نعمتونه ختم شي (غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۹۷)؛ (رازي، ۱٤۲۰، ج۳: ٦٤۹).

۱۰ـ د حسد له امله، محسود ته د دنیا او د آخرت دواړو ګټې رسېږي، د دین ګټه ورته دا رسیږي، چې کله یو څوک له ده سره حسد وکړي، نو هغه مظلوم ګڼل کېږي. په ځانګړې توګه که چیرې حاسد د هغه غیبت وکړي، یا بدې خبرې ورپسې وکړي، یا یې بې عزتي او سپکاوی وکړي، نو په دې حالت کې د حاسد له نېکو عملونو څخه را اخیستل کېږي او د محسود د اعمالو دفتر ته انتقالېږي.

۱۱ـ د حسد له امله، محسود ته دنیوي ګټه دا ده: چې کله هغه پوه شي چې فلانی کس له ده سره د الله ﷻ د ورکړل شوو نعمتونو له کبله حسد کوي او د هغه له بریاوو څخه سوځیږي، نو محسود ته یو ډول خوشحالي پیدا کېږي، او په زړۀ کې وایي: پرېږده چې حاسد د خپل حسد په اور کې لا نور هم وسوځي.

۱۲ـ بل دا چې له حسد کوونکي څخه د خلکو بد راځي او د الله ﷻ له لورې پرې لعنت هم را نازلیږي، نو محسود چې کله حاسد له داسې ذلت او خوارۍ سره ووینې، نو په زړه کې یو ډول خوشحالي احساسوي.

۱۳ـ کله چې یو هوښیار او بیدار ضمیر لرونکی انسان د حسد زیانونه وپېژني او دا درک کړي چې په حسد کوونکی د الله ﷻ له لوري لعنت را نازلیږي، او د خلکو تر منځ خپل عزت له لاسه ورکوي، نو داسې کس به هېڅکله د بل چا په ورکړل شوو نعمتونو حسد ونه کړي، بلکې د هغه په نعمتونو به لا زیات خوشحاله شي (رازي، ۱٤۲۰، ج۳: ٦٥).

ب ـ د حسد عملي درملنه

۱ـ د حسد سرچينې له منځه وړل: د حسد ختمولو لپاره عملي علاج دا دی چې انسان د هغو کارونو مخه ونيسي چې له حسد څخه راټوکېدلي وي. که حسد انسان دې ته اړ کړی وي چې د محسود غيبت وکړي، يا پسې ناوړه خبرې وکړي، نو د دې ناروغۍ علاج دا دی چې خپله ژبه د غيبت او بدو خبرو څخه وساتي، او پر ځای يې د هغه سړي ښه صفات بيان کړي.

که د تکبر له کبله له يوه شخص سره حسد پيدا شوی وي، نو بايد په زړه کې تواضع پيدا کړي، ځان عاجز وبولي، او کبر له زړه څخه وباسي. که حسد له هغه سره د احسان مخه نيولې وي، نو بايد په پوره صداقت ورسره مرسته او احسان وکړي.

کله چې يو څوک د محسود ستاينه وکړي، او په وړاندې يې تواضع وښيي، او له هغه سره احسان وکړي، نو له شک پرته به محبت همداسې ورو ورو د زړونو ترمنځ خپل ځای ونيسي، او حسد به له منځه ولاړ شي، د بغض پر ځای به مينه راشي، او د رقابت پر ځای به اخوت او وروري رامنځته شي.

که څه هم دا کړنې د انسان لپاره په لومړيو کې ستونزمنې او د نفس خلاف وي، خو پايله يې بې له شکه خوږه وي. که دا ستونزه ونه زغمي، نو د محبت ثمره به هم تر لاسه نه کړي، او د زړه کرکه به يې همداسې باقي پاتې وي (رازي، ۱٤۲۰، ج۳: ٦٥١).

۲ـ د مرګ يادول: د مرګ په يادولو سره هم د حسد درملنه کېږي، حضرت ابو الدرداء رضي الله عنه فرمايي: کوم بنده چې مرګ ډېر يادوي نو د ده خوشحالي به لږ وي او حسد به يې هم کم وي(غزالي، ب.ن، ج۳: ۱۸۹)، يعنې مرګ د انسان په زړۀ کې عاجزي رامنځته کوي او د نورو نعمتونو پر ليدو هغه حسرت او حسد له منځه وړي چې انسان همېشه کړوي. ځکه چې مرګ انسان ته دا رايادوي چې دا هر څه فاني دي، او اصل حساب د الله ﷻ په دربار کې د تقوا، عمل او اخلاص پر بنسټ دی، نه د دنيا پر ظاهري نعمتونو.

۳ـ د ځان نه ټيټ انسان ته کتل: د حسد له منځه وړلو لپاره يوه بله مهمه لاره دا ده چې انسان دې تل په دنياوي چارو کې د ځان نه ټيټ کس ته وګوري، نه هغه ته چې تر ده بډای، شتمن او له نعمتونو ډک وي.

الله ﷻ هر انسان ته ځانګړي نعمتونه ورکړي دي، خو ستونزه دا ده چې ډېرى خلک خپل نعمتونو ته نه ګوري، بلکې د نورو نعمتونو ته همېشه ځير وي، او په همدې کار سره د حسد تخم کرل کېږي. کله چې يو څوک پر خپل حال قناعت ونه کړي او د نورو اسانتياوې، کورونه، اولادونه يا مقامونه ورته د حسرت وړ ښکاره شي، نو همدا ده چې په زړۀ کې يې حسد رامنځته شي.

خو کله چې انسان خپل نظر د هغو خلکو خوا ته واړوي چې د ده په پرتله لږ امکانات ولري او له ستونزو سره مخ وي، نو په دې کار سره د ده په زړه کې شکر او قناعت رامنځته کېږي او د حسد ريښې يې له منځه ځي.

البته په ديني چارو کې انسان بايد تل د ځان نه لوړ، متقي، عالم او عمل کوونکي انسان ته وګوري، تر څو هڅه وکړي چې د دين په امورو کې تر هغوی وروسته پاتې نه شي.

۴ـ د بيوزلو خلکو سره په څنګ کې پاتې کېدل: عبدالله بن مبارک رحمه الله فرمايي چې زه ډېر وخت د مالدارو خلکو په سيمه کې اوسيدم او له هغوی سره به په مجالسو کې کيناستم، نو په دې وخت کې به زه تل غمجن وم، ځکه چې ما به د مالدارو خلکو سورلۍ او نور نعمتونه ليدل نو ما به په زړه کې ويل چې ماته ولې نه دي راکړل شوي. نو ما خپل د اوسيدو ځای بدل کړ او د بېوزله خلکو په سېمه کې مې ژوند پيل کړ، نو همدا ده چې اوس زه هلته خوشحاله يم، ځکه چې خپل نعمتونه له نورو څخه زيات وينم.

۵- خلکو ته د دوی ضايع شوي حقوق ورکول: که د حسد په وجه د بنده حقوق ضايع شوي وي، نو د هغه نه دې ښښنه وغواړي. که د حسد په وجه يې غيبت کړی وي يا يې ورپسې بدې خبرې کړې وي يا يې له هغه څخه د نعمت اخيستلو په پار څه عملی اقدام کړی وي، نو دا ټول د ظلم بڼې دي، او د توبې اصلي شرط يې دا دی چې له هغه کس څخه ښښنه وغواړي او هڅه وکړي چې هغه تاوان جبران کړي.

٦ـ مثبت فکر لرل: د نورو پر نعمتونو د سترګو اوږدولو پر ځای، خپلو نعمتونو ته کتل او د الله ﷻ شکر ادا کول.

کله چې بنده په دې فکر وکړي، چې الله ﷻ د هر انسان لپاره خير غواړي، نو زه بيا ولې د نورو لپاره شر وغواړم؟

۷ـ له حسد کوونکو خلکو نه ځان ساتل: د حسد د زياتوالي يوه وجه دا هم ده چې انسان له هغو کسانو سره ملګری وي چې تل د دنيا په نعمتونو کې سيالی کوي. له داسې کسانو څخه لرې پاتېدل، د زړه د صفايي او د حسد نه د ژغورلو سبب ګرځي (ابن قيم الجوزيه، ۱٤۱۰، ج۱: ٦٤٧-٦٥٤).

د حسد کوونکي له شر څخه د ځان ساتنې طريقه

په قران کريم کې د حسد کوونکي له شر څخه د پنا غوښتلو حکم شوی، الله ﷻ فرمايي: (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ﴿۱﴾ ... وَمِن شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ ﴿۵﴾) (سورة الفلق: ۱ـ ۵).

ژباړه: ووايه (اې محمده!) زه د سهار وختي (سپېدو) په رب پناه غواړم، ... او د حسد کوونکي له شره، کله چې حسد وکړي (د افغانستان د جيدو علماؤ ژباړه، ب.ن، ج۲: ۱۷۸۰-۱۷۸۱).

علامه ابن قيم رحمه الله فرمايي: د حسد کوونکي له شر څخه د خلاصون لپاره لس لارې وجود لري:

۱ـ الله ﷻ ته پناه وړل، يعنې تر ټولو لومړی بايد د حاسد له شر څخه په الله ﷻ پناه وغواړي، او خپل ځان د هغه ﷻ تر ساتنې لاندې راولي، ځکه د الله ﷻ ساتنه تر ټولو قوي او باوري ده.

۲ـ له الله ﷻ څخه ويرېدل، همدارنګه هغه ﷻ چې د کومو کارونو امر کړی وي هغه منل او له کومو کارونو څخه يې چې منع کړې وي له هغه څخه ځان ساتل، ځکه څوک چې له الله ﷻ څخه ويريږي، نو الله ﷻ د هغه ساتنه کوي او دښمنانو ته يې نه سپاري.

۳ـ د دښمن په حسد باندې صبر کول او له هغه سره جګړې او شخړې نه کول.

۴ـ په الله ﷻ باندې توکل کول، ځکه څوک چې په الله ﷻ باندې توکل وکړي نو الله ﷻ د هغه لپاره کافي دی.

۵ـ د حسد کوونکي د حسد هېڅ پرواه نه ساتل، له هغه څخه ويره نه لرل، بلکې خپل زړه له فکرونو څخه فارغ ساتل.

٦ـ د الله ﷻ رضا حاصلول او هر عمل یوازې د هغه د رضا لپاره ترسره کول.

٧ـ د ټولو ګناهونو څخه صادقانه توبه ایستل، په ځانګړې ډول هغه ګناهونه چې له امله یې انسان د الهي قهر یا د دښمن د تسلط ښکار ګرځي؛ ځکه ډېر وخت مصیبتونه او ازموینې د انسان د خپلو بدو اعمالو له امله وي.

٨ـ صدقه ورکول او په خلکو احسان کول د آفتونو، بدو سترګو او د حاسدانو له شر څخه د دفع کولو لپاره تر ټولو غوره وسیله ده. دا نه یوازې د بلاوو مخه نیسي، بلکې د الهي رحمت دروازې هم پرانېزي.

٩ـ له حاسد سره احسان کول، هغه ته نصیحت کول او په هغه باندې مهربانه پاتې کېدل، که څه هم دا کار د نفس لپاره ډېر سخت وي، خو د هغه چا لپاره آسانه وي چې الله ﷻ ته محبوب او لوړ مقام ولري، په همدې نېک چلند سره د حاسد زړه نرمیږي او کېدای شي چې له همدې لارې د دوی دواړو ترمنځ محبت رامنځته شي.

١٠ـ د ټولو پورته ذکر شویو علاجونو بنسټیزه ستنه دا ده چې د الله ﷻ پر وحدانیت پوره باور ولرو، او دا عقیده خپله کړو چې هر څه د الله ﷻ په واک او اختیار کې دي؛ او د هغه له امر څخه پرته هیڅ شی انسان ته نه ګټه رسولای شي او نه هم تاوان. (ابن قیم الجوزیه، ١٤١٦، ج٢: ٢٣٨)

د حسد په وجه د رسېدلي ضرر علاج

چاته چې د حسد په وجه ضرر رسیدلی وي، نو ددې روحاني علاج دا دی:

١ـ تعوذات دې ډېر لولي، یعني سورت الفلق او سورت الناس، همدارنګه سورت الفاتحه او آیت الکرسي دې ډېر لولي.

٢ـ هغه تعوذات دې ډېر وایي، چې په احادیثو کې یې ذکر راغلی دی، لکه: «أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ».

٣ـ «اللَّهُمَّ أَنْتَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ عَلَيْكَ تَوَكَّلْتُ وَأَنْتَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ».

پايله

په قرآن کريم او نبوي احاديثو کې حسد يو سخت رټل شوی صفت بلل شوی دی، ځکه دا ناوړه صفت انسان هم په دنيا او هم په آخرت کې رسوا کوي.

حسد له يوه چا څخه د نعمت د زوال هېله لرلو ته وايي، چې دا ناوړه صفت له مسلمان سره هېڅکله نه ښايي، که چېرې انسان د حسد د دنياوي او اخروي زيانونو څخه خبر شي، نو دا شعور به ور کې پيدا شي چې د دې خطرناکې ناروغۍ له دام څخه ځان وژغوري او د اصلاح خوا ته ګام واخلي.

د حسد ځينې لوی زيانونه دا دي:

د بل چا د نعمت ليدلو په وجه ورته ژور خفګان پيدا کېدل.

د خلکو په منځ کې ارزښت او مقام له لاسه ورکول.

د الله ﷻ نا راضه کېدل.

د دې ناوړه مرض درملنه د مثبت فکر درلودل، له ځان څخه ښکته خلکو سره اوسېدل، د الله ﷻ په تقدير راضي کېدل او داسې نورو اخلاقي اصلاحاتو له لارې ممکنه ده. که يو مسلمان دا لارې خپلې کړي، نو هم به له حسد څخه وژغورل شي، او هم به د دنيا او آخرت نېکمرغي او کاميابي ترلاسه کړي.

پايله اخيستنه

د دې څېړنې څخه لاندې پايلې اخيستلای شو:

حسد د ټولنې لپاره ګڼ فردي او ټولنيز زيانونه لري چې د فرد او ټولنې لپاره ډېر خطرناک دي، د دې زيانونو د مخنيوي لپاره اسلامي شريعت په ښه او آسانه توګه حل لارې وړاندې کړې دي، د دې مقالې لوستل به له لوستونکي سره د حسد په له منځه وړلو او يا کمولو کې مرسته وکړي.

وړاندیزونه

د موضوع په اړه لاندې واندیزونه لرو:

۱ـ لوړو زده کړو وزارت باید د حسد او د هغې د تاوانونو په اړه د محصلینو لپاره لنډ مهاله او اوږد مهاله سمینارونه په لاره واچوي، ترڅو د قرآن عظیم الشان او نبوي احادیثو په رڼا کې د حسد دقیقه پېژندنه ترسره او د دې ناوړه اخلاق څخه د ځان ساتنې لارې وپېژني.

۲ـ ارشاد حج او اوقافو وزارت همدارنګه امر بالمعروف نهي عن المنکر وزارت باید د نېکو اخلاقو فضیلتونه او د ناوړه اخلاقو بدوالی د مساجدو د امامانو او منبر له لارې خلکو ته بیان کړي، تر څو د ټولنې وګړي خپل ځانونه په ښایسته اخلاقو مزین او له ناوړه اخلاقو څخه وژغوري. ددې اقداماتو په پایله کې به سالمه، با اخلاقه او دینداره ټولنه رامنځته شي.

مأخذونه

قرآن کریم

ابن القیم الجوزي، محمد بن أبي بکر بن أیوب. (١٤١٠ هـ). تفسیر القرآن الکریم، المحقق: مکتب الدراسات والبحوث العربیة والإسلامیة بإشراف الشیخ إبراهیم رمضان، دار ومکتبة الهلال – بیروت، الطبعة: الأولی.

ابن قدامة المقدسي، نجم الدین، (١٣٩٨ هـ). مختصر منهاج القاصدین، دمشق، مکتبة دار البیان.

ابن منظور الافریقي، محمد بن مکرم بن علی، (١٤١٤ ه). لسان العرب، بیروت، دار صادر .

البخاري، محمد بن إسماعیل. (١٤٢٢هـ). صحیح البخاري، دار طوق النجاة.

البُستي، محمد بن حبان، (-). روضة العقلاء ونزهة الفضلاء، المحقق: محمد محي الدین عبد الحمید، بیروت، دار الکتب العلمیة.

الترمذي، محمد بن عیسی بن سَوْرة، أبو عیسی. (١٣٩٥ هـ). سنن الترمذي، مصر، مکتبة ومطبعة مصطفی البابي الحلبي.

الجرجاني، علي بن محمد بن علي، (١٤٠٥). التعريفات، بيروت،، دار الكتاب العربي.

د افغانستان د جيدو علماؤ ژباړه. (-). قران كريم ترجمه او تفسير په پښتو ژبه كې، خادم الحرمين الشريفين الملک فهد بن عبدالعزيز.

الرازي، أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن. (١٤٢٠ هـ). مفاتيح الغيب = التفسير الكبير، بيروت، دار إحياء التراث العربي.

السجساني، أبو داود سليمان بن الأشعث، (-). سنن أبي داود، المحقق: محمد محيي الدين عبد الحميد، صيدا، بيروت، المكتبة العصرية.

السمرقندي، أبو الليث نصر بن محمد، (١٤٢١ هـ). تنبيه الغافلين بأحاديث سيد الأنبياء والمرسلين، دمشق، دار ابن كثير.

الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب. (-). المعجم الكبير، المحقق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، القاهرة، مكتبة ابن تيمية.

الغزالي، أبو حامد محمد بن محمد. (-). إحياء علوم الدين، بيروت، دار المعرفة.

الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب. (١٩٨٦م). أدب الدنيا والدين، دار مكتبة الحياة.

المدني، عبدالبارى فتح الله. (١٤٢١ه). الحسد اسبابه وعلاجه، ابوظبى.

النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب. (١٤٠٦هـ). المجتبى من السنن = السنن الصغرى للنسائي، تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، حلب، مكتب المطبوعات الإسلامية.

النيسابوري، محمد بن عبدالله الحاكم. (١٤١١). المستدرك على الصحيحين، بيروت، دار الكتب العلمية.

مفهوم الحسد، اضراره و طرق دوافعه په ضوء القران الكريم و الحديث النبوي

احسان الله شهامت[1]* و منت الله آخندزاده[2]

قسم الثقافة الاسلامية،، كلية الشريعة، جامعة الغزنی[1]، جامعة الكابول[2]

e_ehsnullah2012@yahoo.com

الملخص

الحسد من الصفات الخبيثة والخصال الذميمة، فإذا استقر في قلب الإنسان أبعده عن رحمة الله ﷻ، وجلب له الهلاك والدمار. والحسد هو الحالة التي يتمنى فيها المرء زوال نعمة من غيره، ولو لم يردها لنفسه. وهذا الخلق لا يليق بأخلاق المسلم مطلقا، لأن الحسد ليس مجرد شعور باطني، بل ينعكس أثره على السلوك والعمل، فإذا ظهر أثره في الأفعال كان ضرره أشد وأخطر. ويبلغ الحسد غاية الخطر حين يريد الإنسان النعم كلها لنفسه وحده، متعديا على حقوق الآخرين. وقد جاء في القرآن الكريم والسنة النبوية ذم شديد لهذا الخلق المذموم، حتى عد من خصائص الشيطان. وتبرز أهمية هذه المقالة في آنها تناولت تعريف الحسد وأسبابه وأنواعه ومراتبه وأضراره وحكمه الشرعي وطرق علاجه في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية. وهذه المسألة لا تقتصر أهميتها على الفرد فحسب، بل لها دور أساسي في بناء مجتمع سليم ومتوازن. وقد اعتمد البحث على المنهج الوصفي التحليلي، مستندا إلى المصادر والمراجع الدينية الموثوقة.

الكلمات المفتاحية: الحسد، الحسد والمجتمع، الأخلاق الذميمة، الأخلاق الإسلامية، العلاج بالقرآن والسنة النبوية.